
SOUDOBÉ DĚJINY

XXIII / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Matěj Bílý (1986)

pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, zabývá se dějinami Sovětského svazu a jeho zájmové sféry v Evropě po roce 1945, komunistického režimu v Československu, a zejména vývojem a organizací Varšavské smlouvy.

Antonie Doležalová (1966)

docentka na Katedře institucionální ekonomie Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze, přednáší také na Katedře institucionální ekonomie Institutu ekonomických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Věnuje se dějinám hospodářské politiky v první polovině dvacátého století, konkrétně českému ekonomickému myšlení, fiskální a měnové politice, nacionalismu a politickému stranictví v hospodářské politice, altruismu a filantropii. Publikovala monografii *Rašín, Engliš a ti druzí: Československé státní rozpočty v letech 1918–1938* (Praha 2007) a práce *Ekonomie, filantropie, altruismus* (Praha 2008) a *Politické stranictví a ekonomický zájem* (Praha 2008).

Vlastimil Hála (1951)

vědecký pracovník Filosofického ústavu AV ČR, v. v. i., v Praze. Věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Je mimo jiné autorem prací *Impulsy Kantovy etiky: Kant, Bolzano, Brentano* (Praha 1994), *Universalismus v etice jako problém: K otázce universalismu v některých etických koncepcích* (Praha 2009) a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné.

Karel Hrubý (1923)

sociolog, v padesátých letech vězněn, od roku 1968 žije ve švýcarské Basileji. V letech 1983 až 1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Byl předním činitelem exilové sociální demokracie, v letech 1989 až 1993 jejím posledním předsedou. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel sborníků, mimo jiné studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981), autor publikace *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Praha 1996).

Michal Kopeček (1974)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., kde vede oddělení pozdního státního socialismu a postsocialismu. Zároveň je spoluředitel

Kolegia Imreho Kertésze na Univerzitě Friedricha Schillera v Jeně. Těžiště jeho zájmu tvoří srovnávací dějiny politického a sociálního myšlení ve střední Evropě ve dvacátém století, dějiny a teorie historiografie, demokratická transformace post-socialistické společnosti a politika paměti. Kromě četných studií je autorem monografie *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960* (Praha 2009), spoluautorem kolektivních monografií *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Adélou Gjuríčovou, Petrem Roubalem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011) a *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*, sv. 1: *Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century“* (Oxford 2016) a spolueditorem pětisvazkové ediční řady *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* (se Zdeňkem Kárníkem, Praha 2003–2005).

Igor Lukeš (1950)

profesor historie a mezinárodních vztahů na Bostonské univerzitě. Zabývá se především dějinami střední a východní Evropy a Sovětského svazu (Ruska) ve dvacátém století a současnosti. Od sedmdesátých let žije ve Spojených státech, také působí jako generální honorární konzul České republiky v Bostonu. Vedle řady studií a edic publikoval monografie *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s* (Oxford a New York 1996) a *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague* (New York a Oxford 2012), které vyšly také česky: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu* (Praha 1999) a *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948* (Praha 2014).

Zdenko Maršálek (1966)

odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Specializuje se na vojenské dějiny Československa a zemí střední Evropy v letech 1918 až 1945 a na problematiku národnostní a etnické (sebe)identifikace v Československu od vzniku republiky do padesátých let. Spolu s Petrem Hofmanem vydal obsáhlou publikaci *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii* (Praha 2011).

Václav Nájemník (1979)

doktorand na Katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, je zaměstnán v Muzeu hlavního města Prahy. Zabývá se dějinami kultury od poloviny 19. století do současnosti, zejména v kontextu totalitních systémů, zvláště pak osobností Zdeňka Nejedlého.

Martin Nekola (1982)

historik, působí jako nezávislý badatel ve Spojených státech a České republice. Věnuje se především protikomunistickému exilu z Československa a dalších zemí střední a východní Evropy po vypuknutí studené války, českým krajanům ve světě a historii nedemokratických režimů. Je autorem tří publikací o nacistické třetí říši

a jedné o diktaturách Latinské Ameriky: *Hitlerovi satrapové* (Praha 2008), *Mocní Třetí říše* (Praha 2010), *Vyslanci hákového kříže* (Praha 2011) a *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Praha 2012). Naposled vydal biografii *Petr Zenkl: Člověk a politik* (Praha 2014).

Petr Orság (1971)

vedoucí Katedry mediálních a kulturních studií a žurnalistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, je spoluzakladatelem Centra kulturních, mediálních a komunikačních studií tamtéž. Zaměřuje se zejména na dějiny československého exilu v letech 1968 až 1989 a na roli médií v totalitních a autoritativních režimech. Kromě řady studií je autorem knihy *Mezi realitou, propagandou a mýty: Československá exilová média v západní Evropě v letech 1968–1989* (Praha 2016), spoluautorem knihy *Dějiny českých médií 20. století* (s Jakubem Končelíkem a Pavlem Večeřou, Praha 2010) a editorem publikací, například *Korespondence Františka Janoucha s Jiřím Pelikánem* (Praha 2015).

Jiří Pernes (1948)

vědecký pracovník a vedoucí brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Kromě historie habsburského rodu se zabývá především dějinami komunistického hnutí a systému v Československu a problematikou poúnorového exilu, často s důrazem na biografický rozměr. Autor řady prací z českých a střeoevropských dějin (zejména) v 19. a 20. století, například *Habsburkové bez trůnu* (Praha 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Praha 1996), *Až na dno zrad: Emanuel Moravec* (Praha 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Praha 2003 a 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Praha 2005 a 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Praha 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Praha 2007 a 2014), *Krise komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno 2008) nebo *Kapitoly z dějin Vysokého učení technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím* (Brno 2009). Jeho poslední knižní publikací je edice depeší ze sovětského, britského a rakouského velvyslanectví v Československu *Zprávy z Prahy 1953* (Praha 2016).

Vít Smetana (1973)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze. Zároveň přednáší v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a je šéfredaktorem *Czech Journal of Contemporary History*. Zabývá se dějinami mezinárodní politiky a diplomacie za druhé světové války a v první fázi války studené, zejména rolí Velké Británie a britsko-československými vztahy v tomto období. Publikoval monografii *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)* (Praha 2008) a spolu s Jaroslavem Hrbkem je hlavním spoluautorem dvousvazkové publikace *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Praha 2009). Nejnověji vydal monografii *Ani vojna, ani mír: Velmocí,*

Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války (Praha 2016).

Vítězslav Sommer (1981)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se historií radikální levice a komunistického hnutí, dějinami a teorií historiografie, zejména výzkumem stranického dějepisectví v Československu v padesátých a šedesátých letech minulého století, a vztahem expertního myšlení a vládnutí v moderních společnostech. Publikoval monografii *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Praha 2011).

Alena Šlingerová (1986)

filmová historička, kurátorka sbírky českého dokumentárního filmu v Národním filmovém archivu v Praze a doktorandka Katedry filmových studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Specializuje se na dějiny českého hraného a dokumentárního filmu po roce 1945, na adaptace národní historie a klasické literatury v púnorové kinematografii a na zachycení současného života v československých filmech poststalinského období.

Martin Šrajec (1989)

filmový historik a publicista, pracuje jako redaktor internetového periodika *Revue*, vydávaného při *Filmovém přehledu* Národního filmového archivu. Zaměřuje se na československou kinematografii poválečného období a současnou světovou filmovou a seriálovou tvorbu.

Prokop Tomek (1965)

vědecký pracovník historicko-dokumentačního odboru Vojenského historického ústavu v Praze. Zabývá se zejména činností různých složek represivního aparátu v komunistickém Československu a dějinami exilu a zahraničního rozhlasového vysílání do Československa v době studené války. Je mimo jiné autorem publikací *Československý uran 1945–1989* (Praha 1999), *Dvě studie o československém vězeňství 1948–1989* (Praha 2000), *Objekt ALFA: Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa* (Praha 2006), *Život a doba ministra Rudolfa Baráka* (Praha 2009), *Estébáckou Prahou: Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti* (Praha 2013) a *Balony svobody: Letákové akce Svobodné Evropy 1950–1956* (Cheb 2014). Naposled vydal monografii *Československá redakce Radio Free Europe: Historie a vliv na československé dějiny* (Praha 2015).

Obsah

Studie a eseje

Jiří Pernes	Specifická cesta KSČ k socialismu <i>Fikce, nebo realita?</i> 11
(Dokumentární příloha)	O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa 54
Michal Kopeček	Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“ <i>Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968</i> 77
Vítězslav Sommer	Expert, právo a socialistický stát <i>Právní věda v ČSAV a její činnost v letech 1952–1960</i> 118

Diskuse

Karel Hrubý	Kolik totality zůstalo v „normalizaci“? 137
Igor Lukeš	Československo nad propastí <i>Odpověď</i> 171
Vít Smetana	Komentáře k odpovědi profesora Lukeše 186

Recenze

Petr Orság	Na vlnách RFE <i>První syntéza k dějinám československé redakce Rádia Svobodná Evropa</i> 193
Martin Nekola	Klopotná cesta exilu k pádu železné opony 201

Prokop Tomek	Románový příběh československého agenta ve střízlivém podání	207
Antonie Doležalová	Hledání Václava Chaloupeckého	211
Alena Šlingerová	Čím vším jsou dějiny filmu	217
Martin Šraj	Odhalování dobře skrytého tajemství normalizačních filmů a seriálů	220
Václav Nájemník	Kontrola proti umělecké svobodě <i>Česká filharmonie po únoru 1948</i>	228
Matěj Bílý	Rumunsko, neposlušný člen Varšavské smlouvy	236
Vlastimil Hála	Pohledy čtyř politiků na jedno čtvrtstoletí	240

Kronika

Zdenko Maršálek	Hledání nových perspektiv <i>Lipská konference o transnacionálních aspektech historie středovýchodní Evropy v první polovině 20. století</i>	246
Zdenko Maršálek	Dvacet let setkávání bohemistů v Mnichově	251

<i>Anotace</i>	253
----------------------	-----

<i>Abstract</i>	264
-----------------------	-----

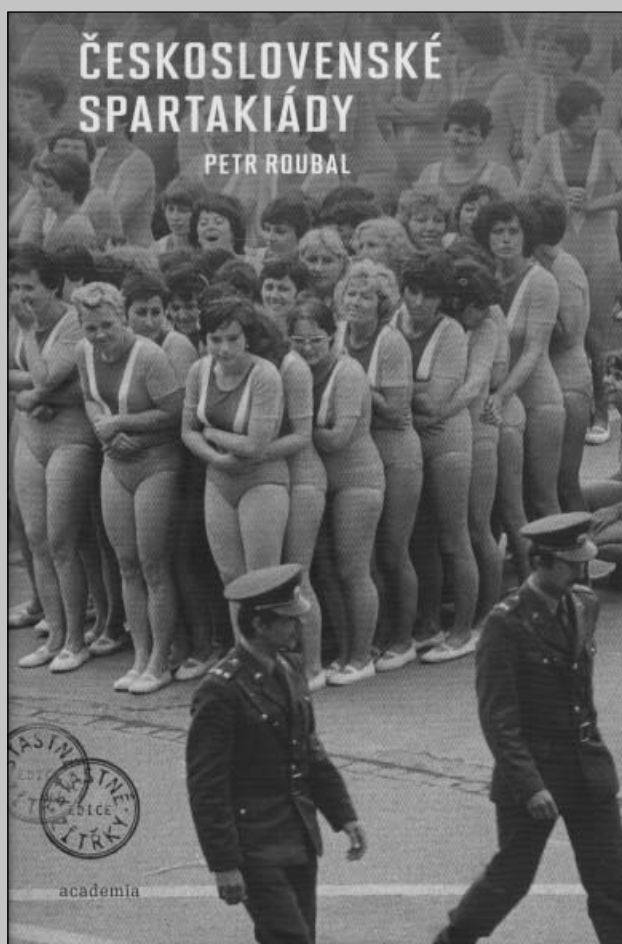

Nakladatelství Academia připravuje
ve spolupráci s Historickým ústavem AV ČR
k vydání rozsáhlou

Encyklopedii protektorátu.

Publikace bude zahrnovat nejen problematiku
represe a rezistence, ale také všech oblastí
kultury, vědy a každodenního života.

Pokud máte zájem se na tomto projektu podílet,
kontaktujte prosím Jiřího Padevěta na e-mail:
padevet@academia.cz

Petr ROUBAL: *Československé spartakiády*. Praha, Academia, edice Šťastné zítřky, 2015, 408 stran, ISBN 978-80-200-3725-1.

Kniha se zabývá fenoménem hromadného cvičení na československých spartakiádách v letech 1955 až 1985. Spartakiády navazovaly personálně, organizačně, ale i ideově na tradici sokolských sletů, které se zase inspirovaly německým turnerským hnutím. Krátce po Gottwaldově smrti se stranické vedení rozhodlo tuto tradici využít pro potřeby legitimizace nového režimu. Smyslem hromadného a synchronizovaného pohybu cvičenců na Strahovském stadionu, největším stadionu světa, bylo doslova „ztělesnění“ zvláštního konceptu socialistického lidu, který měl být zdrojem vší moci a zároveň zcela tvárný podle přání vládnoucí strany. Kniha se věnuje také organizaci spartakiád, jež si vedle obrovských finančních prostředků vynutila zapojení expertních znalostí stovek bývalých sokolských činovníků, a reakci širší veřejnosti na ně, zejména prožívání spartakiád jako smysluplného rituálu samotnými cvičenci.

Specifická cesta KSČ k socialismu

Fikce, nebo realita?

Jiří Pernes

Od roku 1945 hrála Komunistická strana Československa v životě společnosti stále důležitější úlohu. Ve vládě Národní fronty Čechů a Slováků obsadila společně s Komunistickou stranou Slovenska pozice náměstka předsedy vlády, pěti ministrů – včetně většiny nejvýznamnějších resortů – a místo státního tajemníka v ministerstvu zahraničních věcí. Její mimořádnou oblibu u československých občanů ukázal výsledek voleb pořádaných 25. května 1946; velký předstih komunistů před ostatními stranami mnohé zaskočil. Národněsocialistický politik a ministr tehdejší vlády Prokop Drtina ve svých pamětech píše, že ví „pozitivně, že komunističtí vůdcové byli velikostí svého vítězství sami překvapeni. Čekali sice své prvenství, ale nikoli v té míře. Někteří to přiznali mně přímo v rozhovorech, dr. Beneš mně řekl, že jemu to přiznal i tehdejší generální tajemník KSČ Rudolf Slánský.“¹ Po volbách vliv KSČ samozřejmě ještě vzrostl: Klement Gottwald se stal předsedou vlády a jedno z místopředsednických míst zaujal předseda Komunistické strany Slovenska Viliam Široký, ministerstev řídili komunisté již šest, místo státního tajemníka v ministerstvu zahraničních věcí jim zůstalo.

1 DRTINA, Prokop: *Československo můj osud: Kniha českého demokrata 20. století*, sv. II/1: *Emigrací k vítězství*, s. 167.

Každý po své cestě k nevyhnutelnému cíli

Jak je možné, že Komunistická strana Československa dosáhla tak masové obliby, když vlastně od samého počátku své existence stála v opozici vůči Československé republice, kterou prezentovala jako imperialistický stát, proti němuž je třeba bojovat. Cílem činnosti KSČ nejpozději od jejího pátého sjezdu byl „boj třídy proti třídě“, proletářská revoluce a nastolení diktatury proletariátu. Koncem třicátých let, v době ohrožení Československa hitlerovským Německem, se sice KSČ zařadila mezi síly odhodlané bránit demokratickou republiku proti nacistické totalitě (komunističtí poslanci v Národním shromáždění dokonce v roce 1935 hlasovali pro státní rozpočet a v prosinci téhož roku zvedli ruku pro volbu Edvarda Beneše prezidentem republiky), avšak uzavření sovětsko-německého paktu v srpnu 1939 situaci změnilo. Vedení KSČ – poslušno kremelských pokynů – zaujalo stanovisko, že „současná válka je válka imperialistická, nespravedlivá, na níž má stejnou vinu buržoazie všech válčících stran. V žádné zemi nesmí dělnická třída a tím méně komunistická strana tuto válku podporovat...“² To se ovšem zásadně rozcházel s cítěním většiny české společnosti, která právě ve válce spatřovala jedinou příležitost ke znovunabytí svobody. Přesto se v roce 1945 vedení KSČ vrátilo do vlasti v ministerských funkcích a pozice strany se upevňovaly ve všech ohledech: už k 15. březnu 1946 se pyšnila tím, že má 1 007 834 členů,³ a jejich počet dále prudce rostl.

Důvodů tohoto vývoje bylo nepochybně víc, k těm nejdůležitějším však patřila změna rétoriky vedoucích představitelů KSČ. Po roce 1945 již nebylo možno z úst Klementa Gottwalda ani jeho nejbližších spolupracovníků slyšet chvástavé přiznání, že jezdí do Moskvy učit se, jak buržoazii „zakroutit krk“. Naopak tvrdil, že KSČ chce vést zemi k socialismu svou „vlastní, specifickou“ cestou a že nastolení diktatury proletariátu, jako se to stalo v Rusku po bolševické revoluci, nebude v Československu nutné. Při zpracovávání dějin Komunistické strany Československa je otázka „specifické československé cesty k socialismu“ nesmírně důležitá a hledání odpovědi na ni⁴ není možné bez znalosti dokumentů z ruských (bývalých sovětských) archivů.

2 Gottwald to sděloval v depeši z Moskvy domácímu vedení KSČ 8. září 1939. Citováno dle RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002, s. 154.

3 Sněm budovatelů šťastné a silné republiky: Zpráva o činnosti strany od VII. do VIII. sjezdu KSČ. In: *Sněm budovatelů: Protokol 8. řádného sjezdu KSČ ve dnech 28.–31. března 1946*. Praha, Ústřední výbor KSČ 1946, s. 59. O vývoji členské základny po roce 1945 blíže viz MAŇÁK, Jiří: *Komunisté na pochodu k moci: Vývoj početnosti a struktury KSČ v období 1945–1948. Studie*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR Praha 1995, s. 18.

4 Téma „specifické cesty KSČ k socialismu“ bylo politicky aktuální zejména ve druhé polovině 60. let minulého století po 22. sjezdu KSSS. O tomto tématu hovořili v roce 1965 na konferenci k 20. výročí osvobození Československa Karel Kaplan a Michal Reiman. Jejich příspěvky jsou ovšem zatíženy ideologickým balastem, pro tehdejší dobu typickým, a jejich úroveň významně poznamenala skutečnost, že tehdy ještě neměli k dispozici dokumenty z Archivu ÚV KSČ. (Viz KAPLAN, Karel: *Československá cesta k socialismu*. In: LACINA, Vratislav (ed.): *Československá revoluce v letech 1944–1948: Sborník příspěvků z konference historiků k 20. výročí osvobození Československa*. Praha, Academia 1966, s. 159–164;

Skutečností je, že až do podzimu 1946 se termín „specifická československá cesta k socialismu“ či „specifická cesta KSČ k socialismu“ v oficiálních dokumentech Komunistické strany Československa neobjevuje. Gottwald a další vedoucí komunističtí funkcionáři zpočátku mluvili pouze o „národní a demokratické revoluci“, případně o budování „lidové demokracie“. Ze souvislostí je však zřejmé, že i tyto slogany pokládali za označení československého specifika, jež se mělo stát východiskem pro nastolení „socialismu“, který pochopitelně ztotožňovali s vládou KSČ. Předpokladem a součástí „národní a demokratické revoluce“, případně „lidovědemokratického režimu“, byly hluboké změny, kterými mělo Československo po skončení války projít a o nichž hovořili od podzimu 1943. Zdůrazňovali význam vzniku a existence národních výborů,⁵ Národní fronty,⁶ přebírání soukromých podniků do rukou státu,⁷ rozdělení půdy „cizácké šlechty“ a sudetských Němců „mezi náš drobný venkovský lid“⁸ stejně jako osvobození Československa Sovětskou armádou.⁹ To všechno byly podle Gottwalda prostředky, které „už dnes do značné míry rozhodují, jak se bude vytvářet život v osvobozené vlasti“,¹⁰ prohlásil v prosinci 1943.

Uceleně tuto politickou strategii veřejnosti představil v projevu k okresním a krajským funkcionářům KSČ v Praze 9. července 1945. O tom, že cílem politiky KSČ by měla být socialistická revoluce, v jeho řeči nepadla ani zmínka. Ba právě naopak, zdůraznil, že „je potřeba si znovu a znovu uvědomovat: jdeme nyní v dané etapě po linii revoluce národní a demokratické, nikoliv po linii revoluce socialistické“.¹¹ Již zde v jeho řeči zazněla myšlenka o specifičnosti československého vývoje: „Celkem

REIMAN, Michal: Koncepce KSČ „O specifické cestě k socialismu“ v naší revoluci. In: *Tamtéž*, s. 165–172.) Opomenout nelze ani další dobové podmíněné studie Jana Kozáka, Petra Lesjuka, Jaroslava Kladičky, Zdenka Deyla, případně dalších autorů, na něž odkazují v dalším textu. Už bez ideově-politické naléhavosti a v souvislosti s jinými tématy se „specifické cestě KSČ k socialismu“ věnují někteří historikové i po pádu komunistického režimu, zejména Jiří Křestan, Michal Kopeček či Alexej Kusák (k jejich studiím viz dále). Z hlediska dějin historiografie se problematiky „specifické cesty KSČ k socialismu“ dotýká Vítězslav Sommer ve své objevené práci *Angažované dějepisectví: Straničká historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011.

- 5 Viz např. GOTTWALD, Klement: O některých otázkách našeho domácího odboje. In: TÝŽ: *Deset let: Sborník statí a projevů 1936–1946*. Praha, Svoboda 1949, s. 282 n. Poprvé byla tato Gottwaldova stať publikována v moskevském exilovém časopisu *Československé listy* 1. září 1943.
- 6 TÝŽ: O některých otázkách politického vedení našeho národního odboje. In: *Tamtéž*, s. 305 n. Poprvé byla tato Gottwaldova stať publikována v časopisu *Československé listy* 1. února 1944.
- 7 TÝŽ: O některých opatřeních na osvobozeném území republiky. In: *Tamtéž*, s. 335. Poprvé byla tato Gottwaldova stať publikována v časopisu *Československé listy* 15. května 1944.
- 8 TÝŽ: Co dělat, čím začít: Provolání KSČ v dubnu 1945. In: *Tamtéž*, s. 347 n.
- 9 TÝŽ: Naše národní a státní loď našla bezpečný přístav: Projev v moskevském rozhlasu dne 26. prosince 1943. In: *Tamtéž*, s. 299.
- 10 *Tamtéž*.
- 11 TÝŽ: O politice Komunistické strany Československa: Přednáška na školení pro okresní a krajské funkcionáře KSČ v Praze dne 9. července 1945. In: *Tamtéž*, s. 382.

prožíváme v naší republice svérázný vývoj, který se nedá vtěsnat do žádné šablony a při kterém musíme hledat své vlastní cesty, svoji vlastní metodu, svoji vlastní českou a slovenskou politiku. Závěr tedy zní: náš režim je režimem národní a demokratické revoluce, svérázného, právě československého typu, a jeho další vývoj závisí na tom, jak my, tak jako dosud jsme to dovedli, dovedeme jej usměrňovat i pro budoucnost, vycházejíce při tom z našich vlastních poměrů.“¹²

Nelze se divit, že Gottwald byl poněkud v rozpacích nad „svrázným vývojem, který se nedá vtěsnat do žádné šablony“. Vždyť socialismus, jehož nastolení Komunistická strana Československa prezentovala jako cíl své politické činnosti, měl být opakem „buržoazní“ společnosti, založené na „kapitalistických vztazích“, tedy na soukromém vlastnictví výrobních prostředků. Michal Reiman v roce 1966 upozornil na skutečnost, že československá společnost v té podobě, v jaké byla budována po roce 1945, rozhodně „buržoazní“ nebyla. „Avšak lze hovořit o budování socialismu? Vždyť představa o socialismu se dosud vždy ztotožňovala s jeho sovětskou formou. (...) A této představě o socialismu československá skutečnost v žádném ohledu neodpovídala. Byla zde tedy otázka, co budovat v Československu, ale i otázka jiná – lze si stavět za cíl budování socialismu, aniž se uskutečňuje ‘diktatura proletariátu’ (která se tehdy ve vědomí strany ztotožňovala se sověty)?“¹³

Koncepce vlastní, „specifické“ cesty k socialismu tedy mohla být určitým východiskem z této rozpačité situace, případně jejím řešením. Tím spíš, že vedení KSČ si uvědomovalo jak slabost svých politických soupeřů v Národní frontě, tak ochotu sovětského vedení a konkrétně Josifa Vissarionoviče Stalina taktiku „specifické cesty k socialismu“ akceptovat. Alexej Kusák dokonce tvrdí, že zrod taktiky specifických cest k socialismu byl součástí Stalinových snah „vymanit komunismus ze staré kominternovské ortodoxie a učinit z něj pružnou, pragmatickou politiku, jejímž cílem bylo upevnit Sovětský svaz“.¹⁴ Ostatně Stalinovo „doporučení“ zakládat lidové, národní či vlastenecké fronty ve všech zemích osvobozených či obsazených Sovětskou armádou v letech 1944 a 1945 namísto bezprostředního usilování o monopol komunistické moci – včetně zemí, kde to nezbytně rozhodně nebylo, jako například v Jugoslávii – se neslo v duchu této taktiky.¹⁵ Nelze rovněž vyloučit, že taktiku „specifických cest k socialismu“ mohl Stalin považovat za vhodnou k převzetí moci komunisty v demokratických zemích Západu, jako byla Francie, Itálie a Československo.

Gottwald ovšem současně zdůrazňoval, že je nezbytné, aby komunisté všechny možnosti, které jim národní a demokratická revoluce skýtá, „vyčerpali úplně až na dno“.¹⁶ Dokonce ani ve svém zásadním programovém projevu na osmém sjezdu KSČ Gottwald o socialistické revoluci nehovořil. Teprve v samotném závěru

12 Tamtéž.

13 REIMAN, M.: Koncepce KSČ „O specifické cestě k socialismu“ v naší revoluci, s. 165 n. (viz pozn. 4).

14 KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst 1998, s. 193 n.

15 Viz TOMASZEWSKI, Jerzy: Cesta komunistických stran k moci ve střední Evropě: Srovnávací přehled. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 208–237.

16 GOTTWALD, K.: O politice Komunistické strany Československa, s. 384.

prohlásil: „Konečným smyslem celého našeho snažení, celého života nás komunistů jako jednotlivců, je uskutečnění velkých a svatých ideálů socialismu. Jsme na dobré cestě. Mnoho překážek je před námi. Ale my, spjatí s národem jako jedno tělo a jedna duše a spolu s národem, všechny překážky překonáme a zdoláme.“ A aby svým slovům dodal na údernosti, zakončil je proslulým Stalinovým výrokem: „Není takových pevností, kterých by bolševici nedobyli!“¹⁷

Zdá se, že teprve mimořádný úspěch v parlamentních volbách v květnu 1946 přiměl vedení KSČ k vážným úvahám o způsobu převzetí moci ve státě. Ke stejnému závěru dospěli o dva roky později i sovětsí kritické politiky KSČ, když v analýze, kterou vypracovali pro tajemníka Ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) Michaila Andrejeviče Suslova, napsali: „...znatelný obrat [československých] pracujících mas nalevo a jeho bezprostřední důsledek – více než 40 % hlasů všech voličů pro komunistickou stranu v parlamentních volbách roku 1946 – to vše vzbudilo v řadách komunistické strany a mezi jejími předáky iluze o ‘snadném’ vítězství socialismu v Československu pokojnou cestou, bez obětí a třídního boje.“¹⁸ Rovněž dlouholetý protivník komunistické politiky Prokop Drtina byl nucen konstatovat, že „české voličstvo dalo komunistům větší moc a sílu, než oni sami na jaře 1945 v Moskvě očekávali. Za to je ovšem tedy odpovědný jen český národ sám, český lid sám – nikdo jiný! Nechť tedy nikde jinde viníka nehledá a nesnaží se této odpovědnosti zbavit.“¹⁹

Z různých svědectví víme, že komunisté počítali s tím, že ve volbách v roce 1946 dosáhnou dobrého výsledku a že by společně se sociálními demokraty mohli získat parlamentní většinu.²⁰ To se jim skutečně podařilo: Komunistická strana Československa (40,17 procent hlasů a 93 mandátů) a Komunistická strana Slovenska (30,37 procent hlasů a 21 mandátů) obsadily společně s Československou stranou sociálnědemokratickou (15,58 procent hlasů a 37 mandátů) v nově zvoleném Ústavodárném národním shromáždění 151 ze tří set poslaneckých křesel. Byla to však většina velmi těsná, značně labilní a případná spolupráce po volbách byla závislá na ochotě sociální demokracie respektovat dominantní postavení komunistů, respektive – jak komunisté říkali – že spojenectví sociálních demokratů s nimi bude mít „pevné programové základy“.²¹ Ale tak tomu nebylo, přestože v čele sociální demokracie stál v této době Zdeněk Fierlinger, ochotný k nejtěsnější spolupráci

17 TÝŽ: Dnešní situace, politika strany a její akční program. In: *Sněm budovatelů*, s. 71 (viz pozn. 3).

18 *Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialnoj i političeskoj istorii* (dále jen RGASPI), Moskva, fond (f.) 17, opis (o. – inventář) 128, dělo (d. – archivní jednotka) 745, O některých ošibkách v dějatelnosti Kommunističeskoj partii Čechoslovakii, 5.4.1948. Těsně přes 40 procent hlasů ovšem získala KSČ jen v českých zemích, v celostátním měřítku činil její zisk přes 38 procent hlasů. V Čechách obdržela přes 43 procent hlasů, na Moravě 34, 5 procent a na Slovensku přes 30 procent. (Viz LESJUK, Petr: Růst vlivu KSČ v masách: K 20. výročí voleb v roce 1946. In: *Nová mysl*, roč. 20, č. 10 (1966), s. 12.)

19 DRTINA, Prokop: *Československo můj osud*, sv. II/1, s. 170 (viz pozn. 1).

20 Srv. HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2011, s. 131.

21 *Tamtéž*, s. 132.

s KSČ. Vzdor tomu však byly parlamentní volby v květnu 1946 zásadním mezníkem v politice komunistické strany.

Je zřejmé, že politické úspěchy, jichž Komunistická strana Československa od roku 1945 dosáhla, vedly její vedení k závěru, že proletářská revoluce a hrdiný boj na barikádách pod rudým praporem nejsou v československých podmínkách nezbytné, tím spíš že vůdcové KSČ uvažovali v dlouhodobé perspektivě. Členům strany vysvětlovali, že revoluci nechápou „jako akci několika revolučních dní, nýbrž jako epochu, trvající několik roků, nebo dokonce i několik desítek roků. Revoluce se stále během této epochy prohlubuje, to znamená, že za proletariát, který musí být vedoucí silou v revoluci, se staví stále větší a větší masy ostatních pracujících vrstev a jeho svazek se s těmito vrstvami stále více upevňuje.“²² Jinými slovy, vedení KSČ předpokládalo, že se mu podaří v procesu hospodářských a politických změn, jimiž Československo pod vládou Národní fronty po roce 1945 procházelo, i nadále pokračovat, prohlubovat je a postupně převzít vládu do svých rukou.

Poprvé o „specifické československé cestě k socialismu“ diskutovali členové Ústředního výboru KSČ na zasedání v září 1946. Gottwald tehdy prohlásil, že o tomto problému při své poslední návštěvě v Moskvě v létě 1946 hovořil se sovětským vedením: „Soudruh Stalin tehdy řekl, že jak zkušenosti ukázaly a jak klasikové marxismu-leninismu učí, neexistuje pouze jedna cesta, vedoucí přes sověty a diktaturu proletariátu, nýbrž může být za určitých konstelací také jiná cesta.“ Podle Gottwalda nemluvil sovětský vůdce pouze o Československu, hovořil prý konkrétně o zkušenostech v Jugoslávii, Bulharsku a Polsku, a „vysloveně uvedl také naši zem, že zde je možná speciální cesta k socialismu, která nemusí nutně vést přes systém sovětský a přes diktaturu proletariátu, nýbrž může se pohybovat po jiných cestách...“²³ Gottwald svoji myšlenku dál rozvíjel na aktivu funkcionářů závodních organizací KSČ 4. října 1946, když řekl, že je „třeba si uvědomit, že prostředky, jimiž dospěl k socialismu Sovětský svaz, nejsou jedinou možností“ a že „tvůrčí marxismus určuje vždy své názory na určitou věc podle dané situace, místa a času“.²⁴

Ústřední výbor KSČ se k tomuto tématu znovu vrátil na zasedání ve dnech 22. a 23. ledna 1947. Gottwald zde zopakoval, že KSČ jde k socialismu „svojí vlastní, specifickou cestou“ a že přitom „aplikuje učení marxismu-leninismu a převádí strategická a taktická pravidla leninismu a stalinismu na naše specificky československé poměry“. Podstatou této „specifické cesty“ podle něj byla instituce Národní fronty, národní výbory, dvouletý hospodářský plán, jednotné odbory, jednotné mládežnické, ženské, sportovní a jiné organizace a také komunistická kontrola nad ministerstvem vnitra – tedy skutečnosti, o jejichž prosazení

22 *Národní archiv* (dále jen NA), Praha, f. 1261/2/5 (Organizační oddělení Marie Švermové 1945–51), svazek (sv.) 1, archivní jednotka (arch. j.) 3, Československá cesta k socialismu, nedatováno (zřejmě počátek roku 1947).

23 *Tamtéž*, f. 1261/0/1 (Zasedání ÚV KSČ 1945–1962), sv. 2, arch. j. 13, referát Klementa Gottwalda na zasedání ÚV KSČ ve dnech 23.–26.9.1946.

24 GOTTWALD, Klement: O naší československé cestě k socialismu. In: *Týž: 1946–1948: Sborník statí a projevů*, sv. 1. Ed. František Nečásek, Štefan Rais a Miroslav Pařava. Praha, Svoboda 1949, s. 83.

KSČ usilovala již od roku 1943. Právě ty měly být zárukou, že nekomunistickým stranám, které Gottwald většinou označoval dehonestujícím pojmem „reakce“, se nepodaří zvrátit vývoj v zemi v neprospěch KSČ. Připouštěl ovšem, že tyto „reakční“ síly by mohly za určitých okolností – především za podpory západních „imperialistů“ – působit komunistické straně problémy a její postup komplikovat.²⁵ I na to ovšem vedení KSČ myslelo. Už na aktivu okresních a krajských funkcionářů KSČ v Praze 9. července 1945 Gottwald zdůraznil nutnost „vybudování skutečně lidového, národního bezpečnostního aparátu, který už nikdy nebude moci být zneužit proti dělnické třídě a proti lidu“,²⁶ tedy ovládnutí policie komunisty.

Gottwald se svým přesvědčením netajil ani před zahraničními novináři. Tak v lednu 1947 odpověděl na otázky Lea Lanii, evropského zpravodaje amerického *Free World Magazine*. Sdělil mu, že KSČ „usiluje o dosažení socialismu, ale [je] toho názoru, že cesta přes systém sovětů není jedinou cestou k socialismu“, a vyslovil přesvědčení, že po válce se „vytvořily v řadě zemí, mezi nimi i v naší, podmínky pro pokojné rozvíjení dosažených revolučních vymožeností ve směru k socialismu. Soudím dokonce, že taková cesta k socialismu, odlišná od sovětského vzoru, je u nás nejen možná, nýbrž že jsme na ni již vstoupili a kus jí ušli.“²⁷

V materiálech organizačního oddělení ÚV KSČ, vedeného po válce Marií Švermovou, je uložen nepodepsaný a nedatovaný cyklostylovaný dokument s názvem „Československá cesta k socialismu“, který na otázku „Co je socialismus?“ odpovídá: „Socialismus je společenský řád, v němž je zrušeno soukromé vlastnictví výrobních prostředků, odstraněna anarchie ve výrobě plánovaným hospodářstvím a zajištěna největší účast širokým masám pracujících na správě státu. Důsledkem tohoto opatření je odstranění vykořisťování člověka člověkem. Dnes známe jedinou zemi, kde je socialismus uskutečněn – SSSR.“ V další části se členům komunistické

Premiér a předseda KSČ Klement Gottwald na slavnosti Rudého práva 15. srpna 1946 v pražské Stromovce. K popularitě komunistů nepochybně přispívalo i jejich heslo o specifické cestě k socialismu, která nebude kopírovat sovětské vzory (repro z publikace Gottwald ve fotografii. Praha, Orbis 1949)

25 NA, f. 1261/0/1, sv. 3, arch. j. 14, referát Klementa Gottwalda „K politickým otázkám“ na zasedání ÚV KSČ ve dnech 22.–23.1.1947. Gottwaldův projev byl později v pozměněné podobě publikován pod názvem „Cesta, kterou jdeme, směřuje k socialismu“ ve sborníku jeho statí 1946–1948, sv. 1, s. 114–123.

26 GOTTWALD, K.: O politice Komunistické strany Československa, s. 384 (viz pozn. 11).

27 TÝŽ: Komunisté budou nejpřísnějšími strážci nové ústavy. In: TÝŽ: 1946–1948, sv. 1, s. 126.

strany dostává poučení, že v Sovětském svazu byl socialismus nastolen „Říjnovou revolucí“ a zavedením diktatury proletariátu. Na to navazuje další otázka: „Je možná jiná cesta k socialismu než diktatura proletariátu?“ Pokud by čtenář zvolil negativní odpověď, dozví se, že je to školometský dogmatismus: „Lenin praví: Všechny národy dojdou k socialismu. To je nevyhnutelné. Ale nedojdou k němu všechny stejně. Každý přinese něco vlastního do té či oné formy demokracie, do té či oné odrůdy diktatury proletariátu, do toho či onoho tempa socialistického přetváření různých stránek společenského života. Není nic teoreticky ubožejšího a prakticky směšnějšího než malovat si ve jménu historického materialismu budoucnost po této stránce jednotvárně šedě.“²⁸

Gottwald v odpovědi levicovému novináři Laniovi naznačil, v čem ten „kus cesty k socialismu“, který podle něj KSČ již urazila, spočívá: znárodnění průmyslu a „lidový systém veřejné správy“ představovaly podle něj první mezníky na této cestě.²⁹ Ve výše citovaném interním materiálu, uloženém v Národním archivu v Praze, se rovněž tvrdí, že lidovědemokratický režim, nastolený v Československu po roce 1945, „je státní formou, v níž se od jejího prvopočátku prohlubuje a rozvíjí naše národní a demokratická revoluce v revoluci socialistickou. *Jinými slovy, lidová demokracie je naší cestou k socialismu.*“³⁰ Obdobně se na stránkách *Tvorby*, týdeníku pro kulturu a politiku, vydávaného Komunistickou stranou Československa, vyjádřil blízký Gottwaldův spolupracovník František Nečásek, když „lidovědemokratický pořádek“ označil za předpoklad, který vytváří „ony možnosti pokojného vývoje k socialismu“.³¹

František Lužický, další autor publikující na stránkách *Tvorby*, zde 11. prosince 1946 zveřejnil stať „O různých cestách k socialismu“. Dovolává se v ní zkušenosti, kterou československý proletariát udělal v roce 1920, kdy v mladé republice vrcholila vlna revolučního radikalismu, vyvolaná vítězstvím bolševického převratu v Rusku. I tehdy podle něj v Československu existovala možnost pokojné parlamentní cesty k socialismu, když „většina národa stála za socialisty“, avšak ti tehdy zradili, „uzavřeli kompromis s buržoazií“ a místo „demokratické, parlamentní, mírné cesty k socialismu volili cestu rekonstrukce kapitalismu pod vedením Živnobanky“. Toto nebezpečí podle autora v závěru roku 1946 nehrozí, především v důsledku jiné konstelace mezinárodních sil, než jaká existovala v roce 1920: „K této mezinárodní konstelaci patří, ba je nezbytná, existence mohutné, mocné a vítězné země socialismu SSSR. Zní to jako historický paradox, ale je pravda, že jiná cesta k socialismu byla nám umožněna právě tím, že v Rusku zvítězil socialismus po cestě diktatury proletariátu.“³²

28 NA, f. 1261/2/5, sv. 1, arch. j. 3, Československá cesta k socialismu.

29 GOTTWALD, Klement: Komunisté budou nejpřísnějšími strážci nové ústavy, s. 126.

30 NA, f. 1261/2/5, sv. 1, arch. j. 3, Československá cesta k socialismu. Kurzívou zvýraznil autor.

31 NEČÁSEK, František: Klement Gottwald o naší cestě k socialismu. In: *Tvorba*, roč. 15, č. 45 (6.11.1946), s. 705 n.

32 LUŽICKÝ, František: O různých cestách k socialismu. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 50 (11.12.1946), s. 796.

Lužický se rovněž odvolává na jiné rozložení vnitřních politických sil v Československu a dokazuje, že možnost vlastní specifické cesty k socialismu tu v roce 1946 existuje i v důsledku oslabení protisocialistických elementů, které označuje jako „buržoazii“ a „kapitalistické živly“. Jejich přežívání však podle něj přesto představuje hrozbu pro tuto alternativu vývoje: „Tito nepřátelé socialismu nejsou ještě zničeni, jsou jenom umlčeni a nemohou se otevřeně a přímo postavit proti lidové demokracii. Kdo nám však může zaručiti, že v té či oné formě za té či oné změny ve vnitřní nebo mezinárodní konstelaci buržoazie a její pomahači zase neožijí a nesáhnou třeba i k násilným prostředkům odporu proti uskutečnění socialismu, aby nám tu ‘jinou’ cestu zatarasili?“³³

Historik Michal Kopeček upozorňuje na skutečnost, že Komunistická strana Československa trpěla v období 1945 až 1948 „omezeným intelektuálním potenciálem“, plynoucím z nedostatku „akademicky vzdělaných a současně komunistické straně oddaných humanitních a sociálních vědců“.³⁴ To se také v teoretickém zdůvodňování oprávněnosti specifické československé cesty k socialismu výrazně projevovalo. Chybělo mu hlubší filozofické zázemí, její vykladači se odvolávali jen na několik citátů z Leninových prací a prvořadě vycházeli z analýzy každodenní politické praxe. To jim ovšem neubíralo na účinnosti, ba právě naopak. Dnes víme, že komunisté současně se zdůrazňováním demokratických aspektů své politiky činili opatření, kterých chtěli využít k násilnému převzetí moci, pokud by se nekomunistické síly rozhodly jejich tlaku aktivně bránit. Patřila k nim infiltrace bezpečnostních složek, snaha ovládnout ministerstvo vnitra, pronikání komunistických elementů do armády, zakládání vlastních agentur v nekomunistických stranách atd. Tím se však Gottwald před zahraničními novináři nechlubil a komunističtí publicisté o tom v *Tvorbě* nepsali.

Domácí kořeny specifické československé cesty k socialismu

Zrod myšlenky o „specifické československé cestě k socialismu“ nepochybně umožnila výrazná levicová tendence, kterou lze ve vývoji české společnosti dlouhodobě sledovat. Již ve druhé polovině 19. století, kdy česky hovořící etnikum dozrávalo v moderní evropský národ, bylo u něj patrné odmítání některých tradičních konzervativních hodnot: duchovní rozchod s římskokatolickou církví a stále sílící ateismus byly nazývány antiklerikalismem, odpor k adekvátnímu postavení historické šlechty v národním společenství byl směřován s demokratizací, šíření marxistických idejí v českém dělnickém hnutí na úkor jiných myšlenkových proudů bylo chápáno jako pronikání „vědeckých“ myšlenek do řad vykořisťovaných proletářů. Tento radikální trend ještě zesílil po první světové válce, kdy k růstu levicového extremismu a revolučního hnutí pod vlivem bolševického převratu v Rusku došlo prakticky v celé

33 Tamtéž.

34 KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, s. 86.

Evropě. Avšak jestliže ve většině sousedních států po přechodném vzepětí revoluční nálady opadly a význam nově vzniklých stran leninského typu klesal, Komunistická strana Československa, založená v roce 1921, zůstala jednou z nejpočetnějších československých politických stran po celé období předmnichovské republiky.³⁵ V prvních letech existence KSČ její činnost výrazným způsobem ovlivňovala politická koncepce, kterou zformuloval jeden z jejích zakladatelů a nejvýraznějších představitelů Bohumír Šmeral. Čerpala „ze zdrojů střeoevropského radikálního socialismu s jeho demokratickými a sociálně emancipačními požadavky a pokoušela se o skloubení komunismu s československými politickými, kulturními a sociálními specifiky“.³⁶ Avšak nejpozději od pátého sjezdu KSČ v roce 1929 dominovala v její politice druhá koncepce, která „vycházela ze zjednodušeně chápaného sovětského bolševismu. Sdílela jeho představy o politické organizaci a způsobu dosažení politické změny a jejím cílem bylo aplikovat v českém prostředí postupy užité sovětskými bolševiky. Nositelé této vývojové tendence považovali sovětské recepty za úspěšné, a proto jediné správné a použitelné v kterékoliv zemi světa.“³⁷

Nebylo to ovšem jen marxistické, respektive marxisticko-leninské pojetí socialismu, které se v českých zemích a v Československu prosazovalo. Levicové ideály v kombinaci s vypjatým českým vlastenectvím daly v závěru 19. století vzniknout specificky českému, demokratickému a národnímu socialismu a politická strana, která se hlásila k tomuto ideálu a reprezentovala jej ve veřejném životě – Československá strana národněsocialistická – se stala na dlouhou dobu jedním z nejsilnějších a nejcharakterističtějších elementů české politické scény a také rozhodným obráncem československé demokracie.³⁸ Zveřejnění Gottwaldovy koncepce „specifické československé cesty k socialismu“ nepochybně národněsocialistické straně po válce zkomplikovalo život. Její představitelé se pohoršovali nad tím, že jim komunisté „vykradli“ program a slovník. Prokop Drtina dokonce prohlásil, že „když četl Gottwaldův a Slánského referát o specifické cestě k socialismu, nemohl se ubránit dojmu, že je to opsáno z jeho projevů“.³⁹ Někteří národněsocialističtí politici a publicisté považovali prohlášení KSČ o vlastní specifické cestě k socialismu za „ideologický a politický bankrot marxismu a za přiznání, že mezi KSČ a ostatními socialistickými stranami, které hovoří také o socialismu, není podstatnějšího rozdílu“.⁴⁰ Mýlili se však.

35 Nejpodrobněji se zatím historii předválečné KSČ věnoval Jacques Rupnik v knize *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci* (viz pozn. 2).

36 SOMMER, V.: *Angažované dějepisectví*, s. 347 (viz pozn. 4).

37 *Tamtéž*.

38 Blíže o českém, resp. československém národním socialismu viz HARNA, Josef: *Kritika ideologie a programu českého národního socialismu*. Praha, Academia 1978; KOCIAN, Jiří: *Československá strana národně socialistická v letech 1945–1948: Organizace, program, politika*. Brno, Doplněk 2002; viz také BUŠEK, Vratislav: *Náš socialismus: Příspěvek k ideologii Čs. strany národně socialistické*. Praha, ČSNS 1945.

39 KLADIVA, Jaroslav: „Československé cesty k socialismu“ v politických a ideových zápasech let 1946–1947. In: *Nová mysl*, roč. 20, č. 18 (6.9.1966), s. 8.

40 *Tamtéž*.

Nebyli to ovšem jen národní socialisté a nejnověji komunisté, kdo se hlásil k socialismu bez diktatury proletariátu a sovětů a kdo chtěl této mety dosáhnout klidnou a nerevoluční cestou. K programu demokratického socialismu, který sice ideově vycházel z marxismu, avšak již ne z leninismu, se hlásila i Československá strana sociálnědemokratická. Na svém dvacátém sjezdu ve dnech 18. až 21. října 1945 se vedle socialismu jednoznačně přihlásila i k myšlence národní. „Československá svoboda jeví se ... syntézou dvou stejně důležitých revolučních prvků: národního a sociálního,“ stálo v novém programu, který na sjezdu přijala.⁴¹ Stejně důležitou složkou její ideologie jako socialismus měla být i demokracie, ovšem v pozměněném pojetí: „...dosavadní formální demokracie, s parlamentním zastupitelstvem, zvoleným na základě všeobecného, rovného, tajného a přímého volebního práva, bude doplněna a podložena demokracií hospodářskou, čímž bude umožněna vláda lidu v pravém smyslu,“ pravilo se dále v jejím programu.⁴² „Demokracie naše cesta, socialismus náš cíl!“ znělo nové heslo sociálních demokratů.⁴³

Nelze ovšem nevidět, že od roku 1945 se v sociální demokracii angažovala řada lidí, kteří se cítili být spíše komunisty než socialisty, kteří do ní po skončení války vstoupili proto, aby pracovali pro „sjednocení“ dělnického hnutí pod taktovkou komunistů, a kterým program demokratického socialismu k srdci příliš nepřilíhal. Jedním z jejich nejvýznamnějších zástupců byl Jiří Hájek, pozdější ministr zahraničí a disident, který ve svých pamětech cíle těchto prokomunistických aktivistů zrekapituloval: „Sociální demokracie má v našem životě svou tradici, svou přitažlivost pro lidi, kteří mají proti komunistům předsudky. Jde o to dostat na cestu k socialismu co nejširší vrstvy lidí; i ty, kteří by na ni nešli s komunisty, ale půjdou se sociálními demokraty, které mají ve vědomí jako stranu slušných lidí, blízkou odkazu Masarykovu.“⁴⁴ Hájek sám zřejmě o pádnosti těchto argumentů nebyl přesvědčen od samého počátku, původně měl totiž namířeno rovnou do KSČ; jak přiznává, musel jej přesvědčovat i generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský, a teprve poté vstoupil do sociální demokracie. V jejích řadách ovšem působil spíše jako komunistický politik a myslitel než jako teoretik sociálnědemokratické ideologie. Jeho práce *Mezi včerejškem a zítřkem*,⁴⁵ kterou tehdy předložil jako habilitační spis, to dokazuje naprosto jednoznačně.

Jakkoliv se KSČ od samého počátku své existence prezentovala jako strana internacionální, v letech druhé světové války a v období po roce 1945 akcentovala ve své politice myšlenky českého a slovenského vlastenectví a programově se přihlásila k levicovému, „demokratickým“ a „pokrokovým“ tradicím českého a slovenského lidu. Teoretickou podobu tomuto novému směřování dal Zdeněk Nejedlý. V roce 1946

41 *Program československé sociální demokracie usnesený XX. manifestačním sjezdem strany ve dnech 18.–21. října 1945.* Ed. Oldřich Berger. Praha, Československá sociální demokracie – Propagační oddělení 1946, s. 11.

42 *Tamtéž*, s. 13 n.

43 Viz HÁJEK, Jiří: *Paměti*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1997, s. 109.

44 *Tamtéž*.

45 TÝŽ: *Mezi včerejškem a zítřkem: Vývoj socialistického hnutí mezi první a druhou světovou válkou*. Praha, Práce 1947.

publikoval svou přednášku *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, v níž se přihlásil právě k oněm levicovým ideálům, které v české společnosti dlouhodobě rezonovaly. „Nejsme to my (čeští komunisté – pozn. JP), kteří na prvním místě každého utlačovatele a vykořisťovatele lidu stavíme na pranýř, v souhlase s morálkou našeho lidu? A nebyli jsme to my, kteří jsme boj za dobro a práva lidu vedli vždy zcela otevřeně, tváří v tvář, nehalíce se ve všelijaké pláštiky, vynalezené na oklamání lidu, jakých využívali jiní?“ tázal se sugestivně ve své práci.⁴⁶ Zdeněk Nejedlý podle jeho životopisce Jiřího Křesťana „interpretoval české národní tradice jako tradice lidové, demokratické, pokrokové se silným prvkem sociálním“ a v souladu s tím vnímal přechod k socialismu jako přirozené vyústění českých dějin.⁴⁷

Tyto teze souzněly s tehdejší rétorikou Komunistické strany Československa, která úspěšně využívala některých národních tradic k prosazení a uskutečnění svých politických, ekonomických i kulturních požadavků. „Pozemková reforma byla prováděna přímo pod heslem ‘Odčihneme Bílou horu’. Zápas o novou školu se dal v duchu J. A. Komenského. V politické publicistice se diskutovalo o havlíčkovské tradici.“⁴⁸ A zejména v prvních měsících po převzetí moci do svých rukou připomínali komunisté významná výročí českých národních dějin a zdůrazňovali, že právě oni v rozvíjení těchto tradic pokračují – v roce 1948 to bylo šestisté výročí založení Karlovy univerzity, sto let od zrušení roboty, revoluce roku 1848 a Slovanského sjezdu i třicáté výročí založení Československé republiky.⁴⁹ Ke všem těmto historickým odkazům se vedoucí představitelé KSČ přihlásili a označili se za jejich pokračovatele. V této souvislosti Michal Kopeček případně poznamenal, že „jakkoli nevěrohodná, či dokonce zesměšňovaná může být Nejedlého koncepce z dnešního pohledu, skutečností zůstává, že se jí podařilo v úzké součinnosti s dobovou politickou strategií a rétorikou KSČ využít demokratického sebechápání velké části české společnosti a vytvořit dojem, že politicky i kulturně jsou komunisté organickou součástí národních dějin“.⁵⁰

Je nepochybné, že myšlenka na vybudování socialistického režimu, který by vycházel z domácích tradic a v němž by se snoubila demokracie se sociální spravedlností, dokázala oslovit velkou část československé společnosti a mohla být jednou z příčin tak pronikavého úspěchu komunistů po roce 1945. Ve svých pamětech to potvrzuje například Čestmír Císař, významný komunistický funkcionář z šedesátých let. Konstatuje, že vedení KSČ sice spatřovalo cílový model pro československý socialismus v principech sovětského zřízení, současně však „chápalo nutnost tento model a cesty k němu přizpůsobit podmínkám národní a demokratické revoluce,

46 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Praha, Československý spisovatel 1953, s. 87.

47 KŘEŠŤAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka 2012, s. 332.

48 KLADIVA, J.: „Československé cesty k socialismu“ v politických a ideových zápasech let 1946–1947, s. 7 (viz pozn. 39).

49 Viz TÝŽ: Boj o duši národa v předvečer února 1948. In: *Československý časopis historický*, roč. 15, č. 1 (1967), s. 67 n.

50 KOPEČEK, M.: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 88 (viz pozn. 34).

kteřá mocně oživovala tradice a specifické rysy našeho života. Kdo by toho tenkrát nedbal, stal by se politickým outsiderem.“⁵¹

Císař potvrzuje názor Františka Nečásky a dalších komunistických publicistů, že „hlavní poučení vyvozovalo vedení KSČ z událostí 1918–1920. I tenkrát vytvořily dějiny situaci národního osvobození a revolučního pohybu doleva, i tenkrát si radikální část dělnictva a inteligence přála socializaci.“ Neuspěla však a Císař si na otázku, zda měla socialistická revoluce již tehdy šanci vyhrát, odpovídá: „Sotva. Odbojná levice projevila revoluční netrpělivost a škodlivý spěch.“ Po roce 1945, respektive 1943, se Gottwaldovo vedení rozhodlo neopakovat „levičácké chyby“ z roku 1920, Císařovými slovy „respektovat národní a demokratický ráz revoluce“ a pozvolna omezovat manévrovací prostor nekomunistických sil.⁵²

Nečásek ve své stati v *Tvorbě* cituje v této souvislosti Gottwaldův výrok, že „politické umění každé strany spočívá v tom, jak dovede rozpoznat, co musí býti uděláno dnes a co zítra“.⁵³ Touto politickou moudrostí zkušeného hráče o moc se komunisté po válce vskutku obratně řídili. Michal Reiman to později charakterizoval jako „vytyčování nových požadavků po etapách, [tedy] že je třeba každý nový požadavek podložit zvládnutím požadavků předchozích. Z celého souhrnu požadavků strana vyzdvihuje a vybírá takové, které svou povahou zapadají do národního a demokratického rámce revoluce, ale přitom stále více postihují buržoazii (znárodnění, pozemková reforma, konfiskáty atd.).“⁵⁴

Boj o většinu národa

V souvislosti s tezí o specifické československé cestě k socialismu formuloval Klement Gottwald strategický cíl komunistické strany získat v nadcházejícím období pro její politiku nadpoloviční většinu národa. Z dlouhotrvající podpory veřejnosti, již se KSČ těšila, vedení usoudilo, že by monopolní moci mohla dosáhnout díky ještě výraznějšímu úspěchu v příštích volbách, plánovaných na rok 1948. Svůj úmysl skrývalo právě za heslem „získání většiny národa“. Poprvé zmínka o této možnosti padla již na schůzi předsednictva ÚV KSČ 28. května 1946, bezprostředně po vyhlášení výsledků prvních poválečných voleb.⁵⁵ Veřejně s tímto heslem však Gottwald vystoupil až na zasedání Ústředního výboru KSČ 22. ledna 1947, kdy v závěru své řeči prohlásil: „Soudruzi, nemůže být sporu o tom, že při poctivosti naší politiky ... získáme v dohledné době většinu národa. Většina národa se jistě postaví na naši stranu a za naši politiku, a tím znovu uděláme značný krok kupředu, k našemu konečnému cíli – k socialismu!“⁵⁶

51 CÍSAŘ, Čestmír: *Člověk a politik: Kniha vzpomínek a úvah*. Praha, ETC Publishing 1998, s. 81.

52 *Tamtéž*.

53 NEČÁSEK, F.: Klement Gottwald o naší cestě k socialismu (viz pozn. 31).

54 REIMAN, Michal: O významu hesla „Za většinu národa“. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, roč. 4, č. 3 (1964), s. 400.

55 KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno, Doplněk Brno 1997, s. 192.

56 GOTTWALD, Klement: *Cesta, kterou jdeme, směřuje k socialismu*, s. 123 (viz pozn. 25).

A když o den později jednání ústředního výboru uzavíral, řekl doslova: „Nastoupili jsme klidnou, lidovědemokratickou cestu k socialismu. Tato cesta je složitější, v jistém smyslu obtížnější, ale je správná. Získání většiny národa v každodenním zápase za stěžejní národní zájmy je důležitou etapou, mezníkem na této cestě k socialismu.“⁵⁷

V následujících týdnech a měsících opakoval Gottwald ve svých psaných a mluvených projevech ke spolustraníkům tuto tezi vytrvale při každé příležitosti. Například na krajské konferenci KSČ ve Zlíně 13. dubna 1947 prohlásil: „Úkolem komunistů je, aby vynaložili dnes všechny síly k získání většiny národa pro svou politiku.“⁵⁸ Už na zasedání Ústředního výboru KSČ v lednu téhož roku Gottwald své představy upřesnil: „Nás, komunistů musí být více než dosud, nás musí být většina. Když nás nebude 40%,“ řekl s poukazem na výsledek KSČ ve volbách v roce 1946, „nýbrž budeme mít absolutní, zdrcující většinu, přirozeně objektivní potíže také nezmizí, ale dovedeme se s nimi vypořádati a všechna ta otrava, která naši práci brzdí, tím jaksí pomine.“⁵⁹ A v další části svého projevu před Ústředním výborem KSČ rozvíjel myšlenku o nutnosti „získati většinu národa jakožto předpoklad dalšího rychlého postupu na cestě k socialismu“.⁶⁰

V následné diskusi se Gottwaldovi dostalo podpory od ostatních členů komunistického vedení. Generální tajemník strany Rudolf Slánský upozorňoval, že přesvědčovací kampaň zaměřená na získání nových členů nesmí být „všeobecná“, nýbrž že musí cílit na určité skupiny obyvatelstva, především na ty, které byly v KSČ doposud slabě zastoupeny. Ministr zemědělství Július Ďuriš řekl, že KSČ musí této strategie využít k získávání nových hospodářských a politických pozic ve všech oblastech veřejného života. Obdobně mluvila zástupkyně generálního tajemníka strany Marie Švermová, ministr informací Václav Kopecký a další.⁶¹ Deklarovaný boj komunistů o většinu národa samozřejmě vyvolával neklid a znepokojení v ostatních stranách Národní fronty. Národní socialisté v této strategii spatřovali skrytou hrozbu pro československou demokracii a s jistými obavami ji sledovali i – jindy vůči komunistům vstřícní – sociální demokraté. Také Jiří Hájek, zakuklený komunistu uvnitř sociální demokracie, musel po letech přiznat: „...komunističtí předáci své sebevědomí, zvýšené volebními úspěchy, dávali až příliš najevo a nahrávali tak národněsocialistické argumentaci jak o totalitních tendencích v KSČ, tak o méněcennosti sociálních demokratů v levicovém sourozenství.“⁶²

Hlavním prostředkem k „získání většiny národa“ měl být masový nábor nových členů Komunistické strany Československa. Hned v prvních dnech roku 1947 rozhodlo

57 TÝŽ: Do budoucnosti můžeme hledět s optimismem. In: TÝŽ: 1946–1948, s. 125 (viz pozn. 24).

58 TÝŽ: O některých otázkách naší zahraniční a vnitřní politiky. In: *Tamtéž*, s. 151.

59 NA, f. 1261/0/1, sv. 3, arch. j. 14, referát Klementa Gottwalda „K politickým otázkám“ na zasedání ÚV KSČ ve dnech 22.–23.1.1947. Viz také GOTTWALD, K.: Cesta, kterou jdeme, směřuje k socialismu, s. 120.

60 *Tamtéž*.

61 NA, f. 1261/0/1, sv. 3, arch. j. 14, záznam z plenárního zasedání ÚV KSČ ve dnech 22.–23.1.1947.

62 HÁJEK, J.: *Paměti*, s. 142 (viz pozn. 43).

vedení strany o zahájení takzvané získávací kampaně,⁶³ jejímž úkolem bylo „posílení KSČ o tisíce nových členů“, především z řad rolníků, ale také živnostníků, inteligence, mládeže a žen.⁶⁴ Michal Reiman upozornil, že v této době, kdy většina dělníků již podporovala politiku komunistické strany, byl jejich ambiciózní cíl „značně závislý na pozici středních vrstev a malovýrobců. (...) Nevylučovalo se přijímání ‘větších’ rolníků, a dokonce se požadovalo, aby byli přijímání ‘vážení’ příslušníci městských vrstev (byly tím myšleny místní úřednické špičky).“⁶⁵ Jednalo se však i o drobné a střední podnikatele, jejichž počet se tehdy jen v českých zemích odhadoval na více než 877 tisíc osob a kteří se ve své většině ke KSČ chovali přinejmenším zdrženlivě.⁶⁶

Stát se členem komunistické strany v této době nebylo nijak obtížné. Dochovaná (byť nedatovaná a nepodepsaná) instrukce stranického ústředí nižším složkám, nazvaná „Získání nových členů“, uvádí:

„Koho chceme získat?

a) Všechny poctivé lidi, kteří plní povinnosti na svém pracovním úseku.

b) Všechny lidi, kteří svým osobním životem ukázali, že jsou dobrými lidmi.“⁶⁷

V této fázi „získávací kampaně“, která probíhala od 1. února do konce května 1947, vstoupilo do komunistické strany 66 813 nových členů. V červnu téhož roku Ústřední výbor KSČ rozhodl v získávání nových členů pokračovat a stanovil cíl zvýšit počet straníků na milion dvě stě padesát tisíc. A 24. srpna 1947 vyhlásil Klement Gottwald na mírové slavnosti v Brně-Líšni nový úkol: zvýšit do května 1948, kdy měly

V otázce zvláštní československé cesty k socialismu, jak ji komunisté veřejně deklarovali, mohl Gottwald do jisté míry najít společnou řeč i s Edvardem Benešem. Na snímku v červnu 1947 při Gottwaldově návštěvě prezidenta na Moravě (foto TASR)

63 NA, f. 1261/2/5, sv. 4, arch. j. 23, Získávací akce, přijímání nových členů – Zápis z porady všech vedoucích oddělení a komisí ústředního sekretariátu, 14.1.1947.

64 *Tamtéž*, nedatovaný koncept dopisu krajským a okresním výborům KSČ.

65 REIMAN, M.: O významu hesla „Za většinu národa“, s. 406 n. (viz pozn. 54).

66 Viz DEYL, Zdeněk: Naše cesta k socialismu a ekonomické problémy drobné buržoazie měst v letech 1945–1948. In: *Československý časopis historický*, roč. 13, č. 4 (1965), s. 501.

67 Slovo „lidmi“ je v materiálu tužkou přeškrtnuto a opraveno na „občany“. NA, f. 1261/2/5, sv. 4, arch. j. 23, Získávací akce, přijímání nových členů.

proběhnout nové parlamentní volby, počet členů strany na jeden a půl milionu. Touto cestou se mělo zajistit, že KSČ získá v příštích volbách minimálně tři miliony hlasů.⁶⁸ V konceptu nedatovaného interního materiálu nazvaného „Splníme Gottwaldovu výzvu“, který zpracovalo organizační oddělení ÚV KSČ pod vedením Marie Švermové, je výslovně uvedeno: „Každý komunista již od nynějška si musí vzít na starost aspoň dva voliče, soustavně se s nimi stýkati, vysvětlovati jim, oč strana usiluje, získat jejich důvěru pro naši politiku a dosáhnout, aby vstoupili do naší strany a stali se odběrateli Rudého práva.“⁶⁹ Ve svých pamětech to Švermová potvrzuje: „Dokonce jsme si stanovili cíl, aby každý člen získal ve svém okolí známých, blízkých nebo spoluzaměstnanců aspoň tři spoluobčany, kteří by odevzdali svůj hlas ve volbách KSČ.“⁷⁰

Čestmír Císař vzpomíná, že příliv nových členů a metody jejich získávání vyvolávaly ve straně vnitřní třenice. V kulturním a propagačním oddělení ÚV KSČ, v němž tehdy působil, se objevily vůči této praxi „námítky a nejednou jsme se dostávali do sporů s pracovníky organizačního oddělení, za které odpovídala M. Švermová. V tomto oddělení už dříve převažovaly odlišné metody práce, ideovost ustupovala účelovosti, cíl náboru byl nade vše a z používaných prostředků si starost nedělali. Naše protesty odbývali nárážkami na ‘intelektuálskou přecitlivělost’. Organizační pracovníci, kteří nábor řídili a registrovali (včetně hodnocení soutěže), viděli v masovém přílivu do strany jednu z cest k dokončení porážky opozičních sil. V mohutnosti a početnosti členstva KSČ spatřovali její příští ‘nepřemožitelnost’.“⁷¹

Pokud šlo o početnost členské základny, byli komunisté zřejmě opravdu na nejlepší cestě k dosažení vytyčené mety, neboť koncem února 1948, kdy vypukla vládní krize, vlastnil jejich legitimaci již 1 409 661 osob. Nepodařilo se jim však přivábit do svých řad předpokládané množství lidí z vrstev, ve kterých dosud neměli silnější zázemí. „Podrobné číselné údaje o průběhu Gottwaldovy výzvy před únorem 1948, které se zachovaly v archivu organizačního oddělení ÚV KSČ, ukazují, že nevedl k výraznému přílivu rolnictva a středních městských vrstev do strany,“ zhodnotil to v šedesátých letech Michal Reiman.⁷²

Vedení Komunistické strany Československa se však ve snaze o „získání většiny národa“ neomezovalo pouze na náborovou kampaň. Od poloviny roku 1946 usiloval Ústřední výbor KSČ o získávání informací a podnětů přímo od základních organizací a jejich funkcionářů. „Formy dopisu žádajícího informace, zhodnocení místního ohlasu na určité konkrétní otázky politiky strany a požadujícího zkušenosti a návrhy na řešení poprvé použilo vedení strany v přípravě zasedání ÚV v září 1946.“⁷³ V roce 1947 během vlastního „boje za získání většiny národa“ vedení KSČ této praxe již plně využívalo a okruh jeho informátorů postupně rostl. Před listopadovým zasedáním ÚV KSČ v roce 1947, které sehrálo důležitou roli při stanovení dalšího

68 Viz MAŇÁK, J.: *Komunisté na pochodu k moci*, s. 24 (viz pozn. 3).

69 NA, f. 1261/2/5, sv. 4, arch. j. 23, Splníme Gottwaldovu výzvu.

70 ŠVERMOVÁ, Marie: *Vzpomínky*. Praha, Futura 2008, s. 234.

71 CÍSAŘ, Č: *Člověk a politik*, s. 136 (viz pozn. 51).

72 REIMAN, M.: O významu hesla „Za většinu národa“, s. 408 (viz pozn. 54).

73 KOZÁK, Jan: K objasnění postupu ÚV KSČ v boji za získání většiny národa v období před únorem 1948. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, č. 2 (březen 1958), s. 4.

postupu strany před rozhodujícím střetnutím o moc, byl seznam podobných speciálních otázek zaslán nejen členům a náhradníkům ústředního výboru či poslancům za KSČ, ale dokonce také krajským politickým a organizačním tajemníkům, okresním politickým tajemníkům, padesáti předsedům základních organizací, komunistickým členům rady zemských národních výborů v Čechách a na Moravě, šéfredaktorům stranického tisku a politickým pracovníkům ústředního sekretariátu. Celkem bylo rozesláno pět set takovýchto dotazníků.⁷⁴ Došlé odpovědi vyhodnocovali pracovníci stranického aparátu a předávali je vedení, které se z nich dozvíдалo, jaké problémy veřejnost považuje za aktuální a palčivé, a dostávalo z nich impulzy k formulování vlastních stanovisek, s nimiž vystupovalo před veřejnost, aby ji tak získalo pro podporu vlastní politiky.

Meze sovětské vstřícnosti

Marie Švermová ve svých pamětech uvádí, že představa o specifické československé cestě k socialismu se v řadách komunistického exilu v Sovětském svazu rodila již za války: „Naše tehdejší plány na postupnou socializaci, pro kterou jsme chtěli získat většinu našich lidí, byly pro nás v Moskvě, včetně Gottwalda, velmi přitažlivé. Zdály se nám reálné i bez poručnickování a mentorování Kominterny. Ta byla už v květnu 1943 rozpuštěna ... za souhlasu vedoucích představitelů jednotlivých komunistických stran, včetně sovětské VKS(b). Všichni se tehdy shodli na tom, že se během války, a zejména po ní bude v každé zemi vytvářet zvláštní situace, a proto nebude možné z jednoho centra rozhodovat o politice v každé zemi a řídit činnost jednotlivých komunistických stran. (...) S koncepcí samostatné československé cesty k socialismu jsme se v roce 45 vraceli domů, a s ní jsme straně získali podporu nejširších vrstev našeho obyvatelstva.“⁷⁵ Rovněž Jiří Hájek ve svých memoárech vzpomíná, jak jej Švermová „upřímně ujišťovala, že právě v Moskvě a v Kujbyševě se přesvědčili o odlišné cestě k socialismu“.⁷⁶

Švermová ani Hájek se ve svých vzpomínkách pravděpodobně nemýlí. Zdají se je potvrzovat i Gottwaldova slova na zasedání Ústředního výboru KSČ v září 1946, v nichž se odvolával na svůj rozhovor se Stalinem a na jeho souhlas s takovýmto postupem.⁷⁷ Je krajně nepravděpodobné, že by si dovolil něco takového prohlásit, kdyby to nebyla pravda. Michal Reiman pokládá „za nesporné“, že heslo boje za získání většiny národa a nadpolovičního počtu hlasů ve volbách formulovalo vedení KSČ ještě dříve, než se k němu vyslovil Stalin.⁷⁸ Jeho ochotu tolerovat bezprostředně po skončení války obdobné tendence v činnosti jednotlivých komunistických stran potvrzuje ruská historička Valentina Marjinová, která ve své studii věnované vztahům

74 Tamtéž.

75 ŠVERMOVÁ, M.: *Vzpomínky*, s. 178.

76 HÁJEK, J.: *Paměti*, s. 131 (viz pozn. 43).

77 NA, f. 1261/0/1, sv. 2, arch. j. 13, referát Klementa Gottwalda na zasedání ÚV KSČ ve dnech 23.–26.9.1946.

78 REIMAN, M.: O významu hesla „Za většinu národa“, s. 404.

Marie Švermová byla podle svých vzpomínek přesvědčena ve válečném sovětském exilu o tom, že bude možné v Československu zavádět socialismus podle vlastního mustru, a v tom s ní byli zajedno i další členové vedení KSČ (repro www.ksm.cz)

Komunistické strany Československa se Všesvazovou komunistickou stranou (bolševiků) v letech 1945 až 1948 uvádí, že v bezprostředně poválečných měsících sovětské vedení „na všech úrovních stranicko-státního řízení úzkostlivě dbalo na to, aby, nedej Bůh, SSSR snad nebyl osočen z vměšování do vnitřních záležitostí zemí, které se ocitly v jeho zájmové sféře. Týkalo se to i mezistranických vztahů mezi VKS(b) a KSČ.“ Autorka to ilustruje příkladem, že sovětská komunistická strana nevyslala svoji delegaci na osmý sjezd KSČ, „i když zástupci jiných stran se sjezdu zúčastnili“, a spokojila se pouze se zasláním pozdravného telegramu československým soudruhům.⁷⁹ Domnívá se dokonce, že Stalin skutečně „zřejmě do poloviny roku 1946 počítal s možností přechodu východoevropských zemí k socialismu bez nastolení diktatury proletariátu a sovětského zřízení“.⁸⁰

Vilém Prečan při rokování symbolických „vítězů a poražených“ února 1948, které se odehrálo mezi posrpnovými a poúnorovými exulanty o třicet let později v bavorském Frankenu, doložil Stalinovu ochotu respektovat „jiné možnosti cesty k socialismu, než byla cesta ruských komunistů“, na citátech z projevů vůdců francouzských a polských komunistů Maurice Thoreze a Władysława Gomułky, sovětského ekono-

ma maďarského původu Eugena Samujloviče Vargy či tajemníka britské Labouristické strany Morgana Philipse z let 1946 a 1947.⁸¹ Se stejným dojmem odjížděl z Moskvy labouristický politik Harold Laski (rok po válce byl předsedou strany), což zachytil ve svých pamětech Jiří Hájek: „Za rozmluvy v užším kruhu při své návštěvě v Praze – jako host Dělnické akademie – řekl pár slov o svém rozhovoru se Stalinem, jenž tehdy uznával, že k socialismu vede více cest, a výslovně přiznával tuto cestu politice Labour Party po jejím vítězství v roce 1945.“⁸² Alternativu „bezbolestné“, pokojné cesty k socialismu připustil v únoru 1946 rovněž bulharský komunistický vůdce a bývalý generální tajemník Komunistické internacionály Georgi Dimitrov.⁸³

79 MARJINOVÁ, Valentina V.: Od důvěry k podezíravosti: Sověští a českoslovenští komunisté v letech 1945–48. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 451–467, zde s. 452.

80 *Tamtéž*, s. 454.

81 PREČAN, Vilém: Politika a taktika KSČ 1945–1948. In: TÝŽ: *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*. Ed. Milan Drápala. Brno, Doplněk 1994, s. 116–129. Poprvé stať vyšla ve sborníku *Únor 1948 očima vítězů i poražených o třicet let později* (Kolín n/R., Index 1979).

82 HÁJEK, J.: *Paměti*, s. 131 a 147 n.

83 Viz BAREŠ, Gustav: *Naše cesta k socialismu*. Praha, ÚV KSČ 1948, s. 30.

Avšak úměrně tomu, jak se zostřovalo napětí mezi Sovětským svazem a západními demokraciemi, zmocňovaly se sovětského vedení obavy z možnosti, že by se některé státy – a zejména Československo – mohly ze sovětského vlivu vymanit. Znepokojení Kremlu posilovaly i zprávy o tom, že angloamerická propaganda úspěšně ovlivňuje smýšlení a postoje širokých vrstev obyvatel, zatímco propaganda sovětská je bezzubá, a někdy dokonce kontraproduktivní. Podle Marjinové dokonce u sovětského vedení mohl vzniknout „nezvratný dojem“ možného vítězství „reakčních“ sil.⁸⁴

Tuto podezíravost sovětských činitelů potvrzuje rovněž tehdejší ministr zahraničního obchodu za národněsocialistickou stranu Hubert Ripka. Ve svých pamětech vzpomíná, jak se na podzim 1947 ve Varšavě setkal s tamním sovětským velvyslancem Viktorem Zacharovičem Lebeděvem, s nímž se přátelil od doby londýnského exilu: „Zarazila mě neobvyklá nedůvěřivost, kterou projevoval zvláště vůči mé straně, již podezíral ze dvojí hry. Řekl mi: ‘Vyhláshujete věrnost Sovětskému svazu, a přitom se těšíte naději, že nad námi Amerika jednou zvítězí.’ Když jsme hovořili o Fierlingerovi, jehož porážka ho, jak se zdálo, znepokojovala, řekl: ‘Zdá se nám, že chcete dostat komunisty z vlády a vytvořit situaci podobnou, jaká existuje ve Francii.’“⁸⁵ Zahraniční oddělení Ústředního výboru VKS(b) tehdy už vyjadřovalo „nedůvěru a podezíravost“ i vůči postojům a politice vedení KSČ.⁸⁶

Sovětský neklid se projevil v rostoucím tlaku na KSČ a československou vládu. Svědčí o tom napjatá situace kolem rozhodnutí o československé účasti na Marshallově plánu pomoci poválečné Evropě. Valentina Marjinová připouští, že „není vyloučeno, že před příjezdem československé delegace do Moskvy 9. července 1947 se Stalin seznámil se všemi (nebo s hlavními) informacemi o situaci v Československu, které došly ‘nahoru’, a využil jich v rozhovorech s československými činiteli k příslušné argumentaci“⁸⁷ – jinými slovy, aby je (a především Gottwalda) přiměl ke změně přijatého vládního usnesení a k odstoupení Československa od projektu. Stalinovy obavy, že by Marshallův plán mohl přispět k uvolnění vazeb Československa na Sovětský svaz, potvrzuje rovněž Michail Narinskij a další badatelé.⁸⁸ Podle vzpomínek Marie Švermové byl Gottwaldovi Stalinův diktát „osobně velmi nepříjemný“ a „při jednom osobním rozhovoru přiznal, že tehdejší moskevské jednání bylo na ostří nože, ale že se musel podřídit“.⁸⁹

84 MARJINOVÁ, V. V.: Od důvěry k podezíravosti, s. 460 n.

85 RIPKA, Hubert: *Únorová tragédie: Svědectví přímého účastníka*. Brno, Atlantis 1995, s. 131. Porážkou Zdeňka Fierlingera Ripka myslel jeho nezvolení předsedou Československé strany sociálnědemokratické na brněnském sjezdu v listopadu 1947.

86 MARJINOVÁ, V. V.: Od důvěry k podezíravosti, s. 466 n.

87 Tamtéž, s. 466.

88 NARINSKIJ, Michail M.: Sovětský svaz a Marshallův plán: Ještě k otázce sovětského veta. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 479–491.

89 ŠVERMOVÁ, M.: *Vzpomínky*, s. 247 (viz pozn. 70).

Předseda Francouzské komunistické strany Maurice Thorez se po vítězství ve volbách v listopadu 1946 také domníval, že pod Stalinovou záštitou bude postupovat svébytnou cestou k přeměně Francie na socialistický stát. Po půl roce tato naděje pohasla, když komunisté opustili vládu (repro www.est-et-ouest.fr)

Po založení Informačního byra komunistických stran

Ještě jedna událost z roku 1947 výrazně zasáhla do činnosti Komunistické strany Československa a ovlivnila její vztah k myšlence „vlastní“ či „specifické“ cesty k socialismu. Byla jí schůzka zástupců devíti komunistických stran v polských lázních Szklarska Poręba ve dnech 22. až 28. září. Během tohoto setkání bylo založeno Informační byro komunistických a dělnických stran, zkráceně nazývané Informbyro či Kominforma.⁹⁰ Hlavní slovo vedle představitelů sovětských komunistů měli zástupci Komunistické strany Jugoslávie, kteří vystupovali vůči některým „soudružským“ stranám velmi útočně. Terčem jejich kritiky se stala především Italská komunistická strana a Francouzská komunistická strana,⁹¹ jimž vytýkali přecenění parlamentní cesty k moci,

90 O Informačním byru blíže viz ADIBEKOV, Grant Mkrtyčevič: *Kominform i poslevojennaja Jevropa 1947–1956*. Moskva, Rossija molodaja 1994; PROCACCI, Giuliano: *The Kominform: Minutes of three Conferences 1947/1948/1949*. Milano, Feltrinelli 1994.

91 Viz BJADŽO, A. Di [BIAGIO, Anna Di]: Sozdanije Kominforma. In: ADIBEKOV, G. M. – BJADŽO, A. Di – GIBJANSKIJ, L. J. – GORI, F. – PONS, S. (ed.): *Soveščanija Kominforma 1947, 1948, 1949. Dokumenty i materialy*. Moskva, ROSSPEN 1998, s. 42.

pro kterou – podle názoru Jugoslávců – v Evropě již přestaly existovat vhodné podmínky. Tato kritika nepřímou dopadala i na KSČ, která právě v této době proklamovala vítězství v parlamentních volbách jako svůj politický cíl. Přestože referát Rudolfa Slánského o její činnosti a politice byl přijat v zásadě dobře a sovětsští emisáři se o něm v telegramu Stalinovi vyjadřovali příznivě, zazněla na adresu KSČ kritika i přímo v diskusi.⁹² Čestmír Císař vzpomíná, že po návratu delegace z Polska se v aparátu Ústředního výboru KSČ „rozšířilo ... sdělení doprovodu R. Slánského“, že „představitelé některých stran napadali politiku KSČ, předně Jugoslávci Kardelj a Djilas, tehdy tvrdě stalinsky orientovaní. Úsilí jít k socialismu ‘pokojnou cestou’, spoléhat na ‘parlamentní jednání’ se jim zdálo v rozporu s marxismem-leninismem.“⁹³

Představitelé KSČ nebyli založením Informačního byra komunistických stran nadšeni,⁹⁴ Marie Švermová dokonce přímo tvrdí, že s ním nesouhlasila a že je považovala za zbytečné.⁹⁵ Také Jiří Hájek – byť tehdy ještě formálně sociální demokrat, ale srdcem komunista – píše, že „četba tohoto dokumentu na mě působila sklíčováním dojmem. Už proto, že mi připomněla řeč a tón různých provolání Kominterny z dob před jejím VII. kongresem. (...) Útoky na pravicové socialisty jako na pomahače imperialismu socialistické levici rozhodně neprosperly. (...) Byly také v rozporu s nedogmatickým hodnocením možností a úkolů Labour Party, jaké podle svědectví Laskiho (a také Morgana Philipse) její představitelé ještě nedávno vyslechli z úst samého Stalina.“⁹⁶ Nyní bylo zcela zřejmé, že podmínky pro hledání nějakých národních, specifických či vlastních cest k socialismu, odlišných od té sovětské, jsou velmi nepříznivé.

Vedení Komunistické strany Československa – i když svým nepřítli nadšeným postojem způsobilo, že Informbyro našlo své sídlo v Bělehradě, a nikoli v Praze, jak se také uvažovalo – se přání Moskvy disciplinovaně podřídilo (tak jako ostatně později i ve všech ostatních věcech) a na činnosti nové mezinárodní centrály komunistického hnutí se aktivně podílelo. Mělo to své vnitropolitické důsledky, zde je totiž možné hledat počátek stupňovaného mocenského nástupu KSČ vrcholícího únorovým převrácením. Valentina Marjinová upozornila, že v projevu Rudolfa Slánského ve Szklarské Porębě je „zřetelně patrná změna tóniny, frazeologie a přesnější obrysy stanovených úkolů KSČ. Beneše a Masaryka už Slánský označoval za agenty angloamerického imperialismu, povinnost strany ‘tváří v tvář jeho agresivním plánům’ viděl v zesílení a dalším rozmachu boje s ‘reakcí’, v jejím ‘odhalování’ a vytlačování z pozic, které získala, a konečně v jejím rozbití za podpory ‘širokých mas’. V tomto útoku už byl v podstatě založen algoritmus strategie a taktiky KSČ

92 Viz KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948*, sv. 1. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991, s. 75.

93 CÍSAŘ, Č.: *Člověk a politik*, s. 111 (viz pozn. 51).

94 KAPLAN, K.: *Pět kapitol o únoru*, s. 197 (viz pozn. 55).

95 ŠVERMOVÁ, M.: *Vzpomínky*, s. 245. Viz rovněž kritické zmínky v pamětech Čestmíra Císaře *Člověk a politik*, s. 111.

96 HÁJEK, J.: *Paměti*, s. 148.

pro nejbližší dobu.⁹⁷ Ať vedení strany chtělo, či nechťelo, odrážela se ve Slánského projevu skutečnost, že Stalin již myšlenku pokojného přechodu k socialismu opustil. Způsobil to nepochybně pro komunisty nepříznivý vývoj v Evropě⁹⁸ – jejich nečekaný odchod z vlády ve Francii, vytlačení z vládního kabinetu v Itálii, porážka v parlamentních volbách ve Finsku, k tomu se přidružily poplašné zprávy o vývoji právě v Československu.

Sám Slánský to potvrdil na zasedání předsednictva ÚV KSČ 2. října 1947 a následně 6. října na poradě krajských tajemníků, poslanců, vedoucích oddělení ústředního sekretariátu a vedoucích redaktorů stranického tisku. Podal zde zprávu o průběhu a usnesení porady devíti komunistických stran v Polsku,⁹⁹ v níž se v zásadě ztotožnil s kritikou obou západoevropských komunistických stran. „Je fakt, že francouzští a italští soudruzi podlehli nátlaku a hrozbám amerických imperialistů ve svých zemích a že se dali zastrašit, že zakolísali francouzští a italští soudruzi,“ řekl doslova. „Francouzští a italští komunisté se nechali příliš lehce odstranit z vlády. Nemobilizovali masy proti svým vládám, které za dolary prodaly svobodu svého národa...“¹⁰⁰

Dokumenty z ruských archivů, na které poukázala ruská historička Galina Pavlovna Murašková, vypovídají o obavách sovětských diplomatů z vývoje v Československu. Vyjadřují v nich názor, že KSČ nedostatečným způsobem infiltrovala státní aparát a že v československé armádě stejně jako na rozhodujících ministerstvech zaujímá vedoucí pozice jen malý počet komunistů.¹⁰¹ V prosinci 1947 – po brněnském sjezdu sociální demokracie – dokonce vyslovili obavu, že „v současné době a v roce 1948 před volbami bude komunistům ještě hůř, protože představitelé sociálnědemokratické strany je budou podporovat ještě méně, a většinou budou proti nim“.¹⁰² A podobně poplašné zprávy do Moskvy přicházely nejen od sovětských diplomatů, nýbrž i od některých radikálně naladěných československých komunistických funkcionářů, například ministra zemědělství Júlia Ďuriše, který v lednu 1948 nejvyšším sovětským činitelům adresoval dopis, v němž dal průchod svým obavám, aby KSČ neskončila stejně jako komunisté ve Francii a v Itálii.¹⁰³

97 MARJINOVÁ, V. V.: Od důvěry k podezíravosti, s. 466.

98 Viz MURAŠKOVÁ, Galina Pavlovna: Únorová politická krize roku 1948 v Československu a „sovětský faktor“: Z materiálů ruských archivů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 468.

99 NA, f. 1261/0/3 (Předsednictvo ÚV KSČ 1945–1954), sv. 1, arch. j. 81, zápis z 11. schůze předsednictva ÚV KSČ 2.10.1947, bod 1.

100 *Tamtéž*, f. 1261/0/30 (Rudolf Slánský 1901–1951), sv. 4, arch. j. 67, neúplný zápis zprávy Rudolfa Slánského, 6.10.1947.

101 MURAŠKOVÁ, G. P.: Únorová politická krize roku 1948 v Československu a „sovětský faktor“, s. 469.

102 *Tamtéž*, s. 471.

103 KAPLAN, K.: *Pět kapitol o únoru*, s. 350 (viz pozn. 55).

Listopadová ofenziva

Pod tímto tlakem se vedení KSČ na zasedání ústředního výboru ve dnech 27. a 28. listopadu 1947 rozhodlo přejít do útoku. Přestože oficiálně bylo hlavním tématem jeho jednání zajištění výživy obyvatelstva a zjednání pořádku v distribuci,¹⁰⁴ fakticky spočívalo jeho těžiště ve stanovení dalšího postupu k převzetí moci. Komunistický historik únorového převratu v roce 1948 Miroslav Bouček píše, že „bylo v období mezi VIII. a IX. sjezdem KSČ zasedáním nejvýznamnějším“.¹⁰⁵ Prohlásil to ostatně i Rudolf Slánský v průběhu jednání, když řekl, že „toto zasedání ústředního výboru vejde do dějin naší strany snad jako nejvýznamnější mezník v politice strany od května 1945. Bude proto tak významným mezníkem, poněvadž soudruh Gottwald dal straně ve svém včerejším, vpravdě historickém referátě strategický plán, plán jak získat většinu národa pro naši budovatelskou politiku, pro definitivní zajištění našeho lidovědemokratického režimu, pro naši další klidnou cestu k socialismu. Tento strategický plán obsahuje i podrobně a přesně zpracovaný akční program strany pro příští období. Soudruh Gottwald jasně formuloval naše hlavní akční úkoly. Formuloval je v deseti bodech, které shrnul v závěru svého referátu.“¹⁰⁶

Shodou okolností právě tento referát předsedy KSČ v materiálech uložených v Národním archivu v Praze chybí. K dispozici tak máme jen tu jeho verzi, která byla určena k otištění v *Rudém právu*,¹⁰⁷ a nelze vyloučit, že její podoba byla předem upravena. Nicméně oněch deset Gottwaldových bodů, zmiňovaných Slánským, je zde uvedeno rovněž. Vedle úkolů vyloženě hospodářského charakteru Gottwald požadoval dokončit na Slovensku „likvidaci protistátního luďáckého spiknutí“ a očistit veřejný život od „rozvratných, protistátních živlů“, proti „rozvratníkům, sabotérům a agentům domácí a cizí reakce“ hodlal „vésti neúprosný boj nejen politickými, ale i administrativními prostředky“ a zdůrazňoval nutnost „bojovat o to, aby všechny složky Národní fronty vymýtily ze svých řad agenty reakce a rozvratné živly“. Současně žádal „soustředit všechny lidi dobré vůle, bez ohledu na stranickou příslušnost, k pozitivní budovatelské práci“ a v zahraniční politice odmítl „všechny zjevy, tendence a činy“, které by mohly oslabit spojenectví Československa se Sovětským svazem.¹⁰⁸ Fakticky se jednalo o výzvu k vytváření prokomunistických agentur v demokratických stranách, k jejich aktivizaci a k vytlačování odpůrců komunistické politiky.

104 Zpráva o zasedání Ústředního výboru KSČ: Národ půjde s komunisty! In: *Rudé právo* (30.11.1947), s. 1.

105 BOUČEK, Miroslav: *Praha v únoru 1948: O práci pražské stranické organizace v únorových dnech 1948*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1963, s. 15.

106 NA, f. 1261/0/1, sv. 4, arch. j. 16, zápis ze zasedání ÚV KSČ 27.–28.11.1947, referát Rudolfa Slánského.

107 Soustředit všechny lidi dobré vůle k budovatelské práci pro blaho národa: Zajistit výživu národa stůj co stůj! Velký projev soudruha Gottwalda na zasedání Ústředního výboru KSČ. In: *Rudé právo* (30.11.1947), s. 1 a 4.

108 Tamtéž, s. 4.

Gottwald účastníky zasedání varoval, že v příštích dnech a měsících lze očekávat zvýšený tlak „zahraniční reakce“, která „bude mobilizovat své agenty zde, bude se snažit přivést nás do úzkých, srazit nás; s tím musíme počítat a na to se musíme připravit“.¹⁰⁹ Je nesporné, že vedení KSČ tak reagovalo na závěry sociálnědemokratického sjezdu a rovněž na zřejmé odhodlání demokratických stran neustupovat komunistickému tlaku tak ochotně jako doposud.¹¹⁰

Za nejpravděpodobnější okamžik střetu nepochybně vedení KSČ pokládalo termín parlamentních voleb v květnu 1948. Zřejmě neočekávalo, že by demokratické strany mohly či chtěly učinit jakýkoli pokus o násilnou izolaci KSČ nebo její vyřazení z veřejného života; dobře vědělo, že k tomu jim chyběla vůle i síly. Ale muselo počítat s reálnou možností, že vzdor všem dosavadním opatřením a „náborovým akcím“ by komunisté mohli zaznamenat méně příznivý výsledek, než očekávali, tedy že by nezískali „nadpoloviční většinu národa“. O takové alternativě „vedoucí pracovníci strany uvažovali a pokládali za reálný tento plán: komunistická strana těsně před volbami vyhlásí široký volební program, v němž budou zahrnuty všechny základní požadavky dělníků, rolníků a pracujících inteligence. K tomu programu se připojí rozhodující masové organizace (ROH, rolnické komise, Svaz přátel Sovětského svazu, Svaz [české] mládeže, odbojové složky aj.), opoziční činitelé z ostatních politických stran i významní bezpartijní představitelé veřejného života. Na tomto základě se vytvoří jednotná kandidátka Národní fronty,¹¹¹ kterou chtěla KSČ v nadcházejících volbách prosadit, aby s její pomocí dosáhla nepochybného vítězství. Z dostupných dokumentů je zřejmé, že se Miroslav Bouček v tomto nástinu nemýlí a že volby v květnu 1948 se měly stát okamžikem, kdy by KSČ převzala moc do svých rukou – buď v důsledku volebního vítězství, anebo násilným vystoupením „sjednocené levice“, která by zasáhla proti „domácí reakci“, tedy demokratickým stranám a jejich představitelům.

Za této situace samozřejmě rostl význam i jiných společenských organizací, než byly politické strany. Klement Gottwald na listopadovém zasedání otevřeně hovořil o nutnosti změnit pojetí Národní fronty. Karel Kaplan upozorňuje, že koncem roku 1947 se Národní fronta ocitla v krizi, že „ztrácela schopnost plnit roli mocenské základny, prostředku pro dohody a pro utváření státní politiky“. Za této situace se Národní fronta stala pro komunisty překážkou na cestě k monopolu moci. Gottwald přestal z vlastní iniciativy svolávat její schůze a vedení KSČ připravovalo změnu

109 Cit. podle: BOUČEK, M.: *Praha v únoru 1948*, s. 18.

110 Na sklonku léta 1947 v Karlových Varech přijali vedoucí funkcionáři národněsocialistické strany rozhodnutí pokusit se „o zformování společné politiky všech nekomunistických stran Národní fronty k obraně demokracie a demokratických svobod proti další rozpínatosti a diktátorským snahám československé komunistické strany ve službách Stalinových bolševických metod“. (DRTINA, Prokop: *Československo můj osud: Kniha českého demokrata 20. století, sv. II/2: Rok 1947 – únor 1948. Praha, Melantrich 1992*, s. 341.)

111 BOUČEK, M.: *Praha v únoru 1948*, s. 25. O plánu na vytvoření jednotné kandidátky Národní fronty ve volbách v roce 1948, „směřující proti kandidátkám reakčních vedení těchto (tj. nekomunistických – pozn. JP) politických stran“, hovoří i Michal Reiman (REIMAN, M.: O významu hesla „Za většinu národa“, s. 411 – viz pozn. 54).

její struktury i podoby, tak aby „ji přizpůsobila svým politickým cílům“. ¹¹² Národní fronta neměla už být jen seskupením politických stran, ale také „nadstranických organizací“, v jejichž vedení měli komunisté většinu, a té chtěli využít k posílení svých pozic. Gottwaldův požadavek „odstranit ze všech složek Národní fronty agenty reakce“ byl výzvou k aktivizaci „páté kolony“, kterou si komunisté od roku 1945 v ostatních stranách Národní fronty cílevědomě budovali. ¹¹³ A za jeho voláním po nutnosti „očistit veřejný život na Slovensku od protistátních živlů“, a to „nejen politickými, ale i administrativními metodami“, byla snaha rozložit Demokratickou stranu a upozornění do vlastních řad, že vedení je připraveno použít k získání moci všech prostředků.

Jacques Rupnik připomíná, že listopadové zasedání ÚV KSČ sice schválilo text dopisu členům strany, v němž se ještě opakovala myšlenka o nutnosti získat „většinu národa“, ale již nešlo „o většinu voličskou, aritmetickou, jak říkal Lenin, nýbrž o ‘politickou’ většinu v ‘očišťené’ a ‘obrozené’ Národní frontě“. ¹¹⁴ Čestmír Císař, který se tohoto zasedání zúčastnil osobně, vzpomíná, že Gottwaldovo vystoupení „neslo již nesporné stopy linie Informbyra“, a hodnotí je jako poselství adresované „také do Moskvy jako doklad plnění direktiv Informbyra... Jen tak se totiž mohlo Gottwaldovo vedení vyhnout nepředvídatelné reakci Stalina a zachovat si relativní svobodu volby dalšího postupu.“ ¹¹⁵

V Gottwaldově řeči (jakož i v činnosti KSČ v celém období 1945 až 1948) se projevilo trauma roku 1920, kdy tlak radikálních socialistických a bolševických skupin dokázala zastavit úřednická vláda. Na zasedání „poprvé zaznělo, že ‘Gottwald není Tusar’“, ¹¹⁶ stejně jako varování na adresu demokratických stran, aby se nepokoušely využít této taktiky v situaci roku 1947. Slovy Čestmíra Císaře Gottwald pravici varoval „před záměrem uskutečnit mocenský zvrat, neboť by se dočkala ‘zdrucující odpovědi’“. Odsoudil též jako nepřipustnou alternativu zaměnit vládu Národní fronty úřednickou vládou po vzoru roku 1920. ¹¹⁷ Nebylo pochyb, dodává Císař, že otázka dobytí moci v boji kdo s koho dozrála.

Rudé právo 7. prosince 1947 výhrůžně napsalo: „Pokus o reprízu z roku 1920 by pro reakci byl smrtelně riskantní! Toto budiž známo na všechny strany: Komunisté za žádnou cenu v této zemi reakci pole nevyklidí!“ ¹¹⁸ O pár dní později, 11. prosince 1947, přednesl v rozpočtové debatě Národního shromáždění projev Antonín Zápotocký, který byl nejen poslancem za KSČ, ale i předsedou Ústřední rady odborů, a jehož slova měla patřičnou váhu. Zopakoval Gottwaldův výrok, že komunistická strana „v žádném případě“ nepřipustí zřízení úřednické vlády a své vyšachování na okraj politického života. „Republika musí být přebudována vývojovou cestou

112 KAPLAN, Karel: *Národní fronta 1948–1960*. Praha, Academia 2012, s. 26 n.

113 Blíže viz KOZÁK, J.: K objasnění postupu ÚV KSČ v boji za získání většiny národa v období před únorem 1948, s. 12 (viz pozn. 73).

114 RUPNIK, J.: *Dějiny Komunistické strany Československa*, s. 235 n. (viz pozn. 3).

115 CÍSAŘ, Č.: *Člověk a politik*, s. 112 (viz pozn. 51).

116 *Tamtéž*.

117 *Tamtéž*.

118 Komunisté v této zemi nikdy reakci pole nevyklidí! In: *Rudé právo* (7.12.1947), s. 2.

v socialistický stát,“ prohlásil ještě v intencích doposud hlášané koncepce pokojného vývoje k socialismu, ale v jeho slovech zazněla i skrytá výhrůžka, že cílem komunistů je „vyhnout se dalším obětíplným bojům, ale nevyhnout se socialismu,“ a to za každou cenu. „Komu dnes u nás leží na srdci klid v republice, ten musí ze všech sil usilovati o spolupráci s Komunistickou stranou Československa – a ne tuto spolupráci mařit a sabotovat!“ uzavřel Zápotocký.¹¹⁹

Slova o specifické cestě Československa k socialismu sice na půdě komunistické strany zaznívala i po listopadu 1947, jejich obsah však již byl vyprázdněný. Například na první konferenci ideových a výchovných pracovníků KSČ, která se konala 9. ledna 1948, sice ještě vedoucí kulturního a propagačního oddělení ÚV KSČ Gustav Bareš vystoupil s referátem „Naše cesta k socialismu“, ale už se ani slůvkem nezmněl o možnosti budovat socialismus bez diktatury proletariátu a aplikování sovětských zkušeností. V jeho řeči naopak zaznívaly v duchu listopadového zasedání ústředního výboru špatně skrývané hrozby na adresu „reakce“, která nechce „dobrovolně odejít ze scény dějin“, výzvy k očistě Národní fronty od „reakčních živlů“, a dokonce i volání po jejím „obrození“.¹²⁰

V obdobném duchu promluvil i ministr informací Václav Kopecký. Na konferenci pronesl referát „Zápas o nové vlastenectví“, v jehož závěru také hovořil o specifické cestě KSČ k socialismu. Jednoznačně zopakoval, že „od lidové demokracie chceme přejít k socialistické demokracii, od lidovědemokratické republiky chceme přejít k socialistické republice“.¹²¹ Rozhodně však odmítl, že by tento vývoj měl cokoli společného s „demokratickým socialismem“ či „vývojovým socialismem“, k němuž se hlásily národněsocialistická a sociálnědemokratická strana, a zdůrazňoval vzor socialismu sovětského. Stejně jako Bareš i Kopecký hovořil o ofenzivním nástupu strany, směřujícím k likvidaci „reakce“ v Národní frontě a veřejném životě vůbec.¹²²

Od podzimu 1947 nastoupili komunisté v Československu k mocenské ofenzivě. Vedení strany sice pokračovalo v přípravách na blížící se parlamentní volby a podnikalo opatření, aby se jeho proklamovaná snaha o „získání většiny národa“ setkala s úspěchem, současně však plánovalo kroky pro případné střetnutí mimovolební, násilné.¹²³ Historik František Hanzlík ve své práci o únorovém převratu píše, že nekomunistické strany Národní fronty „fakticky od podzimu 1947 pracovaly pod kontrolou komunistické strany“, ¹²⁴ ve stejné době byli důstojníci nepohodlní komunistům odstraňováni z armády, nebo alespoň z významných velitelských funkcí,

119 Republika musí být přebudována vývojovou cestou v socialistický stát. In: *Rudé právo* (12.12.1947), s. 1 n.

120 BAREŠ, Gustav: *Naše cesta k socialismu*, s. 29–33 (viz pozn. 83). Srv. také KNAPÍK, Jiří: *Kdo spoutal naši kulturu: Portrét stalinisty Gustava Bareše*. Přerov, Nakladatelství Šárka 2000, s. 61 n.

121 KOPECKÝ, Václav: *Zápas o nové vlastenectví: Referát na konferenci ideových pracovníků KSČ v Praze dne 9. ledna 1948*. Praha, ÚV KSČ 1948, s. 38.

122 *Tamtéž*, s. 42 n.

123 KAPLAN, K.: *Pět kapitol o únoru*, s. 206 (viz pozn. 55).

124 HANZLÍK, František: *Únor 1948 – výsledek nerovného zápasu*. Praha, PREWON 1997, s. 201.

probíhala čistka ve Sboru národní bezpečnosti (jak se tehdy označovala československá policie) a aktivizovali se komunisté ve všech bezpečnostních složkách.¹²⁵

Únorový převrat z pohledu Moskvy

Demisi dvanácti ministrů demokratických stran vyhodnotilo vedení KSČ jako chybu, jíž se političtí soupeři dopustili, a rozhodlo se jí využít ve svůj prospěch. Ostatně na eventuality politického vývoje, které by mohly ohrozit jeho plány, se dlouhodobě připravovalo. Už 22. ledna 1947, když Gottwald proklamoval cíl získání většiny národa, nastínil obecnou strategii, jíž se komunisté drželi až do svého vítězství: „Mluvím-li ... o většině národa, kterou musíme získat, abychom šli kupředu, nemá to zajisté nic společného s austromarxistickými 7 %. Austromarxisté argumentovali, že mají 43 % a že potřebují ještě 7 %, aby mohli mít v Rakousku ráj. Zatím však vůbec nic nedělali a nakonec úplně prohráli. My takovou procentovou politiku jistě dělat nemůžeme a ani ji nemáme na mysli, když mluvíme o potřebě získat většinu národa. Naše politika je politikou aktivního boje proti reakci, politikou dobývání nových a nových pozic, politikou upevňování dobytých pozic a zatlačování nepřátel do defenzivy. Tedy úkol získat většinu národa jakožto předpoklad dalšího rychlého postupu na cestě k socialismu se nedá splnit ve vzduchoprázdném prostoru, nýbrž jen v průběhu aktivní politiky a aktivního boje.“¹²⁶

Přesně takový postup komunisté uplatnili ve dnech vládní krize proti pasivnímu vyčkávání demokratických stran. „Zmocňoval se nás úžas z fantastické ofenzivy, která od hodiny k hodině přinášela nové úspěchy,“ vzpomínal po letech Čestmír Císař. „Viděli jsme v tom potvrzení marxistických tezí o permanentním stupňování jednou nastartované revoluce.“¹²⁷ Výsledkem jejich tažení bylo ochromení činnosti legálně zvolených a jmenovaných orgánů a institucí státní správy, zatlačení nekomunistických stran do hluboké defenzivy, převzetí moci ve státě nelegálními akčními výbory Národní fronty a nakonec kapitulace prezidenta republiky a jmenování nové vlády takzvané obrozené Národní fronty, která v zemi nastolila totalitní režim.¹²⁸ Ovšem i za této situace dokázalo vedení Komunistické strany Československa v praxi uplatnit Gottwaldovu tezi o získání většiny národa: ve dnech 20. až 29. února 1948 byly náměstí i ulice hlavních československých měst zaplněna členy a stoupenci KSČ, zatímco její odpůrci se zmožili jen na několik izolovaných projevů nesouhlasu, které nedokázaly vývoj podstatněji ovlivnit.

Sovětská politická místa vývoj v Československu bedlivě sledovala od samého počátku vládní krize; už 19. února 1948 obdržela z Prahy důležité údaje o československých ozbrojených silách. Obsahovaly „Seznam velitelského sboru československé armády k 1. únoru 1948“, „Informaci o stavu pražské vojenské posádky“ a zprávu

¹²⁵ *Tamtéž*, s. 205–213.

¹²⁶ GOTTWALD, K.: *Cesta, kterou jdeme, směřuje k socialismu*, s. 120 (viz pozn. 25).

¹²⁷ CÍSAŘ, Č.: *Člověk a politik*, s. 119 (viz pozn. 51).

¹²⁸ Nejpodrobněji o únorovém převratu viz KAPLÁN, K.: *Pět kapitol o únoru* (viz pozn. 55).

o ozbrojených silách Sboru národní bezpečnosti. Seznam armádního velitelského sboru sice nebyl zcela kompletní, ale poskytoval důležité informace o většině velících důstojníků od ministra národní obrany po velitele 13. pěší brigády a kromě jejich funkce, hodnosti a příjmení uváděl i údaje o politické orientaci každého z nich, se zdůrazněním, zda dotýčný je „komunista“, příslušník jiné politické strany Národní fronty, „reakcionář“, „konzervativec“ nebo jen „bezpartijní“. ¹²⁹ Podobné údaje obsahovala i zpráva o pražské vojenské posádce. ¹³⁰ Informace o československé policii se zaměřovala spíše na počty jejích členů a jejich rozmístění; konkrétních příslušníků velitelského sboru si všímala pouze tehdy, pokud se jednalo o členy komunistické strany (a byli tedy „spolehliví“ – *naděžnyje*). ¹³¹

Podrobnou zprávu o průběhu vládní krize v Československu sovětské velvyslanectví v Praze poslalo do Moskvy 27. února 1948. Jako její autor je uveden druhý tajemník velvyslanectví SSSR v Praze Nikolaj Vasiljevič Novikov, ¹³² ale z textu je zřejmé, že vznikl v těsné spolupráci s vedením KSČ. Nelze pochybovat o tom, že sovětské ministerstvo zahraničních věcí získávalo velmi dobré informace o vývoji v Československu už dříve také z jiných zdrojů. Jen tak si lze vysvětlit, že pracovník čtvrtého, evropského oddělení sovětského ministerstva zahraničních věcí Alexandr Michailovič Alexandrov zaslal už 2. března 1948 náměstkovi ministra Valerianu Alexandroviči Zorinovi podrobný rozbor situace v zemi s vytýčenou strategií dalšího postupu. Úkol sovětské politiky spatřoval zcela pragmaticky v „upevnění a prohlubování“ sovětského vlivu v Československu. ¹³³ Komunistická strana Československa a její ideologie měly v jeho podání sloužit jen jako prostředek k dosažení tohoto cíle. (Z jeho zprávy se mimochodem dozvídáme, že v této době v Československu trvale žily „více než dva tisíce sovětských občanů“.) Alexandrov upozorňoval, že v Československu jsou silné vazby na Západ a že mnozí veřejní činitelé ve svých projevech zpochybňují „ideologické základy marxisticko-leninského učení“; jako příklad uváděl předsedu sociálnědemokratické strany Bohumila Laušmana, historika Jana Slavíka a také „Beneša“, tedy stále ještě úřadujícího prezidenta Československé republiky.

Prostředky k dosažení sovětského cíle – tedy posílení vlivu SSSR v Československu – spatřoval Alexandrov v oblasti kulturní a politické. Za základ úspěchu pak označoval pomoc Komunistické straně Československa ve snaze upevnit čerstvě nabytou moc. Za nezbytné pokládal přimět československé „přátele“ – tedy komunisty – aby ještě před plánovanými volbami přijali zákony o zemědělské reformě (čímž Sověti rozuměli „konfiskaci vlastnictví půdy nad 50 ha“) a o znárodnění všech průmyslových podniků s více než padesáti zaměstnanci. Za stejně důležitou

129 *Archiv Ministerstva inostrannyh děl Rossijskoj federacii* (dále AMID RF), Moskva, f. Sekretariat tov[arišča] Zorina V. A., o. 2, papka (p. – složka) 26, Dosje ČECHOSLOVAKIJA, t[om] 2, Spisok rukovodaščego sostava Čechoslovackoj armii po sostojaniju na 1.2.1948.

130 *Tamtéž*, Správka o sostave pražskogo garnizona.

131 *Tamtéž*, Vooružennyje sily Korpusa Nacionalnoj Bezopasnosti (KNB – po češsku SEENBE) v Čechoslovakii.

132 *Tamtéž*, Pravitelstvennyj krizis v Čechoslovakii (Správka).

133 *Tamtéž*, V svjazi s sobytijami v Čechoslovakii v konce 1947 g. i načale 1948 g.

pokládal Alexandrov likvidaci „reakčních elementů“, především v „pravých stranách“ (výslovně jmenoval slovenskou Demokratickou stranu, Stranu slobody, Československou stranu národněsocialistickou a Československou stranu lidovou), ale také v armádě a státním aparátu. Zvláštní pozornost pak bylo podle Alexandrova třeba věnovat „čistce v aparátu československého ministerstva zahraničních věcí, mimořádně zaneřádně reakčními elementy, v jehož čele jako dříve stojí Jan Masaryk“ (o pouhý týden později již byl Masaryk mrtev). V této souvislosti měli českoslovenští „přátelé“ využít jak skutečnosti, že v důsledku značného „tlaku širokých lidových mas levé elementy v pravých stranách, armádě a státním aparátu projevují v současné době velkou aktivitu v boji proti reakčním elementům“, tak i faktu, že Státní bezpečnosti padlo do rukou „velké množství kompromitujících materiálů“ o podryvné činnosti představitelů „pravicových“ stran, státního aparátu a armády. Dále se komunisté podle Alexandrova měli zaměřit na zajištění svého vlivu v takových organizacích, jako je Sokol, Jednotný svaz českých zemědělců, ale také v mládežnických organizacích, především vysokoškolských studentů, které jsou „opěrnými body reakční mládeže v Československu“.¹³⁴

Že tento sovětský návod na další postup Komunistické strany Československa v boji o upevnění nekontrolovatelné moci v zemi nezůstal jen k dispozici náměstkovi ministra zahraničních věcí SSSR Valeriana Zorina, je zřejmé. Jak se však dostal do rukou vedení československých komunistů, se vzhledem k přetrvávající obtížnosti studia v ruských archivech můžeme zatím jen domýšlet.

Vedle výše zmíněné zprávy sovětského velvyslanectví o průběhu státního převratu v Praze, která je laděna velmi přátelsky vůči vedení KSČ, máme dochováno ještě jiné hodnocení, které vzniklo a do Moskvy dorazilo po stranické linii. Jeho autorem je „pověřený tajemník“ Vseslovanského výboru Igor Nikolajevič Medveděv, jako adresát je uveden tajemník Ústředního výboru VKS(b) Michail Andrejevič Suslov. Zpráva s názvem „O některých momentech vnitropolitické situace v Československu“ je datována 29. března 1948. Její autor, který dramatické dny od 20. února do 11. března 1948 v Praze osobně prožil, hned v úvodu konstatuje, že „vedoucí činitelé Komunistické strany Československa nedostatečně znali síly národů Československa a do jisté míry tyto síly podceňovali, a teprve během událostí února 1948 se názorně přesvědčili o klíčové úloze politických akcí podporovaných nejširšími masami pracujících“.¹³⁵ Teprve vítězství v tomto střetnutí podle Medveděva dokázalo vedení KSČ, že pouze důsledná a nekompromisní politika boje proti „vnitřní reakci“ – k ní jednoznačně řadil ostatní strany Národní fronty – a skutečná rozhodnost v prosazování dalších „demokratických“ změn mohou upevnit pozice lidové demokracie v zemi a její socialistický rozvoj.

¹³⁴ *Tamtéž*.

¹³⁵ RGASPI, f. 17 (Centralnyj komitět VKP(b), Otděl vněšněj politiky (OVP)), o. 128, d. 1162, O někotorych momentach vnutropolitického položenija v Českoslovakii. Dokument byl v českém překladu publikován jako příloha článku Galiny P. Muraškové „Únorová politická krize roku 1948 v Československu a ‘sovětský faktor’: Z materiálů ruských archivů“ v časopisu *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 475–478, citace s. 475.

Tajemník Medveděv však současně cítil potřebu do Moskvy sdělit, že z rozhovorů s některými vedoucími funkcionáři KSČ – například s ministrem informací Václavem Kopeckým a vedoucím zahraničního oddělení ÚV KSČ Bedřichem Geminderem – nabyl dojmu, že propadli pocitu sebeuspokojení, zjevně přeceňují výsledky politických změn v Československu a pod jejich vlivem vyjadřují názor, že nyní KSČ (a s ní i Československo) jako by nejen „dohnala“, ale i „předešla“ kde koho.¹³⁶ Sovětské interní materiály obsahují překvapivé množství kritických připomínek a ostrých soudů k postupu vedení Komunistické strany Československa v době, kdy ono samo bylo přesvědčeno o své úspěšnosti.

Představy KSČ o postupu po převzetí moci

Z uvedených poznatků je tedy zřejmé, že vedení KSČ pojmem „specifická“ či „československá“ cesta k socialismu označovalo ve skutečnosti metodu svého boje o moc. Netajilo se tím, že jde o využívání možností, které jí dával režim takzvané lidové demokracie, respektive proces politických, společenských a hospodářských změn, k nimž v Československu od roku 1945 docházelo a které oni sami označovali jako „národní a demokratickou revoluci“, zatímco prezident Edvard Beneš pro ně užíval výraz „socializující demokracie“. A takto pojímaná „specifická cesta“ KSČ k socialismu byla úspěšná, neboť se jí podařilo dosáhnout vytčeného cíle: ve dnech 20. až 25. února 1948 se v Československu chopila nekontrolovatelné moci, a to bez krveprolití a výraznějšího odporu demokratických soupeřů a naopak s masovou podporou prokomunisticky smýšlející „většiny národa“.

Jaké však byly představy vedení KSČ o využití nabyté moci? Měly se i poté v její činnosti uplatňovat nějaké prvky „specifické“ či „československé“ cesty k socialismu? A do jaké míry se je podařilo po únoru 1948 naplnit? Jestliže ostatní strany Národní fronty, které působily v českých zemích, zveřejnily v období 1945 až 1948 svůj politický program, Komunistická strana Československa tak neučinila ani u příležitosti svého sjezdu v březnu 1946, ani později. Představu o jejích konkrétních záměrech si můžeme udělat pouze z projevů vedoucích funkcionářů strany, pronášených při různých příležitostech, a také z článků publikovaných ve stranickém tisku. Nesmíme také zapomenout na to, že většina vedoucích činitelů KSČ byla absolventy takzvané Mezinárodní leninské školy, organizované Kominternou, že jedinou zkušenost se „socialismem“ získali v Sovětském svazu a že sovětská realita v zásadě byla – podle jejich opakovaných vyjádření – cílem, kterého chtěli svou politickou činností dosáhnout.

Před únorem 1948 představitelé KSČ opakovali, že v Československu chtějí budovat socialismus bez diktatury proletariátu a bez sovětů. V rozhovoru pro americký list *New York Herald Tribune* 28. září 1947 odpověděl Klement Gottwald novinářům Russelu Hillovi a Williamu Attwoodovi na otázku, k jakým změnám by došlo při vytvoření nové vlády po eventuálním vítězství KSČ v dalších volbách:

¹³⁶ *Tamtéž*, s. 478.

„Změna, na niž se tážete, by se tedy zakládala v tom, že by se ve vládě zvětšily pozice komunistů. Soudíme, že zesílení komunistických pozic ve vládě by přineslo ulehčení a urychlení výstavby hospodářsky, sociálně a kulturně silné a vzkvétající republiky.“ A v odpovědi na další otázku naznačil, že by ani nebylo nezbytně nutné nastolení diktatury proletariátu, neboť v republice „vznikly podmínky pro klidný rozvoj k socialismu“.¹³⁷

Michal Reiman se domnívá, že „kdo chtěl rozhodnout o mocenských poměrech v republice demokratickou cestou, musel nezbytně uvažovat i o udržení demokratického rázu státní moci, neboť demokratická cesta řešení mocenských otázek nemá smysl tam, kde se neuvažuje o demokratické formě socialistického státu“. Odvolává se přitom na některé Gottwaldovy výroky naznačující, že KSČ chtěla i po převzetí moci respektovat politickou váhu svých partnerů v Národní frontě.¹³⁸ Ale buď se v této věci mýlí, anebo v konkrétní politické praxi převážil fakt, že v únoru 1948 se komunisté v Československu nedostali k moci demokratickou cestou, nýbrž za cenu porušování platných zákonů.

Představy únorových vítězů o konkrétní podobě politického systému v republice pod jejich vládou či o postavení poražených demokratických stran nebyly po jistou dobu ujasněné. Michal Reiman z některých výroků vedoucích funkcionářů KSČ usoudil, že předpokládali nejen „zachování Národní fronty, systému více politických stran na trvalejší dobu“, ale v této formě „zachování i za socialismu určité základny pro střetávání rozdílných politických stanovisek“.¹³⁹ Po převzetí moci však KSČ ostatní strany Národní fronty takzvaně obrodila, tedy přeměnila v pouhé převodové páky své politiky a fasádu demokratického systému. Ale ani na tom nebyla zpočátku všeobecná shoda. Vedle přesvědčení o nutnosti nekomunistické strany „obrodit“ a „očistit od reakce“ existovaly i názory „revolučnější“, reprezentované především krajským tajemníkem KSČ v Brně Otto Šlingem, že nekomunistické strany je třeba co nejrychleji zrušit a nastolit systém jediné vládnoucí strany podle vzoru Sovětského svazu.¹⁴⁰ Tyto představy byly četným skupinám radikálních komunistů nejbližší, a proto přímo ve dnech vládní krize v únoru 1948 a bezprostředně po ní docházelo v některých místech (například v kladenském kraji či porúznu v pohraničí) k rozpouštění těchto stran.¹⁴¹ Vedení KSČ o tom sice později hovořilo jako o „krajně sektářském postoji“,¹⁴² ale z hlášení sovětského

137 GOTTWALD, Klement: O lidově demokratickém typu státu. In: TÝŽ: 1946–1948, sv. 1, s. 232 n. (viz pozn. 24).

138 REIMAN, M.: Koncepce KSČ „O specifické cestě k socialismu“ v naší revoluci, s. 169 (viz pozn. 4).

139 TÝŽ: O významu hesla „Za většinu národa“, s. 408 (viz pozn. 54).

140 Viz KONEČNÝ, Karel: *Československá strana lidová na střední Moravě 1948–1960*. Olomouc, Univerzita Palackého 2005, s. 16.

141 Viz PAVLÍČEK, Václav: *Politické strany po únoru*, sv. 1. Praha, Svobodné slovo 1966, s. 138.

142 *Tamtéž*.

velvyslanectví v Praze vyplývá, že v prvních týdnech po únorovém převratu se jednalo o standardní postup, který vedoucí funkcionáři KSČ schvalovali.¹⁴³

Je sice nesporné, že komunisté byli odhodláni po převzetí moci dokončit znárodnování československého průmyslu a pokračovat v zemědělské reformě, směřující k rozdělení pozemků nad padesát hektarů, ale na druhé straně nejednou veřejně prohlásili, že nemají v úmyslu provádět v Československu kolektivizaci zemědělství. Na osmém sjezdu KSČ 30. března 1946 prohlásil jménem jejího ústředního výboru budoucí ministr zemědělství Josef Nepomucký: „Komunisté se nedotkli a nedotknou soukromého vlastnictví půdy českých zemědělců, kteří na půdě pracují, ale budou je vždycky proti každému bránit.“¹⁴⁴ Sám Gottwald řekl 21. srpna 1945 ve svém projevu na dožínkové slavnosti v Buštěhradě: „Strašili vás, že nová vláda, v níž budou komunisté, vám sedlákům vezme půdu a bude vás nutit do kolchozů. Vy sami jste se však mohli přesvědčit – a v budoucnu se ještě více přesvědčíte, že nová vláda právě zásluhou komunistů vám nejenže nic nebere, nýbrž dává.“¹⁴⁵ A zopakoval to dokonce ještě během státního převratu na sjezdu rolnických komisí 29. února 1948, kdy prohlásil zcela jednoznačně: „...vlastnictví půdy, rolníkům ústavně zaručené, pokládáme za nedotknutelné a my prostě chceme, aby vám již nikdo nikdy nemohl lhát o tom, že se u nás budou dělat kolchozy. Napříště pamatujte, že každý, kdo k vám přijde s takovým šuškaním do vsi, patří k záškodníkům a rozvratníkům, které jsme právě z našeho veřejného života vyhnali, a vy jejich agenty, kteří k vám přijdou do vsi, žeňte také svinským krokem!“¹⁴⁶

Podobné stanovisko zaujímal KSČ před únorem 1948 rovněž ve vztahu k živnostníkům, které se mimochodem v rámci takzvané získávací akce v roce 1947 snažila v masovém měřítku přimět ke vstupu do svých řad. Jménem vedení strany hovořil o živnostenské politice KSČ na jejím osmém sjezdu Josef Horn, který prohlásil: „Dnes už živnostníci chápou, že ... socialismus, hlásaný a prováděný komunisty, ani pro ně není nebezpečím, nýbrž že i pro ně je socialismus jedinou bezpečnou zárukou...“¹⁴⁷

Žádný z těchto slibů však po roce 1948 komunistická strana nesplnila. Ještě během boje o moc činila opatření, která vedla k likvidaci demokratických pravidel veřejného života, omezování lidských práv a svobod a nastolení nekontrolovatelné diktatury – zrušení svobodného cestování do ciziny, zavedení cenzury, propouštění nepohodlných osob ze zaměstnání či odvolávání z funkcí, zatýkání údajných nepřátel. Teprve o něco později, když KSČ konsolidovala svou moc, následovalo

143 AMID RF, f. Referentura po Československu, o. 29a, p. 172, d. 720, Informace o straně přebývaní, 1. O položení v Československu – Československé partii posle fevral'skich sobytij (správka na 1. maja 1948 g.).

144 NEPOMUCKÝ, Josef: Výstavba naší osvobozené vesnice. In: *Sněm budovatelů*, s. 140 (viz pozn. 3).

145 GOTTWALD, Klement: Boj o chléb vítězně skončen: Projev na dožínkové slavnosti v Buštěhradě. „Rudé právo“ ze dne 21. srpna 1945. In: TÝŽ: *Deset let*, s. 394 (viz pozn. 5).

146 Mohutná manifestace jednoty pracujícího lidu měst i venkova. In: *Rudé právo* (2.3.1948), s. 1.

147 HORN, Josef: Živnostenská politika naší strany. In: *Sněm budovatelů*, s. 180.

další znárodnování, likvidace živností, násilná kolektivizace zemědělství, zakládání táborů nucených prací, organizování zvláštních vojenských jednotek pro politicky nespolehlivé občany, přijetí represivního zákona na ochranu lidovědemokratické republiky a podobně.

Je téměř neuvěřitelné, že mnozí členové KSČ, kteří se – alespoň verbálně – hlásili k ideálům demokratického socialismu, si nástup totality neuvědomovali. K tomuto mentálnímu nastavení se kromě jiných ve svých pamětech vrátil Čestmír Císař. Vzpomíná, jak se i po únoru 1948 domníval, že „KSČ půjde nadále pokojnou cestou občanské společnosti a že socialismus bude mít demokratický charakter. Proto jsem šel s KSČ i do nové etapy socialistické výstavby, s hlubokým přesvědčením o historické oprávněnosti a životní potřebě národa žít v nových podmínkách sociální spravedlnosti, občanských svobod, hmotného blahobytu a kulturního rozkvetu. Tak jsem chápal podstatu socialismu. Tak jsem jí porozuměl studiem ‘klasiků’ marxismu. Tak jsem ji procitoval životními zkušenostmi. Tak jsem ji chtěl pomáhat uskutečňovat. Nebyl jsem sám s tímto přesvědčením. Byly nás statisíce.“¹⁴⁸

Na sjezdu rolnických komisí v pražském Slovanském domě těsně po komunistickém převratu Klement Gottwald ještě zemědělcům garantoval, že je nikdo nepřipraví o majetek a nebudou se zakládat zemědělská družstva (repro z publikace Gottwald ve fotografii)

Dokument „O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa“

Sovětská komunistická strana sledovala činnost KSČ soustavně a dlouhodobě, stejně jako monitorovala výroky a projevy jejích vedoucích funkcionářů. Po únoru 1948 v řadách sovětských ideologů a pracovníků aparátu VKS(b) rostla s politikou československých komunistů nespokojenost. Kritika KSČ a jejího vedení vyvrcholila v materiálu „O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa“, který vyhotovili pracovníci aparátu Ústředního výboru VKS(b) L. Baranov, V. Mošetov a A. Antipov a jenž je v českém překladu publikován jako příloha tohoto

¹⁴⁸ CÍSAŘ, Č.: *Člověk a politik*, s. 143.

článku.¹⁴⁹ Tento poměrně obsáhlý dokument je datován 5. dubna 1948 a jako jeho adresát je uveden tajemník ÚV VKS(b) Michail Andrejevič Suslov. Autoři si vůbec nebrali servítky, jejich elaborát má v podstatě charakter obžalovacího spisu. Nevybíravým způsobem odmítl celou předúnorovou politiku KSČ, a je s podivem, že si nepoložili otázku, jak vůbec mohla s tak „špatnou“ politickou taktikou a strategií převzít moc a porazit své soupeře. Ze slovníku, který používali, je zřejmé, že nesprávné kroky, které vedení KSČ podle nich učinilo, nehodnotili jako chyby, ale spíše jako nepřátelský úmysl. Vedoucí představitele KSČ – v materiálu byli výslovně jmenováni Klement Gottwald, Rudolf Slánský, Antonín Zápotocký, Marie Švermová, Gustav Bareš a Václav Kopecký – obviňovali z „odmítání bolševických organizačních zásad výstavby KSČ“, z toho, že „se vydali na cestu popírání třídního boje“, že „sešli na cestu přímého ignorování leninsko-stalinského učení o straně a její výstavbě“, a podobných hříchů.

Především však sovětsští ideologové vytýkali vedení KSČ snahu o dosažení a vybudování socialismu vlastní, specificky československou cestou, jak to Gottwald a další vedoucí funkcionáři strany od září 1946 nejednou veřejně prohlásili. To Sověti nyní rozhodně odmítali, stejně jako předchozí ujišťování československých soudruhů, že nepřevezmou moc násilným způsobem a že nastolení diktatury proletariátu ve zdejších podmínkách není nutné: „...nelze ... souhlasit s tvrzením s. Gottwalda a dalších předáků KSČ o takzvaném pokojném charakteru ‘lidovědemokratické’ cesty k socialismu s tím, co do tohoto pojmu vkládají,“ stojí v sovětském materiálu výslovně.

Jakkoli sovětsští autoři uzavřeli svoje memorandum Michailu Suslovovi konstatováním, že „není pochyb o tom, že KSČ má dostatek sil a bojových zkušeností, aby si zasloužila úlohu vedoucí strany v zemi, aby se postavila do čela dělnické třídy a všech upřímných stoupenců strany v boji za vítězství idejí marxismu-leninismu při řešení historického úkolu – přechodu Československa a jeho národů k vyšší vývojové formě společnosti“, celkově vyzníval materiál pro vedení československých komunistů velmi nepříznivě, až hroživě. První dojem z tohoto dokumentu sugeruje otázku, zda by se právě Gottwaldovo stranické vedení neocitlo v roli viníka, postaveného pro své skutečné či domnělé chyby před soud Informačního byra komunistických a dělnických stran, jako se to v červnu 1948 stalo Titovu vedení, kdyby nedošlo právě k ostré roztržce sovětsko-jugoslávské. Ale tuto hypotézu poněkud zpochybňuje skutečnost, že Komunistická strana Československa a Komunistická strana Jugoslávie¹⁵⁰ nebyly jedinými stranami, jejichž politiku sovětsští ideologové podrobili zdrcujícímu hodnocení. Podobným odsudkům byli ve stejné době

149 RGASPI, f. 17, o. 128, d. 745, O některých ošibkách v dějatelnosti Kommunističeskoj partii Čechoslovaki. Dokument byl publikován v edici: VOLOKITINA, T. V. – ISLAMOV, T. M. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – ROGOVAJA, L. A. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.*, sv. 1: 1944–1948 gg. Moskva – Novosibirsk, Sibirskij chronograf 1997, s. 831–858, dokument č. 274.

150 Komunistickou stranu Jugoslávie podrobili kritice ideologové z oddělení zahraniční politiky ÚV VKS(b) v materiálu „O antimarxistických direktivách vůdců Komunistické strany Jugoslávie v otázkách zahraniční a vnitřní politiky“, datovaném již 18.3.1948. Viz *tamtéž*,

vystaveni také maďarští a polští komunisté,¹⁵¹ a není vyloučeno, že v depozitářích ruských archivů se mohou skrývat ještě další tehdejší kritické materiály na adresu komunistických a dělnických stran z jiných zemí.

Zároveň je nesporné, že vedení Komunistické strany Československa by nikdy nedopustilo, aby se ocitlo ve stejné situaci, do jaké se dostalo vedení jugoslávských komunistů. Klement Gottwald nebyl Josip Broz-Tito, on sám i jeho nejbližší spolupracovníci reagovali na všechny sovětské připomínky – o kritice a výtkách ani nemluvě – okamžitě a velmi snaživě. Z mnoha důvodů bylo naprosto vyloučeno, aby se Československo pod vedením komunistické strany vzepřelo sovětskému poručnictví a riskovalo politický či ideologický konflikt.

Ukázalo se to i v reakci na výše uvedený sovětský dokument z 5. dubna 1948. Zda jej předsednictvo ÚV KSČ dostalo k dispozici, zatím nevíme, ale pravděpodobně tomu tak nebylo, protože v žádném českém archivu není o něm ani zmínky. Že však nějakým způsobem bylo obeznámeno s jeho obsahem, lze mít za nesporné, neboť ve své činnosti v následujících měsících podniklo řadu konkrétních kroků směřujících k odstranění příčin sovětské nespokojenosti – tedy těch jevů, které pracovníci ústředního aparátu VKS(b) tak ostře napadali.

Rezoluce Informbyra o Jugoslávii a konec „specifické“ cesty KSČ k socialismu

Rozkol mezi Moskvou a Bělehradem nastal už na jaře 1948 a vyvrcholil 22. června, kdy Informbyro jednomyslně – tedy rovněž hlasem československých zástupců – schválilo rezoluci, která ve své závěrečné části exkomunikovala Jugoslávii z tohoto spolku a současně z „rodiny komunistických stran a jednotné komunistické fronty“. Ke svržení Titova vedení sice jugoslávskou veřejnost nevyzývala, ale prohlašovala, že podmínkou normalizace vztahů je odstranění „turecko-teroristického režimu“ v Komunistické straně Jugoslávie.¹⁵² Kromě antisovětismu však rezoluce jugoslávské komunisty obviňovala z celé řady dalších těžkých hříchů, z nichž většina byla naprosto smyšlená.

Předsednictvo ÚV KSČ se rezolucí Informbyra zabývalo na svém zasedání 28. června 1948. Zprávu o jednání v Bukurešti podal generální tajemník Rudolf Slánský.

s. 787–800, dokument č. 267 – Správka OVP CK VKP(b) M. A. Suslovu „Ob antimarksistických ustanovkách rukovoditeléj Kompartii Jugoslavii v voprosach vněšněj i vnutrenněj politiki“.

151 Dokument „O nacionalistických chybách vedení Maďarské komunistické strany a buržoazním vlivu v maďarském komunistickém tisku“ nese datum 24. března 1948 a dokument „O antimarxistických ideologických direktivách vedení PDS“ pochází z 5. dubna 1948 (zkratka PDS označuje Polskou dělnickou stranu – *Polska Partia Robotnicza*). Viz *tamtéž*, s. 802–806, dokument č. 269 – Správka OVP CK VKP(b) „O nacionalističeských ošibkách rukovodstva Vengerskoj kommunističeskoj partii i buržuaznom vlijanii v vengerskoj kommunističeskoj pečati“; s. 814–831, dokument č. 272 – Správka OVK CK VKP(b) M. A. Suslovu „Ob antimarksistických ideologických ustanovkách rukovodstva PPR“.

152 Srv. ŠESTÁK, Miroslav – TEJCHMAN, Miroslav – HAVLÍKOVÁ, Lubomíra – HLADKÝ, Ladislav – PELIKÁN, Jan: *Dějiny jihoslovenských zemí*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998, s. 510.

Delegaci Ústředního výboru KSČ v rumunském hlavním městě spolu s ním tvořili Viliam Široký, Bedřich Geminder a Gustav Bareš; ti také zvedli ruku při schvalování protijugoslávské rezoluce. Hned v úvodu Slánský konstatoval, že vedení Komunistické strany Jugoslávie „se dostalo v posledních měsících na nebezpečné scestí ve vnitrostranických, vnitropolitických a zahraničněpolitických otázkách“. Zopakoval výtky a výhrady, které zazněly na jednání Informačního byra a které se objevily v jeho rezoluci. Vedení Jugoslávie a její komunistické strany obvinil z antisovětismu, trockismu, nacionalismu a politického avanturismu.¹⁵³

Marie Švermová vzpomíná, že členové vedení KSČ – vzdor nadstandardním vztahům, které tehdy Československo s Jugoslávií i obě komunistické strany navzájem udržovaly – o jugoslávské vině a pádnosti obvinění Informbyra nepochybovali. Dokonce uvádí, že „začali psát osobní dopisy jugoslávským soudruhům“, v nichž je vyzývali, aby argumenty Informbyra „šmahem“ neodmítali, aby vše znovu „sebekriticky rozebrali a přehodnotili“. Teprve pozdější vývoj vedl Švermovou a další k revizi tehdejších stanovisek. „Neuvědomovali jsme si,“ přiznává, „že kritika KSJ je de facto prvním poválečným zásahem do samostatné politiky komunistických stran, který v brzké době postihne i naši stranu i její koncepci specifické československé cesty. Vliv Moskvy na metody naší stranické práce se projevil právě při projednávání jugoslávské otázky. Vůči funkcionářům tehdejšího Svazu čs.-jugoslávského přátelství, který byl u nás velice populární, i vůči všem, kteří i po kritice Informbyra sympatizovali s Jugoslávci a udržovali s nimi styky – bylo poprvé použito mocenské opatření.“¹⁵⁴

Podobně tomu bylo s reakcí na velmi ostrou kritiku Sovětů v otázce přijímání nových členů do komunistické strany. Už 8. července 1948 schválilo předsednictvo ÚV KSČ směrnici o přijímání nových členů do strany,¹⁵⁵ která byla následně zveřejněna v *Rudém právu* a jež doslova konstatovala, že „při velkém náboru nových členů do strany za posledních měsíců (sic) dopouštěly se ... stranické organizace celé řady vážných chyb. Porušovaly namnoze základní bolševický princip o individuálním přijímání a prověřování každého nového člena.“ Současně konstatovala, že „s touto nesprávnou praxí je třeba skoncovat“, přičemž „je třeba mít na paměti, že do strany je nutno přijímat jen pečlivě a individuálně prověřené a uvědomělé lidi“.¹⁵⁶ A skutečně, nejpozději od srpna 1948 se praxe přijímání nových členů zásadně změnila. Vedení KSČ tedy nejenže vyšlo vstříc sovětské kritice, ale také beze slova vysvětlení popřelo svá předchozí usnesení a dosavadní praxi v tomto směru a použilo přitom takřka doslova sovětského slovníku a argumentace.

Zásadních změn doznala rovněž zemědělská politika. Dosavadní postup sice předsednictvo ÚV KSČ hodnotilo jako správný, současně ale jeho členové šalamounsky

153 NA, f. 1261/0/30, sv. 6, arch. j. 97, Zpráva o jednání Informačního byra o KSJ v červnu 1948.

154 ŠVERMOVÁ, M.: *Vzpomínky*, s. 246 n. (viz pozn. 70).

155 NA, f. 1261/0/3, sv. 2, arch. j. 126, zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ dne 8.7.1948.

156 O přijímání nových členů do strany: K usnesení předsednictva Ústředního výboru KSČ. In: *Rudé právo* (11.7.1948), s. 2.

konstatovali, že to nebyla politika „socialistická“, a zahájili kampaň směřující ke „zostření třídního boje“ na vesnici a pronásledování „kulaků“, která vyústila v kolektivizaci a zakládání jednotných zemědělských družstev – tedy československé obdoby sovětských kolchozů.¹⁵⁷

Přehlédnout v sovětském dokumentu nelze ani až překvapivě ostrou kritiku nacionalistické politiky KSČ (i jiných předúnorových stran) uplatňované vůči německé a maďarské menšině. A krátce poté, co českoslovenští komunisté převzali moc v zemi, nastal v tomto ohledu viditelný posun. Vedení státu bylo nuceno vzít na vědomí, že Sovětský svaz upustil od své dosud veřejně proklamované podpory odsunu československých Maďarů do Maďarska, a přistoupilo na myšlenku „dobrovolné výměny“ obyvatelstva, tedy Slováků žijících v Maďarsku za Maďary žijící v Československu, a následně na program takzvané reslovakizace maďarské menšiny. Tento přístup byl daleko spíše v souladu s ideou „proletářského internacionalismu“, který začal být v nadcházejících letech akcentován mnohem více než doposud zdůrazňovaná myšlenka slovanské jednoty. Totéž platí o postupném zmírňování restrikcí a zlepšování právního postavení zbývajících německé menšiny v Československu.

Nápadné je, že od léta 1948 mizí z projevů vedoucích funkcionářů KSČ jakékoli zmínky o „specifické“ či zvláštní československé cestě k socialismu. Po odsouzení jugoslávské politické linie to již nebylo možné. Jiří Hájek pokládá za první otevřený útok proti koncepci specifické cesty KSČ k socialismu kritické vystoupení filozofa Arnošta Kolmana na schůzi základní organizace sekretariátu ÚV KSČ 15. září 1948. Konala se v době, kdy Klement Gottwald byl na návštěvě Krymu, kde se setkal se Stalinem. Byla to první jeho cesta do Sovětského svazu, poté co se komunistická strana chopila moci v zemi a on sám se stal prezidentem republiky. V této situaci se Kolman přihlásil do diskuse a ve stručnosti přednesl obsah svého článku „Za bolševickou kritiku v naší KSČ“, který o několik dní dříve poslal redakci časopisu *Tvorba*; ta jej však odmítla, a proto Kolman využil této příležitosti k jeho zveřejnění.

Především vyslovil názor, že KSČ „dosud neodpovídá mnoha požadavkům kladeným na marxisticko-leninskou stranu“, a zodpovědnost za to přisoudil jejímu „praktickému vedení“ – tedy ne Gottwaldovi, nýbrž Slánskému, Švermové a Barešovi. Kolman kritizoval konkrétní chyby, jichž se podle jeho názoru „praktické vedení strany“ v předchozích týdnech dopouštělo. Především prý „připustilo, aby bylo její dělnické jádro ve značné míře zatlačeno do pozadí maloburžoazními živly. Úkol získat většinu národa, vytýčený Gottwaldem, byl pochopen nesprávně jako rozšíření členstva strany stůj co stůj, a to i za cenu ideologických ústupků od leninských zásad. Jakákoli kritika je odbývána obecnými poukazy na naši ‘specifickou cestu’ k socialismu, na to, že není správné k nám mechanicky přenášet sovětské zkušenosti. Naše cesta však neznamená, že základy Leninova učení o třídním boji, straně a státu, zastaraly“ řekl Kolman ve svém diskusním příspěvku.¹⁵⁸

157 Viz PERNES, Jiří: Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948. In: ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (ed.): *Kolektivizace v Československu*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, s. 33–43.

158 KOLMAN, Arnošt: *Zaslepená generace: Paměti starého bolševika*. Brno, Host 2005, s. 265.

Jiří Hájek, který s ním seděl u jednoho stolu, vzpomíná, že když Kolman skončil, „potlesk vypukl opravdu spontánně, na chvíli dvoranu naplnil, ale hned vzápětí jako by hasl pod nějakým proudem hasící tekutiny“.¹⁵⁹ Přítomní funkcionáři ústředního výboru, například tajemník Bruno Köhler, kritiku demonstrativně odmítli. Kolmanovým vystoupením se zabývalo 4. října 1948 předsednictvo ÚV KSČ, které zaujalo rovněž negativní postoj a rozhodlo o jeho vyloučení ze strany.¹⁶⁰ Kolman byl pak nejen zbaven členství v KSČ, ale již o několik dnů dříve (26. září 1948) dokonce zatčen a transportován do Sovětského svazu, odkud přijel do Československa po válce a kde tentokrát skončil ve vězení, jež opustil až v březnu 1952.¹⁶¹ To samozřejmě řadoví členové KSČ nemohli tušit a nevěděl to ani Jiří Hájek, kterému – jak vzpomíná – na Kolmanově vystoupení vadila především ona kritika koncepce vlastní československé cesty k socialismu. Zprávy o rozhodném odmítnutí Kolmanovy kritiky ve vedení strany se samozřejmě k uším zasvěcených straníků dostaly. Hájek uvádí, že prudkou reakci nejvyšších míst KSČ na Kolmanovo vystoupení si „vysvětloval jako obranu ‘vlastní specifické cesty k socialismu’, kterou pravděpodobně dokázal uhájit i Gottwald v Moskvě“.¹⁶²

Byla to však zcela mylná úvaha. Vedení KSČ již potichu, bez hlasitých projevů a sebekritiky „vlastní specifickou cestu“ k socialismu opustilo. Za pohřební řeč nad ní můžeme zřejmě považovat projev Rudolfa Slánského ke krajským stranickým tajemníkům 22. září 1948. „Pravda, mluvili jsme sami před únorem o klidném vývoji k socialismu, o československé cestě k socialismu, která na rozdíl od ruské cesty se vyznačuje tím, že je to cesta klidná,“ řekl zde. „Ale v čem je rozdíl mezi naší a ruskou cestou? V tom, že díky hrdinství a síle Sovětského svazu, díky obětem sovětského lidu ve vlastenecké válce, díky vítězství Rudé armády na našem území jdeme k socialismu za menších obětí, že jsme se nemuseli dostat k moci ozbrojeným povstáním a že naše cesta není doprovázena velkou ozbrojenou občanskou válkou a intervencemi kapitalistických zemí. Nebýt Sovětského svazu, nebýt Rudé armády na našem území – nebyli bychom se dostali touto cestou k moci.“¹⁶³ V další části své řeči připomněl, že Stalin s Molotovem odmítli „vychloubání Tita a ostatních, kteří zdůrazňovali, že zásluhou vlastních partyzánských bojů dosáhli politické moci v Jugoslávii“. Sovětští vůdci naopak zdůraznili, že ve Francii a v Itálii nebyl nastolen režim komunistických stran proto, že „do Francie a Itálie nemohla vpochodovat Rudá armáda“.

Podle Slánského „specifičnost“ cesty KSČ k socialismu spočívala v tom, že dosáhla moci bez krveprolití a bez ozbrojeného povstání. Ale tím odlišnost od sovětského modelu končila. Nemluvil sice o diktatuře proletariátu, jejíž nastolení v letech 1946 a 1947 vedení strany a Gottwald osobně opakovaně odmítli, ale nastínil kurz

159 HÁJEK, J.: *Paměti*, s. 175 (viz pozn. 43).

160 NA, f. 1261/0/3, sv. 3, arch. j. 135, zápis z 32. schůze širšího předsednictva ÚV KSČ dne 4.10.1948.

161 KOLMAN, A.: *Zaslepená generace*, s. 269.

162 HÁJEK, J.: *Paměti*, s. 176 a 191.

163 NA, f. 1261/0/30, sv. 6, arch. j. 100, projev Rudolfa Slánského na poradě krajských tajemníků KSČ 22.9.1948.

„zostřeného třídního boje“, kterým se komunistická strana na podzim 1948 vydala. Jako hlavní důvod tak zásadní změny politiky KSČ uvedl, že se nedá očekávat, že „kapitalistické živly samy rezignovaně budou klást hlavu na špalek“.¹⁶⁴ Ve stejné době došlo k přitvrzení postupu vůči nekomunistickým politickým stranám a vůči konkrétním osobám spjatým s poraženým demokratickým režimem, začaly vznikat tábory nucené práce a komunističtí právníci začali připravovat nechvalně známý zákon na ochranu lidovědemokratické republiky č. 231/1948 Sb. „Specifickou cestu“ KSČ k socialismu vystřídal „zostřený třídní boj“, který zásadním způsobem poznamenal vývoj komunistického režimu v Československu v nadcházejících letech.

Jiří Hájek sice vyslovil domněnku, že jistá rezidua „specifické cesty KSČ k socialismu“ obsahoval ještě Gottwaldův projev na devátém sjezdu strany koncem května 1949. „Uvědomoval jsem si,“ píše Hájek „že v něm zůstávají zřetelné prvky zdůrazňování specifiky cesty k socialismu, posílené tím, že neobsahoval útok na Tita.“¹⁶⁵ Ale v tomto ohledu si Gottwaldova slova buď mylně vložil, anebo toto hodnocení retrospektivně uvádí jako dílčí alibistický argument pro zdůvodnění tehdejší své takřka bezvýhradné podpory politiky komunistické strany se vším, co z toho vyplývalo. Michal Kopeček ovšem upozorňuje, že v kulturně-ideologické rovině některé prvky teorie „o specifické cestě KSČ k socialismu“ přece jen přežívaly i v dalších letech. „Koncepte specifické cesty k socialismu byla postupně opouštěna od druhé poloviny roku 1947 v reakci na utužování poměrů v sovětském bloku, začínající studenou válku a sovětskou ideologickou kampaň proti Jugoslávii,“ potvrzuje. „Na rozdíl od ní se však historický narativ komunistů coby dědiců pokrokových národních tradic, obhajovaný nejen Nejedlým, ale také dalšími předními stranickými ideology, jako byli Václav Kopecký či Ladislav Štoll, stal trvalou součástí ideologické výbavy českého stalinismu.“¹⁶⁶ Zásadní otázkou se ovšem brzy stalo, které z tradic a velkých

Na zasedání ústředního výboru v listopadu 1948 se českoslovenští komunisté definitivně vydali cestou budování socialismu podle sovětského vzoru a direktiv. Generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský tleská po skončení Gottwaldova projevu (repro z publikace Klement Gottwald ve fotografii)

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ HÁJEK, J.: *Paměti*, s. 183.

¹⁶⁶ KOPEČEK, M.: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 88 (viz pozn. 34).

postav české minulosti budou uznány za pokrokové. Postupem doby také docházelo k opakovaným pokusům o otevřenější či zastřenější revizi Nejedlého koncepce.

Ještě jednu věc je třeba v souvislosti se „specifickou československou cestou k socialismu“ zmínit. Její rychlé opuštění po únoru 1948 způsobil nejen odmítavý postoj Moskvy, ale také skutečnost, že tato myšlenka se v řadách samotné KSČ neselektovala se stoprocentní podporou a že proti ní značná část členské základny vystupovala. Marie Švermová doslova píše, že Gottwald si nejednou stěžoval, „že naši koncepci často a lépe chápali mladí členové strany i nestraníci, zatímco mnozí staří straničtí harcovníci zůstávali na starých dogmatických pozicích“, a že „ve vědomí těchto lidí zůstávala nepřekonatelná sektářská hlediska; vnitřně nikdy nesouhlasili s pojetím národněfrontovské (sic) politiky, se kterým jsme se my vrátili po válce domů.“¹⁶⁷ Její slova potvrzují i záznamy z diskusí na jednáních Ústředního výboru KSČ z let 1946 a 1947, kde hlasitě zaznívaly i názory odmítající myšlenku „specifické československé cesty k socialismu“ a dávající najevo nespokojenost s tím, že se KSČ nechopila moci rovnou a hned nenastolila diktaturu proletariátu.¹⁶⁸ Že se jednalo o poměrně silnou tendenci v uvažování řadových komunistů, dokazují i výsledky ankety, kterou vedení ve stranických řadách zahájilo v roce 1946.¹⁶⁹ Michal Reiman zase upozorňuje na široce založenou vnitrostranickou kampaň v letech 1946 a 1947, „jejímž cílem bylo objasnit revoluční ráz zvolené taktiky a rozbít představy o demokratické cestě k socialismu jako o sociálně demokratickém oportunismu“.¹⁷⁰ Avšak vývoj po únoru 1948, zejména poté, co byl nastolen kurz „zostřování třídního boje“, dal za pravdu těm, kdož „specifickou cestu KSČ k socialismu“ odmítali od samého začátku.

Závěrem

Je nepochybné, že když se zahraniční vedení KSČ vracelo v roce 1945 z Moskvy do vlasti, neumělo si představit jinou formu socialismu než tu sovětskou. Současně však dokázalo reflektovat i negativní zkušenosti, kterých v Sovětském svazu nabylo, což je vedlo k úvahám, že nový společenský řád v Československu by mohl být vybudován i poněkud jiným způsobem.¹⁷¹ Navíc „lidovědemokratické“ Československo, do něhož se Gottwald se svými spolupracovníky vracel, nebylo „kapitalistickým“ státem v pravém smyslu slova, neboť v důsledku sociálních a politických reforem provedených v roce 1945 se značná část „výrobních prostředků“ přesunula do rukou

167 ŠVERMOVÁ, M.: *Vzpomínky*, s. 212 (viz pozn. 70).

168 NA, f. 1261/0/1, sv. 2, arch. j. 13; sv. 3, arch. j. 14.

169 Viz KOZÁK, J.: K objasnění postupu ÚV KSČ v boji za získání většiny národa v období před únorem 1948, s. 12 (viz pozn. 73).

170 REIMAN, M.: O významu hesla „Za většinu národa“, s. 405 (viz pozn. 54).

171 Viz ŠVERMOVÁ, M.: *Vzpomínky*, s. 178; srv. také KŘEŠŤAN, Jiří: Zdeněk Nejedlý a problém českého národního komunismu. In: KALOUS, Jan – KOCIAN, Jiří (ed.): *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2012, s. 301 n.

státu a liberalismus v politice a veřejném životě byl cílevědomě potlačován. Klasický třídní boj a možnost proletářské revoluce v československých podmínkách po roce 1945 neexistovaly, proto vedení KSČ hovořilo o revoluci „národní a demokratické“ a jejím „přerůstání“ v revoluci socialistickou. Výjimečné postavení Komunistické strany Československa v systému Národní fronty a její rostoucí obliba v širokých lidových vrstvách, které se projeví vítězstvím ve volbách roku 1946, vytvářely předpoklady, aby se dostala k moci politickými prostředky parlamentní demokracie, bez použití násilí. To přimělo vedení KSČ a Klementa Gottwalda k úvahám o vlastní, „specifické“ cestě k socialismu¹⁷² a o získání většiny národa pro svou politiku, což navíc posilovala ochota vedení sovětských komunistů a v první řadě Josifa Vissarionoviče Stalina přinejmenším v letech 1945 a 1946 takovýto postup tolerovat.

Nová politická taktika budila sympatie v širokých vrstvách obyvatelstva, odpovídala cítění většiny členů, kteří do KSČ vstoupili po květnu 1945, a oslabovala pozice ostatních stran Národní fronty. Současně však vedení KSČ usilovalo o získání rozhodujících pozic v mocenských složkách státu, především policii a armádě, aby jich mohlo v případě neúspěchu této taktiky využít k násilnému převzetí moci. Této myšlenky se nikdy nevzdalo. Budovalo rovněž vlastní agenturu v nekomunistických politických stranách, s cílem ochromit jejich činnost v případné politické krizi.

Při uskutečňování koncepce „specifické“ cesty KSČ k socialismu hrála zásadní roli skutečnost, že Gottwaldovo vedení by se nikdy nezepřelo pokynům a směrnicím Moskvy. Dokud byl Stalin ochoten tolerovat úvahy o „specifických“ cestách k socialismu, pracovalo s nimi i vedení KSČ. Avšak jakmile se v průběhu roku 1947 mezinárodněpolitická situace začala měnit v neprospěch Sovětského svazu a Kreml nabyl dojmu, že velmocenské ambice SSSR jsou ohroženy, udělal těmto úvahám přítrž ve všech zemích svého vlivu, Československo nevyjímaje. Prameny uložené v ruských archivech hodnotí způsob převzetí moci Komunistickou stranou Československa v únoru 1948 negativně jako málo revoluční, stejně jako roli, kterou sehrálo její vedení. Dokument „O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa“, který zpracovalo oddělení zahraniční politiky ÚV VKS(b) a 5. dubna 1948 odeslalo tajemníkovi ústředního výboru Michailu Suslovovi, ostře kritizuje politiku KSČ v celém období 1945 až 1948 a koncepci „specifické“ cesty Československa k socialismu rozhodně odmítá. Vedení strany v čele s Gottwaldem nové sovětské stanovisko disciplinovaně akceptovalo a všechny podobné úvahy vzápětí zavrhl.

Nemalou roli sehrála také skutečnost, že vedení KSČ nemělo zcela jasno o podobě společnosti, kterou chtělo budovat po nenásilném převzetí moci. Nedovedlo si představit, jak by měla vypadat socialistická společnost, v níž by nebyla uplatňována diktatura proletariátu, i když Gottwald tuto vývojovou možnost nejednou připustil. Lze tedy konstatovat, že povrchní a teoreticky nepropracovaná koncepce

¹⁷² O problematice „specifických cest“ k socialismu či různých druhů „národního komunismu“ v různých zemích viz SKILLING, Harold Gordon: *Communism National and International: Eastern Europe after Stalin*. Toronto, University of Toronto Press 1966.

„specifické československé cesty k socialismu“ v politice KSČ jistý čas skutečně existovala, jejím cílem však nebylo nic jiného než pokojné převzetí moci; jednalo se o „demokratickou kamufláž, pod jejímž nátěrem se odehrával nezadržitelný skluz do komunistické pasti“.¹⁷³

173 DRÁPALA, Milan: Na ztracené vartě Západu. In: TÝŽ (ed.): *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000, s. 17.

831

РЦХИДНИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 39. Л. 31.

Подлинник.

¹ Вопрос рассматривался на заседании Политбюро под порядковым номером 19 протокола № 63. Выписки посланы В. Молотову и В. Абакумову.

№ 274

Справка ОВП ЦК ВКП(б) М. А. Суслову «О некоторых ошибках Коммунистической партии Чехословакии»

г. Москва

5 апреля 1948 г.

СОВ. СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП(б)

товарищу СУСЛОВУ М. А.

О НЕКОТОРЫХ ОШИБКАХ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ ЧЕХОСЛОВАКИИ

Изучение ряда источников, характеризующих политику и тактику компартии Чехословакии, дает основание сделать вывод, что эта партия и ее лидеры допускают серьезные ошибки, чреватые опасными последствиями. Главными из этих ошибок являются:

ориентация в теории и на практике на особый мирный путь к социализму без жертв и классовой борьбы, а по существу — сползание на позиции мирного вrastания капитализма в социализм;

широкое распространение в партии парламентских иллюзий, переоценка парламентских форм борьбы и недооценка работы в массах;

социал-демократический подход к строительству партии, отказ от большевистских организационных принципов построения КПЧ, забвение указания товарища Сталина о том, что компартия не может и не должна быть избирательным аппаратом, приспособленным лишь к парламентским выборам и к парламентской борьбе;

пренебрегая ленинско-сталинским учением по национальному вопросу, КПЧ приспособляет свою политику в национальном вопросе к настроениям отсталых националистических элементов чешского населения;

руководство КПЧ не разработало и не имеет научной программы по крестьянскому вопросу и ограничивается проведением лишь частичных мер, не подрывающих основ капитализма в деревне. Компартия недооценивает опасности кулака и стоит на позициях антимарксистской теории «самотека» в социалистической переделке сельского хозяйства страны.

Dokument¹

Přísně tajné

TAJEMNÍKOVI ÚV VKS(b)
soudruhu SUSLOVOVI M. A.²

O NĚKTERÝCH CHYBÁCH V ČINNOSTI KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA

Po prostudování řady pramenů, jež charakterizují politiku a taktiku Komunistické strany Československa, lze učinit závěr, že tato strana a její vedoucí funkcionáři se dopouštějí závažných omylů, které mohou mít nebezpečné následky. Hlavní omyly jsou tyto:

- teoretická i praktická orientace na zvláštní pokojnou cestu k socialismu bez obětí a třídního boje, ve skutečnosti sklouzávání na pozice poklidného vrůstání kapitalismu do socialismu;
- šíření parlamentních iluzí ve straně, přeceňování parlamentních forem boje a podceňování práce v masách;

1 Český překlad následujícího dokumentu byl zpracován podle běžných edičních zásad. Citace z českých publikací a archivních dokumentů, pokud je bylo možné dohledat, byly verifikovány podle autentického znění. Na případné významnější odchylky ruského překladu od původního českého znění je upozorněno. Lomenými závorkami jsou označeny vsuvky v citacích pořízené při redakci dokumentu jeho ruskými autory.

2 Michail Andrejevič Suslov (1902–1982) patřil k předním sovětským politikům od dob pozdního stalinismu až do konce Brežněvovy éry. Od roku 1941 byl nepřetržitě členem Ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany (bolševiků), resp. Komunistické strany Sovětského svazu, stejně tak byl od roku 1947 tajemníkem ústředního výboru sovětských komunistů. V letech 1952–1953 a 1955–1982 byl zároveň členem politbyra ÚV KSSS. Po nástupu Leonida Iljiče Brežněva do čela strany v roce 1964 se stal jedním z nejvlivnějších funkcionářů v jejím vedení. V době, do níž spadá vznik tohoto dokumentu, stál v čele oddělení zahraniční politiky ÚV VKS(b).

- sociáldemokratický přístup k budování strany, odmítání bolševických organizačních zásad výstavby KSČ, opomíjení směrnic soudruha Stalina, že komunistická strana nemůže a nesmí být volebním aparátem, přizpůsobeným pouze parlamentním volbám a parlamentnímu boji;
- KSČ, přezírající leninsko-stalinské učení o národnostní otázce, přizpůsobuje svou národnostní politiku náladám zaostalých, nacionalistických živlů v českém obyvatelstvu;
- vedení KSČ nevypracovalo a nemá vědecký program rolnické otázky a omezuje se pouze na provádění dílčích opatření, která nenarušují základy kapitalismu na vesnici. Komunistická strana podceňuje nebezpečí kulactva a v socialistické přeměně zemědělství v zemi setrvává na pozici protimarxistické teorie „živelného vývoje“.

Protimarxistické koncepte o pokojném směřování Československa k socialismu

Nastolení nového lidovědemokratického režimu v Československu a vytvoření koaliční vlády Národní fronty Čechů a Slováků (do které se v roce 1945 poprvé začlenila vedle buržoazních stran i komunistická strana), výrazné změny v politické a ekonomické struktuře československého státu, znatelný obrat pracujících mas nalevo a jeho bezprostřední důsledek – více než 40 % hlasů všech voličů pro komunistickou stranu v parlamentních volbách roku 1946³ – to vše vzbudilo v řadách komunistické strany a mezi jejími předáky iluze o „snadném“ vítězství socialismu v Československu pokojnou cestou, bez obětí a třídního boje.

Předáci Komunistické strany Československa nejednou ve svých vystoupeních různými formami tyto nálady vyjadřovali a pokoušeli se je příslušně „teoreticky“ zdůvodnit. Základní myšlenkou těchto vystoupení je tvrzení o *pokojném* lidovědemokratickém směřování Československa k socialismu.

V závěrečném vystoupení na plénu ÚV KSČ v lednu 1947 s. Gottwald řekl:

„Nastoupili jsme mírovou lidovědemokratickou cestu k socialismu. Tato cesta je složitější a v určitém smyslu těžší, ale správná.“⁴

Tato teze má přímou souvislost s teoretickým zdůvodněním otázky o budování socialismu v Československu, které s. Gottwald vyslovil v referátu na plénu ÚV KSČ v září 1946, kde prohlašoval:

„Jak zkušenosti ukázaly a jak klasikové marxismu-leninismu učí, neexistuje pouze jedna cesta <k socialismu>, vedoucí přes sověty a diktaturu proletariátu, nýbrž může býti za určitých konstelací také jiná cesta. (...) My jsme na této cestě

3 Těsně nad 40 procent hlasů získala KSČ ovšem jen v českých zemích, v celostátním měřítku to bylo přes 38 procent a na Slovensku přes 30 procent.

4 *Národní archiv (NA)*, Praha, fond (f.) 1261/0/1 (Zasedání ÚV KSČ 1945–1989), svazek (sv. 3), archivní jednotka (arch. j.) 14, referát Klementa Gottwalda „K politickým otázkám“ na zasedání ÚV KSČ ve dnech 22.–23.1.1947. Viz GOTTWALD, Klement: Cesta, kterou jdeme, směřuje k socialismu. In: TÝŽ: 1946–1948: *Sborník statí a projevů*, sv. 1. Ed. František Nečásek, Štefan Rais a Miroslav Pařava. Praha, Svoboda 1949, s.

už kousek prošli, už jsme se na ní naučili jaksi chodit, a že my na této cestě půjdeme stále, pevněji a cílevědoměji a nenecháme se rušit.“⁵

Nemáme samozřejmě důvod odmítat vlastní, svébytnou cestu, kterou Československo kráčí k socialismu s přihlédnutím k existujícím specifickým historickým a vnitropolitickým podmínkám svého vývoje. Nelze však souhlasit s tvrzením s. Gottwalda a dalších předáků KSČ o takzvaném pokojném charakteru „lidově-demokratické“ cesty k socialismu a s tím, co do tohoto pojmu vkládají.

Mnozí vedoucí funkcionáři KSČ se dopustili vážného omylu počínajícího v tom, že naivně věřili v možnost „těsné spolupráce“ s buržoazními stranami v rámci Národní fronty a její vlády. Ve své praktické činnosti se dosud mylně domnívali, že „koaliční spolupráce“ s buržoazními stranami v rámci programu Národní fronty umožní vyhnout se třídnímu boji.

Vedoucí funkcionáři KSČ zaujali postoj odmítání důsledného a nekompromisního boje proti buržoazii, vydali se na cestu popírání třídního boje jako nezbytné podmínky úspěšného rozvoje země od lidové demokracie k socialismu a až dosud se pokoušeli uskutečňovat ve své státnické činnosti politiku „mírové“ spolupráce se svými partnery v Národní frontě a fakticky sklouzávali na cestu nekonečných ústupků reakční buržoazii, na cestu prohníklých kompromisů. Přitom praxe kompromisů uplatňovaná KSČ naprosto odporuje leninské zásadě obratného využívání ústupků vůči kolísavým maloburžoazním demokratům v zájmu proletariátu.

V práci *Dětská nemoc „levičáctví“ v komunismu* rozebírá V. I. Lenin otázku kompromisů a ústupků a učí, že správná taktika komunistů musí spočívat v tom *využít* váhajících mezi buržoazií a proletariátem. V. I. Lenin současně vysvětloval, že „je třeba činit ústupky živlům příklánějícím se k proletariátu tehdy a potud, jestliže a pokud se k němu kloní, a zároveň bojovat proti těm, kdož se příklánějí k buržoazii“.⁶ (Lenin: *Izbrannyye proizvedeniya*, sv. 2, 1943, s. 555.)

Tuto leninskou zásadu o ústupcích porušilo vedení KSČ, které velmi často ustupovalo těm, jimž ustupovat nemělo. Komunisté souhlasili s návrhem strany národních socialistů na přerušení dalšího znárodnění průmyslu, které by prý mohlo zmařit plnění dvouletky, a tím umožnili reakci, aby přeskupila a upevnila své síly v průmyslu a obchodu. Komunisté také začali ustupovat reakčním stranám při vytváření nového slovenského sboru pověřenců v roce 1947, a tím umožnili slovenské reakci, aby si udržela a upevnila pozice ve vládních orgánech. Ačkoliv začátkem roku 1947 komunisté disponovali potřebnými materiály, nepožadovali, aby byli reakční předáci slovenské Demokratické strany pohnáni k odpovědnosti, a to údajně v zájmu zachování jednoty Národní fronty. I v tomto případě umožnili komunisté reakci, aby si zachovala síly. Takto dělali komunisté jeden ústupek za druhým, ale ne ve prospěch proletariátu, nýbrž ve prospěch reakce.

5 NA, f. 1261/0/1, sv. 2, arch. j. 13, referát Klementa Gottwalda na zasedání ÚV KSČ ve dnech 23.–26.9.1946. Zajímavé je, že autoři sovětského dokumentu zcela pomlčeli, že Gottwald se v této části svého referátu dovolával Stalinových slov a citoval ze svého rozhovoru s ním.

6 LENIN, V. I.: *Dětská nemoc „levičáctví“ v komunismu*. In: TÝŽ: *Vybrané spisy*, sv. 2. Praha, Svoboda 1951, s. 558.

Jasným příkladem kompromisnické politiky vedení KSČ je vystoupení jednoho z nejvyšších funkcionářů KSČ, člena předsednictva ÚV KSČ s. Zápotockého na zasedání Ústavodárného národního shromáždění v prosinci 1947. Ve svém projevu s. Zápotocký připomněl zásady Košického [vládního] programu, schváleného všemi stranami Národní fronty, a řekl:

„Komunistická strana se zavázala, že je ochotna v úzké spolupráci se všemi ostatními socialistickými i pokrokovými občanskými stranami pracovat k nastolení socialismu cestou klidu a vývoje a zamezit tak vzájemným bojům, které by zatěžovaly národ novými oběťmi.“

Dále s. Zápotocký promluvil k představitelům všech stran, které podepsaly Košický program, a prohlásil:

„Dnes ještě nemáme socialistickou republiku, chceme ale, a všichni se zavázali a slíbili, že se k ní musíme dopracovat. Abychom se k ní dopracovali ve svorné spolupráci a bez obětíplných bojů, je potřebné, aby všichni dodrželi to, co ve dnech revolučních dodržet slíbili.“

To hlavní, co tedy chtěl s. Zápotocký dokázat při vystoupení v parlamentu s prohlášením jménem komunistické strany, je možnost dospět k socialismu pokojnou cestou, bez třídního boje a bez obětí.

Z této politiky komunistické strany vyplývá jako logický závěr prohlášení s. Zápotockého v tomto projevu:

„...starati se poctivě a všemi silami o to, aby se naše lidovědemokratická republika vyvíjela dále k socialismu.“⁷

Fakta ukazují, že tento postoj předáků KSČ k otázce „pokojné“ cesty k socialismu dostal poměrně široký prostor i ve stranické propagandě. Uvedeme několik příkladů:

V prosinci 1946 list *Nová svoboda*, orgán Krajského výboru KSČ ve městě Ostrově, otiskl redakční článek „Vlastní cestou“, kde se tvrdí:

„Jdeme k socialismu vlastní cestou. Nevolili jsme cestu diktatury proletariátu, ale metodu spolupráce všech socialistických a pokrokových stran... Půjďme svou vlastní, československou cestou svorné spolupráce.“⁸

Stejnému tématu je věnován článek otištěný v č. 50 kulturně-politického časopisu ÚV KSČ *Tvorba* (prosinec 1946) pod názvem „O různých cestách k socialismu“. V tomto článku se tvrdilo, že

„je možná také jiná cesta <k socialismu> než cesta ruské revoluce, cesta diktatury proletariátu, a to cesta mírová, cesta parlamentní. (...) Proto nasadí právě u nás komunistická strana, všichni vyznavači dialektického materialismu své síly, aby Československo *touto cestou* skutečně dospělo k socialismu...“⁹ (Podtrženo námi – red.)

7 Poslanec soudr. Zápotocký přednesl v rozpočtové debatě stanovisko KSČ: Republika musí být přebudována vývojovou cestou v socialistický stát. In: *Rudé právo* (13.12.1947), s. 1.

8 RAŠKA, Svatopluk: Vlastní cestou. In: *Nová svoboda* (18.12.1946), s. 2.

9 LUŽICKÝ, František: O různých cestách k socialismu. In: *Tvorba*, roč. 15, č. 50 (11.12.1946), s. 796.

O tom, že tyto výroky ve stranickém tisku nejsou náhodné a že jsou očividně důsledkem určitého postoje ÚV KSČ, svědčí referát vedoucího [kulturního a] propagačního oddělení ÚV KSČ s. Bareše na konferenci ideologických pracovníků v lednu 1948 na téma „Lidová demokracie a naše cesta k socialismu“, v němž referent řekl:

„Před naším lidem se otvírá možnost mírové a bezbolestné cesty k socialismu.“

Tuto svou tezi si s. Bareš pospíšil zdůvodnit odkazem na známou poučku zformulovanou soudruhem Stalinem v jeho práci „O základech leninismu“, kde se uvádí, že „v daleké budoucnosti, zvítězí-li proletariát v nejdůležitějších zemích kapitalismu a bude-li nynější kapitalistické obklíčení vystřídáno obklíčením socialistickým, je pro některé kapitalistické země ‘klidná’ cesta vývoje úplně možná, a to pro země, jejichž kapitalisté pro ‘nepříznivou’ mezinárodní situaci uznají za účelné přistoupit ‘dobrovolně’ na významné ústupky proletariátu“.¹⁰ (s. 32, 11. vydání)

Referující, který tuto poučku soudruha Stalina svévolně komentuje se zřejmým úmyslem pozměnit skutečný smysl Stalinových slov obsažených v uvedeném citátu, tvrdí, že

„ve světovém měřítku sice kapitalistické obklíčení nebylo vystřídáno obklíčením socialistickým, avšak pro Československo se konkrétně vytvořila taková situace, o níž mluví Stalin“.¹¹

Předáci KSČ takto uměle přizpůsobují výroky klasiků marxismu-leninismu o možnosti „mírové“ cesty vývoje československým podmínkám, které jsou zcela odlišné od těch, jež měl na mysli soudruh Stalin, když hovořil o možnosti mírové (v uvozovkách) cesty k socialismu a o dobrovolných (v uvozovkách) ústupcích kapitalistů vůči proletariátu, a sešli na cestu odmítání principů třídního boje, považující „dobrovolnou“ povahu ústupků československé buržoazie vůči novému lidovědemokratickému režimu za absolutní.

Vedoucí funkcionáři KSČ, kteří změny, k nimž došlo v politické a ekonomické struktuře Československa, chybně hodnotí jako důsledek „povolnosti“ československé buržoazie a jako plody „mírové spolupráce“ s buržoazními stranami, fakticky sklouzávají na pozici kázání o „mírové socialistické přestavbě společnosti“.

S. Stalin ve svém projevu na plénu ÚV VKS(b) „O pravé úchylce ve VKS(b)“ uváděl:

„*Buď* Marxova teorie boje tříd, *anebo* teorie vrůstání kapitalistů do socialismu. *Buď* nesmiřitelný protiklad mezi zájmy tříd, *anebo* teorie o harmonii třídních zájmů. *Buď*, *anebo*.“ (s. 227, 11. vydání)¹²

10 STALIN, Josef V.: O základech leninismu. In: TÝŽ: *Otázky leninismu*. Praha, Svoboda 1948, s. 38. V dokumentu se odkazuje na 11. ruské vydání Stalinova spisu *Voprosy leninizma*.

11 BAREŠ, Gustav: *Naše cesta k socialismu: První konference ideových a výchovných pracovníků KSČ*. Praha, ÚV KSČ [1948], s. 8. Výtah z projevu Gustava Bareše vyšel pod titulkem „Socialismus je životním zájmem národa a republiky“ v *Rudém právu* 11.1.1948, s. 4. První ústřední konference ideových a výchovných pracovníků KSČ se konala v Praze ve dnech 9.–11. ledna 1948.

12 STALIN, Josef V.: O pravé úchylce ve VKS(b). In: TÝŽ: *Otázky leninismu*. Praha, Svoboda 1948, s. 223. V dokumentu se odkazuje na 11. ruské vydání Stalinova spisu *Voprosy leninizma*.

Předákům KSČ zřejmě vypadla tato významná poučka s. Stalina z paměti; stačí odkázat na prohlášení s. Gottwalda na VIII. sjezdu KSČ v březnu 1946, v němž tvrdil, že v Československu

„v Národní frontě sdružené vrstvy a složky národa nemají v podstatě protichůdných zájmů“.¹³

S. Gottwald tedy přiznává, že v rámci Národní fronty *nemá* komunistická strana, která je její součástí, opačné zájmy než ostatní strany (včetně buržoazních) a s nimi spojené třídy.

Tyto chybné názory, vycházející z iluzí o „spolupráci“ v Národní frontě a v jejím vedení s předáky buržoazních stran a ze škodlivé praxe kompromisů a ustupování, vedly až dosud vedení KSČ k podceňování nutnosti rozvíjet třídní boj v zemi a využívat rozhodná vystoupení dělníků a rolníků proti reakci.

Je charakteristické, že ještě začátkem roku 1948 otiskl centrální orgán ÚV KSČ, deník Rudé právo, zkrácený referát člena předsednictva ÚV KSČ s. Kopeckého přednesený na konferenci ideologických pracovníků, v němž byl i zvláštní oddíl na téma „Reakce rozněcuje třídní boj“ (!).

S. Kopecký se v referátu omezuje na skutečnost, že v Československu „*reakční síly* chtějí tlačiti vývoj zpět, nové síly lidu, které ztělesňují dnešní lidovědemokratický režim republiky, tlačí náš vývoj dále (distribuce, nová pozemková reforma), dále kupředu, směrem k socialismu“.¹⁴ Neanalyzuje existující třídní protiklady, nezdůrazňuje rozpory mezi buržoazií a dělnickou třídou, neaplikuje na konkrétní československé podmínky známou poučku klasiků marxismu, že

„živelný proces vývoje ustupuje záměrné činnosti lidí, klidný vývoj násilnému převratu, evoluce revoluci“ (J. Stalin: Voprosy leninizma, s. 541, 11. vydání.)¹⁵

Nadšení z dosažených úspěchů při demokratizaci společensko-politického a ekonomického života země a také podcenění sil reakce a její rozbíječské úlohy způsobily v řadách vedoucích funkcionářů komunistické strany deformované představy o faktickém poměru třídních sil v Československu.

Například v brožuře vedoucího [kulturního a] propagačního oddělení ÚV [KSČ] Bareše, kterou vydal ÚV KSČ v roce 1948, najdeme následující hodnocení poměru sil demokracie a reakce v zemi:

„Lidovědemokratická cesta k socialismu ... znamená, že v průběhu národní a demokratické revoluce dělnictvo a pracující lid dobyl takových klíčových pozic, které mu umožňují vést úspěšný boj proti zbytkům velkokapitalistické a velkostatkářské reakce, *aniž by bylo třeba nějakých otřesů*, převratů nebo revoluce. Lidovědemokratická cesta k socialismu znamená, že dělnická třída a pracující lid vytvořily

13 GOTTWALD, Klement: Dnešní situace, politika strany a její akční program. In: *Sněm budovatelů: Protokol VIII. řádného sjezdu Komunistické strany Československa ve dnech 28.–31. března 1946*. Praha, Sekretariát Ústředního výboru KSČ [1946], s. 70.

14 KOPECKÝ, Václav: *Zápas o nové vlastenectví: Referát na konferenci ideových pracovníků KSČ v Praze dne 9. ledna 1948*. Praha, ÚV KSČ [1948], s. 19. Výtah z projevu Václava Kopeckého vyšel v Rudém právu 10.1.1948, s. 1 n.

15 STALIN, Josef V.: O dialektickém a historickém materialismu. In: TÝŽ: *Otázky leninismu*. Praha, Svoboda 1948, s. 540.

takovou převahu sil, která jim umožňuje orientovat se na *pokojnou socialistickou* přestavbu společnosti.“¹⁶ (Podtrženo námi – red.)

Podobná prohlášení o „převaze sil“ dělnické třídy a pracujících Československa je v naprostém rozporu se skutečnou situací, která v zemi dosud existuje. Stačí poukázat na to, jak důležité ekonomické pozice má v rukou československá buržoazie a statkáři. Například z oficiálních údajů, prezentovaných v referátu s. Frejky v lednu 1948 na konferenci ideologických pracovníků strany,¹⁷ vyplývá, že v rukou soukromokapitalistického sektoru je ještě 52 % z celkového počtu všech průmyslových podniků v zemi, ve kterých je zaměstnáno přes 20 % všech československých dělníků, ve stavebnictví zaujímá soukromý sektor kolem 90 % veškerého objemu výroby, ve vnitřním obchodě tvoří 75 % obchod soukromý. Na začátku roku 1948 existovaly v zemi soukromokapitalistické podniky, v nichž bylo zaměstnáno 500 dělníků a v jednom případě dokonce 1000 osob. V zemědělství (s výjimkou bývalých Sudet) ještě vlastnili čeští a slovenští statkáři (s několika výjimkami) značné rozlohy půdy. Podle stejných údajů je známo, že v rukou velkostatkářů (vlastnících více než 50 hektarů) se soustředilo kolem 20 % obdělávané půdy a v rukou kulactva 15 % orné půdy v zemi.

Přeceňování skutečné situace při oslabování soukromokapitalistické výroby v Československu a následkem toho odmítání podmínek pro rozhodný třídní boj jak v ekonomické, tak i v politické sféře přivádí činitele KSČ a mnohé pracovníky stranické propagandy k dalším závažným omylům při hodnocení vývojových perspektiv země na cestě k socialismu. Například ve shora zmíněném článku „O různých cestách k socialismu“, otištěném v časopise ÚV KSČ Tvorba, se doslova píše:

„Druhá cesta, kterou jsme se dali u nás a po které udělali první kroky také v Anglii, je z našeho názoru také možná a může být cestou mírnou, bez krveprolití. (...) Přitom jsme na tom lépe než v Anglii. U nás je kapitalistická buržoazie už ze všech rozhodujících pozic vytlačena, monopolní kapitalismus je u nás už potírán. V Anglii má ještě hospodářské i politické klíčové pozice ve svých rukou.“¹⁸

Jestliže tedy budeme věřit časopisu ÚV KSČ, směřují Československo i Anglie k socialismu stejnou mírovou cestou – bez krveprolití (!!).

Předáci KSČ, kteří zdůrazňují, že se strana může soustředit na možnost „mírové“ cesty k socialismu, a současně zamlčují význam třídního boje jako nezbytné podmínky úspěšného a důsledného směřování strany k socialismu, se fakticky

16 BAREŠ, Gustav: *Naše cesta k socialismu: První konference ideových a výchovných pracovníků KSČ*. Praha, ÚV KSČ [1948], s. 30.

17 Výťah z referátu Ludvíka Frejky vyšel pod názvem „Hospodářské problémy naší cesty k socialismu“ v *Rudém právu* (13.1.1948), s. 2. Ludvík Frejka byl v této době tajemníkem národohospodářské komise KSČ a ekonomickým poradcem předsedy vlády Klementa Gottwalda. Poté co byl v září 1948 Gottwald zvolen prezidentem, stal se vedoucím národohospodářského odboru Kanceláře prezidenta republiky. V lednu 1952 byl zatčen a v procesu s tzv. protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského a spol. v listopadu 1952 odsouzen k smrti a popraven.

18 LUŽICKÝ, František: O různých cestách k socialismu. In: *Tvorba*, roč. 15, č. 50 (11.12.1946), s. 796.

dostali na stejné pozice, jako je postoj české buržoazie v celku a její strany – českých socialistů (bývalých národních socialistů)¹⁹ – konkrétně k otázce socialismu.

Je známo, že Beneš a také bývalí předáci českých socialistů a katolické strany [lidové] nejednou prohlašovali, že existuje samostatný „český socialismus“ údajně zavrhnoucí násilí, na rozdíl od marxistického socialismu „uznávajícího násilí“. Je přitom charakteristické, že už v září 1945 list Svobodné slovo, orgán strany národních socialistů, vyzýval k „vypracování speciální teorie českého socialismu, jenž by měl respektovat zájmy *všech tříd*“. (Podtrženo námi – red.) Hned po národních socialistech vyjádřili své stanovisko i katolíci. Orgán katolické strany – list Lidová demokracie – psal: „Potřebujeme naši vlastní cestu k socialismu, která bude odpovídat naší povaze a *naším potřebám*.“ (Podtrženo námi – red.)

Toto vše se sotva liší od podstaty Benešovy formulace, že „nynější vývoj od demokracie buržoazní k demokracii lidové bude postupovat ... *mírovou cestou*, dodržovat demokratické metody, bez diktatury proletariátu, bez použití určitých teorií marxismu-leninismu“. A sotva je náhoda, že Beneš velmi zdůrazňoval myšlenku, že v Československu je nutno „postupně provádět opatření vedoucí k socialismu a vyhýbat se přitom *násilnému* přechodu od jednoho zřízení ke druhému“. (Podtrženo námi – red.)

Je zřejmé, že Komunistická strana Československa nejenže důsledně neodhalila z pozice marxismu-leninismu nevědecký charakter „teorie“ o „vlastním českém socialismu“, vhodném pro „všechny třídy“, ale sama tuto „teorii“ fakticky podpořovala, když propagovala myšlenku „mírové cesty k socialismu“.

Vedoucí činitelé KSČ, zastávající při hodnocení vývoje Československa na cestě k socialismu chybný postoj, se ukázali jako neschopní rozbít „tezi“ československé buržoazie o „českém socialismu“, kterou záměrně využívala za účelem kritiky zahraničněpolitické orientace československého státu, za účelem šíření nedůvěry k Sovětskému svazu mezi lidem a tuto svou politiku maskovala demagogickými prohlášeními o nutnosti budovat v Československu „vlastní socialismus, nespojený s jinými zeměmi“.

Je tedy zřejmé, že:

- *vedení KSČ* zaujímá protimarxistické postoje v otázce mírové cesty k socialismu, bez obětí a třídního boje;
- *vedení KSČ* přeceňuje výsledky demokratických přeměn v zemi a podceňuje síly reakční buržoazie, statkářů a ekonomického potenciálu soustředěného v jejich rukou;
- *vedení KSČ* ve snaze zdůvodnit možnost mírového směřování k socialismu při údajné neexistenci protikladných zájmů různých tříd v Národní frontě fakticky stírá třídní rozpory, a tím opouští marxisticko-leninskou teorii třídního boje;
- *vedení KSČ* až do posledních (únorových) událostí podceňovalo síly pracujících mas a samotné strany i významnou úlohu masových politických akcí,

19 Československá strana národněsocialistická se pod novým vedením již 29. února 1948 přejmenovala na Československou stranu socialistickou.

podporovaných nejširšími okruhy lidu, a tím ve státnické činnosti nutně sklouzávalo na chybnou cestu přitakávání a různých kompromisů s buržoazními stranami.

KSČ v zajetí parlamentních iluzí

Už během boje za osvobození Československa od německých fašistických uchvatitelů přistoupili předáci komunistické strany a představitelé buržoazních stran, tvořících československou vládu v Londýně, k jednání o otázkách spojených s budoucností československého státu a s problémy formování vlády své země na novém demokratickém základě. V důsledku vzniklých okolností se charakter státní moci a všech budoucích přeměn ve společensko-politické a ekonomické struktury země řídil spíše politickými směrnicemi Benešova tábora, který hledal žádoucí a pro něj přijatelnou dohodu s vůdci KSČ pobývajícími v emigraci v Sovětském svazu, než revolučními procesy národněosvobozenického boje přímo v zemi.

V této době se jak známo podařilo předákům KSČ *aktivně* ovlivnit průběh jednání s Benešem a dalšími vůdci pravicových stran a dohodnout se s nimi (v březnu 1945) o vytvoření Národní fronty Čechů a Slováků a v podstatě o přijetí programu Národní fronty, který vypracovali komunisté a který posléze vešel ve známost pod názvem Košický [vládní] program. Tento program demokratických přeměn v zemi po jejím osvobození byl do jisté míry plodem kompromisu mezi komunisty a předáky dalších stran (včetně buržoazních) a v podstatě odrážel úsilí o nivelizaci protikladných třídních zájmů a o vytvoření přijatelné základny pro *mírovou spolupráci* stran v budoucnu v rámci Národní fronty.

Tyto okolnosti do značné míry podmínily v nejvyšších kruzích KSČ *obnovení* starých iluzí o úloze a významu parlamentarismu při demokratickém budování republiky.

Fakta dokládají, že vedení KSČ až doposud bezdůvodně přeceňovalo parlamentní formy boje, které ve své politické činnosti, směřující k upevnění a rozvíjení lidové demokracie v zemi, považovalo za základní. Na druhé straně fakta názorně dosvědčují, že v mnoha případech komunistická strana, jež v parlamentě disponuje pouze 38 % mandátů (114 ze 300), podnikala kroky, aby Národní fronta a parlament schválily nové zákony, které by měly prohloubit proces demokratizace země a upevnit pozice lidové demokracie, avšak ve většině případů, zejména v poslední době (před únorem 1948), narážela na organizovaný odpor všech ostatních stran včetně sociálních demokratů a byla znovu nucena postupovat cestou kompromisů a ústupků.

Stačí připomenout skutečnost, že při přípravě dvouletého plánu rozvoje země a jeho schvalování parlamentem a prezidentem byla komunistická strana nucena pod tlakem pravicových stran souhlasit s jejich požadavkem, aby bylo přerušeno další znárodnění průmyslu. Tak K. Gottwald, nejvyšší představitel KSČ a předseda vlády, který jménem nové vlády vytvořené po parlamentních volbách roku 1946 vystoupil 8. července 1946 v parlamentu s vládním prohlášením, řekl:

„...prohlašuje vláda, že považuje znárodňovací akci ve výrobě za ukončenou.“²⁰

Přestože se vedoucí funkcionáři KSČ až dosud názorně přesvědčovali o zuřivém odporu buržoazních stran proti další demokratizaci země, stále věřili v rozhodující význam parlamentní činnosti a podceňovali jiné, neparlamentní formy boje. V tom se projevila snaha omezit vnitropolitický boj na rámec Národní fronty a parlamentu a přitom zachovat podmínky pro případnou „spolupráci“ levicových a pravicových stran. Tento postoj, který vedení KSČ zaujímal až do února 1948, naprosto opravňoval k tomu spatřovat v politice KSČ jednu z hlavních a nebezpečných sociáldemokratických recidiv.

Navíc vedoucí funkcionáři KSČ v zajetí iluzí buržoazního parlamentarismu, přeceňující své úspěchy v boji za demokratizaci země, počítali s tím, že *zlomí* odpor buržoazních stran a *změní* politiku Národní fronty směrem žádoucím pro komunistickou stranu tak, že v řádných parlamentních volbách získají většinu hlasů.

Předáci KSČ, zaměřující stranu na nutnost získat důvěru a podporu většiny lidu jako nezbytnou podmínku úspěšného směřování k socialismu, omezili v praxi tento svůj politický úkol především na získání *parlamentní* většiny.

Na červnovém plénu ÚV KSČ v roce 1947 s. Gottwald řekl:

„My chceme získat většinu národa ne proto, abychom ostatní vyloučili, ale proto, aby naše slovo, které představuje správnou politiku, mělo větší platnost. Chceme získat většinu národa ne proto, abychom odmítli spolupráci s ostatními stranami, nýbrž proto, aby byla prosazena lépe správná politika.“²¹

Přitom s. Gottwald zdůrazňoval, že získání většiny pro komunistickou stranu (a tedy i parlamentní většiny) nenaruší „spolupráci s jinými stranami“, ale nutně *změní* politiku Národní fronty.

Několik dní před politickými událostmi 20.–25. února 1948 řekl generální tajemník KSČ s. Slánský v projevu „Aktuální politické problémy v Československu“, předneseném na stranickém aktivu v Podmoklech:

„Ve volbách půjde o velké rozhodování mezi silami pokroku a socialismu na straně jedné a mezi zbytky příživnických a vykořisťovatelských tříd na straně druhé.“²² (Podtrženo námi – red.)

Život ukázal, že československá reakce se za podpory zvenčí rozhodla vyhlásit komunistům boj, *aniž by čekala na volby*, a násilným způsobem (až po zorganizování puče pomocí zahraničních zbraní) změnit politický režim v zemi. Výsledky únorových událostí roku 1948 v Československu názorně potvrdily, že komunistická strana *disponovala* potřebnými silami a podmínkami, aby změnila charakter Národní fronty a její politiku a uvedla ji do souladu s požadavky pracujících mas, *aniž by čekala, až bude mít strana 51 % hlasů ve volbách*, tj. parlamentní většinu.

20 Vláda Klementa Gottwalda předkládá svůj velký budovatelský program: Prohlášení ministerského předsedy soudruha Klementa Gottwalda v Ústavodárném národním shromáždění. In: *Rudé právo* (9.7.1946), s. 3.

21 Soudr. Kl. Gottwald na zasedání Ústředního výboru KSČ vytyčil přední úkoly: Zabezpečit výživu národa, splnit dvouletku. In: *Rudé právo* (7.6.1947), s. 1.

22 Velký projev generálního tajemníka KSČ posl. soudruha Slánského: Do voleb dokončit ústavu a důležité zákony. In: *Tamtéž* (3.2.1948), s. 1.

Údaje o přípravě na nadcházející parlamentní volby v Československu (květen 1948) a rovněž materiály stranické propagandy KSČ, zejména k otázce zesíleného přijímání nových členů strany před těmito volbami, dosvědčují, že strana a její předáci se ještě nezbavili iluzí parlamentarismu a nadále se snaží využívat stranu jako nějaký nástroj a aparát volebního boje k dosažení vítězství KSČ v nových parlamentních volbách, čímž ignorují marxisticko-leninské učení o úloze a místu strany ve státě, v konkrétním případě v lidovědemokratické parlamentní republice.

Přehlížení zásad bolševismu v budování KSČ a důsledky tohoto přehlížení

Vedení KSČ, které si dalo za úkol získat pro komunistickou stranu většinu lidu, se zaměřilo na mohutné rozšíření řad komunistické strany. V souvislosti s přípravou na nadcházející volby uložil ÚV KSČ místním stranickým organizacím zvýšit počet členů strany na 1,5 milionu a postupně na 2 miliony.

V referátu na plénu ÚV KSČ v listopadu 1947 hodnotil s. Slánský úspěšnost územních organizací především podle výsledků nabírání členstva v krajských organizacích, podle toho, jaké procento voličů bylo získáno do strany. Poukázal na pokrokové okresy: Kladno, kde byla do strany přijata 32 % voličů, Karlovy Vary 27 %, Ústí [nad Labem] 27 % atd.

Když s. Slánský vyjmenovával cíle hromadného přijímání nových členů strany, v témž referátu řekl:

„Pokud jde o počet organizovaných voličů ve straně, chceme docílit, abychom měli místo průměru 20 % při posledních volbách 25 % k 1. 5. při zvětšeném počtu voličů...“

Naším předním úkolem je pokračovat v získávání nových členů, stupňovat nábor. Abychom dosáhli 1 a půl milionu členů, třeba ještě získat 218 000 členů za 5 měsíců, tj. 45 000 měsíčně.“

A dále:

„Kdybychom to splnili, tak si zajistíme velkou většinu pro volby.“ (Podtrženo námi – red.)

S. Slánský prohlásil:

„Naši soudruzi musí razit heslo: Každý člen strany přesvědčuje a získává všechny své známé a příbuzné.“²³

O tom, kam vede podobná politika přijímání do strany podle zásady „přijímání příbuzných a známých“, se dá usuzovat podle článku organizační tajemnice ÚV KSČ s. Švermové v listu Rudé právo ze 7. března 1948, kde se doslova píše:

„Otevřeli jsme brány strany proto, abychom umožnili statisícům lidí stát se jejími členy. Máme vůči nim jediný požadavek: máte rádi republiku? Jste dobrými lidmi? Jestliže můžete na tyto dvě otázky odpovědět poctivě ano, pak naleznete místo v našich řadách i veškerou pomoc, abyste se stali dobrými příslušníky naší

²³ NA, f. 1261/0/1, sv. 4, arch. j. 16, referát Rudolfa Slánského na zasedání ÚV KSČ ve dnech 27.–28.11.1947.

strany. Ano, to chceme od těch, kteří se hlásí do strany. To je podmínkou pro jejich přijetí: býti dobrým Čechem a poctivým člověkem.“²⁴

Je typické, že toto vystoupení jednoho z vedoucích činitelů KSČ v ústředním stranickém listu se časově shodovalo s takzvaným gottwaldovským týdnem k získávání „nových statisíců členů“, který vyhlásil ÚV KSČ na 7. až 14. března t. r.; poznamenejme, že během tohoto týdne, jak napsalo Rudé právo, bylo do KSČ přijato přes 190 tisíc (!) nových členů.

Fakta z poslední doby svědčí o tom, že porážka československé reakce v únoru 1948 a intenzivnější, ostřejší diferenciace politických sil v zemi podminily tendenci mnoha pochybných živlů (a někdy i zřejmých přeběhlíků) masově vstupovat do komunistické strany, což v současné situaci při současných motivech vedení KSČ v otázce hromadného přijímání nových členů do strany vyvolává nutně obavy o ideový a organizační stav v řadách komunistické strany.

Ani dosud ale vedení KSČ neprojevuje starost o čistotu v řadách strany a stále podřizuje otázku rozšiřování stranických řad úkolu získat do strany většinu voličů. Předáci KSČ nahradili soustavnou ideologickou práci v širokých lidových masách mechanickým nábořem statisíců nových členů a tím sešli na cestu přímého ignorování leninsko-stalinského učení o straně a její výstavbě.

Lenin, který hovořil o straně jako o předvoji dělnické třídy, uvádí:

„Jenom klamat sebe, zavírat oči před obrovitostí našich úkolů, zužovat tyto úkoly by znamenalo zapomínat na rozdíl mezi předvojem a všemi masami k němu tíhnoucími, zapomínat na stálou povinnost předvoje, totiž *pozvedat* stále širší a širší vrstvy na tuto pokrokovou úroveň.“ (Sv. VI, s. 205–206, 3. vydání.)²⁵

Skutečnost je taková, že vedoucí funkcionáři KSČ zapomínají na toto poučení soudruha Lenina, zapomínají na rozdíl mezi komunistickou stranou a všemi těmi, kdo s ní sympatizují. Zapomínají, že úkol rozhodně *nespočívá* v *tom* využívat stranu k náboru a „lovení“ voličů, *ale* v *tom*, aby strana jako pokrokový, organizovaný předvoj dělnické třídy vychovávala soustavnou stranickopolitickou prací široké lidové masy, pozvedala je na úroveň politických úkolů, za jejichž uskutečnění KSČ bojuje.

Podceňování nebezpečí mechanického náboru nových členů strany ve vedení KSČ se projevuje také v dalším dokumentu sekretariátu KSČ, který vyšel v březnu t. r. a byl podepsán generálním tajemníkem KSČ s. Slánským. V dokumentu se jménem ÚV KSČ navrhuje místním organizacím „více otevřít dveře strany všem poctivým dělníkům, rolníkům, řemeslníkům a pracující inteligenci“.

Opomíjení marxisticko-leninských zásad budování strany, tendence vedení KSČ proměnit komunistickou stranu v masovou, ideově zředěnou stranu vede vedoucí činitele strany k vážným chybám při vymezování třídní podstaty strany a k pokusům prezentovat stranu málem jako „všelidovou“ organizaci.

24 ŠVERMOVÁ, Marie: Dva miliony. In: *Rudé právo* (7.3.1948), s. 2.

25 V dokumentu se odkazuje na 6. svazek sovětského vydání Leninových sebraných spisů ve 3. vydání.

Například na VIII. sjezdu KSČ charakterizoval s. Slánský komunistickou stranu následujícím způsobem:

„Jsme stranou dělnické třídy, pracujících a všeho lidu.“ (!)²⁶

O sociálním složení takovéto „strany dělnické třídy, pracujících a všeho lidu“ hovoří údaje, které s. Slánský sdělil na plénu ÚV KSČ v listopadu 1947 a z nichž vyplývá, že v té době bylo v řadách KSČ: průmyslových a zemědělských dělníků 47 %, rolníků 7,4 %, žen v domácnosti 19,1 %, zaměstnanců 16 %, obchodníků a řemeslníků 4,1 % atd.

Pokud jde o sociální složení KSČ, jsou v jejích řadách jenom 3 % členů, kteří do ní vstoupili před květnem 1945 a vlastně tvoří jádro strany.

Je známo, že vedoucí funkcionáři KSČ, kteří se zaměřili na neomezené rozšiřování členstva strany, aby tak zvítězili v nadcházejících parlamentních volbách, se utěšují nadějí, že po volbách se jim snadno podaří očistit stranu od ničemných živlů a dočasných souputníků. Je ale snad jasné, jaké nebezpečí pro KSČ tento krok do budoucna skrývá. Není sporu o tom, že pokud KSČ k takovému opatření přistoupí, zkomplikuje si situaci, neboť masové vylučování z KSČ nutně povede k vytvoření obrovského množství živlů nepřátelských komunistické straně, z nichž většina se přimkne k táboru reakce a posílí jej.

Omyly v otázkách budování strany a tendence předáků KSČ rozředit stranu, pokrokový disciplinovaný oddíl dělnické třídy a nejvyšší formu třídní organizace proletariátu v moři nových, ideově nepřipravených členů, ještě zhoršují závažné nedostatky v ideologické a organizační přípravě stranických kádřů.

Vedení Komunistické strany Československa se dosud nedotklo otázky, nakolik je účelná další existence Komunistické strany Slovenska, která je jak organizačně, tak v praxi samostatná. Zatímco v českých zemích je komunistická strana silná a vlivná, na Slovensku je dosud organizačně slabá a nepožívá nezbytné autority mezi širokými vrstvami národa (ve volbách roku 1946 získala strana na Slovensku jenom 30,4 % hlasů). KSČ zřejmě nevyužívá zkušeností budování VKS(b), kde národní strany politicky a organizačně splynuly.

V udržování organizační samostatnosti slovenské komunistické strany sehrálo úlohu nepochybně přání komunistů získat více míst v parlamentu, ve vládě a v Národní frontě. Předáci KSČ, kteří podřizují otázky budování strany dílčím zájmům svých parlamentních úspěchů, ignorují leninsko-stalinskou poučku, že „jedině ... sloučení dělníků různých národností v jednotných organizacích umožní proletariátu vést vítězný boj“. (Kratkij kurs istorii VKP(b), s. 188)²⁷

26 Sověti necitovali v dokumentu Slánského správně. Generální tajemník KSČ na 8. sjezdu KSČ ve skutečnosti řekl: „Nikdy ani na chvíli jsme neztratili ze zřetele, že jsme stranou dělnické třídy, pracujícího lidu a celého národa, jehož zájmy byly a jsou pro nás nejvyšším zákonem.“ (SLÁNSKÝ, Rudolf: Komunistická strana v boji za svobodu národa. In: *Sněm budovatelů: Protokol VIII. řádného sjezdu Komunistické strany Československa ve dnech 28.–31. března 1946*. Praha, Sekretariát ÚV KSČ [1946], s. 52.)

27 *Dějiny Věsuvazové komunistické strany (bolševiků): Stručný výklad*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954, s. 192. Citát pochází z rezoluce 7. konference bolševické strany v dubnu 2017.

Soudruh Stalin uvádí, že strana není jedinou organizací dělnické třídy, že proletariát má ještě celou řadu dalších organizací, bez nichž nemůže vést úspěšný boj – jsou to odborové, družstevní, ženské, mládežnické a jiné organizace.

Zatímco v odborech má československá komunistická strana pevnou pozici, v družstevních, ženských a mládežnických organizacích je tato pozice dosud slabá, což je důsledkem zřejmého podcenění úlohy a významu těchto masových organizací při upevňování pozic komunistické strany, při podpoře její politiky zaměřené na vývoj Československa k socialismu.

Očividně se tedy ukazuje, že:

- *vedení KSČ* podřizuje otázky budování strany zájmům své parlamentní činnosti a zapomíná na základní princip marxismu-leninismu, že opravdová revoluční strana dělnické třídy nemůže být (podobně jako strany Druhé internacionály) pouze voleným aparátem, uzpůsobeným k parlamentním volbám a parlamentnímu boji;
- *vedení KSČ* se fakticky kloní k odmítání úlohy komunistické strany jako předvoje dělnické třídy a neodůvodněně se vydalo na cestu masového náboru nejružnějších lidí do strany ve jménu dílčích cílů volebního boje, a tedy na cestu přeměny revoluční marxistické strany v jakousi „všelidovou“ organizaci.

Omyly KSČ v národnostní otázce

Vedoucí funkcionáři KSČ, kteří se spojili s buržoazními stranami ve společném programu demokratické přestavby Československa, již od prvních dnů po osvobození země od německých fašistických okupantů bezvýhradně *vycházeli společně* s Benešem a všemi předáky buržoazních stran při řešení otázky Němců a Maďarů žijících v Československu *ze stejné pozice*. Podstatou státní politiky *všech* stran v této otázce bylo uznání nutnosti vytvořit v Československu „stát Čechů a Slováků“.

Fakta dokládají, že až dosud vedení KSČ v otázkách neslovanských národnostních menšin ve skutečnosti zachovávalo *plnou* názorovou jednotu s předáky buržoazních stran, což bylo do určité míry spojeno s přáním KSČ utvrdit masu československého lidu v názoru na komunistickou stranu jako důslednou „obhájkyň nejvlastnějších zájmů republiky“. Na druhé straně fakta ukazují, že podobné podřízení základních principů leninsko-stalinské národnostní politiky (závazných pro každou důsledně marxistickou stranu) zájmům „národní jednoty“ ve státní politice s buržoazií, hlavně ve vztahu k Maďarům, nutně dovedlo předáky KSČ (stejně jako KS Slovenska) k vážným omylům v národnostní otázce, přesněji k situaci, kdy byla komunistická strana nucena sejít na dráhu nacionalistických úchylek a politiky krajního šovinismu československé buržoazie.

Všimněme si některých momentů státní politiky ve vztahu k neslovanským národnostním menšinám v Československu a k důsledkům této politiky.

V Košickém programu vlády Národní fronty (duben 1945), přijatém všemi stranami, se správně poukazovalo na „hořkou zkušenost“ Čechů a Slováků s německou a maďarskou menšinou, které se staly jak známo nástrojem hitlerovské politiky

zotročení slovanských národů, ale současně se několikrát zdůrazňovalo, že Československá republika

„nechce a nebude postihovat své loajální německé a maďarské občany, a zejména ne ty, kteří i v dobách nejtěžších zachovali k ní věrnost“.

V Košickém programu bylo dále řečeno, že občanům německé a maďarské národnosti, kteří měli československé státní občanství před Mnichovem, bude státní občanství potvrzeno v případě, že byli antinacisté a antifašisté a že „vedli už před Mnichovem aktivní boj proti Henleinovi, proti maďarským iredentistickým stranám“.

V témž programu bylo uvedeno, že z Němců a Maďarů, kteří se přistěhovali na území Československé republiky po Mnichovu, nebudou vykázány osoby, „které pracovaly ve prospěch Československa“.²⁸

Je nutno připomenout, že po uveřejnění Košického programu a po návratu vládních činitelů do země Beneš, předáci a tisk *všech* stran a organizací v souvislosti s otázkou vysídlení Němců a Maďarů z Československa zpravidla hovořili o *všech* Němcích a *všech* Maďarech.

Že byla tato tendence podmíněna určitou státní politikou té doby, o tom dostatečně jasně svědčilo interview ministra vnitra, komunisty Noska v Košicích pro dopisovatele československého armádního listu *Naše vojsko* z 15. dubna 1945, kde bylo řečeno:

„U nás v republice mají zůstat *jenom ti občané* maďarské a německé národnosti, kteří už před rokem 1938, v době Mnichova a v době celého hnutí odporu bojovali společně s Čechy a Slováky proti Němcům a Maďarům za republiku. Ale i v tom případě si vláda ponechává právo uznat občanství těchto lidí individuálně, v každém případě zvlášť, a ne celkově. Proto *téměř všichni Němci a Maďaři* nebudou občany republiky.“²⁹ (Podtrženo námi – red.)

Celkovou linii vlády a stran v politice vůči neslovanským národnostním menšinám potvrzují ústřední stranické listy, z nichž samozřejmě zvláštní horlivost projevovaly deníky pravicových, buržoazních stran. V této souvislosti lze uvést jako typický článek ústředního orgánu lidové (katolické) strany, deníku *Lidová demokracie* z 18. května 1945, kde se píše:

„Němci a Maďaři *se kolektivně* prohřešili proti našemu státu, *kolektivně* musí pykat za svoje provinění... Naše respektování mezinárodních norem menšin pokládali za slabost, nyní musí pocítit také naši sílu...“ (Podtrženo námi – red.)

Deník přitom ujišťoval, že

„není snad otázky, ve které by se vláda mohla opřít o *svornější a jednotnější vůli* lidu, než právě likvidace Němců a Maďarů“.³⁰ (Podtrženo námi – red.)

28 *Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý na první schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích*. Praha, Ministerstvo informací 1945, s. 14 n.

29 *Viz Naše vojsko*, roč. 4, č. 14 (15.4.1945).

30 H. K.: Pro Němce a Maďary v republice není místo. In: *Lidová demokracie* (30.5.1945), s. 1. Autorkou článku byla Helena Koželuhová. Tento článek v *Lidové demokracii* ovšem vyšel 18. května 1945, jak uvádějí autoři dokumentu, ale až o 12 dní později. Na titulní straně deníku *Lidová demokracie* z 18. května 1945 však vyšel redakční úvodník „Začínáme budovat“,

Jeden z předáků sociální demokracie Laušman vyslovil v projevu přednese-
ném 23. května 1945 v souvislosti se zmínkou, že v budoucnosti bude Českoslo-
vensko pouze republikou Čechů a Slováků, tuto myšlenku:

„Už nikdy si nebudeme lámat hlavu s menšinovými problémy...“³¹

V tomto duchu se nejednou nesla prohlášení předáků dalších stran včetně pre-
zidenta Beneše.

Fakta dokládají, že v Československu se organizovaně prováděla otevřená proti-
německá a protimaďarská kampaň, přičemž všechny projevy státních a stranických
činitelů v duchu této kampaně zákonitě podněcovaly a zesilovaly ve velké mase
národů Československa nacionalistické a krajně šovinistické nálady.

V takovéto situaci byla komunistická strana a její vedení vtaženy do této kam-
paně, silně zavánějící šovinistickým poblouzněním, a nedokázaly rozpoznat zřej-
mou skutečnost, že vnitřní reakce tuto kampaň záměrně podněcovala i proto, aby
politikou pronásledování Němců a Maďarů *odpoutala pozornost* pracujících mas
od důsledného očištění státu od reakcionářů a zrádců československého lidu, kteří
se stali oporou pravicových stran a urychleně doplnili jejich řady.

Už v červenci 1945 uvedl s. Gottwald na schůzi okresních a krajských aktivistů
KSČ, že dělnická třída je vedoucí silou Národní fronty a „do jisté míry určuje její
politiku“, a řekl, že na jedné straně je tato politika Národní fronty

„namířena ... proti Němcům a Maďarům vůbec, jakožto proti exponentům oné
bývalé, nyní již svržené nacionální nadvlády cizácké“.³²

Když odkazoval na hořkou zkušenost Mnichova a doby okupace, s. Gottwald
tvrdil, že

„Žít s těmito menšinami pod jednou střechou nám, Čechům a Slovákům, nelze“.³³

Když se s. Gottwald dotkl výměny obyvatelstva mezi Československem a Ma-
ďarskem (která probíhala na základě dohody od 27. února 1946), prohlašoval:

jehož autorkou byla rovněž Helena Koželuhová a který obsahuje formulace podobné: „Jed-
ním z nejnaléhavějších úkolů, které stojí před námi, je nekompromisní zlikvidování Němců
a Maďarů, kteří se těžce provinili proti našemu národu a státu. (...) Bude jednou provždy
Němcům znemožněno jakékoli organizování a pikle proti státu. (...) Pokud jde o Maďary
na jižním Slovensku, bude provedena výměna za Slováky žijící v Maďarsku.“

31 Lid zdrojem moci nejvyšší: Zájezd ministra průmyslu soudruha B. Laušmana do východ-
ních Čech. In: *Právo lidu* (23.5.1945), s. 1.

32 Ruský text neodpovídá přesně českému originálu. Zatímco Gottwald řekl, že politika Ná-
rodní fronty „je namířena jednak proti Němcům jako celku“, v ruském překladu se objevila
formulace „proti Němcům a Maďarům vůbec“. (Srv. GOTTWALD, Klement: O politice Ko-
munistické strany Československa: Přednáška na školení pro okresní a krajské funkcionáře
KSČ v Praze dne 9. července 1945. In: TÝŽ: *Deset let: Sborník statí a projevů 1936–1946*.
Praha, Svoboda 1949, s. 381.)

33 GOTTWALD, Klement: Dnešní situace, politika KSČ a její akční program. In: *Sněm budova-
telů: Protokol VIII. řádného sjezdu Komunistické strany Československa ve dnech 28.–31. břez-
na 1946*. Praha, Sekretariát ÚV KSČ [1946], s. 66.

„Po skončení výměny se budeme dále snažit, aby zbylá část maďarského obyvatelstva byla odsunuta do Maďarska a jižní hranice Slovenska se staly znovu slovenskými.“³⁴

Ačkoliv od té doby došlo k závažným změnám ve vnitropolitickém vývoji Československa a také se radikálně změnila situace v Maďarsku, postoj československé komunistické strany (a rovněž slovenské) v otázkách postavení Maďarů v republice se fakticky *nezměnil*. Až dosud platilo ve státní politice Československa ustanovení, že Maďaři, kteří ještě žijí na jeho území, jsou zbaveni základních demokratických svobod, tj. byl v podstatě naplňován oficiální program diskriminace Maďarů, který vyhlásil koncem února 1946 na tiskové konferenci v Budapešti státní tajemník ministerstva zahraničních věcí Československa komunista Clementis, který prohlásil, že „Maďarům, kteří zůstanou v Československu, nebudou nadále přiznána žádná práva národnostních menšin“.

Za zmínku stojí redakční článek tiskového orgánu KSČ Rudé právo z 28. ledna t. r. „Poměr KSČ k Maďarsku“, ve kterém se říká:

„...nemáme, co bychom připojovali ke svému známému stanovisku k maďarské otázce,“ a „trváme na plnění závazků vyplývajících z mírové smlouvy...“³⁵

Tiskový orgán KSČ uvádí, že KSČ považuje „dnešní Maďarskou lidovou republiku za jiný stát než Maďarsko horthyovské“, vítá „každý krok, který Maďarsko učiní na cestě k socialismu“, a neshledává nic lepšího než odkázat na to, že komunisté „v tomto svém postoji nejsou sami“, a rovnou čtenáře odkazuje na Benešovu autoritu tím, že cituje prezidentova slova z jeho uvítacího proslovu při první audienci maďarského vyslance v Praze. S odvoláním na květnatý Benešův projev list uzavírá článek takto:

„Nemáme, co bychom k tomu dodali.“³⁶ (?)

Chybná politika vedení KSČ v otázkách týkajících se neslovanských národnostních menšin, konkrétně v otázce vztahu k Maďarům žijícím v Československu, vyplývá především z toho, že vysocí činitelé komunistické strany v podstatě sklouzávají na bludnou cestu přizpůsobování principiálních základů národnostní politiky zaostalým náladám některých vrstev obyvatelstva, zdůvodňování takového bezpáteřného přizpůsobování různými výroky o „tradicích“ a „zkušenostech z minulosti“.

Na třetím plenárním zasedání Všeslovanského výboru v Praze koncem února 1948 předseda Československého slovanského výboru a člen předsednictva ÚV KSČ s. Nejedlý v souvislosti s otázkou maďarsko-československých vztahů, o níž se na plénu hovořilo, vyjádřil názor, dosti rozšířený mezi vedoucími funkcionáři KSČ, že

„když se hovoří o pronásledování Maďarů na Slovensku, *nejde* ve skutečnosti o *národnostní* otázku, nýbrž o otázku *třídní* – o boj proti maďarským kulakům a velkostatkářům.“³⁷ (Podtrženo námi – red.)

34 Tamtéž.

35 O poměru KSČ k Maďarsku. In: *Rudé právo* (28.1.1948), s. 1.

36 Tamtéž.

37 Schůze Všeslovanského výboru se konaly v Praze ve dnech 25. až 28. února 1948.

Předáci KSČ uvádějící podobný „důvod“ se tak pokoušejí ospravedlnit správnost protimaďarské politiky v zemi, i když ve skutečnosti nejde *jenom* o vysídlení maďarských kulaků z Československa, protože nynější politika československých úřadů vůči Maďarům se dotýká i dalších vrstev této menšiny (včetně proletářských) na Slovensku.

Maďarská otázka jako součást celkové národnostní otázky v Československu je spojena také se základním problémem národnostní politiky – s problémem vzájemných vztahů Čechů a Slováků v současných podmínkách.

Komunistická strana Československa jako iniciátorka urovnávání všech otázek spojených se situací Slováků v jednotném československém státě dosáhla během posledních let jistých úspěchů, které bezpochyby vytvoří předpoklady pro zajištění úplné budoucí *rovnoprávnosti* Čechů a Slováků v jednotné republice a pro likvidaci zastaralých tendencí české reakční buržoazie zachovat politickou a ekonomickou nerovnost Čechů a Slováků. Komunistická strana a její předáci si ale nevšimli očividné skutečnosti, že projevy krajního šovinismu u jistých vrstev českého, a hlavně slovenského národa, pokud jde o Maďary (a Němce), které našly podporu u státníků a stranických činitelů, zákonitě ovlivnily negativně také česko-slovenské vztahy a praktické uskutečňování tohoto základního národnostního problému.

Přestože Košickým programem bylo podmíněno uznání rovných práv Slováků a Čechů a díky úsilí KSČ byla provedena řada praktických kroků k vyřešení slovenské otázky, zůstává dosud jejich vzájemný vztah velmi závažným politickým problémem.

Fakta ukazují, že dosud existuje v praktické činnosti státních orgánů nesprávná a škodlivá politika (zejména v otázkách budování armády, přemísťování řady podniků z Čech na Slovensko atd.), která v podstatě vede v řadě případů k zostřování slovenské otázky.

Komunistická strana Československa a její předáci stále ještě nedoceňují celou vážnost této otázky a politických obtíží na Slovensku, což potvrzuje to, že ve své době (ba i nyní) neposkytla nezbytnou pomoc Komunistické straně Slovenska při *trvalém* upevňování její pozice a působení v širokých vrstvách slovenského lidu. Tato okolnost do jisté míry umožnila slovenské reakci, aby si *ještě stále* udržovala svůj vliv mezi lidem (zejména mezi rolníky), rozněcovala a zesilovala separatistické a protičeské nálady, nemluvě o tom, že v roce 1946 měla tato okolnost určitý vliv na výsledek parlamentních voleb na Slovensku. V této souvislosti je nutno konstatovat, že důležitou podmínkou řešení slovenské otázky je přijetí takové ústavy současným parlamentem, která by správně zachytila úlohu a postavení Slovenska v jednotném československém státě. Jak je ale známo, vypracování nové ústavy bylo svěřeno zvláštní parlamentní komisi, v důsledku čehož tento svrchovaně důležitý akt se v podstatě nestal záležitostí nejširších mas Čechů a Slováků a Komunistická strana Československa (ve snaze o „spolupráci“ a dodržování zásad parlamentarismu) nevystoupila před slovenským lidem se svými zásadními představami o ústavě, zejména v souvislosti s otázkou budoucí úlohy a místa orgánů slovenské samosprávy.

Je tedy třeba přiznat, že

- *vedení KSČ* neuznává otázky teorie a praxe stalinské národnostní politiky, dopouští se závažných chyb ve svých rozhodnutích a činech týkajících se národnostní otázky;

- *vedení KSČ* je stále objektivně v zajetí buržoazně nacionalistických tendencí a nestavělo se rozhodně proti projevům šovinismu a diskriminace ve státní politice vůči maďarskému obyvatelstvu a přizpůsobovalo stranickou linii v této otázce zaostalým nacionalistickým náladám, které v určitých vrstvách národa panují;

- *vedení KSČ*, smířené s nacionalistickými úchylnkami a výstřelky v činnosti státních orgánů, se současně snažilo zdůvodnit správnost protimaďarské politiky různými protimarxistickými koncepcemi;

- *vedení KSČ* stále podceňuje vážnost a složitost slovenské otázky a nevyužívá všech organizačních a jiných možností k upevnění vlivu komunistické strany na slovenský lid, a rovněž k vymezení svého jasného postoje v otázce česko-slovenských vzájemných vztahů, především v souvislosti s budoucí ústavou státu.

Omyly KSČ v rolnické otázce

Vedení KSČ soustřeďuje pozornost na řešení běžných úkolů ekonomické výstavby země a zásady své agrární politiky určuje především na základě běžných politických a ekonomických úkolů na vesnici.

Zatímco v Košickém vládním programu z roku 1945 a v programu Gottwaldovy vlády (červenec 1946) byly základními úkoly v oblasti zemědělství a zemědělské politiky státu neodkladné úkoly *ekonomického pozvednutí* zemědělství na předválečnou úroveň při provádění některých demokratických přeměn na vesnici (agrární reforma, pomoc státu poskytovaná rolníkům, úprava daňové politiky na vesnici atd.), pak v politice KSČ k rolnické otázce rovněž převládal (až do jara 1947) postoj *omezovat se jenom na běžné a neodkladné úkoly* ekonomické výstavby v zemědělství.

Teprve v červnu 1947 mluvil s. Gottwald na plénu ÚV KSČ o některých hlavních zásadách agrárního programu strany. V referátu na plénu s. Gottwald řekl:

„Základem naší politiky na venkově je zápas o splnění Hradeckého programu.“³⁸

Ve skutečnosti je tento takzvaný Hradecký program součtem běžných opatření státu, které komunistická strana vyznačila v návrzích zákonů ministra zemědělství, komunisty Ďuriše, zahrnujících návrhy KSČ pro parlament. Tyto návrhy zákonů Ďuriš přednesl v Hradci Králové 4. dubna 1947. Šlo o návrhy revize první pozemkové reformy (1919), omezení vlastnictví půdy na 50 hektarů, zavedení jednotné zemědělské daně, úpravy v otázce zemědělské půjčky, zavedení sociálního pojištění rolníků atd.

38 GOTTWALD, Klement: Klid, sebedůvěra, rozvaha a pozitivní práce – nejlepší cesta k získání většiny národa: Projev na zasedání ÚV KSČ 5. června 1947. In: TÝŽ: 1946–1948: *Sborník statí a projevů*, sv. 1. Ed. František Nečásek, Štefan Rais a Miroslav Pařava. Praha, Svoboda 1949, s. 186.

Když s. Gottwald hovořil o programu strany pro vesnici, uváděl:

„Nejdůležitější otázkou tohoto programu je revize staré pozemkové reformy a poté provedení nové pozemkové reformy. Na podkladě tohoto programu musíme v příštím půl roce vybojovat většinu našeho rolnictva.“³⁹

Je známo, že československá reakce se postavila nepřátelsky k návrhům zemědělských zákonů předloženým komunistickou stranou a po dlouhou dobu všemožně sabotovala jejich schválení parlamentem. Teprve po politických událostech v únoru 1948 a po zásadních změnách v Národní frontě a ve vládě bylo možné, aby parlament schválil všechny návrhy zákonů, které KSČ předložila téměř před rokem.

K dílčím demokratickým opatřením v zemědělství z roku 1945 (včetně konfiskace půdy Němců a Maďarů a menšího množství půdy zrádců) přibyla nová etapa agrární reformy, jejíž podstatou je výkup půdy českých a slovenských statkářů, která přesahuje hranici 50 hektarů. Není pochyb, že všechna tato opatření nynějšího lidovědemokratického režimu omezují rozsah soukromého vlastnictví půdy v Československu, ale nikterak *nepodkopávají* základy kapitalismu na československém venkově, jelikož udržení přidělů půdy do 50 ha v *soukromých rukách* za podmínky vysoké intenzity (a výtěžnosti) zemědělské výroby v zemi představuje širokou základnu pro rozvoj a upevnění kulactva.

Je evidentní, že podobná situace v zemědělství země nedovoluje dělat nějaké závěry o vítězství lidové demokracie na venkově a o údajných důkazech toho, že rolníci bezvýhradně podporují politiku vlády a komunistické strany. Zato s. Gottwald v červnu 1947 na plénu ÚV KSČ prohlašoval:

„Jsme přesvědčeni, že *rolník se nedá oklamat* žádným křikem reakce a přes obtíže, které má, si nakonec spočítá, že *Đurišova* zemědělská politika mu přináší největší výhody. Proto nám dá důvěru ještě ve větší míře než dosud.“⁴⁰ (Podtrženo námi – red.)

Jasným potvrzením této blahosklonnosti vedení KSČ při hodnocení skutečného poměru třídních sil na venkově je článek, který vyšel v časopise ÚV KSČ *Tvorba* (květen 1947) a v Informačním bulletinu ÚV KSČ (1947, č. 5) pod titulkem „Hradecký program – sociální revoluce v zemědělství“. V článku se uvádí, že Hradecký program není ničím víc a ničím méně než

„dosud v celém světě nevídanou sociální revolucí v zemědělství“ (?!).

Článek uvádí, že hlavním obsahem Hradeckého programu je vyřešení otázky zemědělského majetku jako významného prostředku „ekonomické konsolidace“ československého státu, a plně odhaluje skutečný smysl tohoto „programu strany pro venkov“, kde se doslova říká:

„...*zemědělci* budou mít jistotu, klid a ústavní záruku svého vlastnictví. Bude konec zneklidňování venkova kolchozy a sovchozy.“⁴¹

39 Tamtéž.

40 Tamtéž, s. 185 n.

41 ŠVESTKA, Oldřich: Hradecký program – sociální revoluce v zemědělství. In: *Tvorba*, roč. 16, č. 20 (14.5.1947), s. 364.

Je zcela zřejmé, že tuto politiku a praxi KSČ v agrární otázce určovala snaha vedení KSČ o „klidnou“ cestu československého venkova k socialismu, aniž by se dotýkalo zásadních otázek, jako je třídní boj na vesnici a problémy kapitalismu v zemědělství v podmínkách zemědělské výroby na soukromokapitalistickém základě.

Kurz vedení KSČ na „klidný“ vývoj soukromokapitalistického zemědělství na venkově potvrzuje také fakt, že přes četné požadavky rolnických delegací na sjezdu rolníků v Praze koncem února t. r., aby byla omezena výměra půdy 20 hektary, rozhodli předáci KSČ prosazovat v parlamentu návrh na vlastnictví půdy do 50 ha, což také parlament schválil v březnu t. r.

Je zřejmé, že vedení KSČ kvůli udržení dohody s partnery v Národní frontě tak přehlíží nebezpečí možného posílení kapitalistických živlů v zemědělské výrobě (zejména kulaků) a *neklade si* za úkol podkopat základy reakce na vesnici jako nutnou podmínku důsledného upevnění pozic lidové demokracie a základny pro přechod k socialismu.

Lze tedy učinit závěr, že:

- *vedení KSČ* nemá v otázkách agrární politiky přesný, vědecky zpracovaný program a omezuje se na provádění dílčích opatření, která v podstatě nepodkopávají základy kapitalismu na vesnici;
- *vedení KSČ* podceňuje skutečný poměr třídních sil na vesnici, připouští šíření nebezpečného nadšení stranického aktivu z výsledků dílčích a kompromisních úspěchů agrární politiky, což vede k chybám v předpokladech, že bude pro stranu získána většina rolnictva;
- *vedení KSČ* neupozorňuje stranické kádry na nebezpečí vzrůstu kulactva a v podstatě se dostává na pozice protimarxistických představ o „živelném“ socialistickém přebudování vesnice.

* * *

V únoru 1948 během vládní krize vyvolané reakčními stranami (které připravovaly ozbrojený puč) měli předáci Komunistické strany Československa možnost přesvědčit se z vlastní zkušenosti, jak nebezpečné jsou parlamentní iluze a naděje na dosažení výsledků „těsné spolupráce“ s buržoazií, bez třídního boje. Nutno konstatovat, že komunistická strana dokázala využít organizovanou dělnickou třídu, rolnictvo a všechny pracující masy, aby se postavily reakci na odpor. Při aktivní účasti mas, s využitím akčních výborů jako mimořádných orgánů dělnické třídy porazila komunistická strana reakci a její agenty v pravicových stranách.

Předáci KSČ se za tu dobu názorně přesvědčili o tom, že *jedině* důsledná a nekompromisní politika boje proti vnitřní reakci, *jedině* důraznost a rozhodnost komunistické strany při dosahování cílů mohou zajistit další upevnění Národní fronty, upevnění demokratických sil v zemi.

Únorové události současně ukázaly na bezstarostnost a blahovolnost v řadách komunistické strany. Zatímco její předáci vyzývali všechny partnery v [Národní] frontě k „mírové spolupráci“ a budování socialismu „bez obětí“, reakční vedení

buržoazních stran připravovalo a vyzbrojovalo speciální vojenské organizace a skupiny pro obsazení vládních budov, rozhlasových stanic, pro uchopení moci ve státě.

Vedoucí funkcionáři KSČ byli nuceni s rozhodností využít svých silných pozic v orgánech vnitra a Státní bezpečnosti, aby zneškodnili a odzbrojili účastníky spiknutí. Přehlídka ozbrojené dělnické milice v únorových dnech se stala pro nepřátele lidovědemokratické republiky vážným varováním.

Úspěšná práce obnovené Národní fronty a Gottwaldovy vlády a schválení mnoha nových zákonů parlamentem už po vyřešení krize ukazují veškerou nesprávnost minulých nadějí komunistické strany, že lze otázky řešit jen kompromisy.

Ale to, že komunisté dosáhli jistých úspěchů v boji za změnu ve složení vlády a v její politice, a rovněž těžká porážka pravicových živlů ve všech ostatních stranách a diskreditace předáků národněsocialistické, lidové (katolické) a slovenské Demokratické strany vedly v řadě případů jak v centru, tak v místech k projevům shovívavosti a přezíravosti, k nekritickému hodnocení dosavadních politických posunů. Je to opodstatněné tím méně, že je známo, že reakce už brzy po únorových událostech nastoupila cestu vyzývání všech reakčních živlů, aby „šetřily síly a nepouštěly se do otevřeného politického boje“ s nynějším režimem a „věřily, že Masarykovy a Benešovy myšlenky zvítězí“. Je jasné, že tyto výzvy určují taktiku, kterou nyní používají pravicové živly v ostatních stranách – „zachovat vše, co se v nynějších podmínkách zachovat dá“.

V řadě míst předsedové akčních výborů, vytvořených v únorových dnech, nedokázali přesně určit jejich úlohu a postavení ve státě a ve veřejném politickém životě země. Nevyjasněnost této otázky dovedla mnoho komunistů, členů akčních výborů, k bezdůvodným represím (formou čistky) proti pokrokovým a nevinným lidem. Přitom sami komunisté, členové akčních výborů, někdy úřadovali a vměšovali se do záležitostí státní správy a nahrazovali tak zákonné orgány místní moci – národní výbory.

Ze všeho, co bylo řečeno, vyplývá, že únorové politické události v Československu přinesly do teoretických východisek a praktické činnosti komunistické strany značné změny.

Přesto bude muset komunistická strana a její vedení vážně přezkoumat svá teoretická východiska a stranickou politiku v řadě otázek politické a ekonomické výstavby země, a zejména v oblasti budování strany.

Komunistická strana a její předáci nemohou nevidět, že v důsledku posledních událostí v zemi, které nepochybně upevnila pozici nynějšího lidovědemokratického režimu, vyvstal před KSČ úkol *vhodně* využít politické změny, k nimž došlo, v zájmu *úplného* vítězství lidové demokracie v Československu.

Tento velice významný úkol znamená pro KSČ splnit následující nutné podmínky:

- neustále vysvětlovat *úlohu strany* jako organizačního předvoje dělnické třídy, jako nejvyšší formy třídního uspořádání proletariátu, a tudíž zlikvidovat sociálně-demokratickou úchylku ve straně, protimarxistickou praxi využívání strany jako volebního aparátu, uzpůsobeného k parlamentním volbám a parlamentnímu boji;
- důsledně bojovat za upevnění pozice komunistické strany jako *hlavní a vedoucí* síly v Národní frontě, vyhybat se přitom „narovnávání“ programových východisek

a politiky strany podle politických tendencí ostatních partnerů v Národní frontě, a tudíž rozhodně likvidovat všechny recidivy kompromisů a ústupků s vědomím toho, že *jedině* důsledný a nekompromisní boj s reakcí v celé Národní frontě přinese úspěch věci lidové demokracie a jejího přechodu k socialismu, pomůže stranickým kádrům s konečnou platností se zbavit iluzí o „mírové spolupráci“ s buržoazií;

- správně stanovit *politiku strany v národnostní otázce* a rozhodně vystupovat proti nacionalistickým snahám a vypjatému šovinismu, podkopávajícím pozici strany jako strany marxistické a infikujícím její kádry jedem buržoazního nacionalismu;

- zřetelně vymežit programové postoje strany *v rolnické otázce* a v agrární politice KSČ a vykořenit pochybné „teorie“ o „mírovém“ rozvoji československé vesnice, které ve straně existují;

- připravovat stranu na nevyhnutelný boj proti kulactvu, za konečné podkopání základů kapitalismu na vesnici jako nejdůležitější podmínku přechodu země na cestu výstavby socialismu.

Není pochyb o tom, že KSČ má dostatek sil a bojových zkušeností, aby si zasloužila úlohu vedoucí strany v zemi, aby se postavila do čela dělnické třídy a všech upřímných stoupenců strany v boji za vítězství idejí marxismu-leninismu při řešení historického úkolu – přechodu Československa a jeho národů k vyšší vývojové formě společnosti.

5. dubna 1948

L. Baranov [podpis]

V. Mošetov [podpis]

A. Antipov [podpis]

Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialnoj i političeskoj istorii (RGASPI), Moskva, fond 17, opis (inventář) 128, dělo (archivní jednotka) 745, O někotorych ošibkach v dějatelnosti Kommunističeskoj partii Čechoslovakii. Srv. také VOLOKITINA, T. V. – ISLAMOV, T. M. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – ROGOVAJA, L. A. (ed.): Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg., sv. 1: 1944–1948 gg. Moskva – Novosibirsk, Sibirskij chronograf 1997, s. 831–858, dokument č. 274.

Z ruštiny přeložila Jana Váchová

Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“

Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968

Michal Kopeček

Rozporuplný vztah radikálního socialismu k modernímu nacionalismu byl obsažen již v učení „otců zakladatelů“ Karla Marxe a Bedřicha Engelse. Obecně vzato byl nacionalismus rivalem a nepřítelem revolučního socialismu, který chápal proletariát jako rozhodující sílu přesahující svým historickým posláním a světodějným univerzalismem národní a státní identity. Zároveň však revoluční socialisté nezřídka podléhali i hojně využívali vlivu emocí nahromaděných v moderním pojmu národní identity ke svým vlastním strategickým cílům nebo koncepčním požadavkům. Tento článek, jehož východiskem je pojem „národní cesty k socialismu“ v obou jeho významech – tedy taktickém i teoretickém – chce ukázat na českém příkladu komplikovaný a dynamický vývoj ústředních témat „ideologických vichřic“ dvacátého století kondenzovaných v pojmech „revoluce“ a „národní emancipace“.¹ Zaměřil jsem se na dva významné

1 Článek vznikl původně jako příspěvek na mezinárodní konferenci „Ideologické vichřice: Intelektuálové a totalitární pokušení“ (*Ideological Storms: Intellectuals and the Totalitarian Temptation*), pořádanou v listopadu 2011 ve Washingtonu, D.C. Centrem pro studium postkomunistických společností Univerzity v Marylandu, College Park, Rumunským kulturním centrem ve Washingtonu, D.C. a Projektem mezinárodních dějin studené války (*Cold War International History Project*) při Centru Woodrowa Wilsona ve Washingtonu, D.C. Přestože text prošel při překladu z angličtiny a následné redakční úpravě řadou změn, nese na sobě znamení účelu i doby, kdy vznikl, především v tom smyslu, že jsem mohl jen v omezené míře reflektovat a do textu zahrnout odkazy na novější literaturu k tématu. Úvodní pasáže

české komunistické politické myslitele a aktivisty, Zdeňka Nejedlého a Karla Kosíka. „Poslední husita“ Nejedlý, pravděpodobně nejúspěšnější poválečný ideolog „národního stalinismu“ středovýchodní Evropy, a marxista, revizionistický rebel a hvězdný „filozof pražského jara“ Kosík představují dvě odlišné existenční, generační a intelektuální reakce české radikální levice na výzvy své doby. Oba se pokusili svým vlastním, osobitým způsobem formulovat předpoklady a koncepční rámec české či československé „národní cesty“ k socialismu, ale též varovat před jejími úskalími. Na následujících stranách se pokouším nikoliv o vyčerpávající portrét obou myslitelů, ale spíše o náčrt základních kontur jejich řešení dilematu mezi národně partikulárním a revolučně univerzálním, jemuž čelili a s nímž se museli nějak vyrovnávat všichni komunističtí a radikálněsocialističtí myslitelé jejich doby. Vynasnažím se zasadit jejich intelektuální vývoj do širších politických souvislostí, ačkoliv se obávám, že pro toto téma v české historiografii dosud chybí pojmová výbava, totiž zejména konceptualizace „českého národního komunismu“.²

„Národní cesta k socialismu“ v české politice a politickém myšlení

„Národní“ či „specifická cesta k socialismu“ je pojem z dějin socialistické, a zvláště pak komunistické politické teorie a praxe.³ V obecné rovině tento pojem odkazuje na politickou strategii vedoucí k socialistické společnosti, tedy strategii uznávající specifickou národní a státněpolitickou situaci, která měla za jistých podmínek umožnit nahrazení „standardní“ revoluce politickou evolucí, ne-li přímo parlamentním přechodem k socialistickému vývoji.

jsou snad také poněkud příliš „didaktické“ pro čtenáře *Soudobých dějin*, i přes krácení jsem je však v textu ponechal, neboť jsou nedílnou součástí celkové argumentační struktury. Rád bych vyjádřil své poděkování za kritické čtení a rozsáhlé komentáře k dřívějším verzím této práce Johannu Arnasonovi, Evě Brokové, Miloši Havelkovi, Jiřímu Křestanovi, Ivanu Landovi, Janu Mervartovi, Vítězslavu Sommerovi a Petru Šámalovi.

- 2 Jak „národního stalinistu“ Nejedlého, tak jeho kritika, „internacionálního (sovětského) stalinistu“ a pozdějšího „národního reformního komunistu“ Kosíka je myslím možné chápat jako představitele ve své době relativně úspěšných forem „českého národního komunismu“. Tyto formy z různých příčin – na rozdíl od husákovsko-mináčovského „slovenského národního komunismu“ – vyčerpaly většinu svého politického potenciálu po porážce pražského jara. Analýza fenoménu „českého národního komunismu“ by však vyžadovala zásadně širší pramennou základnu, odlišný tematický záběr i metodologickou výbavu, než nabízí tento článek, v němž pouze naznačuji některé aspekty související s tématem na příkladech obou hlavních protagonistů.

- 3 Ačkoliv jsem si vědom skutečnosti, že v české a slovenské historické produkci se používá spíše zavedeného dobového pojmu „československá cesta k socialismu“, a nikoliv „národní cesta k socialismu“, ve svém textu se převážně kloním ke druhé variantě ve snaze jednak poukázat na transnacionální rysy tohoto pojmu, s nímž operovali komunističtí politici a intelektuálové v řadě dalších evropských zemí, a jednak osvobodit tento pojem z jeho příliš úzkého historického zakotvení, zejména v období 1946–1949, neboť ve svém obecném určení – ať již explicitně, či podprahově – ovlivňoval české levicové myšlení prakticky po celé 20. století.

Jako taktický nástroj se takzvaná národní cesta k socialismu objevila v Československu ve specifických politických podmínkách panujících ve druhé polovině roku 1946. Coby použitelný politický koncept (spíše než program) hrála zásadní roli do léta 1948. Stala se důležitým politickým a ideologickým nástrojem Komunistické strany Československa v „boji o smysl socialismu“, ale také v zápasu o „nové vymezení národní identity“.⁴ Tento politický pojem, jakkoliv vágní, se poprvé objevil v československém politickém diskurzu na podzim roku 1946 v reakci na jeho použití samým Stalinem. V rozhovoru s představiteli britské Labouristické strany sovětský diktátor prohlásil, že připouští možnost, že k socialismu mohou vést různé cesty.⁵ Brzy nato se rétorická figura „národní cesty“ začala objevovat po celém regionu středovýchodní Evropy, nicméně bylo to právě Československo, kde „národní cesta“ získala na mimořádné důležitosti. Po květnových parlamentních volbách roku 1946, ve kterých KSČ obdržela v Čechách a na Moravě přes čtyřicet procent hlasů, se zdálo, že pokud existuje nějaká země, kde politika postupné parlamentní cesty k socialismu díky masové podpoře a příznivé situaci bude možná, pak je to právě Československo.⁶

Z politického a právního hlediska vycházel koncept z politické reality „třetí republiky“, existující od května 1945 do konce února 1948. Navazoval na její ústřední myšlenky „národně-demokratické revoluce“, prosovětské internacionální orientace, doprovázené výrazným obratem ke kulturnímu slavjanofilství, a v neposlední řadě pak na teorii „lidové demokracie“ – přijímané napříč legálním politickým spektrem – jakožto postupného přechodu od liberální demokracie k demokracii socialistické. Zároveň tu však jako důležitý faktor působila rovněž vzedmutá vlna nacionalismu bezprostředně poválečné doby, provázená probíhajícím vyháněním a odsunem sudetských Němců ze země.⁷ Národní cesta k socialismu jako politický program a strategická orientace nutně potřebovala ideologický základ, jenž by poukazoval na návaznost a shodu mezi národními a socialistickými tradicemi v moderních i dřívějších českých a československých dějinách. A právě takové ideologické odůvodnění komunistická strana našla v díle doposud spíše okrajového komunistického politika a netypického intelektuála, historika a muzikologa Zdeňka Nejedlého.

Otázka národní cesty k socialismu se v českém a československém politickém diskurzu vynořila znovu – třebaže v odlišném terminologickém rámci – v průběhu reformních šedesátých let, tentokrát v podobě myšlenky demokratického socialismu či „socialismu s lidskou tváří“. Nikoliv náhodou českoslovenští historici z řad reformních komunistů té doby věnovali mnoho energie první důkladné a doposud

4 Viz zvláště BRENNEŘOVÁ, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické rozpravy 1945–1948*. Praha, Argo 2015; ABRAMS, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2005.

5 Srv. *The British Road to Socialism: The Programme adopted by the Executive Committee of the Communist Party, January 1951*, London. London, Farleigh Press Ltd. 1951.

6 Srv. BAREŠ, Gustav: *Naše cesta k socialismu*. Praha, ÚV KSČ 1947.

7 K detailní historické analýze viz ABRAMS, B. F.: *The Struggle for the Soul of the Nation*, zvláště s. 178–198.

v mnoha ohledech nepřekonané analýze politiky „československé cesty k socialismu“ z období 1946 až 1948, neboť považovali éru destalinizace a svůj reformní projekt v mnoha ohledech za návrat k „československé cestě“, a tudíž k přirozeným domácím podmínkám pro budování demokratického socialismu.⁸

Avšak koncepční posun od „národní cesty“ k „národní formě“ v politických debatách pražského jara názorně naznačuje odlišnost politické představivosti pozdních čtyřicátých a pozdních šedesátých let minulého století, a to jak z hlediska kontextu, tak i jejich legitimizačního pozadí. Jakkoliv reformní komunismus šedesátých let čerpal z reinterpretace národních a národně-demokratických tradic, nebyla to inherentní česká demokratičnost, nýbrž odlišné historické zkušenosti středoevropských národů oproti sovětskému Rusku, co stálo v pozadí československých představ o „demokratickém socialismu“ šedesátých let. Proto nikoliv Nejedlý, nýbrž jeho původní kritici, reformní komunističtí intelektuálové mladší a střední generace poskytli svými historickými a teoretickými pracemi širší filozofický a historický rámec pro politický projekt pražského jara. Jedním z nich byl i Karel Kosík, snad poněkud netypický „reformní komunist“, jak si ukážeme později. Ve svém postupném přehodnocování marxismu jako politické doktríny a filozofického názoru, a především v pohledu na historickou zakořeněnost komunismu, respektive „demokratického socialismu“ (ovšem v reformněkomunistické podobě), v českých a československých národních tradicích však představuje výrazný Nejedlého protipól.

Obě „národní cesty“ – jak ta ze čtyřicátých, tak i ona z šedesátých let – čerpaly z bohatých historických, intelektuálních a ideologických zdrojů. „Národní cesta“ coby obecná politická metafora a zároveň koncepční záměr existovala v českém socialistickém a radikálněsocialistickém politickém myšlení již od pozdního 19. století. V širším kulturním kontextu je třeba chápat dilemata levicových ideologů ohledně národní otázky v rámci takzvaného sporu o smysl českých dějin, který tvořil jádro zásadní a rozsáhlé kulturně-politické debaty vedené předními českými intelektuály a politiky po dobu několika desetiletí. Popud k ní dal Tomáš Garrigue Masaryk předdefinováním českého národního politického programu ve svém stěžejním díle *Česká otázka*, vydaném poprvé roku 1895, a první fáze této diskuse přetrvávala až do konce první republiky v roce 1938. Avšak problém role „malého národa“ a jeho kulturního poslání v geopoliticky citlivém středoevropském prostoru se v českých veřejných rozpravách vynořoval v odlišných kontextech opětovně po celé dvacáté století.⁹

Dnes je zřejmé, že nejasný vztah komunistické ideologie k modernímu nacionalismu byl zašifrován již v učení „otců zakladatelů“. Ačkoliv socialistické hnutí usilovalo o překonávání hranic států i tvořících se národních společenství a kladlo nominálně větší důraz na internacionalismus než na národní loajalitu, revoluční socialisté často využívali národní identitu k vlastním účelům, a to nikoliv pouze

8 Viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Lidové noviny 2012, zvláště s. 405–429.

9 Srv. zvláště HAVELKA, Miloš: *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“, 1895–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001.

prakticky. Známým příkladem je Marxovo a Engelsovo dělení národů v roce 1848 na národy pokrokové, „historické“, které měly mít právo na nezávislost, a na reakční nacionalistická hnutí „národů bez historie“, „objektivně“ bránící prosazení pokrokových historických tendencí.¹⁰ Leninova doktrína globálního socialistického přerodu dále teoreticky posunula rozpor mezi socialismem a nacionalismem částečným podkopáním Marxova původního argumentu. Lenin definoval rozdíl mezi „vykořisťujícími“ a „vykořisťovanými“ národy a zahrnul národněosvobozenecský boj v koloniích ke spolučinitelům světové socialistické revoluce. Vedle toho Leninova teorie „socialistické kultury“, která by měla být alespoň v zárodcích teoreticky přítomna v každé národní kultuře, naznačovala cestu k budoucí koncepci „socialistického národa“ po překonání rozporů buržoazní epochy. Jak tvrdil Lenin v jednom ze svých pojednání věnovaných národnostní otázce, „v každé národní kultuře jsou, i když ne rozvinuté, prvky demokratické a socialistické kultury, neboť v každém národě jsou pracující a vykořisťované masy, jejichž životní podmínky nezbytně plodí demokratickou a socialistickou ideologii“.¹¹

Pro radikální levicové myslitele středovýchodní Evropy v nově vznikajících národních společenstvích před rokem 1918 a v „národních státech“ ustavovaných po tomto roce představovala národní otázka vždy palčivý problém. Její řešení – jakkoliv provizorní – se podstatným způsobem lišila. V českém kontextu, podobně jako v celém regionu, můžeme v druhé polovině 19. století sledovat štěpení a rozkoly uvnitř dělnického hnutí i v socialistickém politickém myšlení podle tří základních os: národní versus mezinárodní, revoluční versus evoluční, a konečně autoritářský versus antiautoritářský.¹²

Zaměříme-li se telegraficky na první z těchto kategorií, důležitou pro naše téma, můžeme sledovat významné institucionální i organizační štěpení v Čechách již na přelomu 19. a 20. století, symbolizované vznikem Klofáčovy České strany národně sociální. Strana sázející na gradualistickou politickou taktiku a spojenectví v rámci českého „národního tábora“ se stala v této době hlavní konkurentkou sociální demokracie, jež odmítala doktrínu českého historicko-státního programu. „Národní dělníci“ získali částečnou podporu rostoucí české dělnické třídy, současně však byli přitažliví pro vzdělané příslušníky nižší střední třídy a národně smýšlející inteligenci.¹³ Národní otázka se však stala jednou nejvýznamnějších dělicích čar v sociální demokracii znovu o něco později během první světové války. Sítilo v ní reformní či revizionistické křídlo, představované bývalými pokrokaři, jako byli

10 Viz zvláště SZPORLUK, Roman: *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*. New York, Oxford University Press 1991.

11 LENIN, Vladimír I.: Kritické poznámky k národnostní otázce. In: TÝŽ: *O proletářském internacionalismu a národnostní otázce*. Praha, Svoboda 1976, s. 11; Srv. HARDING, Neil: *Leninism*. Durham (North Carolina), Duke University Press 1996, s. 197–218.

12 Srv. TRENCSENYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAÁR, Mónika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Political Thought in East Central Europe*, sv. 1: *Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century“*. Oxford, Oxford University Press 2016, s. 431–494.

13 Srv. KREČMER, Josef: *Václav Klofáč a jeho národní socialismus*. Praha, Adonai 2000.

František Soukup, František Václav Krejčí či František Modráček, které se s blížícím se koncem války stávalo stále vlastenečtější a hledalo spojení s protirakousky smýšlejícími předáky strany, takzvanou národní opozicí, jako byli Gustav Habrman, Luděk Pik či Rudolf Bechyně. Oproti tomu radikálnější křídlo sociálnědemokratické strany, zastoupené jejím předsedou, novinářem a vynikajícím teoretikem Bohumírem Šmeralem, se přiklánělo k austromarxistické a internacionalistické tradici, díky čemuž jeho vliv ke konci války zásadně zeslábl.¹⁴ Přesto se Šmeral a německý předák Karl Kreibich, dvě stěžejní osobnosti zakladatelské generace Komunistické strany Československa, dostali po roce 1924 pod palbu kritiky za „nedostatečný internacionalismus“. Z jedné strany čelili útokům domácích radikálů z levého křídla komunistické strany, ze zahraničí pak byli ostře napadáni exekutivou Komunistické internacionály, poté co přijala novou politiku vůči „malým imperialistickým státům“ ustaveným jako výsledek versailleského systému. Kominternu změnila svou politiku teprve v polovině třicátých let minulého století, když vyhlásila taktiku takzvané lidové fronty.¹⁵

Nepřekvapí tedy, že stoupenci levicových revolučních hnutí v Československu a celé středovýchodní Evropě projevovali v průběhu dvacátých a třicátých let značnou ideologickou i strategickou flexibilitu, co se týká otázky národní identity a nacionalistické ideologie.¹⁶ To v mnoha ohledech předznamenalo neméně složité vyjednávání o poměru mezi socialismem a národní či národnostní otázkou po druhé světové válce, které však bylo povýšeno na novou úroveň tím, že z opozičního a protestního hnutí se radikální socialismus, respektive komunismus stával stranou moci. Politické koncepce a představy zahrnuté v pojmu „národní cesta k socialismu“, konkretizované v této studii dílem a publicistickou činností Zdeňka Nejedlého a Karla Kosíka, umožní nahlédnout mnohostrannost a komplexnost tohoto problému.

14 Srv. WHEATON, Bernard: *Radical Socialism in Czechoslovakia: Bohumír Šmeral, the Czech Road to Socialism and the Origins of the Czechoslovak Communist Party, (1917–1921)*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1986; KÁRNÍK, Zdeněk: *Socialisté na rozcestí: Habsburk, Masaryk, Šmeral*. Praha, Svoboda 1968.

15 Viz FOWKES, Ben: *Communist Dilemmas in Two Multinational States*. In: LaPORT, Norman – MORGAN, Kevin – WORLEY, Matthew (ed.): *Bolshevism, Stalinism and the Comintern: Perspectives on Stalinization, 1917–1953*. Houndmills – New York, Palgrave Macmillan 2008, s. 206–225.

16 Viz KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst 1998, zvláště s. 71–140; srv. také RUPNÍK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia 2002. Na Slovensku byla situace pochopitelně jiná vzhledem k odlišnému kontextu. Mezi příslušníky mladší generace levicové inteligence seskupené ve 20. letech kolem časopisu DAV hrála národní otázka významnou roli. Kromě Dérerova sociálnědemokratického vedení sváděly všechny slovenské socialistické a komunistické skupiny a proudy zápas na jedné straně proti oficiálnímu čechoslovakismu, na druhé straně pak proti nacionalismu a autonomismu lidovců Andreje Hlinky, resp. Slovenské národní strany. (Viz např. ROZNER, Ján: *Dav a problematika jeho doby*. In: *Dav: Spomienky a štúdie*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 7–116; ROSENBAUM, Karol: *Prínos Davu k riešeniu vzťahov Čechov a Slovákov*. In: *Tamtéž*, s. 171–188.)

Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík: dva komunističtí intelektuálové, dvě generace, dva myšlenkové světy

Podívejme se nyní krátce na Nejedlého a Kosíka z hlediska jejich intelektuální a politické kariéry a mentálních obzorů jejich generací. Zdeněk Nejedlý (1878–1962), aktivní ve vědě, umění i politice, příslušník generace socializující se na přelomu devatenáctého a dvacátého století, prošel dosti dlouhou a křivolakou cestu k členství v Komunistické straně Československa, již formálně dovršil teprve v roce 1939, tedy po své šedesátce.¹⁷ Vzděláním historik a hudební vědec, patřil až do začátku dvacátých let ke kritickým levicově liberálním či občansko-radikálním kruhům nazývaným v českých poměrech „realisté“, tvořeným lidmi převážně akademických a novinářských profesí, kteří se soustředili kolem zakladatelské postavy profesora sociologie a budoucího prvního prezidenta Československé republiky Tomáše Garrigua Masaryka.¹⁸ Nejedlý patřil k jeho velikým obdivovatelům a zůstal jím až do svého pozdního věku. Považoval se svým způsobem za nositele Masarykova politického a sociálního programu vyzývajícího k dovršení českého národního obrození, což podstatným způsobem komplikovalo vztah Nejedlého s meziválečnou radikální levicí.¹⁹

V době, kdy se levicová politika bezprostředně po skončení první světové války radikalizovala, začal Nejedlý sympatizovat s nejrůznějšími uměleckými i politickými skupinami nalevo od politického středu. Po svém neúspěšném působení v Realistickém klubu založil časopis *Var*, který otevřel nastupující mladé generaci levicově orientovaných literátů a intelektuálů. Jak upozorňuje Jiří Křesťan, jeho myšlení i veřejné působení však nadále zůstávalo rozkročeno „mezi Masarykem a Marxem“, jakkoliv už v této době kriticky vnímal některé aspekty prezidentovy politiky a působení.²⁰ Nejedlého úvahy v té době oplývaly obdivem k revoluci jakožto čistné vichřici nezbytné ke změně amorálních základů buržoazní společnosti. Ovšem jeho chápání revoluce – překypující sympatiemi vůči oběma ruským revolucím roku 1917 – bylo v té době výrazně masarykovské ve smyslu „revoluce hlav a srdcí“, kladoucí důraz především na kulturní a morální stránky vytoužené změny. Vůči nově založené Komunistické straně Československa zaujal Nejedlý zpočátku kritický postoj. Vytykal jí negativismus, dogmatismus, vnitřní nesourodost a nedostatek vnitrostranické demokracie. Avšak vývoj komunistického hnutí sledoval se sympatiemi. V raných dvacátých letech ovšem tíhl též k národním socialistům,

17 Systematický a dosud nejúplnější životopis Nejedlého viz KŘEŠŤAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka 2012, zde zejména s. 277.

18 K zařazení „realistů“ do širších vývojových tendencí politického myšlení přelomu století viz TRENCSENYI, B. ad.: *A History of Political Thought*, s. 431–446.

19 Viz NEJEDLÝ, Zdeněk: *Z prvních dvou let republiky: Politické stati z let 1918–1920*. Praha, Melantrich 1921. Srv. KŘEŠŤAN, Jiří: Zdeněk Nejedlý a Komunistická strana Československa 1921–1925: Příspěvek k historii vztahů mezi KSČ a levicovou inteligencí. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2003, s. 15–42.

20 Viz KŘEŠŤAN, J.: *Zdeněk Nejedlý*, s. 152–167.

v jejichž řadách byli mnozí z jeho přátel a kolegů, bývalých Masarykových „realistů“. Nicméně do žádné ze socialistických politických stran nevstoupil a místo toho se rozhodl pro aktivní činnost ve sféře občanské společnosti, kde mohl využít své zkušenosti ze spolkového života. V roce 1921 spoluzakládal přednáškovou Socialistickou společnost a patřil mezi její přední činitele, o čtyři roky později pak Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení se Sovětským Ruskem (název společnosti se poté několikrát změnil).²¹

Na ideologické úrovni byl Nejedlého nacionalismus jakožto kombinace masarykovských a novoromantických motivů (včetně obdivu vůči klíčovým postavám české národní kultury 19. století, jako byli Bedřich Smetana, Josef Kajetán Tyl, Božena Němcová, Josef Mánes, Alois Jirásek)²² v rozporu s antinacionalistickými, často i protičeskoslovenskými náladami radikálních levicových revolučních skupin. To vedlo k neshodám a spíše rezervovanému vztahu mezi Nejedlým a KSČ přinejmenším až do poloviny třicátých let, ačkoliv Nejedlý koneckonců považoval komunisty za nejperspektivnější levice. Nejedlého osobitá kombinace národněobrozenských mýtů se zradikalizovaným masarykovským zájmem o moderní sociální otázku se ve straně nesetkala s kladným ohlasem. Naopak Nejedlý byl podobně jako další „buržoazní profesori“ na prvním sjezdu KSČ v roce 1923 tak vehementně kritizován, že to dokonce přimělo jednoho z hlavních stranických ideologů a zastávce teorie specifičnosti československého komunismu Karla Kreibicha, aby se postavil na jejich obranu. Přesto však zastánci nastupující bolševické orientace ve straně, jako například Paul Reimann (Pavel Reiman), Gustav Breitenfeld (Bareš), ale rovněž básník Stanislav Kostka Neumann, v souznění s antinacionalistickou politickou linií Kominterny zdůrazňovali „reakcionářskou“ roli jakýchkoliv nacionalistických postojů, jmenovitě pak českého národního hnutí a „masarykismu“.²³

Avšak obrat KSČ k politice lidové fronty, později pak (v období po Mnichovské dohodě a znovu po napadení Sovětského svazu nacistickým Německem) její přihlášení k myšlenkám národní obrany a kultivace národních tradic usmířily Nejedlého s komunistickou stranou, což umocnil jeho exilový pobyt v Moskvě za války. Tento vývoj byl též posílen sovětským obratem k národně orientovanému historismu během takzvané Velké vlastenecké války. Svými rozhlasovými projevy z Moskvy k národu doma a tehdejšími pracemi, oplývajícími vlasteneckým patosem, národní hrdostí a snadno rozpoznatelnými historickými odkazy, se Nejedlý stal předním

21 Srv. TÝŽ: Společnost pro hospodářské a kulturní styky s SSSR a obraz Sovětského svazu v prostředí české levicové inteligence (1925–1929). In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 2. Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2004, s. 84–109.

22 Viz např. NEJEDLÝ, Zdeněk: *Velké osobnosti*. Praha, Mladá fronta 1951.

23 Viz např. NEUMANN, Stanislav Kostka: *Krise národa*. Praha, Otto Girgal 1930; REIMAN, Pavel – BREITENFELD, Gustav (ed.): *O Rakousku a české otázce: [Sborník k 50. výročí úmrtí Karla Marxe.] Marx, Engels, Lenin, Stalin*. Praha, Karel Borecký 1933; ŠVERMA, Jan: *Česká otázka ve světle marxismu*. Praha, K. Borecký 1933; srv. KŘEŠTAN, Jiří: Zdeněk Nejedlý a česká cesta ke komunismu. In: *Paginae historiae: Sborník Národního archivu*, č. 18. Praha, Národní archiv 2010, s. 302–310.

komunistickým vykladačem „národněosvobozenického boje“ v době existenčního ohrožení národa nacistickou okupací.²⁴ Je ovšem příznačné, že ve své publicistické činnosti Nejedlý nevystupoval primárně jako člen strany, nýbrž povětšinou jako celonárodní činitel. Ani v Moskvě během druhé světové války, ani později po osvobození v roce 1945 Nejedlý nepatřil v KSČ k jejímu mocenskému jádru. Na jeho značné ambice, podporované během moskevského pobytu Stalinovou mistrnou manipulací, kdy byl Nejedlý využíván proti prezidentu Edvardu Benešovi coby Stalinův nejoblíbenější možný náhradník, pokud by Beneš nebyl ochoten dostatečně spolupracovat, se většina členů exilového vedení KSČ dívala rezervovaně, někdy až s posměchem.²⁵ Ani po roce 1945 nedokázal správně ovládnout pravidla mocenské hry v komunistické straně. Přes všechnu svou snahu dosáhnout na nejvyšší ideologické pozice ve skutečnosti nikdy neznamenal skutečnou hrozbu pro stalinistu a hlavního stranického ideologa Václava Kopeckého. Přesto však byl Nejedlý jedním z významných českých levicových intelektuálů, nepopíratelnou akademickou a veřejnou autoritou (již před odchodem do Moskvy překročil šedesátku a měl titul řádného profesora), kterou si komunistická strana pragmaticky a ochotně postavila do čela kulturního a morálního zápasu „pokrokových sil proti fašismu.“ Ze stejného důvodu hrál Nejedlý mimořádně důležitou roli jako kulturní ikona a intelektuální autorita podporující cestu komunistů k nadvládě v Československu po roce 1945.²⁶

Životní osudy Karla Kosíka (1926–2003) charakterizují odlišné historické zkušenosti a následně i dosti odlišné psychické, gnozeologické a ideologické horizonty. Kosík patřil ke generaci takzvaných totálně nasazených, ačkoliv on sám nasazený na práci v Německu nebyl a působil v levicové prokomunistické odbojové mládežnické skupině Předvoj, za což byl v roce 1944 uvězněn v Terezíně. Tato generace posléze dostudovala a začínala svůj pracovní život již v zemi ovládané komunisty.²⁷ Kosík završil svá studia na pražské Karlově univerzitě v roce 1947, dále studoval v Leningradu a v roce 1949 na moskevské Lomonosovově univerzitě. Pro svoji nadšenou podporu a aktivní podíl na nastolení stalinismu v Československu je tato vlivná generace rovněž nazývána „svazáckou“, „generací modrých košil“, či jinak

24 Srv. NEJEDLÝ, Zdeněk: *Moskevské stati*. Praha, Svoboda 1946.

25 Viz KŘEŠŤAN, J.: *Zdeněk Nejedlý*, s. 296–312.

26 Srv. TÝŽ: Intelektuálové bez rozumu? Učenec Zdeněk Nejedlý a fascinující půvab komunismu. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 5. Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2005, s. 15–41.

27 Jak upozorňuje spisovatelka Alena Wagnerová, význam Předvoje jako nonkonformní odbojové mládežnické organizace, formující část budoucí intelektuální elity a konkrétně též Karla Kosíka, je potřeba ještě docenit. Skupina vedená Karlem Hiršlem, Jiřím Staňkem a Václavem Dobiášem a vyrůstající z evangelického sboru na pražském Smíchově, tedy v prostředí evangelického křesťanství, dospívala ke komunistickému přesvědčení nikoliv skrze členství a ovlivnění v KSČ, nýbrž na základě četby socialistické literatury. (Viz WAGNEROVÁ, Alena: *Ještě o Karlu Kosíkovi*. In: *Listy*, roč. 35, č. 5 (2006), s. 11–13. Dostupné také online z: <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=065&clanek=050603>.)

generací „mladí komunismu“.²⁸ Kosík patřil k mladým komunistickým radikálům. Při svém studiu filozofie byl aktivní v semináři u jediného skutečného bolševického profesora na Karlově univerzitě po roce 1945, v Praze narozeného matematika a filozofa Arnošta (Ernsta) Kolmana, který byl po válce povolán ze Sovětského svazu, kde působil od roku 1915.²⁹ Jako jeden z nejagilnějších mládežnických aktivistů se stal Kosík redaktorem komunistického kulturně-politického týdeníku *Tvorba*, jehož šéfredaktorem byl vedoucí kulturního a propagačního oddělení Ústředního výboru KSČ Gustav Bareš. Skupina kolem týdeníku představovala tvrdé bolševizační jádro prahnoucí po radikálním rozchodu s českou a československou buržoazní demokratickou kulturou a jejími národními tradicemi. Kosík sám se v době vrcholného československého stalinismu pokoušel vyrovnat s odkazem masarykismu a obecně liberálnědemokratického myšlení.³⁰ Nepřekvapí proto, že v tomto radikálně komunistickém prostředí byla takzvaná národní cesta k socialismu chápána jako pragmatický prostředek k postupné bolševizaci. Velmi rezervovaný vztah zde panoval vůči českým národním tradicím předešlého století, jak je hlásal Nejedlý. Avšak už v roce 1948 byl Kolman pro svůj bolševický radikalismus poslán na Gottwaldovu žádost zpátky do Moskvy. Ani v době vrcholícího stalinismu nebyla radikálům v kulturním aparátu poskytnuta úplná volnost, zvláště když hlavní patron radikálů, generální tajemník strany Rudolf Slánský stanul v rámci politických procesů v roce 1952 před soudem. Nehledě na to, že jich byl v aparátu strany značný počet, radikálové si nikdy netroufli v otevřené diskusi napadnout Nejedlého úspěšný národněstalinistický historický narativ.³¹

Počínaje rokem 1953 po smrti Stalina i Gottwalda se u mnohých radikálů začalo objevovat rozčarování, které nakonec po destalinizačním dvacátém sjezdu sovětských komunistů v únoru 1956 vedlo mnohé z nich s Kosíkem v popředí ke konfrontaci s československým stranickým vedením. Ve druhé polovině padesátých let se Kosík, pracující v té době ve Filozofickém ústavu Akademie věd ČR, stal jedním

28 Ke generačnímu přístupu v analýze české kultury 20. století viz HAVELKA, Miloš: Česká kultura a politika před různými horizonty generační zkušenosti. In: TÝŽ: *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010, s. 332–361.

29 Kolman, pocházející ze vzdělané pražské židovské rodiny, začínal původně jako kulturní sionista. Když se během první světové války dostal na východní frontě do zajetí, stal se komunistou, vstoupil do bolševické strany a pracoval jako stranický funkcionář v Rudé armádě a Kominterně. Později se stal jedním z důležitých ideologů na poli sovětské vědy, angažoval se v několika ideologických očerňovacích kampaních a počátkem 30. let byl ředitelem Ústavu rudé profesury pro vědy přírodní. Bezprostředně po druhé světové válce byl vyslán zpátky do osvobozeného Československa jako intelektuální výpomoc a vedoucí funkcionář komunistické propagandy. Srv. KOLMAN, Arnošt: *Zaslepená generace: Paměti starého bolševika*. Brno, Host 2005; JANOUGH, František – KOLMAN, Arnošt: *Jak jste tak mohli žít? Dialog generací*. Praha, Novela bohémica 2011.

30 Viz KOSÍK, Karel: O sociálních kořenech a filosofické podstatě masarykismu. In: *Filosofický časopis*, roč. 2, č. 3 (1954), s. 196–215.

31 Srv. ŠÁMAL, Petr: „Česká otázka“ ve světle stalinismu: Karel Kosík a koncept levicového radikalismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 45–61.

z nepsaných mluvčích kritické marxistické inteligence, která našla svou veřejnou platformu na stránkách několika vlivných společensko-kulturních časopisů, jako byly například *Literární noviny* či *Kultúrny život*. Kosíkova odborná práce se tehdy z velké části soustředila na přehodnocení národněpolitických tradic, do značné míry v protikladu k Nejedlého interpretaci 19. století, jak o tom svědčí Kosíkova nejvýznamnější práce z tohoto období *Česká radikální demokracie*. Ve svém veřejném působení usiloval o osvobození marxistické filozofie a potažmo vědy od přímého dohledu stranického vedení v čele s prezidentem a prvním tajemníkem komunistické strany Antonínem Novotným.³² Po rozsáhlé, Moskvou režírované antirevizionistické ideologické kampani, započaté roku 1958, se marxističtí revizionističtí intelektuálové, jako byli Kosík, Ivan Sviták, Robert Kalivoda a další, dočasně stáhli do ústraní – často zaměstnáni jako badatelé nebo novináři a kulturní redaktoři – kde přežívali až do šedesátých let, kdy se stali důležitou součástí komunistického reformního hnutí a nakonec i významnými kulturními a intelektuálními aktéry pražského jara. Kosík v roce 1963 uveřejnil *Dialektiku konkrétního*, svou nejzásadnější filozofickou práci a patrně nejvýznamnější dílo české marxistické filozofie vůbec. Byla přeložena do mnoha jazyků a široce recipována jak ve východním bloku, tak zejména na Západě. Výrazně tím přesáhl hranice československého kulturního prostoru a stal se jednou z ikon východoevropské „marxistické renesance“ šedesátých let dvacátého století.

Nejedlý triumfans: komunisté jako dědici husitů a národního obrození

Po druhé světové válce projevovali komunisté všude ve středovýchodní Evropě zvýšený zájem o dědictví vlastních národních dějin. Národní historické narativy získaly v období jejich příchodu k moci větší důležitost než kdy dříve. Straničtí ideologové a intelektuálové proto usilovali o to zařadit komunisty do národního historického obrazu a vylíčit je jako nedílnou součást národního vlasteneckého celku. Vlastenecký diskurz, oživený již v době války, se stal jedním z nejdůležitějších nástrojů propagandy komunistů ve snaze posílit jejich důvěryhodnost u širších vrstev obyvatelstva. Komunističtí ideologové a politici nijak neodbočovali od dobové, Moskvou posvěcené doktríny. Univerzalistická revoluční vize a marxisticko-leninský historický narativ, hovořící o údajně zákonitém historickém vývoji, jenž nakonec vyvrcholil ve vzájemném rozplynutí všech národů v celosvětové komunistické společnosti, zůstávaly nadále jádrem jejich politické identity. Avšak radikální rétorika diktatury proletariátu a třídního boje částečně ustoupila všeobecně uznávané „národní a sociální revoluci“ a volání po „národní jednotě“.

Úsilí dosáhnout ne-li přímo harmonie, tak alespoň koexistence pokrokových národních tradic s vizí „kulturní revoluce“, jak ji prosazovali komunisté, začalo v Československu získávat konkrétní politickou podobu teprve tehdy, když stranické

32 Srv. KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009.

vedení přišlo v létě 1946 s myšlenkou „československé cesty k socialismu“. Do té doby patřil Zdeněk Nejedlý k důležitým osobnostem komunistické kulturní politiky. Působil jako ministr školství a býval paradoxně občas až příliš radikální z pohledu umírněné, všezahrnující politické stranické národněfrontovní linie po roce 1945. V květnu 1945 například pronesl projev na shromáždění „kulturních pracovníků“ v pražské Lucerně, v němž se vymezil proti „dekadentním úpadkovým zjevům“ v kultuře a umělecké avantgardě bez ohledu na svůj blízký vztah k některým avantgardním umělcům, jako byl například jeho žák a obdivovatel, prominentní básník Vítězslav Nezval. Avantgarda je v umění potřeba, tvrdil Nejedlý, avšak avantgardní směry se často uzavíraly do sebe a tvořily skleníkové umění, zatímco „nejlepší avantgardou je všechen lid, celý národ“.³³ Nicméně jakmile se stala taktika „národní cesty“ jakožto pokračování „národní a demokratické revoluce“ z roku 1945 oficiální stranickou linií, Nejedlého pokrokářská historická interpretace, kterou rozpracovával od dvacátých let a v níž zdůrazňoval plebejské, rovnostářské a demokratické prvky české kultury, doplněné panslavistickou rétorikou, se stala ideálním kulturně-historickým pozadím momentální komunistické politiky.

Nejedlý se chopil v roce 1946 příležitosti a shrnul svou ambiciózní vizi v rozsáhlé přednášce pro Socialistickou akademii nazvané *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, která byla poprvé vydána jako brožurka Ústředního výboru KSČ. Později po roce 1948 se knížечka dočkala několika opětovných vydání v mnohatisícových nákladech a stala se nejvýznamnější ideologickou formulací historické identitární konstrukce českého „národního stalinismu“.³⁴ Nejedlý v ní popsal údajnou pokrokovou linii českých dějin, v níž však zůstal strukturálně věrný dřívější protestantsko-pokrokářské, liberálně-buržoazní koncepci Františka Palackého a Masaryka, s hlavním důrazem na „revoluční“ husitské období a první fázi národního obrození. To podle něho byly momenty, které dláždily cestu pokrokovým silám, aby se pak tyto síly v českých dějinách definitivně prosadily v konečném vítězství představovaném „národně-demokratickou revolucí“ roku 1945, respektive – v pozdějších

33 NEJEDLÝ, Zdeněk: Za kulturu národní a lidovou. In: *Rudé právo* (29.5.1945), s. 1.

34 TÝŽ: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Praha, Sekretariát ÚV KSČ 1946. V tomto článku operuji s pojmem „národní stalinismus“ v pragmatickém významu poukazujícím na fúzi stalinistické politické vize radikální společenské transformace a jejího politického slovníku s explicitním, národněhistorickým identitárním narativem. V tomto smyslu jej považuji za jednu z forem „národního komunismu“. Oproti některým autorům používám pojem „národní stalinismus“ jako všeobecný termín vystihující povahu komunistického systému prakticky po celou dobu jeho existence v zemích, jako je např. Rumunsko nebo Albánie, zde termín užívám výhradně pro dobu „vrcholného stalinismu“ ve středovýchodní Evropě, tj. pro období přibližně let 1948–1955. V případě Československa totiž považuji aplikaci termínu „(neo)stalinismus“ na „normalizační“ režim – pochopitelnou z hlediska ideového zápasu českého a slovenského disentu s Husákovým režimem – za spíše zavádějící než užitečnou pro současnou historickou analýzu. (Srv. TISMANEANU, Vladimír: *Stalinism for all Seasons: A Political History of Romanian Communism*. Berkeley, University of California Press 2003; IACOB, Bogdan Cristian: *Stalinism, Historians and the Nation: History-production under Communism in Romania 1955–1966*. Historická disertace obhájená na Středoevropské univerzitě v Budapešti v roce 2011.)

vydáních brožury – komunistickým převzetím moci v roce 1948.

Komunisté zde byli zobrazeni jako přímí dědici obrozeneckých vlasteneckých zápasů a dlouhodobého historického úsilí „českého lidu“ o sociální spravedlnost a demokracii. Navzdory komunistické mocenské převaze v poválečném období byla Nejedlého přednáška v podtextu výrazně defenzivní, namířená proti ve společnosti dosti rozšířenému přesvědčení, že komunistická ideologie je české demokratické kultuře cizí. Podívejme se však na Nejedlého historickou konstrukci blíže.

Nejedlý zde uplatnil dvě důležité koncepční inovace, jednak marxistickou vývojovou historickou perspektivu spolu s velmi osobitým pojetím historické třídní analýzy a jednak své vlastní, specifické pochopení národních tradic v podobě, v jaké se odrážely v „historické paměti obyčejného lidu“. Přes jeho proklamovanou věrnost marxistickému pojetí historického třídního boje šlo ve skutečnosti o dosti simplifikovanou dichotomii rozlišující mezi dvěma základními vrstvami společnosti. Na jedné straně zde byl „pravý národ“, sestávající především z lidových vrstev a pokrokové části inteligence, která podle Nejedlého v dějinách vždy stranila „revolučnímu hnutí“ a kterou on sám ve skutečnosti chápal nemarxisticky jako třídně neutrální celek. Na druhé straně zde byl takzvaný panský národ, který obvykle zrazoval lid pro své vlastní třídní zájmy. V průběhu dějinného času se tyto dvě kategorie proměňovaly. Sociální vrstvy, které mohly být v určitém historickém období pokrokové, jako například nižší šlechta v době vrcholného středověku nebo česká národní buržoazie až do šedesátých let 19. století, se později staly konzervativními a zpátečnickými.

Jediným trvalým a spolehlivým ukazatelem pokroku a nositelem skutečných národních tradic byly pro Nejedlého „lidové vrstvy“, jejichž hlavní představitelkou se v moderní době stala dělnická třída. Také proto to byla „historická paměť lidu“, která byla koneckonců jediným kompetentním soudcem a arbitrem opravdových národních tradic. „A tu je jistě zase charakteristické, že v dobré paměti národa zůstali jen ti, kteří šli s lidovým revolučním hnutím a byli mu věrni,“ psal Nejedlý.³⁵ Dokumentoval to dvěma svými nejoblíbenějšími příklady, totiž Janem Husem

Zdeněk Nejedlý (1878–1962), historik, muzikolog, organizátor, publicista a posléze vrcholný komunistický politik a ideolog (Fotosbírka Národního archivu, Praha)

35 NEJEDLÝ, Z.: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, s. 8. Jak mě upozornil Miloš Havelka při čtení rukopisu, „paměť“ zde Nejedlý pojímá jako součást ideologického boje,

a Janem Žižkou. Podle Nejedlého si oba zajistili natolik mimořádné místo v historické paměti českého národa, že se s nimi další velké historické postavy včetně Jana Amose Komenského či císaře Karla IV. nemohly v tomto ohledu měřit.

Nejedlý, byť historik vychovaný v tradici kritického pozitivismu, odmítl už na začátku své kariéry údajnou objektivitu historické vědy. Ovlivněný Masarykem a jeho snahou hledat v historickém poznání ospravedlnění národněpolitického programu, Nejedlý též usiloval nalézt historicko-filozofický „smysl“ národních dějin. Avšak na rozdíl od Masaryka chápal dějiny a historické tradice ve stále více aktivistickém a instrumentálním smyslu. To se mimo jiné projevilo v nejrůznějších kvazihistorických bonmotech, které Nejedlý s oblibou opakoval bez ohledu na to, že byly často terčem posměchu. „Komunismus Jana Žižky je zajisté daleko bližší českému národu než fašismus císaře Zikmunda,“ uvedl například ve své přednášce *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*.³⁶ Další známý bonmot z téhož díla dokládá Nejedlého tvrzení, že Hus byl především sociální revolucionář, a nikoliv náboženský myslitel: „Dnes by Hus byl hlavou politické strany a jeho tribunou by nebyla kazatelna, ale pražská Lucerna³⁷ nebo Václavské náměstí. A jeho strana byla by velmi blízko – o tom můžeme být přesvědčeni – nám komunistům.“³⁸

Nejedlý, tkvící svými intelektuálními kořeny hluboko v národní mytologii českého romantismu, byl přesvědčen o mimořádné míře pokrokovosti českých národních tradic. Neustále je ve svých přednáškách srovnával s Němci, jejichž zjevně převažující „reakční historické tradice“ působily nepříjemné nesnáze, jak připouštěl, tehdejšími německými komunistům, pokud chtěli z německých dějin vytěžit vůbec něco pokrokového. S oblibou však také poukazoval na spřátelený slovanský národ Poláků, kteří podle jeho názoru byli ve svých národních tradicích až příliš ovlivněni aristokracií, jejím smyslem pro čest a neblahým individualismem. Oproti tomu v jádru českých národních tradic Nejedlý nacházel pouze takové „protokomunistické“ charakteristické vlastnosti, jako byla lidovost a demokratičnost, pokrokovost a revolučnost. Ty všechny podle něj našly svůj první dějinný rozkvět v „husitské revoluci“, obzvláště pak v její nejradikálnější větvi, „utopické komunistické republice táboritů“, a znovu pak u mladé revoluční demokratické české buržoazie třicátých a čtyřicátých let 19. století. Třetí a konečný historický triumf, ujišťoval Nejedlý, se dostavil po roce 1945.³⁹

Nejedlého prokomunistické vylíčení národních dějin působilo dojmem, že má být opěrným systémem proklamované „národní cesty k socialismu“ a myšlenky „lidové demokracie“, tedy politických projektů přijatelných vedle komunistů také dalším českým socialistickým stranám v období třetí republiky. Svého skutečného triumfu se však Nejedlého historická konstrukce dočkala teprve po definitivním opuštění politiky „národní cesty“ a příklonu komunistické strany k politice

nikoliv jako počátek a zřídlo nejednoznačností historického poznání.

36 *Tamtéž*, s. 99 n.

37 Lucerna patřila tradičně k oblíbeným místům komunistických agitačních akcí v Praze.

38 *Tamtéž*, s. 47. Srv. KŘEŠŤAN, Jiří: *Česká otázka v pojetí Zdeňka Nejedlého*. Praha, Státní ústřední archiv 1996.

39 NEJEDLÝ, Z.: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, zvláště s. 19–33; srv. KŘEŠŤAN, J.: *Zdeněk Nejedlý a česká cesta ke komunismu* (viz pozn. 23).

stalinizace a sovětizace po únoru 1948. Politické procesy s takzvanými buržoazními nacionalisty uvnitř komunistických stran a antinacionalistická rétorika patřily neodmyslitelně k ideologickým pilířům politických kampaní během zakladatelského období komunistických diktatur v celém regionu středovýchodní Evropy. Zvláště po roztržce s Jugoslávií v létě 1947 a po začátku studené války začaly být zmínky o národní nebo specifické cestě k socialismu nahlíženy ze strany Kremlu se zvýšenou nedůvěrou. To však neznamenalo zřeknout se nacionalistických stereotypů v komunistické rétorice v jednotlivých národních kulturách. Jak ukázali ruští historikové bratři Roj a Žores Medveděvovi, byl to sám Stalin, jenž dokonce ještě po roce 1948 ostatní komunistické vůdce čas od času pobízel, aby podbarvovali své politické kampaně nacionalistickými frázemi. Kampaň namířená proti sionismu a kosmopolitismu, která započala v roce 1949, byla v Sovětském svazu významným způsobem doplněna o všeobecně srozumitelné nacionalistické *topoi*.⁴⁰ Pohrávání s nacionalistickou, ba i xenofobní rétorikou bylo charakteristické pro stalinistické elity mnoha zemí středovýchodní Evropy. Podobně nově zakládané marxisticko-leninské školy historiografie se všemožně snažily spojit sovětské revoluční učení s „pokrokovými“ národními tradicemi.⁴¹

Přesto se v českém případě tento Nejedlého pokus o (svým způsobem naivní, avšak svou jednoduchou konstrukcí zároveň vlivnou) kontinuitu mezi „husitskou revolucí“, národním obrozením a socialistickou revolucí ukázal jako mimořádně úspěšný. Slováci byli i u Nejedlého z celkového historického obrazu vynecháváni a zbyla jim v diskurzu českého nacionalismu „tradiční“ role objektu českých národněpolitických kampaní v moderní době.⁴² Nejedlého historická konstrukce vystihovala rozporuplné snahy stalinistických elit vytvořit morálně-politickou jednotu nového řádu na základě osvojení sovětského komunistického modelu a kolektivistické morálky, avšak symbolizovanou a představovanou výhradně jako národní společenství. Nejedlý, někdejší maloměšťák, levicový profesor, se stal přinejmenším ve středovýchodní Evropě patrně nejúspěšnějším národněstalinistickým ideologem své doby. Svou úlohu v tom částečně sehrála řada náhod, jako třeba to, že Nejedlý ve své klíčové přednášce nikdy výslovně nezmínil koncept „československé cesty

40 MEDVEDĚV, Žores – MEDVEDĚV, Roj: *Neznámý Stalin*. Praha, Academia 2003, s. 269–284.

41 Srv. ZAREMBA, Marcin: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja komunistycznej władzy w Polsce*. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych PAN – Trio, s. 192–221; k dalším detailům ohledně české, východoněmecké, polské a slovenské stalinistické historiografie na téma národnostní otázky viz zvláště GÖRNY, Maciej: *Przed wszystkim ma być naród: Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa, Trio 2007.

42 Nejedlého úspěšný pokus kontrastuje s podobným, avšak v této době neúspěšným pokusem ve slovenském prostředí, když se jeden z vůdčích komunistických intelektuálů Ladislav Novomeský pokusil zasadit komunistické hnutí do slovenského národního narativu a doložit, že „ideologia slovenského komunizmu nie je ideologiou jednej strany, ale ideologiou slovenského národa“. (Viz NOVOMESKÝ, Ladislav: *Komunizmus v slovenskej národnej ideji*. Bratislava, Sekretariát ÚV KSS 1946, s. 18. K důvodům neúspěchu Novomeského pokusu viz HUDEK, Adam: *Najpolitickejšia veda: Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*. Bratislava, Historický ústav SAV 2010, s. 71–73.)

k socialismu“, jako kdyby tužil, že nebude mít dlouhého trvání. Důležitější však byly hlubší struktury jeho organicistně nacionalistického myšlení, které se ukázaly být kompatibilní s podobně organicistickými a homogenizujícími prvky bolševismu. Nejedlý se tak stal prostředníkem mezi hluboce zakořeněným duševním světem tradičního českého nacionalismu (ideálně reprezentovaným literárními díly Aloise Jiráska, miláčka Nejedlého) a stalinistickým kulturním projektem.⁴³

Abychom si ukázali některé z těchto afinit u Nejedlého, zmiňme například jeho myšlenku vytvoření „nového člověka“ prostřednictvím donucovací utopie, jíž se zabýval již v raných dvacátých letech. Ve své knize o Janu Husovi z roku 1925 tvrdil, že „lidé jsou takoví, jakými je svět dělá“.⁴⁴ Jako v zásadě pesimista v otázce lidské povahy tvrdil, že lidé musejí být donuceni vykonávat „sociální dobro“, aby se stali dobrými, což směřovalo již tehdy částečně proti logice masarykovské drobné práce a sociálnímu gradualismu pomocí mravní a intelektuální obrody. Hluboko v Nejedlého historických a politických představách spočívala touha po idylické harmonii, provázená však přísným binárním myšlením. V tomto ohledu dospěl blízko k leninské teorii „dvou kultur v jednom národě“, jedné pokrokové a druhé zpátečnické, které musejí být od sebe odděleny očištnou silou revolučního vzplanutí (ačkoliv v roce 1946 nepřipsal tuto koncepci Leninovi, nýbrž Stalinovi a jeho vlivné práci *Marxismus a národnostní otázka* z roku 1913).⁴⁵ Již v jeho meziválečných pracích se to hemžilo výpady proti „pánskému národu“ parazitujícímu na lidu, jehož likvidace by znamenala kýžené překonání neblahé patologie národního schizmatu. V neposlední řadě byl Nejedlý také přesvědčen o relativně snadno dosažitelných historických pravdách, jejichž zprostředkování lidu je úkolem silného, charismatického vůdce a jeho intuice. Tento motiv Nejedlého politické představitivosti měl hlubší kořeny v jeho novoromantickém chápání umělecké tvorby, především pak hudby, odhalující hlubokou, avšak zároveň jednoduchou pravdu prostřednictvím instinktu a geniální naivity.⁴⁶

Někteří autoři chápou Nejedlého v prostředí české levice před válkou i po ní jako národovce a tradicionalistu, či slovy trefné metafory jako představitele

43 Nad „domácími kořeny“ českého stalinismu se v pozoruhodném eseji zamýšlel Jacques Rupnik. Nepoužívá zde pojem „národní stalinismus“ a hovoří o dvou základních komunistických proudech v českém prostředí, z nichž první se (ve šmeralovském duchu) přiklání k radikálním demokratickým koncepcím, zatímco druhý (gottwaldovský) k autoritářské bolševické doktríně. Domnívá se, že domácí tradice českého stalinismu sahají do období bolševizace komunistické strany v pozdních 20. letech minulého století, nicméně podle něho nesouvisí příliš s českou národní ideologií. (Viz RUPNIK, Jacques: Kořeny českého stalinismu. In: PECKA, Jindřich (ed.): *Acta contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 319–335.) Moje práce se snaží naopak ukázat, že existovaly rovněž další předpoklady pro relativně úspěšnou implantaci stalinismu do českého prostředí, které tkvěly v určitých myšlenkových schématech českého nacionalismu.

44 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Mistr Jan Hus a jeho význam sociální*. Praha, Vortel a Rejman 1925, s. 6, citováno dle: KŘEŠTAN, J.: Intelektuálové bez rozumu?, s. 25 (viz pozn. 26).

45 Viz NEJEDLÝ, Z.: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*, s. 5 n.

46 *Tamtéž*; viz také TÝŽ: *Tyl, Hálek, Jirásek*. Praha, Československý spisovatel 1950; srv. zvláště KŘEŠTAN, J.: Intelektuálové bez rozumu?.

„biedermeierovského komunismu“.⁴⁷ Z jiného pohledu, vystavěného na srovnání vývoje poválečných stalinistických historiografií v širším regionálním měřítku, se Nejedlého v podstatě „optimistické marxistické interpretace“, hojně čerpající z předchozích liberálněnacionalistických historiografií, nezdají být ničím výjimečným.⁴⁸

Nejvýmluvnějším příkladem Nejedlého silných tradicionalistických a národně „ochranářských“ tendencí byla patrně jeho oddanost dílu Aloise Jiráska, jednoho z nejzbožňovanějších, avšak i nejkritizovanějších autorů v dějinách česky psané moderní literatury.⁴⁹ Byl to Jirásek, jenž v návaznosti na Palackého národní romantickou interpretaci českých dějin s důrazem na husitství více než kterýkoli jiný autor historických beletristických děl ovlivnil vytváření historické obraznosti českého národa, která nemohla být pouhým výsledkem komunistické kulturní propagandy po roce 1945. Jiráskův tradicionalistický realismus, vlastenecký tón oslavující klíčové kapitoly české historické státnosti a národní minulosti ruku v ruce s důrazem na plebejský prvek se v Čechách nesetkaly s příliš kladnou odezvou mezi literáty modernistického zaměření epochy přelomu století, zejména ne mezi předními kritiky, jako byli František Xaver Šalda či Arne Novák. Přesto si jako spisovatel získal širokou popularitu již před první světovou válkou, jež přispěla ještě – společně s průvodním růstem vlasteneckého zápalu a zápasu za nezávislou českou a československou státnost – k jejímu dalšímu vzestupu. Během této války se Jiráskovy knihy těšily velké oblibě a byly ceněny průřezově v celé české společnosti, později v Československé republice pak byly oficiálně propagovány a vydávány, zatímco sám Jirásek se připojil k pravicovým národním demokratům Karla Kramáře. Nejedlý se již v té době etabloval jako jeden z nejvyřečnějších obránců Jiráskova literárního díla proti kritickým hlasům, přicházejícím především od literární levice a avantgardy. Také z toho důvodu se Nejedlý po roce 1945 cítil být nejvyšší autoritou a hlavním strážcem Jiráskova odkazu, a to s plnou podporou Gottwaldova

Nejedlého varianta „národního komunismu“ se etablovala paradoxně v době stalinismu, kdy představy o svěbytné československé cestě k socialismu zcela vzaly zasvé

47 KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*, zvláště s. 87–91 a 153–155 (viz pozn. 16).

48 GÓRNY, M.: *Przede wszystkim ma być naród*, zvláště závěr, s. 403–428 (viz pozn. 41).

49 Viz např. STICH, Alexandr: *Kopací míč Jirásek*. In: TÝŽ: *Jazykověda – věc veřejná*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 155–166.

stranického vedení.⁵⁰ Nejviditelnějším výrazem této ambice byla gigantická, státem mohutně podporovaná „jiráskovská akce“, sestávající z velkorysého vydání Jiráskových spisů ve dvaatřiceti svazcích, označeného jako „Odkaz národu“. Nejedlý tuto kampaň inicioval, dohlížel na ni a částečně znovu redigoval a aktualizoval jednotlivé svazky, tak aby odpovídaly jeho historickému pojetí a obecně propagandistickému účelu tohoto vydání. Kromě toho v letohrádku Hvězda na Bílé hoře bylo otevřeno Jiráskovo muzeum, spustilo se natáčení celovečerních filmů na motivy jeho románů a podobně.⁵¹

Jak uvidíme dále, mladá radikální komunistická inteligence si od Nejedlého udržovala odstup a zaujímalá vůči němu ironický postoj. Nicméně jeho adaptace Jiráskových národně tradicionalistických historických obrazů na míru stalinistické propagandy a momentální komunistické politické linii se stala závaznou normou nejen pro široké řady agitátorů nižší a střední úrovně, ale také pro umělce a vědecké pracovníky. Rodící se okruh spisovatelů historických románů v duchu socialistického realismu, kteří náleželi většinou k již zavedeným autorům středního věku, jako byli Miloš Václav Kratochvíl, Karel Josef Beneš, Václav Kaplický nebo František Kubka, ve svých dílech víceméně varioval jiráskovský kánon. Nejedlý jeho historické romány ostatně nechápal pouze jako krásnou literaturu, nýbrž jako historiografická vyprávění, nahrazující doposud neexistující marxistickou historickou produkci. To byl též patrně hlavní důvod, proč se Jiráskovy sebrané spisy držely – ve vydavatelské praxi poněkud neobvyklým způsobem – chronologického principu. Vycházely řazeny podle období, v němž se děj příslušného svazku odehrával, počínaje dávnými časy českých legend postupně až do současnosti.⁵² Česká stalinistická historiografie převzala nejenom jimi zprostředkovanou metanaraci českých dějin a s tím spojenou vizi „pokrokových tradic“, ale rovněž jejich důraz na plebejskost, revoluční a osvobozeneckou rétoriku, podobně jako zanícený, emocionální vlastenecký patos.⁵³ Pro profesionální stalinistické historiky se Jirásek v Nejedlého úpravě a interpretaci stal vzorem, na jehož základě přehodnocovali tradice domácí buržoazní historiografie, například z hlediska aktuálního boje proti „kosmopolitismu“.⁵⁴

50 Z Nejedlého rozsáhlé tvorby věnované Jiráskovi viz např. NEJEDLÝ, Zdeněk: *Alois Jirásek: Studie historická*. Praha, Svoboda 1921; TÝŽ: *Čtyři studie o Al. Jiráskovi*. Praha, Melantrich 1949; TÝŽ: *Alois Jirásek a společenský význam jeho díla*. Praha, Československý spisovatel 1951.

51 K detailní analýze „jiráskovské akce“ a jejího širšího kulturního kontextu ve smyslu legitimizace strategií komunistické vlády viz ŠÁMAL, Petr: *Znárodněný klasik: Jiráskovská akce jako prostředek legitimizace komunistické vlády*. In: NOVOTNÝ, Robert – ŠÁMAL, Petr a kol.: *Zrození mýtu: Dva životy husitské epochy. K poctě Petra Čorneje*. Praha – Litomyšl, Paseka 2011, s. 457–472.

52 Tamtéž, s. 468 n.

53 Srv. KRÓLAK, Joanna: *Hus na trybunie: Tradycje narodowe w czeskiej powieści historycznej okresu realizmu socjalistycznego*. Warszawa, Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej, Uniwersytet Warszawski 2004; GÓRNY, Maciej: *Mędzy Marksem a Pałackým: Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*. Warszawa, Trio 2001, zvláště s. 25–31.

54 [MACEK, Josef ad.]: *Proti kosmopolitismu ve výkladu našich národních dějin*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1953; srv. GÓRNY, M.: *Przed wszystkim ma być*

Daleko méně ambiciózní, nikoliv však bez efektu, byl Nejedlého pokus formulovat úkoly „nové filozofie“ v lidovědemokratické republice. Učinil tak v přednášce v Jednotě filozofické už v lednu 1946, ovšem text jeho vystoupení vyšel tiskem teprve koncem roku 1950, pravděpodobně ve značně upravené verzi a s posunutými důrazy.⁵⁵ Základní dikce a argumenty o potřebě „české a lidové filozofie“ však zůstaly zachovány. Nejedlý zde předstoupil s ostrou kritikou tradiční české „školské“ filozofie, převážně izolované od „skutečného života“ a představující dle jeho názoru pouze imitaci filozofického myšlení v jiných zemích.⁵⁶ Většina těchto vlivů byla zpátečnické povahy, tvrdil Nejedlý a mezi neškodlivějšími jmenoval učení Immanuela Kanta, Johanna Friedricha Herbarta, Friedricha Nietzscheho, Hanse Driesche a Edmunda Husserla. Jeho poválečné zavržení německé filozofie a idealismu bylo přitom v příkrém protikladu k vlastním dřívějším pracím, věnovaným například Nietzschemu nebo Richardu Wagnerovi, které odrážely Nejedlého táhnutí v době před první světovou válkou k hermeneutice a novokantovské metodologii humanitních věd, ovlivněným především Wilhelmem Diltheyem.⁵⁷

Pro překonání zpátečnické a scholastické povahy tradiční české „školské filozofie“ Nejedlý doporučoval vybudovat novou národní filozofii na odlišných základech, které nápadně připomínaly jeho celkové pojetí národních dějin. I tato nová filozofie měla být nesena hodnotami, jako je lidovost, demokratičnost a pokrokovost, které v dějinách našly své vyjádření nikoliv v akademické filozofii, nýbrž v lidové moudrosti a ve filozofickém myšlení pokrokových osobností, jakými byli Jan Hus, Petr Chelčický, František Palacký nebo největší český přírodovědec, anatom a fyziolog 19. století Jan Evangelista Purkyně.⁵⁸ Navzdory kritikám ze strany filozofů, kterým musel Nejedlý po své přednášce v roce 1946 čelit, bylo jeho pojetí dějin české filozofie poměrně úspěšné, k čemuž podstatně napomohla pozdější likvidační politika komunistů vůči akademické filozofii. Převážná část filozofické historiografie odvrátila svou pozornost od „profesionálních“ filozofů k širšímu „filozofickému myšlení“ v národních dějinách. Později, v druhé polovině padesátých let si tento přístup vysloužil kritiku mladších marxistických filozofů, kteří byli ovšem sami vykonavateli předcházející deprofesionalizace.⁵⁹

Ačkoliv Nejedlý jako relativně slabý hráč ve vnitrostranické politice nebyl tvůrcem, natož hlavní hybnou silou „národněstalinistické“ kulturní politiky KSČ, svou obhajobou jisté kontinuity estetických hodnot v české národní kultuře, návratu

naród, zvláště s. 247–259.

55 Viz KŘEŠTAN, Jiří: Nejedlého projev Slovo o české filozofii v historickém kontextu. In: ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (ed.): *Věda v Československu v letech 1945–1953: Sborník z konference*. Praha, Karolinum 1999, s. 307–319.

56 NEJEDLÝ, Zdeněk: Slovo o české filozofii. In: *Var*, roč. 3, č. 1 (19. března 1950), s. 1–16.

57 Viz zvláště NEJEDLÝ, Zdeněk: *Nietzscheova tragédie*. Praha, Bedřich Bělohlávek 1926; TÝŽ: *Richard Wagner*, sv. 1: *Richard Wagner romantik, 1813–1848*. Praha, Melantrich 1916.

58 NEJEDLÝ, Z.: Slovo o české filozofii.

59 Viz POPELOVÁ-OTÁHALOVÁ, Jiřina – KOSÍK, Karel (ed.): *Filozofie v dějinách českého národa: Protokol celostátní konference o dějinách české filozofie v Liblicích ve dnech 14.–17. dubna 1958*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1958.

ke kulturním tradicím českého romantismu a realistické literatury se stal jedním z jejich symbolů a hlavních mluvčích. Nebyl by dosáhl takového úspěchu, kdyby zde neexistovala poměrně silná, byť různorodá skupina mocných stranických politiků, jako byli Václav Kopecký, Jiří Hendrych či Ladislav Štoll, podporovaná politicky vlivnými umělci a kritiky typu Vítězslava Nezvala a Jiřího Taufera. Z mnoha důvodů, často převážně mocenskopolitických, tato skupina hájila pozici obrany kulturní kontinuity mezi socialistickou revolucí a jí předcházející národní kulturou oproti projektům radikálních bolševiků či zastánců proletkultu uvnitř stranického ideologického aparátu, ale též kulturní žurnalistiky. Ti agitovali za rozchod s dosavadními kulturními tradicemi a budování nové, proletářské kultury jako projektu socialistické kulturní revoluce.⁶⁰

Dějiny národní literatury se staly z pohledu stalinistické kulturní revoluce, a to především v otázce definice „pokrokového dědictví“ národních tradic, skutečným bitevním polem v celé sovětizované východní Evropě. Ždanovovské pojetí socialistického realismu požadovalo očištění moderní literární historie od všech možných avantgardních a nekonformních projektů a uměleckých proudů, které v mnoha případech tvořily páteř radikální levicové kultury meziválečné éry. V Československu se nejvyšší autoritou stalinistického literárního života stal Ladislav Štoll, rektor Vysoké školy sociální a politické ÚV KSČ. Ve svém neblaze proslulém zahajovacím projevu na plenárním zasedání Svazu československých spisovatelů o poezii v lednu 1950 předložil závazný výklad socialistické poezie. Pranýřoval zde celou československou meziválečnou avantgardu, včetně mnoha prokomunisticky a levicově orientovaných básníků a teoretiků, jako byli František Halas, Josef Hora, Jaroslav Seifert či Karel Teige. V protikladu k údajně dekadentnímu a formalistickému umění kladl za vzor básníka a politického publicistu Stanislava Kostku Neumanna, někdejšího anarchistu, který však na rozdíl od mnoha jiných radikálně levicových intelektuálů a umělců bezvýhradně podpořil stalinistickou politiku včetně moskevských monstrprocesů třicátých let a přinejmenším deklarativním způsobem se přihlásil k oficiální sovětské umělecké doktríně.⁶¹ Štoll patřil k nejmocnější skupině komunistických politiků působících na poli kultury v čele s ministrem informací Václavem Kope-

60 K politickému a mocenskému pozadí kulturních a estetických bojů během stalinistického období v Československu viz např. KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004; KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu 1945–1956* (viz pozn. 16).

61 Kromě S. K. Neumanna (jenž byl ostatně spolu s šesti dalšími známými spisovateli z KSČ vyloučen v roce 1929, aby se k ní v polovině 30. let opět dogmaticky přimknul) Štoll udával jako vzor proletářské poezie celkem pochopitelně Jiřího Wolkera (viz ŠTOLL, Ladislav: *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii*. Praha, Orbis 1950). Genezi a působení Štollových tezí v české literatuře sleduje Michal Bauer v knize *Souvislosti labyrintu: Kodifikace ideologicko-estetické normy v české literatuře 50. let 20. století* (Praha, Akropolis 2009), v níž je publikována také komentovaná edice stenografického záznamu všech vystoupení na zmíněné konferenci o poezii včetně Štollova referátu.

kým, jejíž činitelé (jako Nejedlý a do jisté míry i sám Kopecký) zastávali poněkud „tolerantnější“ a širší pojetí socialistického realismu.⁶²

V některých ohledech tento postoj připomínal jakousi méně promyšlenou či zvládnutou variantu vlivné teorie takzvaného velkého realismu významného maďarského filozofa a literárního kritika Györgye Lukácse, která trvala na podstatné estetické a kulturní kontinuitě mezi buržoazní a socialistickou kulturou. Lukács sám měl v tehdejší Maďarsku značné problémy obhájit její principy i se všemi kulturněpolitickými důsledky, přesto se stal inspirací významné části stalinistických kulturních elit celého regionu. Tento „tradicionalistický“ a v rámci komunistického prostředí relativně umírněný postoj v kulturní politice umožňoval zachování kulturních vazeb k podstatné části národního romantického a realistického umění 19. století. Vznikal zde však také prostor pro příležitostné odkazy na meziválečné avantgardní umění. Pro některé z čelných představitelů avantgardy, jako byl například Nezval, už to samo představovalo kompromis stojící za námahu a nebezpečí, jež obnášelo angažování na špičce stalinistického kulturního provozu.⁶³ Celkově vzato však byla doktrína „částečné kulturní kontinuity“ v protikladu k politice radikální sovětizace, jak ji prosazovalo vedení KSČ v jiných oblastech života, jako byla kolektivizace venkova, politické glajchšaltování, rozsáhlé znárodnění a centralizace v hospodářství či úsilí o masovou ateizaci společnosti.

Zatímco pro mnohé představovaly teze částečné kontinuity pouhou strategickou pozici, pro Nejedlého, který byl svou socializací zakořeněný v české národní liberálnědemokratické kultuře, znamenaly mnohem více. Ne všechny jeho intervence byly tak významné jako v případě Jirásky, ne všechny jeho historické konstrukce se ukázaly jako dostatečně pružné, aby odolaly nástrahám revoluční doby. Nejedlý, který po celý svůj život pociťoval silnou citovou i intelektuální vazbu k Masarykovi, dělal vše pro to, aby uchoval alespoň část Masarykova dědictví v časech revoluční proměny společnosti. V brožuře, kterou v roce 1950 vydalo ministerstvo informací a osvěty, rozdělil Masarykův život a myšlení na dvě období. V prvním podle něj Masaryk navzdory svému idealistickému humanismu, a tudíž „objektivně“ kontra-revolučnímu světovému názoru, hrál převážně kladnou roli jako nemilosrdný kritik české pozdně buržoazní společnosti, jejích nacionalistických fantazií, antisemitských mýtů a v neposlední řadě též politických machinací rakouské imperiální politiky. K fatální změně u něj podle Nejedlého došlo v roce 1917, kdy Masaryk nedokázal pochopit celosvětový historický význam bolševické revoluce a rozhodl se jít proti ní. Říjen roku 1917 byl „předěl, kterým končí minulý věk a počíná nový, věk socialismu. Předěl, který řeže nejen dějiny, ale i životy jednotlivců, žili-li tu i tam.

62 K analýze literárněkritických diskusí o roli národních literárních tradic viz ŠÁMAL, Petr: *Cesta otevřená: Hledání socialistické literatury v kritice padesátých let*. In: PŘIBÁŇ, Michal (ed.): *Z dějin českého myšlení o literatuře: Antologie k dějinám české literatury 1945–1990*, sv. 2: 1948–1958. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2002, s. 583–609.

63 Srv. DRÁPALA, Milan: *Iluze jako osud: K vývoji politických postojů Vítězslava Nezvala*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 2–3 (1996), s. 175–218.

Předěl, který rozřízl i život a dílo T. G. Masaryka.⁶⁴ Od tohoto okamžiku, a zejména po založení republiky Masaryk již působil pouze reakčně svou kvazihumanistickou legitimizací buržoazní nadvlády, čímž se dostával, jak psal Nejedlý, do stále větší izolace od československého lidu.

Jestliže teze „částečné kulturní kontinuity“ našly své uplatnění ve vybraných uměleckých oborech a starších historických tradicích, s Masarykovým politickým odkazem to bylo jinak. Záhy tu nezbyl téměř žádný prostor pro rozlišení více či méně kladných nebo záporných období jeho života, jeho úspěchů a neúspěchů, přestože v době, kdy Nejedlého brožura o Masarykovi vyšla, zcela konvenovala momentální stranické linii.⁶⁵ Ve snaze skoncovat s živoucím masarykovským mýtem v širších vrstvách obyvatelstva byl Nejedlý odstaven na vedlejší kolej a radikálové se mohli z marxisticko-leninistických pozic pustit do útoků proti všemožným selháním „masarykismu“. Do tohoto úsilí se zapojil také mladý komunistický filozof Karel Kosík.

Kosík v centru pozornosti: od radikální demokracie k demokratickému socialismu

Ačkoliv Nejedlého vize národněkomunistického dědictví posloužila po únoru 1948 jako základ pro masovou historickou propagandu, mezi mladými marxistickými intelektuály a politickými aktivisty se s pozitivním ohlasem nesetkala. Zaměstnanci ve stranickém propagandistickém aparátu, v odborech, ve vzdělávacích institucích nebo v redakcích periodik, jako byl deník *Rudé právo* či týdeník *Tvorba*, vesměs mladí komunisté, měli radikálnější představy o přebudování české a československé kultury cestou revolučních změn inspirovaných sovětským vzorem a podepřených navíc Stalinovou tezí o „zostřování třídního boje“, údajně následujícím po vítězství revoluce. Jejich vize budoucnosti se značně lišila od představ starší generace reprezentované Nejedlým a Štollem, kteří byli zastánci „tradičního“ v národním kulturním dědictví. Radikálové často komentovali práci „dědka Nejedlého“ s ironií a sarkasmem. Pohrdali jeho „přeceňováním“ elitní kultury české buržoazie stejně jako jeho „historickoidealistickým“ přístupem k dějinám, který nejenže neodpovídal historikomaterialistickému pojetí dějin, ale nebyl ani dialektický. Snahy o nápravu Nejedlého historické koncepce se ovšem objevovaly jen v interních a neformálních debatách a namísto otevřené konfrontace měly podobu náznaků ve formě politické žurnalistiky nebo sbírky dokumentů. Hlavním důvodem byla patrně nedůvěra stranického vedení vůči radikálním levičákům v kultuře, která se projevovala opakovanými politickými čistkami. Nejprve byl v roce 1948 vypuzen zpátky do Sovětského svazu učitel a patron mladých radikálů Arnošt Kolman. Na podzim

64 NEJEDLÝ, Zdeněk: *T. G. Masaryk ve vývoji české společnosti a čs. státu*. Praha, Ministerstvo informací a osvěty 1950, s. 8.

65 Viz KOPECKÝ, Václav: *T. G. Masaryk a komunisté*. Praha, Kulturně propagační oddělení sekretariátu ÚV KSČ 1950.

téhož roku, poté co KSČ vyhlásila „ostrý kurz“ proti reakci, se zdálo, že tito levičáci dostali za pravdu a ocitli se na vzestupu k moci. Nicméně další důrazný útok proti radikálům, který měl přímý dopad na některé jejich pozice ve stranickém aparátu a tisku, následoval po skandálu s takzvaným protistranickým pamfletem z léta 1949, který byl veršovanou parodií na Vítězslava Nezvala a pocházel z okruhu radikálů.⁶⁶ O své hlavní mocensko-politické opory pak nakonec přišli při tvrdém zákroku proti takzvanému protistátnímu spikleneckému centru v čele s generálním tajemníkem strany Rudolfem Slánským v letech 1951–1952 a následných čistkách zaměřených proti „sektářským“ a „vulgarizačním“ elementům v kulturní politice. Mimo hru se tak do značné míry ocitly nejdůležitější postavy radikálnělevicové kulturní politiky, jako Gustav Bareš a Pavel Reiman, a znamenalo to rovněž konec vydávání agilní komunistické *Tvorby*.

Mladí radikálové si proto těžko mohli dovolit oponovat Nejedlému přímo, ba co více, ve svých pracích na Nejedlého často odkazovali a také on k nim měl povětšinou otcovský až patronátní vztah. Terčem jejich revize se přesto prakticky od samého počátku stala dvě základní historická období tvořící páteř Nejedlého historického výkladu – husitství a národní obrození. Interpretace husitství získala radikální podobu například v knihách medievisty Josefa Macka, který v „husitském revolučním boji“ zdůrazňoval roli nejradikálnějších sociálních skupin, jako byli chiliasté a adamité. Nicméně Macek neměl v úmyslu Nejedlého základní narativ zpochybňovat, naopak zdůrazňoval svou loajalitu jak vůči Nejedlému, tak i Jiráskovi.⁶⁷

Zřetelněji byl Nejedlého narativ revidován s ohledem na politický a ideologický odkaz českého národního hnutí 19. století. Nejdůležitější osobností byl v tomto ohledu Karel Kosík, který začal publikovat své první novinářské příspěvky k dějinám radikálních demokratů v českých zemích bezprostředně po únoru 1948.⁶⁸ Také Kosík

66 Viz KNAPIK, J.: *Únor a kultura*, s. 176–244.

67 Viz MACEK, Josef: *Husitské revoluční hnutí*. Praha, Naše vojsko 1952. K Mackovu politickému a vědeckému životopisu viz JIROUŠEK, Bohumil: *Josef Macek: Mezi historií a politikou*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2004, zvláště s. 32–49. Podobně filozof Milan Machovec předložil radikální interpretaci učení Jana Husa jako otevřeně revolučního programu a předzvěsti komunistického utopismu, avšak jeho historický instrumentář otevřeně čerpal z Nejedlého a Jirásky (viz MACHOVEC, Milan: *Husovo učení a význam v tradici českého národa*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1953). Teprve na začátku 60. let se objevilo marxistické historicko-ideologické zpochybnění Nejedlého interpretace husitství v díle historika a filozofa Roberta Kalivody (KALIVODA, Robert: *Husitská ideologie*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961). Nicméně pro Kalivodu, zobrazujícího „husitskou revoluci“ jako jednu z prvních raných evropských buržoazních revolucí, byl Nejedlý už sotva hlavním partnerem v diskusi. Kalivoda totiž polemizoval nejen s celou předcházející „buržoazní“ husitologickou historiografií, ale také s Engelsovým chápáním německých selských válek a s tehdejšími českými marxistickými historiky zabývajícími se husitstvím, jako byli Josef Macek a František Graus. (Srv. NODL, Martin: *Kontinuita a diskontinuita husitologického bádání 50. a počátků 60. let 20. století*. In: TÝŽ: *Dějepisectví mezi vědou a politikou: Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007, s. 105–122.)

68 Viz KOSÍK, Karel: *Třídní boje v české revoluci 1848*. In: *Tvorba*, roč. 17, č. 35 a 36 (1948), s. 693 a 716.

se držel Leninovy teorie dvou kultur v jednom národě, pokrokové a zpátečnické. Nicméně na rozdíl od Nejedlého byl mnohem radikálnější při uplatňování třídního hlediska v dějinách a neváhal ostře kritizovat uznávané vůdce českého národního hnutí roku 1848 Františka Palackého a Karla Havlíčka jako ideology buržoazie a tvůrce jejího spojení se šlechtou a monarchií. V tom se ostatně mohl opřít i o současného sovětského historika Ivana Udalcova, Nejedlého bývalého žáka, který na přelomu čtyřicátých a padesátých let působil jako diplomat v Praze a ve svých pracích vycházel z negativního hodnocení českého národního hnutí u Marxe a Engelse.⁶⁹ Oproti národním liberálům proto Kosík zdůrazňoval význam radikálních demokratů, jako byli Josef Václav Frič, Emanuel Arnold nebo Karel Sabina, byť měli v českém prostředí mnohem menší vliv ve srovnání s jejich protějšky v Polsku či Rusku. Z hlediska vývoje politických ideologií však pro Kosíka představovali bezprostřední předchůdce dělnického a socialistického hnutí. Revize liberálněnacionalistické a národněstalinistické interpretace 19. století tudíž spočívala v zavržení „reakcionářské“ austroslavistické, aktivistické a liberálnědemokratické politické linie Palackého ve prospěch její „pokrokové antiteze“ radikálních demokratů, jakkoliv ti byli ve své době politicky neúspěšní jak doma, tak v exilu. Dalším zdůrazňovaným motivem byly nadnárodní, internacionalistické aktivity radikálních demokratů a jejich těsné vztahy s ruskou radikální demokracií, zvláště pak s Ivanem Gercenem, což bylo z Kosíkova pohledu předzvěstí internacionalistické a prosovětské orientace pokrokové české a československé politiky dvacátého století.⁷⁰

Kosík zpočátku v mnohém koncepčně a koneckonců i metodologicky na Nejedlého navazoval, zejména pokud šlo o snahu odhalit v českých dějinách skryté kontinuity „pokrokových tradic“, které by bylo možné aktualizovat a politicky se o ně opřít.⁷¹ Ovšem zároveň již sama volba tématu a jeho promýšlení, zpočátku patrně především podle sovětských vzorů, jej vedly k alternativnímu pojetí vůči Nejedlého tradicionalismu. Kosík zde byl ovlivněn především českou marxistickou žurnalistikou a historiografií z přelomu dvacátých a třicátých let, kdy se komunistický kulturní tisk ocitl v rukou nejradikálnější mladé levicové generace, zpochybňující ideologické kořeny jak Československé republiky, tak i Masarykova národněpolitického projektu. Symptomatické v tomto ohledu byly práce Jana Švermy, blízkého spojence Klementa Gottwalda, jenž v práci *Česká otázka ve světle marxismu* z roku 1933 oponoval Masarykovu pojetí humanitního ideálu jako základního dějinného prvku české politiky v historii a postavil proti němu marxistickou vizi českého

69 UDALCOV, Ivan Ivanovič: *Rok 1848 v Čechách*. Brno, Rovnost, 1950; Srv. KŘEŠŤAN, J.: *Zdeněk Nejedlý*, s. 424 n.

70 KOSÍK, K.: Třídní boje v české revoluci 1848; viz také TÝŽ: K některým otázkám národně osvobozenického boje českého lidu v XIX. století. In: *Nová mysl*, roč. 7, č. 1 a 2 (1954), s. 37–52 a 162–182; TÝŽ (ed.): *Čeští radikální demokraté: Výbor politických statí*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953.

71 Pro podrobný rozbor této návaznosti viz ANDĚLOVÁ, Kristina – MAREŠ, Jan: Hledání české radikální demokracie: Karel Kosík a filozofie (českých) dějin. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 11, č. 2 (2014), s. 183–211.

historického vývoje jako odrazu třídního boje.⁷² Inspirován Švermou a dalšími autory, z nichž někteří, jako Závěš Kalandra či Jan Slavík, v té době již nesměli být citováni, také Kosík odmítl Masarykovo dějinné pojetí, založené na myšlence humanity jako těžiště českých dějin, i jeho koncepci dějin demokracie. To ovšem znamenalo zároveň nepřímé zavržení Nejedlého inverze původní Masarykovy ideje humanitní v osobitou vizi lidovosti, pokrokovosti a lidové demokratičnosti jako jednotných principů a kritérií progresivního směřování českých dějin. Kosík ji nahradil jiným ústředním motivem, jímž byla revoluce a „revoluční osvobozenecský zápas“, tvořící podle něj páteř moderního pokrokového českého historického vývoje. Tímto způsobem rovněž zcela přirozeně opustil tradiční pojem „národní obrození“, který i Nejedlý používal, a místo toho prosazoval pojem „národněosvobozenecské hnutí“.⁷³

Jak je vidět, přehodnocení českých politických tradic předcházejícího století vedlo Kosíka takřka nevyhnutelně k napadnutí „masarykovských legend“

a mylných představ, které podle něj deformovaly české filozofické a historické myšlení a nadále přetrvávaly i v myslích mnoha marxistů. Jako přívrženec vize radikální kulturní revoluce se Kosík spolu s dalšími historiky a filozofy účastnil protimasarykovské kampaně vrcholící v letech 1953 a 1954.⁷⁴ Na první pohled se může zdát paradoxní, že radikální stalinistické „zúčtování“ s politickým a intelektuálním dědictvím Masaryka se dostavilo relativně pozdě, v době, která již předznamenávala nadcházející období destalinizace v celém východním bloku včetně Československa. Završil se tím dlouhý proces postupného komunistického odvratu od Masaryka, kterého původně komunisté nejen traktovali jako do jisté míry

Karel Kosík (1926–2003), filozof pražského jara (repro www.img.reflex.cz)

72 ŠVERMA, J.: *Česká otázka ve světle marxismu* (viz pozn. 23); viz také REIMAN, P. – BREITENFELD, G. (ed.): *O Rakousku a české otázce* (viz pozn. 23).

73 Srv. ŠÁMAL, P.: „Česká otázka“ ve světle stalinismu (viz pozn. 31).

74 Viz např. PACHTA, Jan: *Pravda o T. G. Masarykovi*. Praha, Orbis 1953; KRÁL, Václav: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953; TÝŽ (ed.): *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice TGM*. Praha, Orbis 1953; SLEJŠKA, Dragoslav: Masarykovská lžihumanita – ideologický nástroj buržoasní reakce. In: *Filozofický časopis*, roč. 2, č. 3 (1954), s. 215–229.

pokrokovou postavu, ale vůči němuž vyjadřovali loajalitu, až k obrazu Masaryka jako vůdčího představitele buržoazní reakce a světové kontrarevoluce. Z hlediska stranické špičky i radikálních marxistických revolucionářů šlo ovšem o logický krok, který byl součástí úsilí o dokončení kulturní revoluce započaté únorem 1948 a zároveň o odbourávání pozůstatků „starého myšlení“, jemuž byla přičítána spoluzodpovědnost za „krizové jevy“ roku 1953.

Kosíkův zásadní příspěvek k Masarykově „demystifikaci“ byl uveřejněn v tematickém čísle *Filozofického časopisu* v létě roku 1954.⁷⁵ Mladý filozof se zde odhodlal k ideologickému útoku, ke kterému vyzýval desátý sjezd KSČ v červnu téhož roku, a napsal rozsáhlou kritiku masarykismu coby buržoazně reakční ideologie a jejích pozůstatků v českém intelektuálním životě, jejímiž „jedinými veřejnými hlasateli jsou vlastizrádci a imperialističtí agenti v zahraničí“. Jeho článek ani tentokrát nebyl přímým výpadem proti Nejedlému nebo některému jinému komunistickému politikovi, jenž ještě před několika lety deklaroval svůj blízký vztah k Masarykovi. Avšak když upozorňoval, že jakékoliv kladné hodnocení Masarykových politických názorů, jeho historické role nebo filozofických postojů vyjadřované po roce 1945, tím spíše po roce 1948, je důsledkem nepřijatelné „teoretické smířlivosti“ a „zřeknutí se zásady proletářské stranickosti“, zcela zřejmě si bral na mušku rovněž Nejedlého. Jako zástupný objekt kritiky si přitom zvolil svého vrstevníka, Nejedlého následovníka, filozofa Milana Machovce a skrze něho „rozdrtil“ Nejedlého masarykovskou interpretaci. Za nejnebezpečnější a nejvíce matoucí ze všech zavádějících teorií masarykismu označil totiž teorii „dvou fází“ v Masarykově vývoji, postulující „relativní pokrokovost masarykismu v 80. a 90. letech“ – tedy přesně to, co Nejedlý hlásal ve zmiňované brožuře z roku 1950. Podle Kosíka tento „doktrinářský“, „proudho- novský pohled“ na Masaryka zdůrazňoval sice jeho relativně pokrokovou roli v boji proti antisemitismu a národní mytologii či jeho podporu všeobecného volebního práva. Zároveň však nerozpoznával „příživnicko-oportunistický postoj buržoazního politika, který se dočasně ‘sváží’ se zdravými proudy ve vědě a společnosti, aby mohl vytloukat kapitál pro své cíle, tj. pro záchranu kapitalismu“.⁷⁶

Analýza „sociálních kořenů a filozofické podstaty“ masarykismu v Kosíkově podání kladla naproti tomu důraz na „reakcionářskou povahu“ Masarykova myšlení již od samého počátku, tedy od osmdesátých let 19. století. Přizpůsobivost Masarykových idejí, jejich domnělá demokratičnost, zdánlivý zájem o sociální otázky, to všechno prý činilo z masarykismu „vhodný nástroj ideového zotročení mas v zájmu buržoazie“. Pakliže před první světovou válkou oslovoval masarykismus spíše menší okruh buržoazní inteligence, po roce 1918 se stal hlavním buržoazním ideovým proudem nové republiky, „ideologií a politikou nacionální nadvlády české buržoazie nad Slováky a ostatními národy, ideologií a politikou vazalské závislosti na západních imperialistech, ideologií a politikou vykořisťování všech pracujících, přikrývanou frázemi o lásce a humanitě“. Tato ideologie, tvrdil Kosík, nutně skon-

75 KOSÍK, Karel: O sociálních kořenech a filozofické podstatě masarykismu. In: *Filozofický časopis*, roč. 2, č. 3 (1954), s. 196–214.

76 Tamtéž, s. 200. Zvýraznění kurzívou podle původního textu.

čila krachem během mnichovské krize v roce 1938, a pokud byla po roce 1945 znovu vzkříšena na obranu „kontrarevoluční ideologie demokratického socialismu“, reprezentované pravicovými sociálními demokraty, pouze to potvrdilo její reakcionářskou povahu.⁷⁷

S blížící se polovinou padesátých let se však časy začaly měnit a generaci „modrých košil“, ke které patřil i Kosík, zasáhla vlna deziluzí rozbíhající se destalinizace, která jim měla změnit život. Následkem těchto změn přenesli mladí marxističtí intelektuálové rovněž hlavní terče své radikální kritiky z buržoazní minulosti na současné vedení socialistického státu. Prostor komunistické kulturní politiky, vždy rozdělený na několik vzájemně se svářících frakcí, se již po roce 1952 začal formovat do dvou nejasně propojených a nesourodých skupin. Na jedné straně byli někteří původně radikální straničtí ideologové jako Jiří Hájek a Jiří Hendrych, ale také jejich „umírněné“ protějšky Ladislav Štoll či Jiří Taufer, kteří se pokoušeli ohraničit jakákoliv nezávislá kulturní hnutí těžící z étosu destalinizace. Na straně druhé tu byli dědicové někdejší meziválečné avantgardy v čele s charismatickým Nezvalem společně se spisovateli seskupenými kolem čerstvě založených *Literárních novin* a nově se formující literární generací, která se o něco později soustředila kolem časopisu *Květen* (Miroslav Červenka, Miroslav Holub, Miroslav Florian, Milan Kundera, Jiří Šotola). Tato volná koalice se pokoušela dosáhnout alespoň částečné rehabilitace dědictví meziválečné avantgardy, ale též uvolnění poměrů v kultuře, rozšíření její nezávislosti od přímého politického dohledu a přehodnocení soudobého chápání socialistického realismu. Kritický proud, který postupem času ještě zintenzivnil svou kritiku stranické politiky a nejkřiklavějších stalinistických omylů v kultuře, vyústil na druhém sjezdu Svazu československých spisovatelů v dubnu 1956 v odvážných projevech několika českých a slovenských spisovatelů, jako byli František Hrubín, Dominik Tatarka a Jaroslav Seifert.⁷⁸

Karel Kosík, sympatizující s těmito kritickými proudy, se záhy stal jedním z jejich nejviditelnějších představitelů v oblasti vědy a filozofie, když se výrazně zapsal do jedné z nejpříznačnějších politických diskusí o vztahu mezi ideologií a vědou, která se rozpoutala na stránkách *Literárních novin* v průběhu roku 1956. Byl to Kosíkův kolega Ivan Sviták, který k ní dal podnět svým článkem ostře kritizujícím stav společenských věd v Československu, a především bádání zaměřeného na samu socialistickou společnost. To bylo podle Svitáka paradoxní, uvážíme-li, že hlavní Marxův a Leninův vědecký přínos spočíval v jejich metodě analýzy sociálních jevů. Vyzýval proto k obnovení této základní vlastnosti marxistické společenské teorie a ke skoncování s politickým dozorováním nad filozofií, jež vycházelo ze specifické

77 Tamtéž, citace s. 205 n.

78 Viz KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*, s. 394 n. (viz pozn. 16); ŠÁMAL, P.: *Cesta otevřená* (viz pozn. 62). K detailní analýze uměleckého a politického vývoje skupiny kolem časopisu *Květen* viz FENCL, Ivo: *Vize a iluze skupiny Květen*. Praha, Pražská imaginace 1993. Přednesené i nepřednesené příspěvky ze spisovatelského sjezdu jsou publikovány ve dvousvazkové edici Michala Bauera *II. sjezd Svazu československých spisovatelů: 22.–29.4.1956* (Praha, Akropolis 2011).

kého stupňovitého pojetí pravdy s předpokladem, že „nejvyšší osobnost má vždy nejvíce pravdy“.⁷⁹

Kosík se ke Svitákově kritice stavu soudobé filozofie připojil a analyzoval ve svém příspěvku vztah mezi ideologií a vědou, což byla problematika, jíž se pak ve své teoretické stejně jako politické práci věnoval po mnoho následujících let. Rozdíl mezi ideologií a vědou podle něj spočíval ve vztahu systému kategorií určité myšlenky ke skutečnosti: „Ideologie považuje kategorie, ideje, představy za něco samostatného, soběstačného, absolutního, zatímco pro marxistickou teorii jsou kategorie a ideje teoretickým výrazem skutečnosti, neboť vyjadřují ‘formy bytí, podmínky existence’ samotné reality.“ Kosík proto soudil, že jedním z hlavních úkolů marxismu je odhalit, proč a jak vznikl dogmatický způsob myšlení.⁸⁰ Pro oba autory byl pravý marxismus totožný s vědou, a tudíž neslučitelný s ideologií. Na jedné straně věda jako objektivní objevování skutečnosti, na straně druhé ideologie jako subjektivistický systém a politický nástroj byly podle jejich názoru dva odlišné způsoby myšlení a jednání. Oba filozofové byli následně za své „revizionistické názory“ tvrdě kritizováni z nejvyšších stranických pater. V tomto období ale obvinění podobného druhu již nepředstavovala bezprostřední ohrožení profesního či akademického postavení.⁸¹

První Kosíkův vážný konflikt se stranickým vedením a jeho průvodní lpění na myšlence autonomie vědecké a kulturní tvorby se zřejmě přičinily o to, že rovněž ve své politické kritice liberálních demokratů 19. století už Kosík nebyl tak přímočarý. Na jeho nepřímých výpadech proti Nejedlému, a zejména na jeho vlastní práci na budování alternativního marxistického přístupu k věci se však nic nezměnilo. V roce 1958 Kosík dovršil svou implicitní, avšak důslednou, deset let trvající polemiku s Nejedlým, a to ve dvou hlavních aspektech: jednak v pojetí moderních českých dějin, zvláště pak období „národního obrození“, jednak v konceptualizaci marxistického přístupu k dějinám filozofie. Zároveň však Nejedlý už nebyl ani zdaleka hlavním terčem Kosíkovy filozofické a politické kritiky. Podobně jako tomu bylo dříve v případě masarykismu, Kosík ani teď necítil potřebu bojovat proti Nejedlému osobně jako spíše proti vědomým i nevědomým stoupencům Nejedlého „historického idealismu“ (který byl ve skutečnosti masarykovského původu) zahaleného do marxistického slovníku. Dalšími velkými problémy současného rádobý marxistického myšlení, které Kosík opakovaně pranýřoval, byly „vulgární ekono-

79 SVITÁK, Ivan: Některé příčiny zaostávání teorie. In: *Literární noviny*, roč. 5, č. 16 (1956), s. 5.

80 KOSÍK, Karel: Hegel a naše doba. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 48 (1956), s. 3.

81 K širšímu obrazu tehdejší české marxistické filozofie viz např. LOBKOWICZ, Nikolaus: *Marxismus-Leninismus in der ČSR: Die tschechoslowakische Philosophie seit 1945*. Dordrecht, D. Reidel 1962; *Česká filozofie ve 20. století: Směry, osobnosti, problémy*. Brno, Masarykova univerzita 1995. Viz také periodizace procesu destalinizace československé vědy navržená Antonínem Kostlánem: KOSTLÁN, Antonín: Věda v Československu v letech 1953–1963: Zamyšlení nad současným stavem bádání a jeho možnostmi. In: BARVÍKOVÁ, Hana (ed.): *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha, Archiv Akademie věd České republiky – Aregna 2000, s. 567–588.

mismus“, jenž degradoval marxismus na pouhou metodu pro odhalování vnějších předpokladů určité kultury nebo filozofie, a dále „abstraktní doktrinářství“, které se spokojovalo s nalezením nejjednodušší politické nebo ideologické nálepky pro jakýkoliv historický jev.⁸²

V oblasti českých politických tradic Kosík usiloval o zpřesnění svého metodologického přístupu a korektní aplikaci marxistického pojetí a výkladu tradiční „české otázky“.⁸³ I nadále trval na pojmu „národněosvobozenecký boj“, avšak od nynějška především ve spojitosti s myšlenkou historického pokroku a revoluce, jež se podílely na vývoji evropské demokracie a „světové revoluční fronty“. Svým zevšeobecnujícím marxistickým historickým přístupem však přirozeně pokračoval ve své kritice převládající idealistické masarykovské buržoazní interpretace českých národních dějin, která byla zároveň inherentní kritikou Nejedlého národněstalinistické interpretace.

Kosík shrnul vlastní mnohaleté výzkumné práce a analýzy k tématu ve své zásadní knize *Česká radikální demokracie*, vydané v roce 1958. Alexej Kusák toto dílo označil za „bibli českého komunistického levicového radikalismu“.⁸⁴ Ovšem zdá se, že to byla daleko spíše bible nových českých marxistických intelektuálních dějin, pojímaných tentokrát z důsledně historického materialistického a dialektického hlediska, řečeno tehdejšími slovníkem „dějin filozofie jako filozofie“. Kosík se držel svých předchozích témat, avšak aplikoval více „hermeneutický“ přístup ve snaze pochopit společenskou a politickou činnost buržoazních demokratů z hlediska jejich vlastní třídy. Sledoval radikální demokracii jako specifický politický a intelektuální proud, oproti svým předešlým dílům však usiloval o zařazení jeho vývoje do kontextu a „konfrontace“ s jinými ideologickými a politickými proudy české společnosti té doby. I ty však, aby vůbec mohly být věrohodným nástrojem analýzy, musely být vyloženy z hlediska jejich vlastní vývojové logiky. Důležité bylo, že se Kosík rovněž odklonil od dříve preferovaného vztahu českých radikálních demokratů k jejich ruským protějškům a zobrazoval radikální demokracii jakožto všeobecný evropský jev. Jeho důraz na evropský spíše než východoevropský historický kontext při výkladu „české otázky“, a tudíž na potřebu chápat současný osud pokrokové politiky v kontextu vývoje světových dějin, byl již předzvěstí Kosíkovy politické publicistiky během pražského jara v roce 1968.⁸⁵

Abychom pochopili Kosíka coby budoucího „filozofa praxe“, musíme však obrátit pozornost rovněž k jiné, dokonce ještě důležitější intelektuální oblasti, a to ke gnozeologickým otázkám v marxismu. Ty mimochodem hrály zásadní úlohu jako kritické téma v myšlení některých z nejvýznamnějších „marxistických revizionistů“

82 KOSÍK, Karel: Dějiny filozofie jako filozofie. In: POPELOVÁ-OTÁHALOVÁ, J. – KOSÍK, K. (ed.): *Filozofie v dějinách českého národa*, s. 9–24 (viz pozn. 59).

83 Srv. ANDĚLOVÁ, K. – MAREŠ, J.: Hledání české radikální demokracie (viz pozn. 71). Autoři zde zdůrazňují proměnu metodologické perspektivy z aktualizací pojetí dějin a hledání pokrokových tradic na formu marxistického historicismu jako hlavní příčinu konečného odklonu Kosíka od Nejedlého interpretace ve druhé polovině 50. let.

84 KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*, s. 269.

85 KOSÍK, Karel: *Česká radikální demokracie: Příspěvek k dějinám názorových sporů v české společnosti 19. století*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1958.

Ve svém pokusu o alternativní marxistickou konceptualizaci českých národních dějin se Karel Kosík obracel do revolučního roku 1848

středovýchodní Evropy, jako byl polský filozof Leszek Kołakowski nebo český filozof a teoretik vědy Ladislav Tondl.⁸⁶ Kosík v této sféře sledoval dvě hlavní linie: přehodnocení přístupu k dějinám filozofie a překonání stalinistického „vulgárního ekonomismu“ v současné marxistické sociální teorii.

Konceptualizace národních dějin filozofie byla tehdy již nějakou dobu diskutována mezi českými marxistickými filozofy. Ironií dějin tyto diskuse vycházely z Nejedlého podnětu zkoumat primárně „národní filozofii“, což mělo být také hlavním úkolem filozofů pracujících v Československé akademii věd. Vyvrcholení přišlo v podobě konference konané pod názvem „Filozofie v dějinách českého národa“ v dubnu 1958 na zámku ČSAV v Liblicích nedaleko Mělníka. Byl to především Kosíkův zahajovací projev na konferenci, který znamenal důležitý odklon od převládající koncepce dějin filozofie podle Nejedlého vzoru. Jak víme, Nejedlý požadoval, aby se pozornost historiků filozofie zaměřila především na „pokrokové postavy“ české vědy, kultury a politiky spíše než na „školskou filozofii“. Kosík oproti tomu obhajoval užší definici historiografie filozofie jako autonomního oboru se specifickou metodologií

a badatelskou perspektivou.⁸⁷

Kosík se vymezoval proti obligátním abstraktním definicím toho, co je pokrokové a zpátečnické, stejně jako proti podobně zplošťujícímu doktrinářství, jež ve filozofii vidělo pouze hledání nejjednodušších třídněpolitických nebo ideologických nálepek. Oproti tomu prosazoval pojetí nezjednodušeného, plnokrevného marxismu a jeho materialistického výkladu jakožto objektivního poznání skutečnosti; řečeno jeho vlastními slovy, šlo zde o to reprodukovat skutečnost jako „konkrétní totalitu“, tedy „nikoliv jako shluk nahodilostí nebo hromadu nesouvislých izolovaných faktů, nýbrž jako vnitřně diferencovaný, skloubený celek, jako jednotu určení“.⁸⁸ Každý jev, ať již duchovní, nebo materiální povahy, musí být chápán a osvětlen za použití jeho kategorizace v konkrétní historické totalitě, v níž existuje a vyvíjí se. Z Kosíkova pohledu marxismus hodný toho jména by měl poskytovat analýzu filozofické práce nikoliv pouze na základě textu. Filozofické názory musí být situovány do příslušného společenského kontextu, avšak nikoliv jako prosté odrazy nebo odvozeniny současných ekonomicko-společenských podmínek: „Filozofie může pronikat celou

86 Srv. KOPEČEK, M.: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, zvláště s. 183–194 a 322–332 (viz pozn. 32).

87 KOSÍK, K.: *Dějiny filozofie jako filozofie*.

88 Tamtéž, s. 13.

epochou, vnikat do všech jejích sfér a stát se filozofií epochy jen proto, že je koncentrovaným myšlenkovým výrazem této epochy samé. Filozofie je uvědomělou myšlenkovou reprodukcí základních problémů své doby, které vyrůstají z reálné struktury společnosti a ve specifických formách se promítají do kultury, vědy, každodenního života atd.⁸⁹ Tento základní tvůrčí princip marxistického přístupu k minulosti měl podle Kosíka svůj původ v Hegelově chápání pojmu *Zeitgeist*, jenž na idealistickém základě vyjadřoval jednotu a vnitřní soudržnost různých forem společenského vědomí. Marx to pak vědecky vysvětloval prostřednictvím analýzy společenského bytí jako souhrnu různých podob společenského vědomí včetně politických názorů, filozofického přesvědčení, umělecké tvorby, morálních zásad, předsudků a podobně, které vzájemně propojují specifické společensko-historické vědomí do jednoho celku.⁹⁰

Kosík si vysoce cenil Hegelova odkazu v oblasti gnozeologických otázek. Hegelova dialektika a jeho logické kategorie ho inspirovaly v jeho kritice převažujícího stalinistického způsobu výkladu Marxovy teorie tříd, jak byl podáván v dřívějších letech, a zároveň toho, jak byl pojem tříd chápán v západní sociologii. Byla to Hegelova zásluha, napsal Kosík, že považoval bytí za proces, dialektiku bezprostředního a zprostředkovaného. Zatímco Hegel vypracoval svoji teorii na základě logiky pojmů, Marx ji předefinoval jako materiální proces nabývající podobu zprostředkování mezi věcmi a objektivní skutečností. Nicméně Hegelovo vymezení vztahu obecného (abstraktního) a jedinečného (konkrétního) jako organické jednoty zůstalo zachováno. Proto jakékoliv skutečné poznání, tím spíše marxistické, musí navazovat na dialektiku abstraktního a konkrétního, tvrdil Kosík ve svém článku v roce 1958, jenž tak již předznamenával jeho pojetí „dialektiky konkrétního“, kterou rozpracoval o několik let později. Hlavní marxistické kategorie, jako je „třída“, „buržoazie“, „proletariát“ a podobně, jsou abstraktní označení sloužící jako orientační body pro výzkum, který však musí na základě analýzy konkrétního historického kontextu tyto pojmy vyjadřovat formou „konkrétní abstrakce“ daných pojmů. Pouze tímto způsobem je možné překonávat pozitivistický empirismus stejně jako mechanistické hromadění empirických faktů pod hlavičkou neměnných pojmů, jak to činil deformovaný stalinistický marxismus. Po tomto výkladu Kosík přešel k obecné kritice „vulgárně materialistického“ (rozuměj stalinistického) chápání marxismu, které se redukovalo na teorii prvotního účinku ekonomického faktoru, a bylo tak hrubou deformací Marxova učení. Ekonomika v Marxových textech totiž neznamenala jenom rozdělování statků ve společnosti, ale obecněji celou existující sociálně-ekonomickou strukturu konkrétní historické epochy. Proto také pojem „třída“, který například Max Weber chápal ve striktně ekonomickém smyslu, zna-

89 Tamtéž, s. 18.

90 Tamtéž. Navzdory mnoha metodologickým, generačním a intelektuálním vazbám se Kosík kriticky vyslovil proti Kořakovskému a nepřímě proti celé rodící se historické metodologii Varšavské školy, jež podle jeho mínění zašla až příliš daleko, když zredukovala dějiny filozofie na dějiny světových názorů. Srv. také ZUMR, Josef: Kosíkovo pojetí dějin českého myšlení 19. století. In: HRUBEC, Marek – PAUZA, Miroslav – ZUMR, Josef a kol.: *Mýslitel Karel Kosík*. Praha, Filosofia 2011, s. 21–32.

menal pro Marxe „společenskou totalitu o mnoha aspektech a určeních“. Správná třídní analýza tedy měla znamenat reprodukci skutečnosti jako dialektické jednoty hospodářství, politiky, společenského a intelektuálního života, určených sociálně-ekonomickou strukturou společnosti.⁹¹

Kosíkův pojmový rámec stejně jako jeho silný důraz na Hegelův odkaz svědčí o četbě Györgye Lukácse, především pak Lukácsových *Dějin a třídního vědomí* z roku 1923. Vzhledem k tomu, že Lukács měl v oné době pověst arcirevizionisty a své nejvlivnější dílo sám několikrát odvolal, se ovšem Kosík ke svému inspiračnímu zdroji nepřiznával.⁹² Avšak podle Svitákova svědectví kopie německého originálu Lukácsovy klíčové práce, ukradená z pražské univerzitní knihovny, kolovala v polovině padesátých let Filozofickým ústavem ČSAV a neovlivnila pouze Kosíka, ale také velkou část dalších mladých pracovníků této instituce.⁹³

Přestože byl Kosík velmi obezřetný ve svých citacích a horlivě se hlásil k aktuální linii komunistické strany, stal se v roce 1958, podobně jako Sviták, Kalivoda, Tondl a několik dalších intelektuálů, terčem antirevizionistické stranické kampaně. Ta většinu z nich příliš neuškodila, což byl veliký rozdíl oproti situaci panující ještě před pouhými několika lety. V Kosíkově případě to jenom posílilo jeho pověst nekonformního marxistického filozofa, což pozvedlo jeho cenu v širších kulturních kruzích a učinilo z něj jeden z idolů intelektuální vzpoury československého reformního komunistického hnutí šedesátých let. Býval-li někdy považován za jakéhosi neoficiálního filozofa reformního hnutí a pražského jara, měli bychom mít na zřeteli, že tímto filozofem a ideologem byl ze dvou různých důvodů, z nichž ve skutečnosti ani jeden zcela neodpovídal chápání reformu, jak si je představovali čelní reformněkomunističtí politici. První, dobře známý důvod souvisí s jeho marxistickou „filozofií praxe“, které se začal věnovat na konci padesátých let a která vyústila v jeho nejslavnějším díle – *Dialektice konkrétního*, dokončené na sklonku roku 1961, avšak vydané teprve v roce 1963. Inspirací pro tuto práci mu byl soudobý kritický marxismus jak východní, tak i západní provenience, ale zároveň fenomenologie a existencialismus, především v pojetí Edmunda Husserla a Martina Heideggera. Dílo bylo přeloženo do řady jazyků a dostalo se mu hojných komentářů ve filozofických časopisech, ale i ve veřejných politických diskusích v mnoha zemích.⁹⁴

Ovšem druhým důvodem, díky kterému se Kosík stal (pravda kritickým) „filozofem pražského jara“, důvodem méně známým v zahraničí i v Česku, je jeho hlavní příspěvek do diskuse o národní otázce, která společně s problematikou „socialistické demokracie“ tvořila páteř veřejného politického diskurzu v letech 1968–1969. Kosík se stal jedním z mluvčích emancipačního, reformního komunistického projektu

91 KOSÍK, Karel: Třídy a reálná struktura skutečnosti. In: *Filozofický časopis*, roč. 6, č. 5 (1958), s. 721–734.

92 Tehdejší Moskvou řízená masivní propagandistická kampaň proti revizionismu v marxistické teorii a komunistické praxi používala Lukácse jako markantní příklad revizionismu.

93 Nicméně sám sebe mezi ně Sviták nezařadil (viz SVITÁK, Ivan: *Devět životů*. Praha, SAKKO 1992, s. 113).

94 KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963.

„socialismu s lidskou tváří“, který se vymezil vůči kapitalistické liberální demokracii stejně jako vůči stalinistické diktatuře. Ale stejně tak je možné Kosíka chápat jako symbolickou postavu restrukturalizované československé („národní“ *cum grano salis*) cesty k socialismu roku 1968, ovšem v jeho snaze o historické navázání projektu pražského jara na Palackého a Masaryka jako na hlavní tvůrce českého národněpolitického programu též jako svérázného představitele „českého národního reformního komunismu“.

Hlavní ambicí *Dialektiky konkrétního* bylo přehodnocení dialektického vztahu mezi člověkem a světem v marxistickém myšlení. Tento myšlenkový pohyb byl založen na obnoveném zájmu o „filozofii člověka“, neboli marxistickou antropologii, která přitahovala mnoho kritických marxistických myslitelů v Československu, středovýchodní Evropě i ve světě. Nicméně Kosíkovi, na rozdíl od mnoha jiných tehdejších intelektuálů, nešlo pouze o rehabilitaci antropologického, natož etického hlediska v marxismu, ale spíše o systematické marxistické přehodnocení vztahu mezi ekonomickou strukturou a lidskou praxí. Jinými slovy, antropologický rozměr měl v jeho pojednání protějšky v sociální ontologii stejně jako v gnozeologii.⁹⁵ Kosíkovým hlavním záměrem určitě nebylo pomocí přehodnocení pojmu „praxe“ v marxismu poskytnout filozofické ukotvení komplexní ekonomické a politické reformy směřující k demokratickému socialismu, ačkoliv to tak mnozí z jeho současníků chápali. Jeho ambice nebyla primárně politická, nýbrž filozofická. Šlo mu o obnovení kognitivního a tvůrčího potenciálu marxismu, které by připravilo v dlouhodobé perspektivě cestu ke změně lidského vědomí z buržoazního na socialistické. V užším smyslu mu šlo o obnovu dialektiky jako kritické poznávací metody a jako způsobu výkladu skutečnosti. Praxe pro něho totiž nebyla pouhou „objektivní aktivitou“, neboli prací, nýbrž také utvářením lidské subjektivity, procesem realizace lidské svobody, regenerativní a prakticky uspořádané jednoty člověka a jeho životního prostředí. Pochopení lidské skutečnosti jako „totality“, neboli strukturovaného a dialektického celku, podle Kosíka poskytuje příležitost překonat hranice odcizeného světa „pseudokonkrétnosti“ všedního života, „revolučním způsobem“ jej rozbořit a v důsledku tak skoncovat s odcizením v moderní společnosti vytvořením skutečně lidského prostředí. Nicméně pro Kosíka šedesátých let nebyla hlavním nástrojem této „revoluční praxe“ ani zdaleka politika sama o sobě. Nebyla to v první řadě politická, ale spíše existenciální revoluce, která teprve měla vytvářet předpoklady pro odpovídající politickou akci. Šlo tedy především o filozofii a svobodný umělecký projev, sféry činnosti, které obě svým vlastním způsobem umožňují pochopit absurditu všedního života v odcizeném světě. Teprve na této zkušenosti je podle Kosíka možné založit existenciální proměnu jednotlivce. Autor *Dialektiky konkrétního* často píše o „revoluční praxi“, nevyjadřuje se však jednoznačně, jak by taková praxe měla vypadat. Jeho důrazné odmítnutí veškerých forem historického determinismu spolu s opakovaným ujišťováním, že lidé své dějiny tvoří, avšak prostřednictvím těchto dějin jsou současně „polidšťováni“, a že svoboda není stav, nýbrž historická činnost

95 Srv. LANDA, Ivan: Kosíkova dialektika konkrétního. In: KOHÁK, Erazim – TRNKA, Jakub (ed.): *Hledání české filozofie: Sborník studií*. Praha, Filosofia 2013, s. 231–259.

vytvářející přiměřené formy lidské koexistence i společenský prostor, totiž svědčí ve prospěch revoluční praxe spíše v gnozeologickém smyslu než ve smyslu přímé politické akce. Na každý pád je možné Kosíkovu pozici v této době chápat jako vymezování proti jakémukoliv druhu revolučního determinismu či voluntarismu.⁹⁶ Kosíkovo filozoficky propracované zdůvodnění individuální stejně jako kolektivní činnosti usilující o přestavbu a polidštění světa a společenského prostředí bylo záhy uznáno za průkopnické filozofické pojednání. V širší veřejnosti však bylo pojmáno jako intelektuální podpora aktuálního reformního hnutí. Jako kritické, avšak konstruktivní marxistické filozofické stanovisko je četly stovky reformních komunistů z řad intelektuálů, umělců, ale i stranických aktivistů. Navíc podnítilo zájem o „marxistickou renesanci“ i v řadách nemarxistických myslitelů, kteří v *Dialektice konkrétního* oceňovali opravdovou a důkladnou filozofickou práci. Toto sofistickované filozofické pojednání *par excellence* se stalo v zemi svého vzniku jednou z nejčtenějších filozofických prací nejen své doby, ale pravděpodobně v jejích moderních dějinách vůbec. Přivádělo mimo jiné zastánce tvrdé linie ve stranickém vedení do úzkých. Ačkoliv patrně správně chápali subverzivní potenciál tohoto díla, vzhledem k jeho nečekané popularitě a uznání v kulturním tisku i veřejných debatách mohli sotva proti Kosíkovi a jeho knize nekompromisně zasáhnout. Status celebrity, i té filozofické, má své výhody.⁹⁷

Obnovený zájem společenských a humanitních věd o národy, jejich formování a nacionalismus, který tvořil další důležitou složku reformněkomunistického intelektuálního pozadí, byl v šedesátých letech patrný jak v Československu, tak i v ostatních částech východního bloku.⁹⁸ V dobové marxisticko-leninské teorii bylo budování „socialistického národa“ prvořadým úkolem. Podle Leninovy teorie mělo sestávat v podstatě ze tří stadií: v první fázi po socialistické revoluci měly zaniknout hlavní antagonismy uvnitř národa, následovat měl další rozvoj socialistických národů vedoucí k vyrovnaní rozdílů v jejich ekonomicko-společenském vývoji, ve třetím a posledním stadiu mělo dojít ke splynutí různých socialistických národů v jednom nadnárodním celku, které ve svém výsledku mělo směřovat ke konečné, univerzální komunistické společnosti. Na základě těchto předpokladů se někteří čeští a slovenští marxističtí teoretikové pokusili přeformulovat ideu čechoslovakismu v projekt „národněpolitické společnosti“ založený na autonomním rozvoji dvou odlišných národů, které nicméně spojují zásady československé státnosti a socialistického

96 Viz KOSÍK, K.: *Dialektika konkrétního*, zvláště s. 164–167.

97 Srv. MERVART, Jan: *Dialektika konkrétního* v zrcadle sporů mezi aparátem ÚV KSČ a kulturní obcí. In: HRUBEC, M. – PAUZA, M. – ZUMR, J. a kol.: *Myslitel Karel Kosík*, s. 55–77 (viz pozn. 90).

98 Viz např. KOŘALKA, Jiří: *Co je národ?* Praha, Svoboda 1969. Srv. také KOPEČEK, Michal: Historický výskum národných hnutí a koncept socialistického patriotizmu v Československu, Maďarsku a stredo-východnej Európe v rokoch 1956–1970. In: *Forum Historiae: Časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy* [online], 2013, roč. 1, č. 1 [cit. 2015-05-27]. Dostupné z: <http://forumhistoriae.sk/-/historicky-vyskum-narodnych-hnuti-a-koncept-socialistického-patriotizmu-v-ceskoslovensku-madarsku-a-stredo-vychodnej-europe-v-rokoch-1956-1970>.

vlastenectví.⁹⁹ Tyto pokusy vycházely z přesvědčení, že kořeny nerovností a napětí mezi národy spočívají především v ekonomické sféře, ačkoliv nedílnou součástí projektu budování socialistického národa měla být i aktivní socialistická indoktrinace a boj proti starému buržoaznímu národnímu cítění.¹⁰⁰

Tento širší intelektuální pohyb byl další výzvou českému novoromantickému historickému velkovyprávění stalinistického ražení, jak je symbolizoval Zdeněk Nejedlý a jeho kniha *Komunisté – dědici velkých tradic českého národa*. Radikální marxistická rekonfigurace chápání a výkladu národních dějin, jakož i „pokrokových“ tradic, s níž přicházeli myslitelé, jako byl Karel Kosík či Robert Kalivoda, většinou neměla bezprostřední vliv na texty československých marxistických historiků jejich generace.¹⁰¹ Soudobé marxistické historické bádání nicméně v mnoha ohledech sledovalo podobnou linii jako filozofové. Na jedné straně zde bylo šířeji pojaté komparativní historické zkoumání národní otázky a vzniku a vývoje moderních národů, v němž nejdůležitějším se stal historický model národního vývoje takzvaných malých evropských národů Miroslava Hrocha.¹⁰² Zároveň se však rozvíjel i v domácích dějinách zakotvený výzkum česko-německých vztahů v posledních desetiletích habsburské

Kosíkova Dialektika konkrétního se stala nejvlivnější knihou československého filozofického revizionismu

99 Viz např. ŠINDELKA, Jan: *Národnostní otázka a socialismus*. Praha, Svoboda 1966; KADLECOVÁ, Erika: *Socialistické vlastenectví*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1957. Srv. MARUŠIAK, Juraj: *Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov*. Brno, Pius 2001, s. 61–87.

100 K dlouhodobější perspektivě tohoto sociálně-ekonomického předpokladu, tvořícího jádro jak liberálního, tak i marxistického chápání československé ideje, viz BAKOŠ, Vladimír: *Question of the Nation in Slovak Thought: Several Chapters on National-political Thought in Modern Slovakia*. Bratislava, Veda 1999; SKALNIK, Leff Carol: *The National Question in Czechoslovakia 1918–1987*. Princeton, Princeton University Press 1988, zvláště s. 236–240.

101 I když Kosík a Kalivoda sdíleli záměr oživit marxismus jako použitelný gnozeologický postoj a filozofický přístup a uplatnit ho v historických analýzách, zároveň se významným způsobem lišili ve svých hlavních inspiračních zdrojích, a tudíž i v interpretaci aktuální situace 60. let 20. století. (Viz MERVART, Jan: Kosík, Kalivoda, Sviták a Pražské jaro 1968. In: KOHÁK, E. – TRNKA, J. (ed.): *Hledání české filozofie*, s. 195–211.)

102 HROCH, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. (Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia, č. 24.) Praha, Univerzita Karlova 1968.

monarchie a vznikala řada prací věnovaných národní otázce v českém, slovenském a celorakouském dělnickém hnutí a v české i rakouské sociální demokracii.¹⁰³ Tyto studie implicitně, stejně jako v případě Kosíka a Kalivody, zpochybňovaly Nejedlého národněstalinistickou interpretaci. Zdůrazňovaly třídní antagonismus v rámci národních hnutí a zároveň nabízely již propracovanější a diferencovanější posuzování role a vývoje národnostní otázky uvnitř dělnického hnutí v českých zemích a v habsburské monarchii. Pečlivěji v duchu marxistické dialektiky přitom vykládaly vzájemné podmiňování základny a nadstavby neboli souhru sociálně-ekonomických podmínek s politickou, ideologickou a intelektuální reflexí.

Mnozí z těchto historiků čerpali z alternativní linie „pokrokových historických tradic“, inspirované mimo jiné též Kosíkovou stěžejní prací o české radikální demokracii z roku 1958, a upravovali ji pro svá témata, počínaje liberálněnacionalistickým demokratizačním hnutím v předbřeznové době přes radikální demokraty roku 1848 a rodící se dělnické hnutí šedesátých let až k sociální demokracii a jejímu nyní opět respektovanému vůdci Bohumíru Šmeralovi.¹⁰⁴ Návrat této historické osobnosti byl pro stranické historiky v Ústavu dějin KSČ a podobných institucích zvláště důležitý jako příznak historické tradice čerpající z vlastních dějin československého komunismu, avšak představující zároveň alternativu ke stalinismu a jeho historické identitě. Ve snaze historicky podepřít projekt československých reforem začala vznikat specifická linie sociálnědemokratických tradic vrcholící Šmeralem, která směřovala přes éru komunistické politiky „lidové fronty“ a antifašistického odboje za války až k poválečné „národní a demokratické revoluci“ a v ní obsažené „československé cestě k socialismu“. Tímto způsobem se projekt československých reforem šedesátých let začal jevit jako nedílná součást a završení údajné historické kontinuity snah demokratických socialistů a komunistů v československých dějinách za posledních nejméně sto let.¹⁰⁵

Celkovým výsledkem marxistických historických studií šedesátých let věnovaných moderním sociálním a politickým dějinám obou národů a československého státu byl mnohem nuancovanější historický obraz národních společností (české,

103 Viz např. KOŘALKA, Jiří: *Severočeští socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí*. Liberec, Severočeské nakladatelství 1963; TÝŽ: *Všenněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963; ŠOLLE, Zdeněk: *Socialistické dělnické hnutí a česká otázka 1848–1918*. Praha, Academia 1969. Viz také zajímavý popularizační pokus o marxistickou historickou analýzu českého nacionalismu 19. století: ČERVINKA, František: *Český nacionalismus v XIX. století*. Praha, Svobodné slovo 1965. Z hlediska tématu této studie je zajímavá Červinkova inspirace jak Kosíkem, tak i Nejedlým, ačkoliv v druhém případě Červinka čerpá převážně z jeho meziválečných prací. Srv. také KOČÍ, Josef – KOŘALKA, Jiří: *The History of the Habsburg Monarchy*. Houston, Rice University Press 1966.

104 K obrodě zájmu o „šmeralismus“ v 60. letech 20. století viz např. KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí* (viz pozn. 14); URBAN, Otto: Bohumír Šmeral a František Modráček jako představitelé dvou ideologických linií v české sociální demokracii před první světovou válkou. In: *Československý časopis historický*, roč. 11, č. 4 (1963), s. 432–444; MLYNÁŘIK, Ján: Dr. Bohumír Šmeral a slovenská národnostná otázka v počiatkoch komunistického hnutia. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 4 (1967), s. 653–666.

105 Viz SOMMER, V.: *Angažované dějepiscectví*, zvláště s. 344–429 (viz pozn. 8).

slovenské, mnohem méně už německé), který zpochybnil organicistický pohled ve stylu Nejedlého. Současně odstranil dichotomické kategorie typu „pokroková“ národní kultura versus „reakční“ nebo „lid“ versus „panský národ“, které byly částečně převzaty od Lenina a které ještě stále tvořily součást oficiální propagandy a ideologického diskurzu. Podobné výsledky nabízely ostatně také některé další sociální vědy, jež zažívaly v období reformu mimořádný rozkvět. Sociologický výzkum ve druhé polovině šedesátých let například přesvědčivě dokládal různorodost „zájmů“ v socialistické společnosti, což rozbíjelo stalinistickou mantru jednotného, homogenního společenského organismu a stalo se jedním z klíčových prvků reformních diskusí. Sociologové tvrdili, že politická analýza společenské struktury nutně předpokládá analýzu rozličných zájmů odlišných společenských tříd a skupin společnosti.¹⁰⁶ Politický proces v socialistické demokracii by pak měl být chápán jako prosazování zájmů jedné společenské skupiny oproti zájmům jiných skupin, což se stalo centrálním tématem expertních i veřejných politických diskusí během let 1967 a 1968.¹⁰⁷

Politická reprezentace různých společenských zájmů, to byla jednak socialistická demokracie a jednak národní otázka, její institucionalizace a budoucnost československého státu vůbec, a ty se také staly dvěma stěžejními tématy politického procesu pražského jara.¹⁰⁸ Naděje pěstovaná dříve stranickými ideology a některými marxistickými teoretiky, že současně s hospodářským vzestupem začne slovenské národní cítění v morálním a politickém ohledu postupně splývat s vyšším socialistickým vlastenectvím vycházejícím z československé státnosti, se ukázala jako planá. V roce 1968 se slovenské sebeurčení a federalizace politického a administrativního systému země proměnily v jedno z primárních témat pražského jara a snaha zachránit čechoslovakistický projekt pomocí socialistického vlastenectví kapitulovala tváří v tvář hluboce zakořeněnému národnímu cítění většiny populace v obou republikách. Přesto však zpochybnění romanticko-nacionalistického chápání národních dějin – chápání, které bylo v rozporu s moderním marxistickým historickým myšlením, schopným překonávat tradiční český a slovenský partikularismus a nahlížet národní dějiny ze širšího středoevropského či evropského hlediska – dosáhlo v těchto letech svého vrcholu.¹⁰⁹

106 Viz tehdejší reprezentativní kolektivní práce MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, EPOCH 1969; srv. VOŘÍŠEK, Michael: *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*. Praha, Kalich 2012; NEŠPOR, Zdeněk a kol.: *Dějiny české sociologie*. Praha, Academia 2014, zvláště s. 322–358.

107 Viz HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“. Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2015, zejména studie Markéty Škodové a Francesky Caccama, s. 77–122.

108 K analýze nerovnoměrné evoluce reformních projektů v 60. letech a kritickému čtení klišé, že čeští reformátoři usilovali především o demokratizaci, zatímco slovenští o federalizaci, viz MERVART, Jan: *Naděje a iluze: Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí 60. let*. Brno, Host 2011.

109 Viz např. popularizační kolektivní práce předních českých historiků, která se pokoušela nabourat některé vžitě národní historické mýty: GRAUS, František (ed.): *Naše živá i mrtvá*

V politické diskusi tohoto období se začal rýsovat „občansko-socialistický“ přístup – jakkoliv prozatím vágně formulovaný – k pojmu národa a jeho potenciální přeměně do československého „politického národa“. Tento přístup byl kombinací korelace třídní a kulturní analýzy v rámci pojmu „politického národa“ a podstatného přehodnocení vztahu mezi dvěma odlišnými, avšak vzájemně příbuznými národními společenstvími Čechů a Slováků. Tato „občansko-socialistická“ reformulace, načrtnutá spíše v hrubých obrysech než v propracovaných detailech, se vázala na projekt „socialistického pluralismu“, tedy na model předpokládající opětovné zavedení základních prvků občanských svobod klasické zastupitelské liberální demokracie a adaptaci jejích mechanismů zabezpečujících platnost základních práv a svobod při zachování socialistické povahy politického řádu.¹¹⁰

Právě v těchto souvislostech se Karel Kosík, tentokrát již naposledy, ocitl v centru politické diskuse pojednávající o obou klíčových tématech tehdejšího Československa: socialistické demokracii a národní otázce. Nejvýznamnějším z jeho publicistických textů té doby byl rozsáhlý esej „Naše nynější krize“, uveřejňovaný na pokračování během jara a léta 1968 v týdeníku *Literární listy*.¹¹¹ Jedna z jeho výchozích tezí zněla, že dějinným smyslem socialismu je osvobození člověka a že socialismus může být historicky ospravedlnitelný pouze tehdy, pokud poskytne revoluční a osvobozující alternativu vykořisťování, nespravedlnosti, lžím a mystifikacím, nedostatku svobody a důstojnosti. Dokud socialismus nebude schopen takové přísliby splnit, bude setrvávat v onom „podivuhodném konglomerátu byrokratismu a byzantismu ... oné zrůdné symbióze státu a pohanské církve, pokrytectví a fanatismu, ideologie a víry, byrokratické šedi a masové hysterie“. Socialismus, který znamená pouze změnu výrobních prostředků, byl podle Kosíka pouhou fraškou, a nikoliv skutečným naplněním socialistické ideje.¹¹²

V roce 1968 se však neocitl v krizi jen socialismus, ale i národ. Kosík se vrátil ke svému dávnému tématu českých politických tradic a v odlišném kontextu a s novým vhladem přehodnocoval dobře známé reakce a přístupy čelných českých politických vůdců a myslitelů, jako byli Palacký, Havlíček a Masaryk, k výzvám své doby. Na rozdíl od jeho prací z padesátých let, ve kterých hledal specifické historické kořeny českého komunismu, Kosíka nyní zajímaly historické kořeny celoná-

minulost: 8 esejí o českých dějinách. Praha, Svoboda 1968.

110 Viz např. dobová politická publicistika Michala Lakatoše, Zdeňka Mlynáře a Františka Šamalíka v antologii: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. 11.) Praha, ÚSD AV ČR 2004; srv. také ŽATKULIAK, Jozef: *Iná emancipácia? Česko-slovenská jar a slovenská spoločnosť*. In: ŠEDIVÝ, Ivan – NĚMEČEK, Jan – KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *České křižovatky evropských dějin: 1968*. Praha, ÚSD AV ČR 2011, v.v.i. s. 91–104.

111 Viz KOSÍK, Karel: *Naše nynější krize*. In: TÝŽ: *Století Markéty Samsové*. Praha, Český spisovatel 1993, s. 25–62. Nikoli náhodou dal Kosík svému esejistickému dílu shodný titul s pojednáním Tomáše Garrigua Masaryka z roku 1895, které vyšlo přibližně ve stejné době jako jeho *Česká otázka* a v němž Masaryk usiloval o analýzu hlavních prvků politické krize své doby z perspektivy vlastního širšího kulturně-politického programu, vyloženého v *České otázce*.

112 Tamtéž, s. 48 n.

rodní politické kultury. Nutně se musel obrátit k dříve zatracovaným politickým programům austroslavismu a čechoslovakismu, opírajícím se o morální koncepty Palackého „božnosti“ či Masarykovy „humanity“. Chápal je jako specifické historické odpovědi na otázky o smyslu lidského bytí, a nikoliv pouze jako odrazy určitých třídních zájmů. Palackého a Masarykovo povýšení „české otázky“ na morální rovinu a univerzální evropskou úroveň – jakkoliv idealistický byl jejich přístup – představovalo pro Kosíka snahu pozvednout národní život z pouhé „zoologie národa“ zaměřené na biologické přežití k plnohodnotnému národněpolitickému programu. Šlo jim o to, jak vytvořit z „malého národa“ vklíněného mezi dvě velké mocnosti, Rusko a Německo, opravdový dějinný subjekt. Kosík zde viděl zásadní analogii, totiž že právě v tomto smyslu by měli Češi roku 1968 rovněž otázku demokratického socialismu chápat jako všeobecný historický problém a vztáhnout jej k vývoji demokracie v evropském a celosvětovém kontextu. To však neznamenaloz pozvedat se nad konkrétní problémy politické a společenské reformy v oslnění vlastní světovostí. „Česká otázka‘ je otázkou světovou, ale praktickou zkouškou této světovosti je slovenská otázka,“ formuloval Kosík lapidárně.¹¹³ Česká ignorance a neochota chápat slovenské potřeby, emancipační touhy a snahy o jejich institucionalizaci v podobě federativního uspořádání pocházely podle jeho názoru z neschopnosti českého politického myšlení pozvednout se nad své v zásadě národně romantické omezenosti ke „státnickému uvažování“, které bylo nezbytnou podmínkou pro udržení československého státu při životě. I při své citlivosti pro slovenskou otázku však zůstával Kosík stejně jako zdrcující většina tehdejší české publicistiky v českém národním kontextu. Promýšlel totiž pouze českou stránku problému kýžené transformace do československého politického národa, o proniknutí a pochopení její slovenské části neusiloval.

Přes všechny patos a aktivní podporu komunistické reformy byl Kosík roku 1968 v celkovém vyznění pesimistou. V kontrastu ke svému optimistickému revolučnímu entuziasmu z dřívějších dob viděl jen malé šance k zásadní přeměně sféry lidských hodnot. Gramsciánská „revoluce lidské podstaty“ podle něj vždy hrozí tím, že se kýžené osvobození člověka změní v jeho totální manipulaci. S tím jak sledoval kritickým pohledem převládající „produktivistické“ argumenty komunistických reformátorů z řad technokratů a rozvíjející se konzumní kulturu československého socialismu, Kosík dospíval do skeptické pozice nepřilíš vzdálené civilizační kritice některých soudobých představitelů takzvané Frankfurtské školy. Byl pesimistický, pokud šlo o schopnosti západní demokracie obnovit své vnitřní síly a porozumět sama sobě stejně jako o schopnosti „východního“ socialismu dospět ke skutečné demokratizaci. Anticipoval tak na jedné straně práce disidentských myslitelů – například Jana Patočky či Václava Havla – věnované krizi západní demokracie a východní posttotalitní mizérii, ale také – byť ne tak přímočaře – postmoderní kritiku západní racionality. Hlavní krizí současnosti pro Kosíka byla krize společných kořenů kapitalismu a socialismu současně, totiž víra v neomezený rozvoj výrobních prostředků a zvyšování výroby jakožto konečný cíl obou systémů. Byla

113 Tamtéž, s. 40.

to v jeho pojetí rovněž krize „rozpoutaného subjektivismu“ jako dějinného procesu, který v ironické subverzi původní touhy po emancipaci proměnil člověka „na pouhé příslušenství, a tedy objekt zdokonalujícího se systému moderní produktivně konzumní společnosti, která se vyvýšila a osamostatnila proti lidem jako jejich mystifikovaný, ale reálný subjekt“.¹¹⁴

Epilog: 1989 – vítězství „národní cesty“ nad socialismem

Karel Kosík byl filozofem pražského jara, avšak ani zdaleka ne jediným či nejtypičtějším. Byl totiž filozofem a pozorovatelem kritickým a skeptickým ve větší míře, než za jakého je obvykle pokládán. V té době již čtyřicátník, hluboce poznamenaný dlouholetou reflexí stalinismu a deziluzí ze svého vlastního stalinistického angažmá, nebyl již v žádném ohledu nadšeným věřícím komunistou. Celou svou osobností podporoval projekt „socialistické demokracie“ a zdůrazňoval její emancipační potenciál, i když byl spíše pesimistický ohledně možnosti uvést ji do praxe. Byl československým vlastencem kritickým vůči hluboce zakořeněným nacionalistickým stereotypům, avšak se stále většími pochybnostmi pohlížel na české reakce na slovenskou národní emancipaci v době uvolnění veřejné diskuse v letech 1967–1968. Existovala-li pro Kosíka v roce 1968 nějaká přijatelná národní forma – na rozdíl od národní cesty – socialismu, musela být národní ve smyslu jejího pozvednutí na úroveň československého politického národa a s tím spjatého projektu „demokratického socialismu“, chápaného ovšem povýtce v reformněkomunistickém pojetí, tj. jako demokracie pro ty, kteří podporují socialismus. I v takovém případě by však muselo jít o ambiciózní přeformulování národněpolitického programu inspirované podobně ambiciózními příklady z minulosti, jako tomu bylo u Palackého či Masaryka. Podobně jako mnoho dalších reformněkomunistických intelektuálů v době pražského jara i po jeho potlačení také Kosík věřil, že tato doba nabídla Čechům a Slovákům jedinečnou historickou příležitost a byla svým způsobem vyvrcholením národních dějin, což si žádalo jedinečný a velkorysý politický a občanský přístup.

Zdeněk Nejedlý, představitel předcházejícího pokusu sladit internacionalistický socialistický ideál v bolševické verzi se specifickým českým národním kontextem, neměl v roce 1968 šanci stát se životaschopnou alternativou. A to navzdory tomu, že veřejná diskuse i politická představitost té doby se vracely k masarykismu, jehož dítětem sám byl. Nejenom jeho historiozofické pojetí komunistů coby dědiců pokrokových českých historických tradic, ale víceméně celé jeho dílo zjevně pozbylo na přitažlivosti. V době rozkvětu československého reformního komunismu, který dychtivě pátral po svých demokratických a socialistických předchůdcích, se objevilo jen několik zajímavých odkazů na Nejedlého. Ta nejpříznivější hodnocení usilovala o to zdůraznit humanistické a masarykovské prvky v Nejedlého díle, a tím ho přizpůsobit vkusu a převládajícím hodnotám demokratizačního období. I jejich

114 Tamtéž, s. 54.

autoři však byli spíše skeptičtí k možnosti oživit Nejedlého historické interpretace coby použitelný prvek české či československé politické a kulturní tradice.¹¹⁵ Kosíkův pesimismus a odcizení světu po roce 1969 ještě vzrostly. Patrně nikoliv jenom kvůli vojenské invazi, ale také proto, že tato invaze začala být vykládána jako historický „důkaz“ selhání demokratického socialismu. Po roce 1989 se z něj stal zarputilý pesimista, když pozoroval obnovu dle jeho názoru nejhoršího druhu chamtivého kapitalismu, ale také definitivní rozpad Československa, před kterým varoval již v roce 1968. Marxista, filozof, angažovaný intelektuál, představitel reformněkomunistického čechoslovakismu, a zároveň českého „národního reformního komunismu“, stal se svědkem nesporného vítězství „národní cesty“ nad „socialismem“. S básnickou licencí a v duchu pojmů tohoto eseje lze říci, že liberální politika přechodu k tržní ekonomice, uskutečňovaná pod vedením vlád Václava Klause v letech 1992 až 1997, představovala specifický pokus o českou národní cestu ke kapitalismu.¹¹⁶ Rezignace na pokrokovou a emancipační politiku a vnitřní obrat k národní sebestřednosti v politické kultuře Čechů i Slováků znamenaly změnu, jejíž vývoj Kosík sarkasticky a znechuceně sledoval v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let, a to jak v oficiálních kruzích, tak i mezi disidenty. Po roce 1989, v období budování obnovené československé a české demokracie a kapitalismu, se Kosík kvůli svým „nostalgickým“ levicovým názorům a zahořklé rétorice osmašedesátníka stal dalším v řadě „dědků“ z jiné epochy. Byl vědomým outsiderem, který se neústupně držel svého odhodlání hovořit ve veřejných rozpravách odlišným, „předpotopním“ jazykem, napadaje všeobecnou ztrátu poetiky a tvůrčího potenciálu ve prospěch neúprosného diktátu anonymního globálního kapitalismu.¹¹⁷

Teprve ve druhé půli prvního desetiletí jednadvacátého století začal být Kosík znovu čten a interpretován mladými levicovými intelektuály usilujícími o nalezení nové identity pro skutečně levicové, radikálně demokratické myšlení a politiku. V reakci na ekonomickou, sociální a politickou krizi kapitalismu začátku jednadvacátého století se začali obracet nejen k jeho pozdním pracím zaměřeným proti globálnímu kapitalismu, ale rovněž k jeho dřívějším dílům, především pak k *Dialektice konkrétního*.¹¹⁸

115 Viz zvláště ČERVINKA, František: *Zdeněk Nejedlý*. Praha, Melantrich 1969; JANEČEK, Oldřich: Zdeněk Nejedlý v letech 1939–1941. In: *Revue dějin socialismu*, č. 6 (1968), s. 845–874. Je příznačné, že Červinka zdůrazňoval jako politicky pokrokové především „levicově realistické“ období Nejedlého ve 20. letech a jeho tehdejší snahy o utváření širší levicové koalice (včetně komunistů) napříč politickými stranami. K celkové reflexi Nejedlého po roce 1956 viz KŘEŠTAN, J.: *Zdeněk Nejedlý*, s. 409–428 (viz pozn. 17).

116 Srv. MYANT, Martin: *Vzestup a pád českého kapitalismu: Ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*. Praha, Academia, 2013.

117 Viz např. KOSÍK, Karel: *Předpotopní úvahy*. Praha, Torst 1997; TÝŽ: *Poslední eseje*. Praha, Filozofický ústav AV ČR 2005.

118 Svědčí o tom např. několik příspěvků v kolektivním svazku *Myslitel Karel Kosík* (viz pozn. 90).

Expertí, právo a socialistický stát

Právní věda v ČSAV a její činnost v letech 1952–1960

Vítězslav Sommer

Jeden z nevlivnějších výkladů dějin státního socialismu je založen na zdůraznění programového úsilí komunistické strany o destrukci výdobytků liberálnědemokratického právního státu. Historiografická pojednání vycházející primárně z této perspektivy líčí politický systém založený na všudypřítomném bezpráví, jež bylo doprovázeno různou mírou a rozličnými formami násilí. Proměňující se, avšak stále přítomný deficit zákonnosti se tak stává poznávacím znakem socialistických diktatur a jedním ze základních nástrojů zajištění politické dominance komunistických stran ve střední a východní Evropě po roce 1945. Politický projekt založený na vládě bezpráví a aktivním vytváření právní nejistoty podle tohoto výkladu opíral svou stabilitu zejména o státem organizované násilí, jež bylo maskováno formálním a ve skutečnosti nefunkčním systémem „socialistické zákonnosti“.¹

Obraz socialistické diktatury jako realizovaného bezpráví v českém případě ovlivnil také oficiální, legislativně ukotvené hodnocení tohoto historického

1 Srv. podtitul nejdůležitější a současně nejobsáhlejší české publikace o právu v Československu v letech 1948–1989: BOBEK, Michal – MOLEK, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (ed.): *Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2009. Pro další soudobou literaturu k tématu srv. MARŠÁLEK, Pavel: Základní koncepty marxisticko-leninské právní teorie v Československu v letech 1948–1989. In: KUKLÍK, Jan a kol.: *Vývoj československého práva 1945–1989*. Praha, Linde 2009, s. 709–727; PŘIBÁŇ, Jiří: Komunistická teorie státu a práva: Kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1945–1989. In: MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (ed.): *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, Karolinum 2004, s. 60–74.

období ve formě zákona č. 198/1993 Sb., o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu.² Podle této právní normy státní socialismus vedle porušování lidských práv rovněž „porušoval základní zásady demokratického právního státu, mezinárodní smlouvy i své vlastní zákony a prakticky tím postavil vůli a zájmy komunistické strany a jejích představitelů nad zákon“.³ Platná česká legislativa a řada populárních i odborných pojednání vytvářejí zdání, jako by v letech 1948 až 1989 v Československu buď neexistoval právní systém, nebo jej nahrazovala pouhá ideologická fasáda, která ve skutečnosti zakrývala vše prostupující mechanismus bezpráví a mocenské zvržlosti.⁴

Cílem předkládané studie není přímá polemika s výše naznačeným výkladem, či dokonce snášení důkazů o existenci liberálního právního státu v socialistickém Československu, ale otevření odlišné historiografické perspektivy, která zdůrazňuje význam práva, a zejména vědy o státu a právu pro utváření státně-socialistického vládnutí. Chci zde navázat na aktuální výzkumy českých právních vědců a historiků, kteří na stránkách výše citované kolektivní monografie o „komunistickém právu v Československu“ předložili poměrně koherentní popis fungování právního systému v socialistické diktatuře. Předkládaný článek však nahlíží na problematiku práva v padesátých letech z odlišného úhlu. Jeho předmětem není srovnání „komunistického práva“ se současnými představami o tom, jak má fungovat právní systém či právní teorie.⁵ Právní rámec soudobého liberálnědemokratického státu není neměnný, naopak prochází důležitými proměnami, a tudíž neslouží v této studii jako normativní představa o právu, jež by byla východiskem pro srovnávací analýzu utváření a fungování práva ve státním

2 Zákon z 9. července 1993 o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu. In: *Sbírka zákonů ČR, ročník 1993*. Praha, Ministerstvo vnitra ČR 1993, s. 1010 n. Dostupné také online, např. z: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/sb198-1993.pdf>.

3 *Tamtéž*. Nezákonný charakter komunistického vládnutí je zde pojímán jako jeden z mnoha projevů „nezákonnosti komunistického režimu“. Zákon uvádí podstatně delší výčet zločinů KSČ a vytváří obraz necivilizované politiky bezpráví a všeobecného úpadku: „Komunistická strana Československa, její vedení i členové jsou odpovědní za způsob vlády v naší zemi v letech 1948–1989, a to zejména za programové ničení tradičních hodnot evropské civilizace, za vědomé porušování lidských práv a svobod, za morální a hospodářský úpadek provázený justičními zločiny a terorem proti nositelům odlišných názorů, nahrazením fungujícího tržního hospodářství direktivním řízením, destrukcí tradičních principů vlastnického práva, zneužíváním výchovy, vzdělávání, vědy a kultury k politickým a ideologickým účelům, bezohledným ničením přírody...“ (*Tamtéž*.) Další významnou právní normou charakterizující období let 1948–1989 je zákon č. 181/2007 Sb., jímž byl zřízen Ústav pro studium totalitních režimů.

4 Vedle podtitulu *Kapitoly z dějin bezpráví* výše vzpomenuté kolektivní publikace je možné poukázat např. na název vzdělávacího projektu organizace Člověk v tísni *Příběhy bezpráví*. In: *Jeden svět na školách*: Audiovizuální vzdělávací portál [online]. © 2012–2016 [cit. 2015-12-18]. Dostupné z: https://www.jsns.cz/cz/pribehybezpravi/26/Pribehy_bezpravi.html.

5 Srv. zejména BAŇOUC, Hynek: *Metody, motivy a cíle studia komunistického práva: Několik poznámek k dnešnímu zacházení s komunistickým právem*. In: BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠÍMÍČEK, V. (ed.): *Komunistické právo v Československu*, s. 259–294.

socialismu a liberální demokracii.⁶ Následující text proto chápe právní vědu jako vědění pevně ukotvené v dobových politických, intelektuálních a sociálních kontextech. Současně na zkoumaný obor nahlíží jako na soubor institucionálních praktik. Studie se tak zabývá formováním konkrétní expertní kultury, která hrála významnou úlohu v procesu utváření institucí a mechanismů vládnutí v Československu v padesátých letech dvacátého století.⁷

Na dvou příkladech se pokusím ukázat, jakým způsobem zasahovali českoslovenští právní vědci do procesu „budování socialismu“. Interdisciplinární diskuse o socialistické revoluci a takzvané lidové demokracii probíhající ve druhé polovině padesátých let vypovídá mnohé o dobovém chápání politické a společenské funkce sociálních věd a současně ukazuje, jakým způsobem sociální vědci promýšleli otázky týkající se podstaty vytvářeného politického systému a jeho historického zakotvení. Expertní roli právní vědy a její bezprostřední politický význam budu analyzovat prostřednictvím sondy do aktivit spojených s přípravou takzvané socialistické ústavy. Výkladu o konkrétní činnosti právních vědců však předchází úvodní pojednání o institucionálním zázemí právní vědy ve struktuře Československé akademie věd (ČSAV). Dosud málo zpracované téma vzniku a fungování Ústavu státu a práva ČSAV nabízí vhled do fungování právní vědy v padesátých letech a umožňuje vytyčit území, na němž zkoumaný obor vyvíjel činnost. Jednalo se o prostor na pomezí akademické vědy a expertní aplikace výsledků teoretických zkoumání.⁸ Vývoj této instituce ve druhé polovině padesátých let předznamenal situaci v následujícím desetiletí, kdy se právní vědci ve velkém rozsahu účastnili aktivit směřujících k novému „nastavení“ státněsocialistického systému a pokusům o jeho reformu.⁹ Příklad Ústavu státu a práva ČSAV ukazuje, jak vznikaly společenskovědní instituce, jež měly odpovídat nárokům nové socialistické vědy, a současně dokládá vzrůstající význam expertního vědění pro vládnutí ve státním socialismu.

6 K proměně právního rámce soudobé liberální demokracie srv. GILL, Stephen – CUTLER, Claire A. (ed.): *New Constitutionalism and World Order*. Cambridge, Cambridge University Press 2014. Pronikání ekonomické racionality do oblasti práva sleduje William Davies v publikaci *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. London, Sage Publications 2014, s. 70–107.

7 K vývoji právní vědy v Československu před druhou světovou válkou srv. zejména rozsáhlou dvousvazkovou kolektivní monografií: MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (ed.): *Československé právo a právní věda v meziválečném období (1918–1938) a jejich místo ve střední Evropě*. Praha, Karolinum 2010.

8 K činnosti právní vědy v rámci ČSAV srv. KEJŘ, Jiří – SPURNÁ, Soňa: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955). In: *Archivní zprávy ČSAV*, č. 16. Praha, Ústřední archiv ČSAV 1985, s. 69–79. Memoárové reflexe srv. KEJŘ, Jiří: *Žil jsem ve středověku*. Praha, Academia 2012; KNAPP, Viktor: *Proměny času: Vzpomínky nestora české právní vědy*. Praha, Prospektrum 1998.

9 K vývoji právní vědy v 60. až 80. letech srv. JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*. Praha, Prospektrum 1992.

Formování institucionálního zázemí právní vědy v rámci ČSAV

Záměr vytvořit Československou akademii věd jako centrální instituci zastřešující vědecký výzkum v Československu ovlivnil také vývoj právní vědy.¹⁰ V létě 1952 nastínil český právní teoretik a vedoucí politického odboru Kanceláře prezidenta republiky Viktor Knapp výhledy do blízké budoucnosti oboru. Vývoj badání v oblasti práva líčil jako cestu od „vědecké stagnace“, „zhoubného stavu“ a „bezmezného chaosu“ meziválečné právní vědy ke koordinovanému řízení výzkumu ve strukturách ČSAV. Nová instituce „bude jednotně plánovat a řídit naši vědeckou práci a v nejdůležitějších otázkách ji sama provádět“ takovým způsobem, aby právní věda, „vyhýbajíc se úzkému prakticismu i jalovému teoretizování, vytryskla mohutným, zdravým a čistým proudem jako mohutná aktivní síla, upevňující moc dělnické třídy v našem státě“.¹¹ Knapp stavěl do kontrastu dřívější neorganizovanou a roztrfštěnou právní vědu, která měla tendenci sklouzávat na cestu „buržoazního objektivismu“, „kosmopolitismu“ a „právního nihilismu“, a právní vědu pevně zakotvenou v moderní socialistické vědecké instituci, jež dokáže produktivně skloubit teoretická zkoumání s praktickou aplikací poznatků při budování socialismu. Nová struktura československé právní vědy, načrtnutá v Knappově článku, byla vystavěna kolem tří klíčových pracovišť – dvou kabinetů ČSAV (Kabinetu pro dějiny práva a Kabinetu mezinárodního práva) a již fungujícího Právníckého ústavu ministerstva spravedlnosti, který měl zkoumání v oblasti „platného československého práva“ provádět jako rezortní ústav a současně jako pracoviště plnící badatelské úkoly ČSAV. Zřízení samostatného ústavu v rámci akademie prozatím nebylo na pořadu dne.¹²

Struktura připravované instituce, navržená Viktorem Knappem, byla představena 20. listopadu 1952 na zahajovací schůzi sedmé (ekonomicko-právní) sekce ČSAV. Záměry Kabinetu dějin státu a práva a Kabinetu mezinárodního práva zde prezentovali právní historik Václav Vaněček a expert na mezinárodní právo Antonín Hobza. Další výhledy právního výzkumu v rámci ČSAV předestřel ústavní právník a politik Vladimír Procházka, člen Ústředního výboru KSČ a poslanec Národního shromáždění, jenž poukázal na nedostatečnou recepci sovětského právního myšlení v Československu a zdůraznil nutnost většího propojení právní vědy s ekonomikou. Tento deficit mělo vyřešit zřízení Kabinetu pro studium ekonomiky

10 Viz BERAN, Jiří: Vznik zákona o Československé akademii věd v roce 1952. In: *Instituce, osobnosti, ideje a struktury vědy v českých zemích*. (Práce z Archivu Akademie věd, řada A, sv. 9.) Praha, Archiv AV ČR 2007, s. 195–242; MÍŠKOVÁ, Alena: Vývoj mimouniverzitní vědy v Československu a ČSAV po roce 1945. In: MÍŠKOVÁ, Alena – FRANC, Martin – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Bohemia Docta: K historickým kořenům vědy v českých zemích*. Praha, Academia 2000, s. 418–493.

11 KNAPP, Viktor: Před zřízením Československé akademie věd. In: *Právnický*, roč. 91, č. 7 (1952), s. 411.

12 Tamtéž.

a práva SSSR.¹³ Navržená struktura pracovišť sedmé sekce (Kabinet ekonomie, Kabinet dějin státu a práva ČSR, Kabinet mezinárodního práva a Právnický ústav ministerstva spravedlnosti) byla schválena na jejím zasedání konaném 18. prosince 1952. Další důležité usnesení se týkalo zřízení časopisu *Právník* jako „orgánu VII. sekce“ a schválení jeho redakční rady.¹⁴

Systém kabinetů je možné chápat jako výsledek různých pohledů na základní funkce oboru. Kabinet dějin státu a práva ČSR reprezentoval tradičně silnou a politicky důležitou disciplínu právních dějin.¹⁵ Pracoviště vzniklé na přelomu léta a podzimu roku 1952 se pod vedením Václava Vaněčka zaměřilo na tři hlavní badatelské okruhy – vývoj státu a práva v letech 1918 až 1945, vývoj státu a práva v husitském období a přípravu československého právněhistorického slovníku.¹⁶ Bezprostřední politický význam měl především prvně uvedený směr výzkumu, jež lze zařadit do zvláštního žánru společenskovědní literatury padesátých let, která měla kriticky mapovat politickou a sociální realitu meziválečného Československa.¹⁷ Naopak klíčovým projektem ve vztahu k předchozímu vývoji československé právní vědy byla příprava rozsáhlého *Historického slovníku právní terminologie v Československu*, který nakonec nebyl v plném rozsahu realizován.¹⁸ Kabinet rovněž začal vydávat vlastní periodikum, sborník *Právněhistorické studie*.¹⁹

13 Zpráva o činnosti ekonomicko-právní sekce ČSAV. In: *Tamtéž*, roč. 92, č. 1–2 (1953), s. 110–113.

14 *Tamtéž*.

15 Srv. Kejřovo zdůraznění významu studia dějin státu a práva pro politické aktivity směřující k obnovení české státnosti (KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 69).

16 *Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i.* (dále *MÚA AV ČR*), Praha, fond (f.) Ústav státu a práva ČSAV, karton (k.) 5, signatura (sign.) 01, inventární číslo (inv. č.) 25, Plán práce pro první dobu (poslední čtvrtletí 1952 a první pololetí 1953). Dále srv. *tamtéž*, Plán práce na rok 1953. K založení a badatelskému zaměření kabinetu dále srv. KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 69–73; *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, Program práce a návrh organizace Kabinetu pro dějiny státu a práva v ČSR při Československé akademii věd, 28.4.1952 (autorem dokumentu byl Václav Vaněček). Organizační řád kabinetu stanovil úkoly pracoviště následovně: „Úkolem kabinetu je studovat vznik a vývoj státu a práva u nás od vzniku prvotně pospolné společnosti přes společenský řád feudální a kapitalistický až k přechodu do socialismu. Soustřeďuje pozornost zejména na období předmnichovské republiky a husitského revolučního hnutí. Přípravuje vydání úplného Slovníku právní terminologie v Československu.“ (*Tamtéž*, Organizační řád Kabinetu dějin státu a práva v ČSR, nedatováno.)

17 Výzkumem meziválečného státu a práva se v kabinetu zabýval především Jaroslav Houser. Z jeho prací publikovaných během první poloviny 50. let srv. např. HOUSER, Jaroslav: K dějinám teroristického zákona na obranu republiky. In: *Právník*, roč. 92, č. 8 (1953), s. 499–512; TÝŽ: Krach reformistické „postupné socialisace“ v předmnichovské republice. In: *Tamtéž*, roč. 93, č. 10 (1954), s. 598–609.

18 K tomuto projektu a jeho dalšímu vývoji srv. KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 74–76.

19 První číslo sborníku bylo odevzdáno do tisku na začátku ledna 1954 a vyšlo v následujícím roce (srv. *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 7, inv. č. 39, Seznam publikací pracovníků Kabinetu do 31.12.1954).

Kabinet dějin státu a práva ČSR byl spíše malým pracovištěm. Jeho personální zázemí tvořili především žáci Václava Vaněčka, jenž zde vybudoval malý, ale produktivní badatelský tým.²⁰ Podobu právněhistorického kabinetu určila osobnost jeho zakladatele, jenž byl v projektu nově vzniklé instituce podle všeho mimořádně osobně zainteresován. Tuto skutečnost dokládá například Vaněčkův neúspěšný pokus odvrátit rozhodnutí prezidia ČSAV, jímž došlo ke sloučení všech právnických pracovišť Akademie věd k 1. lednu 1956 do jedné instituce.²¹ Kabinet zkoumající dějiny státu a práva vyvíjel činnost úzce spjatou s aktuální legitimizační strategií rané socialistické diktatury, která byla založena na diskreditaci meziválečné republiky a kladla důraz na husitství jako jeden z hlavních zdrojů národních revolučních tradic. Současně však badatelská činnost kabinetu odpovídala tradičním představám o empirickém výzkumu právních dějin, jak dokládá projekt *Historického slovníku právní terminologie v Československu*.

Odlišným případem provozování právní vědy v padesátých letech bylo další nově založené pracoviště, Kabinet mezinárodního práva ČSAV. Může sloužit jako příklad velmi brzkých snah o expertní orientaci společenskovědního bádání. Kabinet oficiálně zahájil činnost 2. února 1953, prakticky však začal ve velmi skromném personálním obsazení dvou badatelů a jedné administrativní síly fungovat až od května téhož roku a za svou nedlouhou existenci se nikdy nestal větší institucí.²² Kromě vedoucího Jaroslava Žourka zde vykonávali vědeckou činnost další čtyři pracovníci.²³ Úkolem kabinetu bylo zkoumat problematiku „uplatnění mezinárodního práva“ v rámci podpory zahraniční politiky „lidových demokracií“. Badatelé se měli dále zaměřit na „pomoc praxi“: upozorňovat na porušování mezinárodního práva „imperialistickými státy“ a „hájit zásady OSN“. Cílem vědecké činnosti byla dokumentace mezinárodního práva a zpracování jeho systému formou odborných publikací.²⁴ Mezi běžnou agendu pracoviště

20 Pracovníky Vaněčkova kabinetu byli Jaroslav Houser (právo v letech 1918–1945), Jiří Kejř (právo ve středověku, zejména v husitském období), Jiří Klabouch (právo v raném novověku), Vladimír Procházka (právo u Slovanů, raný novověk), Vladimír Růžička (právní terminologie) a Valentin Urfus (právo v raném novověku). (*Tamtéž*, Seznam prací vědeckých a odborných pracovníků I. oddělení ÚP ČSAV od založení Kabinetu dějin státu a práva ČSR, 5.10.1956.) Pro osobní pamětnickou charakteristiku některých pracovníků kabinetu srv. KEJŘ, J.: *Žil jsem ve středověku*, s. 110–113 (viz pozn. 8). K dobovému hodnocení práce kabinetu srv. výsledky prověrky pracoviště z března 1955 (*MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, Prověřka Kabinetu státu a práva v ČSR, 16.3.1955).

21 Srv. *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, dopis Václava Vaněčka prezidiu ČSAV z 18.11.1955. Vaněček svou argumentaci opíral o právní nesrovnalosti v procesu slučování kabinetů a vytváření nového pracoviště. Viktor Knapp ve svých pamětech tvrdí, že si Vaněček kabinetem budoval „pomník své vlastní velikosti“ (KNAPP, V.: *Proměny času*, s. 140 – viz pozn. 8). Spíše se však jednalo o snahu zachovat autonomii poměrně malého a specificky vyprofilovaného pracoviště.

22 *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 6, sign. 1, inv. č. 46, Zpráva o plnění plánu vědecké práce v roce 1953, 30.1.1954.

23 *Tamtéž*, Zprávy o splnění plánu za III. a IV. čtvrtletí roku 1953.

24 *Tamtéž*, k. 6, sign. 01, inv. č. 44, Organizační schéma Kabinetu mezinárodního práva ČSAV, 22.6.1954.

patřilo analyzování mezinárodních smluv a úmluv v rámci spolupráce s příslušnými ministerstvy.

Kabinet mezinárodního práva se od svého založení pohyboval na pomezí akademického výzkumu a expertní činnosti. Jako příklad dobového pojetí otázky propojení vědeckého zkoumání mezinárodního práva s činností státních orgánů může posloužit porada „o konkrétních možnostech spolupráce teorie a praxe v oboru mezinárodního práva“, která se konala 19. listopadu 1954 za přítomnosti zástupců kabinetu, vysokých škol, ministerstev zahraničních věcí, zahraničního obchodu, financí, spravedlnosti, dopravy a advokátní poradny. Jaroslav Žourek zdůraznil, že hlavní náplní akademického pracoviště je teoretické zkoumání mezinárodního práva, a nikoliv řešení otázek jeho praktické, každodenní aplikace. Současně však hovořil o nutnosti koordinovat činnost kabinetu s potřebami příslušných ministerstev. Zástupci „praxe“ pak přednesli řadu návrhů a konkretizovali své představy o expertní roli právních vědců, především jako autorů odborných analýz. Mělo dojít ke sladění výzkumných plánů pracoviště s aktuálními potřebami politických institucí.²⁵

Příkladem propojení akademického výzkumu s politickou praxí byly takzvané celostátní pracovní konference mezinárodního práva, jejichž cílem bylo vytvořit fórum pro setkávání vědců s pracovníky ministerstev a dalších institucí zapojených do každodenního vykonávání zahraniční politiky. První konference se konala v květnu 1954 v Praze a na jejím programu byla témata jako transformace mezinárodních smluv z hlediska československého právního řádu, právní režim mezinárodních řek či „mimoúzemní účinky znárodnění“.²⁶ Druhý ročník se uskutečnil v prosinci 1955 na zámku v Liblicích a v lednu 1956 v Praze a věnoval prostor otázkám kolektivní bezpečnosti, diplomatické imunity či „spolupráce vědy s praxí“.²⁷ Podobně koncipované byly také pravidelné „diskuse o aktuálních otázkách“ pořádané kabinetem v rámci úsilí o vytvoření užšího kontaktu mezi akademickou právní teorií a exekutivou.²⁸

Třetím pracovištěm právní vědy ve strukturách ČSAV byl Kabinet státu a práva SSSR a lidových demokracií, vedený akademikem Vladimírem Procházkou. Jednalo se o nejméně výrazné pracoviště, které kromě externího vedoucího zaměstnávalo tři vědecké a jednoho odborného pracovníka.²⁹ Kabinet se řídil výzkumným plánem schváleným 29. září 1954 na deváté plenární schůzi sedmé sekce ČSAV. Nejdůležitějším úkolem kabinetu byl projekt zaměřený na výzkum vývoje sovětského státu

25 *Tamtéž*, k. 6, sign. 2, inv. č. 47, Záznam o poradě o konkrétních možnostech spolupráce teorie a praxe v oboru mezinárodního práva v KMP ČSAV, 19.11.1954.

26 *Tamtéž*, k. 6, sign. 2, inv. č. 48, I. celostátní pracovní konference mezinárodního práva, 24.–25.5.1954.

27 *Tamtéž*, II. celostátní pracovní konference mezinárodního práva, uspořádaná Kabinetem mezinárodního práva ČSAV 15. a 16. prosince 1955 v Liblicích a dokončená 6. ledna 1956 v Praze.

28 *Tamtéž*, k. 6, sign. 7, inv. č. 51, pozvánky na vědecké diskuse o aktuálních otázkách z mezinárodního práva.

29 *Tamtéž*, k. 6, sign. 4, inv. č. 53, Skutečný stav k 22.2.1955.

a práva „na ekonomickém podkladě se zřetelem k zákonu o přibližování sovětskému vzoru“.³⁰ Hlavním plánovaným výsledkem mělo být sepsání dějin sovětského státu a práva a monografie o Leninově koncepci budování socialismu. Další oblastí zájmu byla sovětská zemědělská politika, zejména kolektivizace a její souvislost s vývojem státu a práva. Třetí směr výzkumu tvořily otázky spojené s formováním socialistického státu, zejména problematika národních výborů.

K významné změně v institucionální podobě právní vědy v rámci ČSAV a současně k dotvoření struktury právnických pracovišť Akademie věd došlo na přelomu let 1955 a 1956. Devátého prosince 1955 se prezidium ČSAV usneslo sloučit k lednu 1956 tři samostatné kabinety s Ústavem práva ČSAV, jenž fungoval od února 1955,³¹ a vytvořit tak jednotnou institucionální základnu právní vědy v Československu.³² V čele nově organizovaného ústavu zůstal vedoucí původního Ústavu práva ČSAV Ivan Bystřina, teoretik lidové demokracie a autor první československé kandidátské práce obhájené na právnícké fakultě v Sovětském svazu.³³ V březnu 1956 došlo ke změně na tomto postu a funkci externího ředitele obsadil Viktor Knapp.³⁴ Po sloučení všech právnických pracovišť ČSAV byl ústav tvořen oddělením dějin státu a práva v ČSR, oddělením teorie a platného práva, oddělením státu a práva SSSR a lidových demokracií, oddělením justičních sborů a oddělením mezinárodního práva.³⁵ V roce 1958 pak došlo k reorganizaci ústavu a původní struktura se rozrostla o zvláštní oddělení zajišťující základní badatelský servis (knihovna, dokumentace).³⁶ V rámci ústavu dále fungovaly

30 *Tamtéž*, f. Sbírka základních dokumentů ČSAV, k. PN 10/1 Ústav státu a práva – Ústav světové ekonomiky, Zpráva o plnění plánu vědeckovýzkumných prací v roce 1955.

31 Ústav práva ČSAV fungoval během roku 1955 jako instituce, v níž se měl v blízké budoucnosti sloučit výzkum v oblasti státu a práva. Zabýval se právními disciplínami, které nebyly náplní činnosti již existujících kabinetů (např. hospodářské smlouvy, socialistická zákonost, zemědělskodružstevní právo, pracovní právo, občanský proces a další). Při ústavu fungovaly tři komise – komise teorie státu a práva, komise občanského práva a komise zemědělskodružstevního práva. (*Tamtéž*.)

32 *Tamtéž*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, výňatek ze zápisu o 16. (2.) plenární schůzi VII. sekce ČSAV konané 22.12.1955. O sloučení kabinetů rozhodlo již 17. listopadu 1955 valné shromáždění ČSAV. Dále srv. KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 77.

33 Srv. Veřejná obhajoba disertace „Lidově demokratická republika jako politická forma diktatury proletariátu v Československu“ na Právnické fakultě Moskevské státní univerzity. In: *Právník*, roč. 94, č. 1 (1955), s. 61–68.

34 Viz KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 77. Ve svých vzpomínkách líčí Knapp původního ředitele ústavu Ivana Bystřinu jako stranicového teoretika zcela neschopného jakékoliv organizační činnosti. Vlastní nástup do čela ústavu pak zcela v duchu svých memoárů interpretuje jako faktickou záchranu instituce. Myšlenku na založení instituce zastřešující právní výzkum v ČSAV podává především jako záležitost prestiže, tedy snahy vytvořit samostatný akademický ústav také pro právní vědu. (Srv. KNAPP, V.: *Proměny času*, s. 136–142.)

35 MÚA AV ČR, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 12, sign. 023, inv. č. 68, Organizační schéma Ústavu práva ČSAV, 1956.

36 *Tamtéž*, oběžník z 27.6.1958. K další reorganizaci pak došlo na přelomu let 1960 a 1961.

specializované komise či pracovní kolektivy složené z právních vědců a zástupců justice a výkonné moci.³⁷ V roce 1962 instituci s již ustáleným názvem Ústav státu a práva ČSAV tvořilo šest badatelských oddělení, v nichž bylo zaměstnáno čtyřiatřicet pracovníků, a jedno oddělení zajišťující chod knihovny a dokumentace s osmi pracovníky.³⁸

Pohled na strukturu již plně fungující instituce napovídá, že jedním z klíčových úkolů ústavu byl výzkum v oblasti politického a hospodářského fungování socialistického státu. Citovaný materiál z února 1962 uváděl jako hlavní výzkumná témata „rozvoj socialistické zákonnosti“, „rozvoj socialistické demokracie a prvků komunistické společenské samosprávy“, „státní řízení národního hospodářství“ a „mírové soužití zemí s různým politickým a hospodářským zřízením a jejich ekonomické soutěžení“.³⁹ Otázky vztahující se k fenoménu socialistického státu se dostaly do popředí zájmu společenských vědců v Československu již během padesátých let, kdy bylo jejich úkolem definovat socialistickou státnost v souvislosti s procesem závěrečné fáze budování socialismu v Československu. Jestliže v šedesátých letech byl výzkum socialistického státu a práva úzce spojen se snahami o reformu systému, v předchozím desetiletí byla patrná snaha stanovit, co to je socialistický stát, jak vzniká a jaké funkce by měl vykonávat. Činnost právních vědců tudíž nespočívala výhradně ve vytváření konkrétních právních norem či jejich rozbořích. Analýzy socialistické revoluce, lidové demokracie a socialistického státu byly součástí legitimizačních strategií socialistické diktatury a tvořily specifický odborný diskurz, v jehož rámci docházelo ke střetávání a současně precizování charakteristik nedávno vzniklého politického systému. Interdisciplinární pole socialistické státovědy bylo místem, kde se formulovaly teoretické základy výstavby socialismu, a současně spoluvytvářelo intelektuální zázemí společenskovědních expertních struktur, které se postupně staly místem zkoumání a teoretického formulování základů socialistického vládnutí.

37 *Tamtéž*, k. 12, sign. 024, inv. č. 72, Seznam komisí ÚSP, pracovních kolektivů a jejich členů, 1955 a 1959. Při ústavu fungovala tato odborná grémia: komise pracovního práva, komise státního práva, komise občanského práva, komise zemědělskodružstevního práva, komise teorie státu a práva, komise trestního práva.

38 *Tamtéž*, k. 7, sign. 012, inv. č. 61, Informace o zaměření pracovníků a úkolech Ústavu státu a práva ČSAV, 16.2.1962. Ústav tvořila tato oddělení (v závorkách jsou uvedeni vedoucí pracoviště): oddělení obecné teorie státu a práva (Zdeněk Mlynář), oddělení státní výstavby (Karel Bertelmann) a oddělení hospodářské výstavby (Karel Čapek) – spojená v sektor státní a hospodářské výstavby (Václav Kvasnička), oddělení justičních oborů (Josef Glos), oddělení mezinárodního práva (Gejza Mencer), oddělení dějin státu a práva na území ČSSR (externí vedoucí Václav Vaněček), dokumentace a knihovna (Václav Fanfule).

39 *Tamtéž*. Jako hlavní cíl výzkumu v oblasti dějin státu a práva byla uvedena práce „Dějiny státu a práva na území ČSSR v epoše kapitalismu, a zejména za předmnichovské republiky“.

Diskuse o socialistické revoluci a právní teorie

Rozsáhlá polemika společenských vědců o socialistické revoluci, lidové demokracii a socialistickém státu se rozběhla v roce 1954 a doznívala ještě na přelomu padesátých a šedesátých let. Odehrávala se zejména na stránkách předních odborných periodik, především *Filozofického časopisu* a časopisu *Právník*, a rezonovala také na konferencích a seminářích. Jejimi účastníky byli teoretici státu a práva, političtí vědci a filozofové. Jednalo se o mezioborovou diskusi, během níž zaznívaly argumenty z oblasti vědy o státu a právu, historiografie nebo marxisticko-leninské politické teorie.

Tematicky rozvětvená a značně teoretická polemika si kladla za cíl nalézt odpověď na otázky, které se nutně musely objevit bezprostředně po uzavření první, revoluční fáze socialistického budování: Jaký systém v Československu vlastně vzniká? Jakým způsobem došlo k prosazení socialistického programu po skončení druhé světové války? Do jaké míry je československý vývoj kompatibilní se závaznou marxisticko-leninskou teorií revoluce a historického vývoje? V pozadí této dlouhodobé diskuse stála snaha definovat teoretické základy lidové demokracie, která se aktuálně nacházela ve fázi dotváření nového politického a ekonomického systému. Jestliže prvním letům diktatury dominovaly otázky spojené s převzetím moci, zahájením socializace hospodářství a vystupňováním tlaku vůči „třídnímu nepříteli“, v polovině padesátých let se objevily nové problémy vztahující se k překonávání obtíží, do nichž vyústila stalinská revoluce. Zřetelná byla snaha precizněji definovat socialismus, jenž se začal orientovat na ekonomickou a sociální stabilitu a postupné rozvíjení již existujících institucionálních struktur.

Byli to právě právní teoretici, kteří během roku 1954 odstartovali diskusi o socialistické revoluci, socialistickém státu a lidové demokracii. Rozsáhlá studie Jiřího Houšky a Karla Káry publikovaná ve *Filozofickém časopise* se snažila strukturovat historický revoluční proces od demokratické a protiimperialistické revoluce (či „revolučně demokratické diktatury lidu“) přes první fáze socialistické revoluce až k diktatuře proletariátu.⁴⁰ Výsledkem byla komplikovaná typologie jednotlivých fází a mezistupňů revolučního procesu a jeho projevů v oblasti státních forem. Teoretický výklad byl doplněn konkrétními příklady z československého vývoje.⁴¹ Cílem bylo teoreticky podchytit zvláštnosti socialistické revoluce v Československu a dalších lidových demokraciích a zasadit specifický a od sovětského případu odlišný vývoj do kontextu marxisticko-leninské teorie historického vytváření státu a revoluční cesty k socialismu.

40 HOUSKA, Jiří – KÁRA, Karel: Příspěvek k otázkám teorie revoluce a státu v zemích lidové demokracie. In: *Filozofický časopis*, roč. 2, č. 4 (1954), s. 273–311.

41 Vývojové schéma revolučního procesu a jeho státních forem autoři prezentovali rovněž na stránkách časopisu *Právník*. Srv. HOUSKA, Jiří – KÁRA, Karel – GRONSKÝ, Jan: Charakter revoluce a státu v zemích lidové demokracie střední a jihovýchodní Evropy. In: *Právník*, roč. 93, č. 1–2 (1954), s. 20–40.

Následná diskuse vypukla především v důsledku zjevného napětí mezi terminologií, teoretickými schémata a konkrétními příklady z nedávné historie Československa a dalších lidových demokracií. Přední právní vědec Radim Foustka například polemizoval s užitím konceptu „revolučně demokratického mezistupně mezi diktaturou buržoazie a diktaturou proletariátu“ a obecně kritizoval teoretickou nejasnost termínů jako „mezistupeň“ či „mezityp“ při označování zvláštních státních forem vznikajících v průběhu revoluce.⁴² Foustkova reakce naznačovala, že klíčovým problémem rozbíhající se diskuse byl neustále přítomný a těžko odstranitelný rozpor mezi značně schematickou teorií a konkrétní historickou realitou.

Zájem diskutujících vzbudily nejen otázky terminologie, nýbrž také sama intelektuální praxe ohledávání hranic závazných teoretických konceptů revoluce a socialistického státu. Rozhořel se spor o „charakter revoluce“ v Československu, jehož účastníci byli nuceni stavět vedle teoretických schémat řadu historických realit a řešit tak napětí mezi úhlednou teoretickou konceptualizací jednotlivých fází cesty k socialismu a teoreticky těžko uchopitelnými zvláštnostmi historického vývoje. Spor o to, k jaké revoluci vlastně v Československu v letech 1945 až 1948 došlo, především ukázal, jak obtížné bylo konceptualizovat historický vývoj ve střední Evropě po roce 1945 na základě teoretického aparátu, jenž reflektoval primárně sovětskou realitu let první světové války, bolševické revoluce a následného socialistického budování ve dvacátých a třicátých letech.⁴³ Tyto otázky musely nutně vyvolávat potřebu charakterizovat aktuální situaci v Československu a předchozí etapy vývoje k socialismu na základě sdílených teoretických modelů. Diskuse však zřetelně odkazovala také do budoucnosti – otázka možností modifikace marxisticko-leninské teorie se v šedesátých letech měla stát jedním z klíčových problémů společenských věd i praktické politiky.

K přímé konfrontaci aktérů diskuse o revoluci a lidové demokracii došlo na konci března 1955, kdy se u příležitosti desátého výročí osvobození Československa konala na zámku v Liblicích konference „Otázky národní a demokratické revoluce v ČSR“.⁴⁴ Příznačná byla polemika mezi politickým vědcem Milošem Kalábem

42 FOUSTKA, Radim: K pojmu „revolučně demokratického mezistupně mezi diktaturou buržoazie a diktaturou proletariátu“. In: *Tamtéž*, č. 4–5, s. 313–317.

43 Srv. následující diskusní příspěvky: LAKATOŠ, Michal: K diskusi o otázkách socialistické revoluce v ČSR. In: *Tamtéž*, roč. 94, č. 2 (1955), s. 109–117; FOUSTKA, Radim N.: Ještě k diskusi o charakteru naší revoluce. In: *Tamtéž*, č. 3, s. 167–175; BYSTRINA, Ivan – LAKATOŠ, Michal: K diskusnímu příspěvku s. prof. Foustky. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 246–254; FOUSTKA, Radim N.: Ještě k diskusi o naší lidové demokracii. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 308. K vzájemnému trumfování ve znalosti marxisticko-leninské teorie okořeněnému oborovou rivalitou mezi právními vědci a politickými vědci srv. navazující vyostřenou polemiku: HÜBL, Milan: Nejsou fakta jako fakta. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 308 n.; LAKATOŠ, Michal – BYSTRINA, Ivan: K vystoupení Milana Hübla na stránkách Právníka. In: *Tamtéž*, č. 6, s. 368–375.

44 Záhy vydaný sborník z konference obsahoval referáty i diskusní příspěvky: KLIMEŠ, Miloš – KRÁL, Václav – ZACHOVAL, Marcel (ed.): *Otázky národní a demokratické revoluce v ČSR: Sborník příspěvků přednesených na konferenci Historického ústavu ČSAV 28.–30. IV. 1955 v Liblicích*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1955. K podrobné analýze diskuse na konferenci

a dvojici právních vědců Ivanem Bystřinou a Michalem Lakatošem. Zatímco Kaláb ve sporu o charakter československé revoluce prezentoval přístup, jímž prosazoval pružnější zacházení se závaznými teoretickými koncepty a předjímal pozdější pokusy o nové promýšlení teorie na základě československých reálií, zmínění právní teoretici hájili rigidnější a schematictější pojetí teorie socialistické revoluce a socialistického státu, jenž na základě této revoluce vzniká. Zřetelný byl zejména vzájemný rozpor mezi pokusem vytvořit nové teoretické schéma na základě československé zkušenosti a snahou vysvětlit československý vývoj pomocí platných teoretických konceptů považovaných za univerzální nástroj pro analýzu vzniku socialistického státu.

V následujících letech se objevila celá řada textů zabývajících se různými aspekty výstavby a fungování socialistického státu. Autoři vystupující v diskusi publikovali také několik knižních monografií o lidové demokracii jako státním zřízení.⁴⁵ Na stránkách časopisů další příspěvky rozpracovávaly argumenty, jež zazněly ve sporu o socialistickou revoluci a socialistický stát.⁴⁶ Socialistická státověda se stala svébytnou oblastí výzkumu, který se zabýval rozličnými aspekty fungování lidové demokracie jako státního zřízení, jež vzešlo z revolučních přeměn politického a ekonomického systému.⁴⁷ V březnu 1959 pak Ústav státu a práva ČSAV uspořádal konferenci „K marxisticko-leninskému pojetí státu“,

srv. SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem, 1950–1970*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 238–245.

45 BYSTRINA, Ivan: *Lidová demokracie*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957; HOUŠKA, Jiří – KÁRA, Karel: *Otázky lidové demokracie*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1955; LAKATOŠ, Michal: *Otázky lidové demokracie v Československu*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957.

46 BYSTRINA, Ivan: Proti dogmatickému výkladu vzniku lidově demokratického zřízení v Československu. In: *Nová mysl*, roč. 11, č. 2 (1957), s. 147–157; FOUSTKA, Radim: K otázce vzniku československé lidové demokracie. In: *Tamtéž*, č. 3, s. 271–277; HOUŠKA, Jiří – KÁRA, Karel: Poznámky k několika filosofickým otázkám teorie sociální revoluce. In: *Tamtéž*, č. 9, s. 846–860; KALÁB, Miloš: Proti ekonomismu v určování charakteru naší národní a demokratické revoluce. In: *Tamtéž*, roč. 12, č. 2 (1958), s. 122–136; DVOŘÁK, Alois: Příspěvek k otázce přerůstání národní a demokratické revoluce v socialistickou v Československu. In: *Filozofický časopis*, roč. 4, č. 1 (1956), s. 82–110; BYSTRINA, Ivan: K některým otázkám na okraj diskuse o lidové demokracii. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 214–239; FOUSTKA, Radim N.: K diskusi o naší lidové demokracii. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 1 (1957), s. 106–114; HOUŠKA, Jiří – KÁRA, Karel: Určení lidově demokratické revoluce jako sociální revoluce buržoasního a socialistického typu. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 736–760.

47 Srv. např. BYSTRINA, Ivan – LAKATOŠ, Michal: Hospodářsko-organizační činnost našeho lidově demokratického státu. In: *Právník*, roč. 95, č. 1 (1956), s. 4–20; FOUSTKA, Radim N.: K otázce politických norem v socialistickém státě. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 97–112; LAKATOŠ, Michal: K otázce politických norem v socialistickém státě. In: *Tamtéž*, č. 7, s. 643–647; FOUSTKA, Radim N.: O podstatě státu a jeho funkcích. In: *Tamtéž*, roč. 97, č. 9 (1958), s. 779–801; BOGUSZAK, J. – JIČÍNSKÝ, Z.: K úloze a charakteru našeho socialistického státu. In: *Nová mysl*, roč. 13, č. 3 (1959), s. 289–304; MLYNÁŘ, Zdeněk: Stát v soustavě socialistické demokracie. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 1071–1087; KOUCKÝ, V.: Proti revizionistickým teoriím o státu a jeho úloze ve výstavbě socialismu. In: *Otázky míru a socialismu*, roč. 2, č. 2 (1959), s. 26–33.

na níž hlavní příspěvky přednesli přední zástupci československé právní vědy Vladimír Procházka a Radim Foustka.⁴⁸ Problematika socialistického státu, jeho vzniku a funkcí se stala jedním z ústředních témat československých společenských věd ve druhé polovině padesátých let. Právní vědci se výrazně podíleli na formování interdisciplinárního pole socialistické státovědy, kterou lze bez velké nadsázky označit za jeden z klíčových společenskovědních projektů zapojených do procesu dokončování výstavby socialismu. Za dozvuk této rozsáhlé polemiky lze považovat příspěvky, které zazněly v dubnu 1961 na konferenci o „teoretických problémech výstavby socialismu a komunismu“, jejíž jeden celý blok byl věnován problematice socialistické revoluce a celé konferenční jednání podrobně zkoumalo otázky dalšího rozvoje socialistického státu.⁴⁹

Ačkoliv byla počáteční debata o socialistické revoluci značně teoretická až scholastická, její rozvinutí ve formě socialistické státovědy mělo již mnohem praktičtější souvislosti. Otázky socialistického státu totiž nebyly pouze námětem abstraktních úvah teoretiků, ale úzce souvisely s praxí socialistického vládnutí. Výsadní postavení státu v úvahách právních a politických vědců či filozofů vypovídá mnohé o pojetí socialismu, které se v Československu etablovalo v průběhu padesátých let. Socialistický stát byl klíčovým výsledkem revolučního procesu a hlavním nástrojem pro spravování a další rozvíjení komunistického politického projektu. Stal se zhmotněním socialistických přeměn a nositelem klíčových „řídících funkcí“ ve vztahu ke společnosti. Další rozvoj socialismu byl primárně v rukou socialistického státu a jeho aparátu.

Etatistické chápání socialismu se velmi zřetelně projevilo během kampaně proti marxistickému revizionismu, která vyvrcholila na sklonku padesátých let.⁵⁰ Jednou z jejích významných složek byla kritika takzvaného jugoslávského revizionismu, především jugoslávské koncepce decentralizovaného a samosprávného socialismu. Podle právního teoretika Eduarda Kučery se v jugoslávském případě jednalo o projev marxistického revizionismu, který se současně stal oficiální státní ideologií. Někdejší stalinský dogmatismus byl prý v Jugoslávii nahrazen „živelností“ a buržoazními hodnotami. Ustavil se samosprávný systém, který vyloučil socialistický stát ze skupiny rozhodujících politických a ekonomických aktérů, neboť spolupráci mezi státními podniky nahradila kapitalistická soutěž

48 PROCHÁZKA, Vladimír: K marxisticko-leninskému pojetí státu. In: *Právník*, roč. 98, č. 7 (1959), s. 577–614; FOUSTKA, Radim N.: K marxisticko-leninskému pojetí státu. In: *Tamtéž*, s. 614–627. Zpráva z konference viz Vědecká konference Ústavu práva ČSAV o marxisticko-leninském pojetí státu. In: *Tamtéž*, s. 670–690. Dále srv. MÚA AV ČR, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 21, sign. 22, inv. č. 163, Vědecká konference „K marxisticko-leninskému pojetí státu“.

49 Viz HOUSKA, Jiří (ed.): *Základní teoretické otázky výstavby socialismu a komunismu ve světle výsledků společenských věd: Materiály konference o teoretických problémech výstavby socialismu a komunismu konané v Liblicích v dnech 26. až 29. dubna 1961*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962.

50 Srv. KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009.

samosprávně řízených firem. Státní a stranické orgány tím ztratily schopnost kontrolovat hospodářství a koordinovaná výstavba socialismu byla takřka zne-možněna, protože převážily místní zájmy, spekulace a „subjektivismus“. Dle Kučery byla jugoslávská teorie státu založena na beztrždní perspektivě decentralizace a programově popírala „vedoucí roli“ komunistické strany, centrální plánování a obecně centralizované řízení státu, jež bylo podmínkou další socialistické kultivace společnosti. Projekt sociální rovnosti a blahobytu se tak stal zcela nerealizovatelným. V Kučerově analýze se jugoslávský socialismus jevil jako anarchistický projekt, jelikož stát rezignoval na svou vůdčí úlohu. Výsledkem byla anarchie, chaos a všeobecná ekonomická stagnace.⁵¹ Na příkladu kritiky jugoslávského modelu socialismu lze ilustrovat význam státu a jeho aparátu pro dobové pojetí socialistického vládnutí. Útok na instituci samosprávy proběhl ve jménu silného a přísně centralizovaného státu, jenž racionálně a plánovitě řídí výstavbu socialismu.

Výsledkem několikaletého teoretického promýšlení socialistické revoluce a z ní vznikajícího státního zřízení bylo pojetí státu, které jej zobrazovalo jako realizovanou vůli lidu a klíčový subjekt budování socialismu. Akademická diskuse právních teoretiků a dalších společenských vědců otevřela zásadní otázku možnosti modifikace marxisticko-leninské teorie, současně však potvrdila etatické představy komunistických vůdců o centralizovaném socialistickém státu jako hybateli dalších socialistických přeměn v Československu.

Právní vědci a příprava socialistické ústavy

Badatelé v oblasti státu a práva se nevěnovali pouze teoretickým diskusím, zahrahovali také do praktického utváření mechanismů socialistického vládnutí. Expertní činnost právní vědy, jejíž první projevy byly zřetelné již v práci Kabinetu mezinárodního práva ČSAV, získala na významu v souvislosti s vytvářením systému socialistického práva, jehož klíčovou právní normou byla československá ústava z roku 1960. Diskuse o státu, revoluci a lidové demokracii vytvořila platformu pro vyjasnění teoretických aspektů socialistického zřízení, jež se nacházelo ve finální fázi svého vytváření. Příprava nové ústavy byla procesem formulování normativního dokumentu, který měl již konkrétně definovat základy socialistické státnosti. Ústava měla symbolicky ukončit budování socialismu a současně stanovit základní pravidla utváření mocenských vztahů v socialismu.

Právní vědci spojení s Akademií věd hráli při přípravě takzvané socialistické ústavy významnou roli jako experti, kteří formulovali jednotlivé části základního zákona socialistického Československa. Pro tyto účely byla ustavena zvláštní

51 Srv. KUČERA, Eduard: *K soudobému revizionismu: K praxi a teorii soudobého jugoslávského revizionismu*. Praha, Čs. společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí 1960; TÝŽ: *K praxi a teorii soudobého jugoslávského revizionismu v oblasti státu*. In: *Právník*, roč. 98, č. 8 (1959), s. 789–818.

komise, která měla podrobně rozpracovat podklady pro finální verzi dokumentu. Poprvé se sešla 25. listopadu 1959, kdy bylo vytvořeno pět pracovních skupin zabývajících se jednotlivými aspekty nového ústavního pořádku.⁵² Prvním krokem bylo formulování „politických zásad“ socialistické ústavy a vypracování „politických tezí“ k tematickým okruhům v jednotlivých pracovních skupinách.⁵³ Kromě podkladů ke slovenským národním orgánům byly všechny teze hotovy do konce roku 1959. Od ledna 1960 bylo možné v komisi projednávat jednotlivé dílčí materiály. Cílem bylo formulovat finální podobu „tezí“ nové ústavy a do poloviny března 1960 je postoupit Ústřednímu výboru KSČ.⁵⁴ Dochované záznamy ze schůzí naznačují, že budoucí první zákon republiky byl v komisi podrobně projednáván a precizován.⁵⁵ Návrhy jednotlivých částí socialistické ústavy byly připraveny během druhé poloviny února a začátku března 1960.⁵⁶ Kromě znění dokumentu komise vypracovala také rozsáhlý průvodní text, který vysvětloval zásady socialistické ústavnosti.⁵⁷ Vytváření finální podoby návrhu trvalo do konce března a v dubnu byl k dispozici oficiální návrh ústavy jako podklad k jednání ÚV KSČ.⁵⁸

Vznik finální verze ústavy však byl o něco komplikovanější. Návrh vypracovaný expertním týmem byl předložen občanům k takzvané všenárodní diskusi. Záměrem bylo shromáždit připomínky k textu a současně demonstrovat demokratičnost procesu formulování základních pravidel vládnutí v socialistickém státě. Diskuse o ústavě měla být ukázkou přímé participace občanů na zásadním politickém aktu. Veřejnost zde vystupovala jako vlivný aktér, který právním expertům a vrcholným politikům poskytuje zpětnou vazbu ve formě připomínek a námětů vycházejících

52 MÚA AV ČR, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 23, sign. 31, inv. č. 178, Ústava (příprava), Odborná vyjádření a připomínky 1959–1960, Usnesení z I. schůze komise pro vypracování socialistické Ústavy Československé republiky, konané dne 25. listopadu 1959. Složení komise bylo následující: Jaroslav Krofta, Hubert Balík, Zdeněk Jičínský, Pavel Levit, Jan Moural, Pavel Peška, Viktor Knapp, Peter Colotka, Stanislav Matoušek, Vladimír Procházka, Kováčik, Ladislav Novák, Jan Bartuška, Ota Šik, Ivan Bystřina.

53 Pět pracovních skupin zpracovávalo tato témata: 1) systematika ústavy, základní ustanovení ústavy, prezident republiky, vláda, úloha společenských organizací; 2) Národní shromáždění, národní výbory; 3) občanská práva a povinnosti, soud a prokuratura; 4) hospodářské zřízení; 5) slovenské národní orgány. (Srv. *tamtéž*.)

54 *Tamtéž*, Ústava (příprava), Odborná vyjádření a připomínky, 1960, Zápis z 2. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, konané 3. a 8. ledna 1960.

55 Srv. *tamtéž*, Zápis z 2. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, konané 3. a 8. ledna 1960; Zápis ze 4. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, která se konala v pátek 5. února 1960; Zápis z 5. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, konané dne 9. února 1960.

56 *Tamtéž*, Ústava (příprava), Odborná vyjádření a připomínky, 1960, Návrhy jednotlivých částí ústavy předložené pracovními skupinami.

57 *Tamtéž*, k. 24, sign. 31, inv. č. 178, Odborná vyjádření a připomínky, 1960, Průvodní zpráva z 8. března 1960.

58 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky 1960, Návrh Ústavy Československé republiky, podklad k jednání pléna Ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 7. a 8. dubna 1960, duben 1960.

ze zkušenosti každodenního života ve společnosti budující socialismus. Dopisy, rezoluce a prohlášení jednotlivců i rozličných kolektivů, které docházely na adresu „ústředních orgánů a institucí“, shromažďovalo oddělení stranických orgánů ÚV KSČ a vytvářelo z nich informační bulletiny. Ty byly strukturovány podle jednotlivých částí ústavy a otiskovaly citace z obdržených komentářů s uvedením jména a profese autora diskusního příspěvku (například „soudruh Šišťík, topič z Bratislavy“) či s označením kolektivu, který formuloval danou připomínku (například „důchodci z Lipníku nad Bečvou“ nebo „komunisté z vesnické organizace Otmič, okres Hořovice“).⁵⁹

Cílem této studie není analýza požadavků „zdola“. Již letmý pohled na shromážděné ohlasy však ukazuje, že se mnohdy jednalo o velmi konkrétní návrhy včetně přesných formulací textu či připomínek k užité terminologii. Experti vytvářející finální text dokumentu pak předložené informační bulletiny skutečně brali v úvahu, diskutovali o nich a na jejich základě prováděli zásahy do návrhu ústavy. „Všenárodní diskuse“ však nepochybně sloužila také jako rituál socialistické demokracie, jehož výsledkem měla být demonstrace lidové podpory projektu socialistického státu. Cílem kampaně rozhodně nebylo shromáždit projevy nespokojenosti či dát prostor k veřejnému vyslovení nesouhlasu. Obsah bulletinů naznačuje, že do těchto materiálů, na jejichž základě experti přebírali podněty z „všenárodní diskuse“, byly zařazeny ohlasy a připomínky „angažovaných“ občanů, kteří se hodlali aktivně podílet na budování socialismu.⁶⁰ Jednalo se o velmi konkrétní poznámky k textu budoucí ústavy. Účastníci diskuse často navrhovali změny ve znění jednotlivých hlav dokumentu, případně zmiňovali možná doplnění a vyjasnění. Ohlasy ve „všenárodní diskusi“ však nezpochybňovaly celkové vyznění dokumentu, například ústavní zakotvení socialistického charakteru republiky, a rozhodně neobsahovaly kritiku, kterou by bylo možné považovat za výrazně politicky subverzivní, nebo přímo antisocialistickou.

Rovněž sami právní experti nepovažovali připomínkování návrhu ústavy za akci, která by umožnila, aby hlas lidu převážil nad zájmy stranických elit a představami expertních kruhů. Diskuse na jedné z květnových schůzí „skupiny pro redakční úpravy návrhu ústavy“ například vyústila do konstatování, že „nesmí vzniknout dojem, jako by se proti návrhu stranou předloženém (*sic*) zdvihla vlna připomínek“, a že „důležité je vidět masový souhlas“. ⁶¹ Autoři textu ústavy nechápali angažované občany jako rovnoprávné spolutvůrce dokumentu, jak mohla naznačovat probíhající „všenárodní diskuse“. Byli ochotni diskutovat a případně akceptovat konkrétní připomínky „zdola“, nikoliv však narušit dominanci expertního diskurzu o socialistickém právu nebo připustit širší společenskou participaci

59 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky (Materiály č. 1–4), Informační bulletiny, Všenárodní diskuse k návrhu nové ústavy ČSR, květen a červen 1960.

60 Nepřekvapí tak, že bulletiny otiskovaly také připomínky konkrétních funkcionářů působících na různých pozicích v armádě, stranickém aparátu apod. Jeden z bulletinů např. cituje návrhy, které zaslal „soudruh Arnošt Kolman z Prahy“.

61 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky (Materiály č. 13–17), Záznam o průběhu schůze skupiny pro redakční úpravy návrhu ústavy, 24.5.1960.

v procesu tvorby základní právní normy Československa. Rovněž organizátoři této akce z řad Ústředního výboru KSČ chápali její smysl zcela jednoznačně. Předběžná zpráva z počátku června 1960, která pro politbyro ÚV KSČ shrnovala průběh diskuse, měla především potvrdit očekávání stranického vedení, pracovníků aparátu a zainteresovaných právních expertů. Konstatovalo se v ní, že diskuse probíhá naplno a bylo shromážděno značné množství reakcí občanů a kolektivů, celkem takřka sedm tisíc ohlasů a pět set konkrétních připomínek. Hlavním závěrem autorů zprávy bylo, že „naprosto převážná většina projevů vyjadřuje plný souhlas s návrhem nové ústavy“.⁶² Občané Československa podle nich jednoznačně vítali především zakotvení socialistického charakteru státu v předloženém dokumentu. Celou akci přitom interpretovali nejen jako důkaz souhlasu veřejnosti a jejího „hlubokého porozumění“ pro projekt socialistické ústavy, ale také jako projev starosti širokých vrstev obyvatelstva o co nejpřesnější a nejúplnější znění zákona.

Předběžnou zprávu, a v podstatě celou „všenárodní diskusi“, je možné vykládat především jako prostředek sebepotvrzení a sebeujištění aktérů, kteří psali dokument, podle něž měl fungovat československý socialistický stát. Dle podoby informačních bulletinů lze soudit, že se současně jednalo o sběr námětů a poznatků, jakýsi shora řízený připomínkový proces vznikající zákonné normy. Oficiální příběh tvorby ústavy začínal rozhodnutím stranického vedení, pokračoval odbornou činností expertů a vrcholil mohutnou zpětnou vazbou od občanů, která určila konečné znění zákona. Z hlediska činnosti právní expertízy se pak tvorba ústavy odvíjela v následujících krocích: Nejprve stranické vedení utvořilo expertní tým a zadalo mu jasně formulovaný úkol – vytvoření nové ústavy. Poté vznikly pracovní skupiny, které začaly připravovat podkladové materiály k jednotlivým částem dokumentu. V detailních diskusích expertního týmu byl postupně zformulován návrh textu ústavy, který vedení KSČ předložilo veřejnosti. Poté byl projekt socialistické ústavy veřejně stvrzen „všenárodní diskusi“, která sloužila k organizovanému vyjádření souhlasu občanů a současně k soustředění konkrétních připomínek k návrhu. Nakonec expertní tým na základě materiálů shrnujících diskusi, které byly vypracovány v Ústředním výboru KSČ, finalizoval znění nové ústavy.

Proces tvorby československé socialistické ústavy tedy nelze chápat jako důkaz jednoznačného diktátu ve formě autoritativního prosazení představ stranického vedení o podobě textu ústavy a následné manipulace veřejnosti prostřednictvím inscenované diskuse o předloženém návrhu. Vznik ústavy je příkladem odlišného způsobu vládnutí. Stranické autority formulovaly požadavek, který realizovali experti z oblasti vědy o státu a právu. „Všenárodní diskusi“ pak byly splněny nároky socialistické demokracie na politickou participaci občanů. Projekt nové ústavy byl v očích jeho zadavatelů i tvůrců veřejně podpořen a schválen, a současně byly přitom shromážděny poznatky, které experti mohli považovat za relevantní a jež bylo možné využít při formulování finálního znění textu. Podoba účasti

62 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky (Materiály č. 13–17), Předběžná zpráva o výsledcích diskuse a návrh na svolání ústavní komise ÚV KSČ a ÚV NF, 10.6.1960.

právních vědců v projektu nové ústavy tak může sloužit jako jeden z brzkých příkladů zavádění expertního vládnutí ve státněsocialistickém Československu a jako předznamenání rozsáhlého zapojení expertních struktur do tvorby stranické politiky v průběhu šedesátých let.

Závěrem

Na předcházejících stranách byla socialistická věda o státu a právu představena prostřednictvím tří sond zaměřených na její institucionální základnu, vytváření teoretických konceptů a expertní činnost právních vědců. Proces vzniku Ústavu státu a práva ČSAV odrážel různé přístupy k oboru během první poloviny padesátých let. Výzkum právních dějin se pohyboval mezi navázáním na tradiční obor české právní vědy a snahou o legitimizaci nového politického zřízení. V rámci vznikajících institucionálních struktur se však objevily také snahy o konceptualizaci socialistické státnosti i první náznaky expertízy, zejména v oblasti mezinárodního práva. Výsledkem institucionálních transformací bylo, že na konci padesátých let ve struktuře ČSAV existovala samostatná instituce zastřešující všechny důležité výzkumné aktivity oboru.

Druhá případová studie, věnovaná diskusi o „československé revoluci“ a lidové demokracii, dává nahlédnout do teoretického zázemí socialistické vědy o státu a právu. V několik let trvající polemice se jako zásadní ukázala otázka, nakolik je možné přizpůsobit marxisticko-leninskou teorii československým podmínkám a československé historické zkušenosti. Z diskuse také vyplynulo, že nejdůležitější formou socialistického vládnutí byl pro diskutující teoretiky socialistický stát jako institucionální výsledek revolučních proměn a nezpochybnitelný organizační rámec lidové demokracie. Jednalo se o první pokus teoreticky definovat politický a ekonomický systém, který vznikl v roce 1945 a prošel další proměnou po únoru 1948. Jednotlivé diskusní příspěvky odrážely míru teoretické reflexe prvních let socialistického vládnutí, ale byly také souborem představ o minulosti, současnosti a budoucnosti komunistického politického projektu. Současně tato polemika předznamenala vývoj teoretického myšlení v šedesátých letech, kdy se otázka československých specifik či „československé cesty k socialismu“ stala jedním z nejdůležitějších témat reformněkomunistického myšlení a politické praxe.

Pojednání o institucionálním vývoji a významné teoretické diskusi doplňuje sonda mapující expertní činnosti právních vědců. Socialistická ústava z roku 1960 byla nejen nejdůležitějším zákonem republiky, ale také mezníkem oddělujícím dvě vývojové fáze režimu – období budování socialismu a nadcházející éru jeho dalšího rozvoje do podoby komunistické společnosti. Současně definovala základní pravidla socialistické státnosti. Jak jsem již ukázal výše, dle etatistického pojetí socialismu se systém vládnutí v lidové demokracii opíral o socialistický stát spravovaný komunistickou stranou. Sepsání a přijetí nové ústavy dokončilo proces formování státního socialismu v Československu nejen na symbolické rovině. Právo bylo jedním z prostředků vládnutí a stvrzením existence socialistického státu tak končilo

první období socialistických proměn Československa. Pro éru poststalinismu byla příznačná klíčová role expertů v procesu vzniku tohoto důležitého dokumentu a tvorba ústavy je prvním významným příkladem využití expertního vědění pro potřeby socialistického vládnutí. Tento trend pak kulminoval nejen ustavením politicky důležitých expertních týmů v šedesátých letech, ale také v mocenské praxi takzvané normalizace, kdy se expertní vědění stalo neodmyslitelnou součástí řízení státu a společnosti.

Studie vznikla s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu P410/13/09541S „Univerzita Karlova a Československá akademie věd. Instituce vědy a vysokoškolské vzdělanosti v proměnách vědy a politiky v letech 1945–1968“.

Diskuse

Kolik totality zůstalo v „normalizaci“?

Karel Hrubý

Diskuse o tom, jaký charakter měla komunistická diktatura v Československu, není ještě uzavřena.¹ Vynořila se s jistým zpožděním paralelně k diskusím, které o povaze komunistické, ale také nacistické diktatury probíhaly prakticky už víc než půl století, zejména v historiografii německé a americké. Rozdíly mezi diktaturami fašistickou, nacistickou a komunistickou v oblasti politické, hospodářské, sociální a ideologické vedly k poznání, že je nelze všechny kvalifikovat jako totožné režimy.² Srovnáváním zejména hitlerovského a stalinského režimu se ukázaly nejen podobnosti,

-
- 1 Předložený článek navazuje na dvě předešlé autorovy statě otištěné v *Soudobých dějinách* a uzavírá tento volný cyklus úvah nad povahou komunistického režimu (zejména v Československu). Viz HRUBÝ, Karel: Kontinuita nestejných: Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 4 (2013), s. 628–640; TÝŽ: Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury: Kritické poznámky k projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“. In: *Tamtéž*, roč. 21, č. 3 (2014), s. 382–404.
 - 2 Viz CURTIS, Michael: Totalitarismus – eine monolithische Einheit? In: JESSE, Eckhardt (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung*. 2., rozšířené vydání. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1999, s. 277–285; LINZ, Juan José: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder (Colorado), Lynne Rienner Publishers 2000 (2. německé vydání: *Totalitäre und autoritäre Regime*. Berlin, Raimund Krämer 2003); GEYER, Michael – FITZPATRICKOVÁ, Sheila: Úvod: Teorie totalitarismu a její receptce – srovnávání stalinismu a nacismu. In: TÍŽ (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2002, s. 34.

ale i podstatné odlišnosti ve struktuře i fungování těchto diktatur. Obě se opíraly o masová hnutí mobilizovaná stranou, která chtěla odstranit „buržoazní“ demokracii a nastolit „nový řád“. Obě uplatňovaly nepochybně velmi kruté své vedoucí mocenské postavení vůči těm částem společnosti, které považovaly za nepřátelské anebo které ze společnosti (z důvodů rasových nebo třídních) vylučovaly. Avšak nacistická diktatura, třebaže pro přípravu a vedení války vnucovala průmyslu i zemědělství rámcové plány výroby, nepředvedla tyto oblasti hospodářství z privátního vlastnictví do vlastnictví státu, takže stát se nestal výlučným zaměstnavatelem velké části obyvatelstva, jako tomu bylo v komunistickém systému. Existovala tu jistá ekonomická pluralita a sociální struktura společnosti nebyla vystavena tak převratné stratifikační změně jako v diktatuře komunistické. Rozdíl byl také v legitimizační ideologii: zatímco nacisté odůvodňovali svou politiku nacionální hrdostí a nadřazeností, snahou o rasovou čistotu a směřovali otevřeně k územní expanzi, komunisté, vycházející z ideologie marxismu-leninismu, usilovali programově o politickou, sociální, ekonomickou, názorovou a hodnotovou proměnu společnosti, která skutečnou vyšší formu spravedlnosti a rovnosti. V nacistické diktatuře nebylo také personální obsazení mocenských a správních struktur státu tolik závislé na příslušnosti k politické straně jako v komunistických státech, nýbrž především na loajalitě k vůdci.

V našich zemích, kde nacistická diktatura byla nastolena jednoznačně nepřátelským aktem cizího státu, se pochopitelně více pozornosti věnuje studiu diktatury komunistické. Ta se etablovala za aktivní účasti významné části české a slovenské společnosti, která ji považovala za nezbytnou či nejpřímější cestu k novému, spravedlivému sociálnímu uspořádání, zatímco jiná část společnosti v ní naopak viděla destruktivní zásah do dosavadního demokratického řádu. Diktaturou prošly – alespoň po jistou dobu svých životů – tři generace. Za Stalinova vůdcovství odpovídaly podstatné rysy této diktatury do značné míry teoretickému modelu totalitarismu, který byl charakterizován totálním zpolitizováním života společnosti monopolně vládnoucí stranou, v jejímž mocenském centru se spojovalo řízení politiky, ekonomiky, kultury i dalších sfér a která usilovala zároveň o ideologickou indoktrinaci obyvatel. Totalitární charakter stalinského způsobu řízení sovětského systému dnes připouští i většina kritiků této teorie. Sporné však zůstává, zda tento systém, který byl nastolen v únoru 1948 také v Československu, podržel svůj totalitární charakter po celou dobu komunistické vlády, anebo zda v pozdějších fázích byl už jiným typem totality,³ respektive zda se vyvinul do zcela jiného nedemokratického či autoritativního režimu. Diskuse, která se odehrála v roce 2009 na stránkách *Soudobých dějin*,⁴ přinesla řadu faktických upřesnění a pojmových

3 O pluralitě podob totality mluví Juan J. Linz v citované práci *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 69. O interpretaci pojmu „totalitarismus“ viz NOVÁK, Miroslav: K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy: Obecné problémy a česká specifika. In: *Securitas imperii*, roč. 23, č. 2 (2013), s. 14–27; viz též BALÍK, Stanislav – KUBÁT, Michal: *Teorie a praxe totalitárních a autoritativních režimů*. Praha, Dokořán 2004.

4 Viz tematický blok článků „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“ v *Soudobých dějinách*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 605–743.

i metodických vyjasnění, přesto však přetrvává různost názorů hlavně v tom, *jak vykládat komunistickou diktaturu po Stalinově smrti* – a to nejen v Sovětském svazu, ale i ve středo- a východoevropských satelitech včetně někdejšího Československa. Ani soubor studií kolem projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“,⁵ který koncept totalitarismu podrobil kritice, nepřinesl novou koncepci, jež by lépe osvětlila podstatu a fungování komunistické diktatury.

Chtěl bych zde připomenout některé výtky revizionistické historiografie vůči nedostatkům modelu totalitarismu a ukázat, jak později tato teorie některé z oněch výtek problematizuje a oslabuje a jak sama reaguje na změny, které nastaly po Stalinově smrti. Na základě konfrontace obou přístupů, které existenci totalitarismu buď deklarují a obhajují, či naopak odmítají, nebo alespoň navrhuji jeho revizi, chci pak sledovat návaznost jednotlivých fází, jimiž prošla komunistická diktatura a společnost v Československu mezi lety 1948 a 1989. Jde o pokus zjistit, do jaké míry se proměnily, či naopak zůstaly zachovány struktury a funkce totalitárního způsobu panování (diktatury) z počátečního (poúnorového) období. A současně, jak se během desetiletí měnily, či naopak uchovávaly politické představy a hodnotové systémy ve vědomí společnosti. Stručně řečeno, co podstatného z počátečního stavu komunistické diktatury ještě zůstávalo v konečné fázi takzvané normalizace?

Neshody teorie

Začněme kritikou totalitarismu...

Nejdiskutovanější model totalitární diktatury, který vypracoval Carl Joachim Friedrich ve spolupráci se Zbigniewem Brzezinským v polovině padesátých let minulého století, zahrnuje sice ještě také fašistické diktatury, ale konstatuje i jejich typické odlišnosti. Mnohým badatelům se proto zdál lépe použitelný na analýzu poměrů v sovětském státě a jeho komunistických satelitech v období stalinismu.⁶ Model tehdy (1956) ještě nemohl zachycovat změny, k nimž došlo v komunistických zemích po Stalinově smrti, respektive po „odhalení kultu osobnosti“. Právě tento moment se stal později předmětem závažných výhrad. Typologicky vytvářené pojmy (jako „totalitární ideologie“ nebo „teror“) i model totalitarismu jako celek

5 Viz společný úvod Michala Kopečka a Pavla Koláře „Projekt ‘Socialistická diktatura jako myšlenkový svět’“ a následující studie na toto téma od Martina Sabrowa, Matěje Spurného, Pavla Koláře a Michala Pullmanna v *Soudobých dějinách*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 189–274.

6 FRIEDRICH, Carl Joachim – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1956 (německý překlad, na který zde odkazují: FRIEDRICH, Carl Joachim ve spolupráci se Zbigniewem Brzezinským: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart, Kohlhammer 1957). Tato teorie uváděla šest charakteristických vlastností totalitního systému: 1) vytvoření nové společnosti podle výhradně platné ideologie a utopie; 2) existence jediné masové strany, k níž náleží sice jen menšina obyvatel, která ale řídí stát; 3) používání fyzického i psychického teroru; 4) téměř úplný státní monopol na použití zbraní; 5) téměř úplný státní monopol komunikačních prostředků; 6) centrální, byrokraticky koordinované řízení a kontrola hospodářství. Tato teorie byla rozvíjena, modifikována, ale také kritizována v celém následujícím půlstoletí.

ve své statickosti podle kritiků neodpovídaly realitě měnících se komunistických diktatur.⁷ Modelu nadto vytýkali, že chápe společnost jako utlačovanou masu, která je pasivně vystavena tlaku režimu, zatímco podle jejich názoru byla naopak společnost do jisté míry autonomní, a měla tedy možnost samostatného jednání, které nebylo determinováno jen vnějšími příčinami.⁸

Ani Friedrichův a Brzezinského koncept totalitarismu ve skutečnosti nepopírá jistou samostatnost rodiny, církví, univerzit a dalších společenských institucí v nepolitické oblasti, kde jednání aktérů není vždy a ve všem definováno politicko-ekonomickým uspořádáním (státněsocialistickým systémem diktátorského režimu jedné strany, který usiluje o jednotnou indoktrinaci společnosti).⁹ Mluví však o jejich *bezmocnosti vůči režimu, jde-li o zásadní rozhodnutí politická, ekonomická, sociální a ideologická*. Sféru soukromí, jak se odvíjí v každodenní praxi, však výslovně považují za aktivní, byť její možnosti jsou omezené.¹⁰ Ani podle teorie totalitarismu nebyla společnost jen pasivně vystavena tlaku režimu, nýbrž se mu také bránila a *byla tak aktivní překážkou* totální indoktrinace a disciplinace občanstva, jimiž režim usiloval o vytvoření světonázorové a hodnotové jednoty. Funkčnost společnosti jako oponenta režimu teoretikové totalitarismu nepopírají. Nestudují však dostatečně aktivitu, motivace a identifikace té části společnosti, která komunistický režim podporovala a spoluvytvářela, což je jim právem vytýkáno. V tom byl jejich přístup jednostranný.

7 Viz např. LUDZ, Peter Christian: Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 532–599.

8 Viz BUBEN, Radek – PULLMANN, Michal – SPURNÝ, Matěj – RŮŽIČKA, Jiří: Diktatura a autoritářské režimy. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, Scriptorium 2014, s. 281–307.

9 Rozlišení mezi *systémem* politicko-hospodářského uspořádání a *režimem* jako institucionalizovanou formou vlády je důležité. Počátek systému *státního socialismu* v Československu se datuje rokem 1945, kdy byly zestátněny (znárodněny) všechny klíčové oblasti hospodářství. Režim po roce 1945 byl však stále pluralitní *democracií* s dělbou moci zaručenou ústavou. Únorem 1948 byl princip politické plurality nahrazen *diktaturou*, tj. monopolním panstvím komunistické strany, která prakticky zrušila nezávislost moci legislativní a soudní na moci výkonné, zmocnila se tak totálně řízení státu a vyloučila jakoukoli opozici. V tomto příspěvku jde především o *vztah mezi diktaturou a společností*; politicko-hospodářský systém je tu rámcem, v němž se diktatura realizovala.

10 Viz např. FRIEDRICH, C. J.: *Totalitäre Diktatur*, 6. část „Ostrov odlišnosti“, kapitoly 22–25, s. 214–249. Zde se mluví o vlastním životě rodiny, církví, univerzit a vědy, do jisté míry i armády atd. O rodině autor píše, že se ubránila atomizaci a že „totalizátoři“ museli nahlédnout, že jí musejí poskytnout značné ústupky (s. 220). Také církvím v totalitárních režimech přiznává Friedrich schopnost působit jako obranný val proti rozpoutanému násilí. Církev přes útlak, kterému jsou vystaveny, udržují snad více než jiné skupiny při životě vědomí o (vše)lidských hodnotách a určení člověka (s. 233). Podobně univerzity a věda, třebaže režim omezil jejich svobodu a ideologicky je spoutal, se pokoušely vydobýt si větší intelektuální volnost, což umožnilo vznik kritických, revizionistických a reformistických myšlenek, nacházejících větší či menší ohlas nejen u inteligence, ale i v širších vrstvách obyvatelstva.

Kritikové uvádějí i další námitky vůči teorii totalitarismu, jako například:

1) Vedoucí strana má sice stále mocenský monopol, není však monolitní. Uvnitř strany (a ve vládních institucích) se v pozdějších fázích vyskytují frakční odchylky, variantní názory, někdy i rozpory, v chodu režimu jsou patrné i třenice a nedostatky. Vzniká tak částečný pluralismus v rámci systému, respektive strany, který odporuje tezi o totální koncentraci moci v rukou elity.

2) Masový teror po Stalinově smrti slábne a nakonec zaniká. Úloha práva v převýchovném a potlačovacím procesu se mění: už nerozhodují „muži ve funkcích“ a jejich (z)vůle, ale zákon, který má sice represivní charakter, ale formálně má být dodržován.

3) Režim se snaží mobilizovat a integrovat masy obyvatel k participaci na upevnění a rozvinutí socialistického zřízení nikoli už jen převážně ideologicky jako v padesátých letech, ale také pragmatickými opatřeními, zejména materiálními stimuly (jako je snižování cen, zvyšování mezd, rozšiřování sociální péče atd.), a vytvářením podmínek pro realizaci bohatších forem zájmové činnosti v nepolitické oblasti.

4) I při trvající asymetrii moci mohou občané využíváním autoritativního diskurzu k vlastnímu prospěchu dosahovat jistého zlepšení svého postavení i většího vlivu na chování vládnoucí strany či státu. Strana je nucena vycházet vstříc některým požadavkům občanů, což má mimo jiné za následek, že se uvolňuje utváření zájmových skupin a jejich postavení je autonomnější. Tím se zpětně zvyšuje jejich spoluúčast a posiluje legitimita vládnoucí strany.

5) Obyvatelstvu záleží koneckonců hlavně na zvyšování životní úrovně, sledování vlastních zájmů, „potřebném klidu na práci“. O podobu politického a ekonomického systému nebo o přítomnost cizích vojsk se už lidé nestarají. O takové záležitosti se zajímá jen disent, který je však nepočetný a izolovaný od běžných občanů, a tedy celkem bez vlivu na jakékoli změny.

6) Zásadní výtká kritiků teorie totalitarismu však míří na to, že její protagonisté nevěnovali dostatečnou pozornost společnosti, jejímu způsobu života, jejímu vnímání a interpretování skutečnosti a invenci, se kterou se lidé vyrovnávali s novým řádem, nastoleným komunistickou diktaturou. Ponechávali přitom stranou podstatné otázky, jak lidé v diktatuře hledali naplnění svého politického přesvědčení a představ o sociálním vzestupu; jak využívali výhodných příležitostí pro uplatnění svých zájmů, které jim režim nabídl. Nebo naopak, jaké strategie se naučili uplatňovat, aby se vyhnuli nepříjemným stránkám diktatury; jak reagovali na opatření „shora“, jaké způsoby kritiky či nesouhlasu volili. A také: jak spontánně hledali a usilovali o rozmanitá zlepšení, ať už k prospěchu „celku“ (státu), anebo svému vlastnímu. Podle kritiků také nelze podceňovat, že efekty jako intenzivní industrializace, sociální zabezpečení a jistoty, materiální a společenský vzestup i vzrůstající

sebevědomí dříve zatlačovaných vrstev poskytl režimu nové a účinné možnosti k ospravedlnění jeho represivních stránek.¹¹

Teorie totalitarismu byla také kritizována pro své metodické zaměření. Vytýkalo se jí, že vyzdvihuje význam mocenských struktur, a tím zanedbává studium každodenního života, motivů sociálního jednání v diktatuře, utváření postojů k panství strany a také vzájemných společenských vztahů. Že se soustředí na masový teror a jiné formy násilí, ale nedovede vysvětlit stabilitu režimu založenou na podpoře obyvatelstva. Že dostatečně neodlišuje různé cíle, ideologie a obsahy srovnávaných diktatur, což má za následek zkreslující podřazení diktatury nacistické a komunistické pod jeden společný pojem „totalitární diktatury“. Modelům totalitarismu bylo také vyčítáno, že spíše než kritickým sociálním věděním jsou produktem ideologie namířené proti komunismu, který se v době studené války stal hlavním protivníkem a terčem kritiky západních demokracií. Hlavní námitka však směřovala k tomu, že platnost teorie totalitarismu nemůže být plně rozšířena na poststalinické období, v němž už nastaly některé důležité změny, zejména v rozhodovací i represivní praxi.

Několik poznámek k revizionistické kritice

1) Námitka, že koncept totalitarismu vysvětloval především struktury moci a jejich provázané působení na podobu a chod diktátorského režimu, nevěnoval ale stejnou pozornost společnosti, která v diktatuře žila, byla nepochybně z velké části oprávněná. To vedlo později k závažnému posunu sociálněvědné optiky směrem ke společnosti. Její život v diktatuře přitom nadále reflektovali jinak badatelé, kteří vycházeli z teorie totalitarismu, a jinak její oponenti. „Revizionisté“ obraceli pozornost především ke každodennímu životu (*Alltag*) a sledovali způsoby, *jak lidé diktaturu subjektivně vnímali*, jak jí rozuměli, jak se v ní chovali, jak ji spolutvořili či spolupřetvářeli a jak přizpůsobovali své jednání a strategie, aby v rámci diktatury co nejúspěšněji, či alespoň s co nejmenšími ztrátami zařídili svůj život. „Totalitaristé“ se naopak snažili osvětlit, *jak režim a jeho ideologie* intervenovaly do života společnosti, která vedle konstant každodennosti v sobě nesla z minulosti i tradici určité kultury, jež mezigeneračně nadále působila. Bylo třeba osvětlit, jak na tomto historicky vzniklém podkladu působily režim a ideologie na *formování identity* jednotlivců i společnosti ve snaze vytvořit „nového člověka“ či „novou společnost“ a jak na to společnost ve své rozmanitosti reagovala. Někdo spontánně spolupracoval či povolně se přetvářel, jiný se zdráhal, někomu to bylo všechno lhostejné. V pohledech obou směrů šlo o *postížení vzájemné interakce* mezi režimem a společností, respektive společností a režimem.

11 Viz McDERMOTT, Kevin: Stalin and Stalinism. In: SMITH, Stephen A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, Oxford University Press 2014, s. 72–89. Řadu závažných námitek předznamenal už Peter Christian Ludz v citované studii „Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft“ (viz pozn. 7). K jeho pojetí viz LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (viz pozn. 2).

2) Ve snaze překonat „neudržitelnou dichotomii“ totalitarismu, stavějící proti sobě vševládný „režim“ a utlačovanou „společnost“, vytvářejí někteří revizionisté (zejména mezi českými historiky) *zdání jednoty* společnosti. Představa o vytvoření principiální harmonie zájmů mezi stranou, státem a společností se ovšem ukázala být fikcí, která se nekryla se skutečností.¹² Totalitarismus naopak rozlišuje mezi budovateli státněsocialistického systému a jinými oporami komunistického režimu (které režim spoluvytvářejí, upevňují a obhajují či bez těžkostí přijímají) a mezi těmi, kteří se s režimem nedovedou identifikovat (mají jiné zájmy či názory, žijí jinou tradicí či se cítí režimem poškozováni). Z toho, že revizionisté chápou společnost převážně jako homogenní celek a traktují ji celou jako „participující“ (podílející se na chodu režimu) a „poslušnou“ masu (která i jen svou často vnucenou podřízeností režim legitimizuje), pak vyplývá, že odpovědnost za vznik, stabilitu a dlouhé trvání režimu nesou nejen ti, kteří jej programově a s nadšením *aktivně* vytvářeli a podporovali, nebo ti, kteří se mu bez těžkostí přizpůsobovali, ale i ti, kteří se – zbaveni legitimních možností vyjádřit svůj nesouhlas – režimu ve své bezmoci *pasivně* podřídili.¹³

3) Tímto „jednotným“ postojem společnosti byla podle „revizionistů“ zajišťována pozoruhodná *stabilizace a legitimizace nejen státněsocialistického systému, ale i politického režimu diktatury jedné strany*, které v Československu přetrvaly čtyři desetiletí. Opírají se přitom o tvrzení, že bez spolupráce společnosti by režim nemohl fungovat, že bez poslušnosti není možné žádné panství. Tento postřeh Maxe Webera, že žádný režim nemůže trvat, pokud nemá podporu alespoň *části obyvatelstva* (nemusí to být většina, jak poznamenává Weber) a *štáb*, který uskutečňuje či vynucuje jeho záměry a zájmy, platí i pro výklad diktatury.¹⁴ Poslušnost však je různého druhu: jednak spontánní, jednak vynucená (oktrojovaná), což má pro posouzení postoje občanstva rozhodný význam. Záleží na tom, *ze které části* společnosti tato podpora přichází a čím je motivována. Postoj stoupenců politiky a ideologie vládnoucí strany nebo těch, kteří se podílejí na výhodách, jež jim režim poskytuje, je jistě převážně kladný, jejich identifikace a participace vysoká. Jinak je tomu u občanů, kteří panství vnímají jako nevídané *poručnictví*.

4) Jednotlivé segmenty společnosti mají *nestejně možnosti*: členové strany oproti jiným občanům mohou předkládat návrhy na půdě stranických organizací a vyjadřovat své – i kritické – mínění k různým opatřením, která přicházejí „shora“, a tak mohou ovlivňovat jejich řešení alespoň na lokální úrovni.¹⁵ Jiní občané, kteří tuto

12 Viz GÜTLER, Markus: Die Grenzen der Kontrolle: Das statistische Informationssystem und das Versagen zentralistischer Planwirtschaft in der DDR. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (ed.): *Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1996, s. 253–273.

13 Viz HRUBÝ, K.: Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury (viz pozn. 1).

14 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, J. C. Mohr 1922, s. 122 n.

15 Členové komunistické strany řešili rozpory mezi vládnoucími a ovládanými „na regionální a lokální úrovni, tedy v činnosti krajských, okresních, podnikových a místních organizací. Právě zde docházelo ke každodennímu sjednávání a obnovování konsenzu mezi straníky a nestraníky, funkcionáři a řadovými členy, aparátem a státní správou či podnikovým

možnost nemají a jejichž vliv na politiku strany je nulový či zanedbatelný, se však mohou zdráhat podlehnout její názorové a hodnotové indoktrinaci.¹⁶ Takoví lidé se přirozeně vyhýbají veřejnému diskurzu, v němž nemají šanci se uplatnit. Nebylo jich zanedbatelné množství a nebyli to jen intelektuálové. V Československu měla sice komunistická politika již před únorem 1948 podporu dvou pětín voličů, avšak *více než polovina voličstva* se orientovala podle jiných politických kritérií a hodnotových systémů (ať už filozoficky, ideologicky, či nábožensky zdůvodněných). I když časem někteří leccos z nového hodnotového systému internalizovali, velká část těchto lidí se ve svém privátním životě nadále řídila tradičními zvyklostmi, názory a hodnotami. „Revizionisté“ však postoje celé společnosti ztotožňují hlavně s postoji těch, kteří v diktatuře uskutečňující „státní socialismus“ viděli nezbytnou, zákonitou cestu k naplnění marxisticko-leninistické ideologie, nebo alespoň k dosažení svých osobních či skupinových cílů.¹⁷ Stranou tak zůstává dimenze civilizační *tradice*, která mezigeneračně přežívá – a s ní i vrstvy obyvatel, pro které tradiční názory, hodnoty a symboly spojené s dosavadním kulturním vývojem i s politickou minulostí byly důležitější než názory, hodnoty a symboly, které jim vnucovala ideologie a morálka „revolučního“ režimu.¹⁸

5) Nejde jen o to, jak lidé systém „státního socialismu“, a zejména režim diktatury vnímali, jak se v ní chovali a jak na její podněty reagovali (i to je jistě třeba

vedením.“ (KOLÁŘ, Pavel: Strana jako utopie: Komunistická identita po pádu stalinismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 234.)

- 16 Tento obranný boj proti ideologii marxismu-leninismu v nastupujícím zápasu o politické, sociální, ekonomické a kulturní uspořádání státu se odrážel už v letech 1945–1948 zejména v kulturní oblasti, jak o tom svědčí např. publikace *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*, kterou sestavil Milan Drápala (Praha, Prostor 2000). Také příspěvky přednesené na prvním sjezdu českých spisovatelů v létě 1946 už ukazují, jak zásadní byly rozpory mezi komunistickými a nekomunistickými účastníky sjezdu a vůbec tehdejšího kulturního života (viz KOPECKÝ, Jan (ed.): *Účtování a výhledy: Sborník prvního sjezdu českých spisovatelů*. Praha, Mladá fronta 1948).
- 17 Viz např. KOLÁŘ, Pavel: Communism in Eastern Europe. In: SMITH, S. A.: *The Oxford Handbook of The History of Communism*, kapitola 11, s. 203–219, zejména s. 208–210. Režim se podle teorie každodennosti neopíral jen o represivní praxi, nýbrž byl aktivně podporován těmi, kteří z něj měli nějaký prospěch či doufali, že ho dosáhnou. „Moc“ může lidi trestat, ale nemůže je přesvědčit, aby se stali starosty obcí, vedoucími brigád nebo pomocníky místní policie. „Moc“ je produkt sociální interakce a nemůže být chápána jako antiteze společnosti. Toto Kolářovo zjištění jistě platí o té části společnosti, která režim – ať z přesvědčení, či z prospěchu – podporovala. Ale jiná část společnosti, která „akceptovala“ režimní uspořádání a politiku jen zdánlivě, z nezbytí, resp. z bezmoci, a která v něm nedisponovala stejnými šancemi jako ti, kdož režim aktivně podporovali, měla vztah k režimu zcela jiný. Odlišné motivy a postoje obou částí společnosti nelze ztotožňovat.
- 18 Evropské perspektivy se neodvíjely jen ze zkušeností studené války, nýbrž také pod vlivem starších tradic, které ani po druhé světové válce nikdy zcela nezmizely. Platí to například pro náboženské tradice, liberální smýšlení, estetické ideály nebo pro působení osvícenství, moderní demokracie, vědy, industrializace – a ovšem i totalitárních diktatur, jak na to upozorňují vydavatelé v předmluvě ke sborníku: VOWINCKEL, Annette – PAYK, Marcus M. – LINDENBERGER, Thomas (ed.): *Cold War Cultures: Perspectives on Eastern and Western European Societies*. New York – Oxford, Berghahn Books 2012.

osvětlit), ale také o to, jak diktátorský režim jejich vnímání a interpretaci skutečnosti ovlivňoval a manipuloval, jak se pokoušel jejich identitu formovat, usměrňovat a měnit.¹⁹ Záleží na tom, jaké informace jim podával, či naopak zatajoval, jak působil na formování jejich názorů a postojů (mediálně, školou, oficiálním uměním, slavnostmi a manifestacemi, široce založenou „výchovou“ veřejnosti, „politickým školením“ různých profesí, ideologickými tezemi, terminologií, a také dialektickým pojetím a deduktivním naplňováním premis vyslovených „klasiky“). Je důležité vědět, jak nejen všudypřítomná propaganda, do jejichž služeb byla často zapřažena věda a umění, ale také konkrétní a diferencovaná politika uplatňovaná v každodenním životě společnosti (jako bylo selektivní přidělování výhod, či naopak udělování postihů) působily na internalizaci hodnotového systému, který měl občanům poskytovat spolehlivý návod, jak chápat skutečnost, politiku, dějiny a konečkonců i smysl života. A také jak tyto nástroje mobilizovaly občany k tomu, aby sami usilovali o přerod v „nového člověka“. Iniciátorem této změny, jež měla vést k vytvoření nové společnosti, „šité na míru režimu“,²⁰ byla v podstatné míře ideologie ve službách *institucionálně organizované moci, ovládající potřebné aparáty*.²¹

Pro výklad života společnosti a její programově předpokládané proměny (která se nikdy v plném rozsahu neuskutečnila – *absolutní* totalita je utopie) je osvětlení struktur a funkce diktatury jakožto rámce a hybatele tohoto dění stejně závažné jako osvětlení aktivity občanů jakožto aktérů, kteří v těchto rámcových podmínkách žijí, reagují na intervence režimu a hledají způsoby, jak úspěšně uplatnit své

19 Viz BAUERKÄMPER, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur: Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg, 1945–1963*. Köln/R., Böhlau 2002, s. 497. Autor potvrzuje, že téměř neomezený nárok vedení Jednotné socialistické strany Německa (SED) na monopol vědění, panování, formování a kontrolu byl naléhavě uplatňován a šel tak daleko, že trvale přetěžoval centrálu moci. Vládnoucí se tak alespoň dočasně stávali „štvanci“ své vlastní politiky, aniž ovšem podle autora vzdávali svůj nárok na vládnutí a propustili společnost ze své kontroly.

20 Jak to vyjádřil Michael Geyer v úvodu ke sborníku *Za obzor totalitarismu* (s. 55), s poukazem na jednu z následujících studií (FRITZSCH, Peter – HELLBECK, Jochen: Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa. In: *Tamtéž*, s. 404–457).

21 Funkci ideologie v totalitárním systému spatřuje polský filozof Leszek Kołakowski v tom, že intelektuálně privilegovaná třída (proletariát), reprezentovaná později partajní nomenklaturou, vědecky ví, jak má být společnost racionálně organizována, aby co nejlépe prosperovala a v nepříteli vzdálené budoucnosti dosáhla dokonalosti, a tuto pravdu vnucuje celé společnosti. „Diktatura strany se projevuje jako *diktatura pravdy*“, píše Kołakowski. I když v pozdních fázích režimu se totalitární instituce postupně rozpadávají, *totalitární vůle* zůstává a protagonisté režimu se utěšují nadějí, že po přechodných těžkostech, způsobených hlavně třídními nepřeteli, bude nastolen historicky správný, nevyhnutelný, vítězný řád. (KOŁAKOWSKI, Leszek: Der Zusammenbruch des Kommunismus als philosophisches Ereignis. In: ŚPIEWAK, Paweł (ed.): *Anti-Totalitarismus: Eine polnische Debatte*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2003, s. 117 a 119; kurzívou zvýraznil KH.)

vlastní iniciativy a zájmy.²² Totalitarismus každopádně slouží stále jako referenční bod.²³ A to i tam, kde se s ním polemizuje nebo kde je předmětem kritiky.

Jak stoupenci teorie totalitarismu, tak stoupenci historického revizionismu mají tedy svým způsobem pravdu – avšak omezenou.²⁴ Diktatura znamenala něco jiného pro její budovatele, podporovatele a profitéry – a něco jiného pro její oběti a odpůrce. Je třeba tyto difference pochopit a vysvětlit jejich kořeny. V tom ohledu čeká zastánce obou přístupů ještě hodně práce.²⁵

Pozdější verze totalitarismu

Přes kritické výtky na adresu klasických modelů totalitarismu z dílny Carla Joachima Friedricha a Zbigniewa Brzezinského i Hannah Arendtové navazovali mnozí badatelé nadále na výsledky jejich práce, kriticky je rozpracovávali a upřesňovali.²⁶ Omezovali přitom platnost strohé formulace šesti podstatných znaků totalitarismu podle Friedricha a pokoušeli se nově posoudit, jaký vliv měla struktura a funkce režimu na pronikání státní moci do života společnosti a jak na tento tlak společnost odpovídala. Zjišťovali, jakými změnami procházel způsob panování po Stalinově smrti a jak se postupně vytrácel a transformoval teror,²⁷ na jehož důležitosti byly založeny dřívější modely a jehož trvání v pozdějším období diktatury rozhodně popírali „revizionisté“. Ani pokračovatelé „klasiků“ teorie totalitarismu už teror většinou nepovažovali za konstitutivní znak totalitárního uspořádání,²⁸ který by byl

22 Sociální dějiny bez politických dějin pomáhají vysvětlit stejně málo jako obráceně politické dějiny bez zřetele k sociálním procesům. Viz FULBROOK, Mary: Methodologische Überlegungen zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: BESSEL, R. – JESSEN, R. (ed.): *Die Grenzen der Diktatur*, s. 295 (viz pozn. 12).

23 Viz HOENIGOVÁ, Bianca: Možnosti a meze jednoho paradigmatu: Teorie totalitarismu aplikovaná na státní socialismus středovýchodní Evropy. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 4 (2008), s. 652.

24 Viz McDERMOTT, K.: Stalin and Stalinism, s. 72 n. (viz pozn. 11).

25 Podnětný program prací, jimiž strukturální pojetí diktatury může být doplněno, rozšířeno a korigováno o studie každodenní „sociální praxe“ (či naopak), nastínil Thomas Lindenberger ve statí „Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR“, zejména pak v její 4. části, nazvané „Herrschaft als soziale Praxis“ in der DDR: Eine Skizze“ (in: BESSEL, R. – JESSEN, R. (ed.): *Die Grenzen der Diktatur*, s. 312–321).

26 Z množství příslušné literatury odkazují alespoň na čtyři německé sborníky obsahující závažné práce řady kompetentních autorů: SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung* (viz pozn. 7); SIEGEL, Achim (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*. Köln/R. – Weimar, Böhlau 1998; BESSEL, R. – JESSEN, R.: *Die Grenzen der Diktatur* (viz pozn. 12); JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert* (viz pozn. 2).

27 Teror neměl jen funkci zstrašovací, ale také *ideologickou*: měl zpochybňovat a rozkládat víru v dosavadní „samozřejmosti“ a naopak pomáhat k upevnění nové konstrukce skutečnosti v myslích obyvatel. S postupující indoktrinací (u velké části obyvatelstva však jen částečně úspěšnou) tato funkce ztrácela na významu.

28 V době, kdy šlo o to upevnit panování strany a zkonsolidovat státní aparát natolik, aby revoluční přechod k státněsocialistickému systému byl natrvalo zajištěn, měl teror *politickou* funkci. Měl demonstrovat nezpochybnitelnou autoritu stranického vedení, prosadit ve společnosti novou normu, vymezit hranice režimu a varovat, že žádný návrat z cesty

zakódován do DNA komunistických režimů, ale jen za jejich průvodní jev v době vyostřeného boje s „nepřáteli, zrádci a úchylkáři“. ²⁹ Navíc dospěli k poznání, že stalinský teror nebyl jen plodem režimu, ale vycházel i ze společnosti. ³⁰

Tak u vlivného německo-španělského politologa Juana Josého Linze, který věnoval formám a interpretaci nedemokratických režimů řadu prací, už masivní teror nefiguruje mezi základními znaky komunistického režimu v obdobích po Stalinově smrti. ³¹ U totalitního systému nachází Linz následující charakteristiky:

1) Existuje monistické (nikoli monolitní) centrum moci, jakýkoli pluralismus institucí nebo skupin odvozuje svou legitimitu z tohoto centra a většinou je spíše politickým výtvozem než výrazem dynamiky dřívější společnosti.

2) Působí exkluzivní, svébytná, více či méně intelektuálně propracovaná ideologie, s níž se panující skupina či vůdce v čele strany identifikují a která slouží jako základna politiky a/nebo nástroj její legitimizace. Ideologie určuje hranice, za nimiž leží heterodoxie, která nezůstává nepotrestána. Ideologie přesahuje program politických akcí, vykládá i smysl historie a interpretuje sociální skutečnost.

3) Je podporována, vyžadována a odměňována participace a aktivní mobilizace občanstva za účelem plnění kolektivních politických a sociálních úkolů, přičemž tyto aktivity jsou usměrňovány jedinou stranou a mnohými monopolistickými sekundárními skupinami. Pasivní poslušnost a apatie, stahování do soukromí, tedy jevy charakteristické pro mnohé autoritativní režimy, jsou nežádoucí. Účast občanstva je přitom omezena na plnění souhrnného účelu stanoveného centrem, které definuje legitimitu cílů a organizací, jež jsou plně pod jeho kontrolou. ³²

Od konce šedesátých let badatelé věnovali pozornost novým represivním praktikám postalinského období, jež měly už racionálnější a sofistikovanější charakter. Namísto masového teroru nastoupila rozvinutá manipulace a kontrola obyvatelstva státem, ovládaným monopolně jedinou stranou, která personálně prostoupila

ke komunismu už není možný. Teror se stal tehdy jednou z metod vládnutí, jakmile se však moc strany zkonsolidovala, jeho funkce se změnila. (Viz STRAUSS, Julia C.: *Communist Revolution and Political Terror*. In: SMITH, S. A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*, 365 n.)

29 Tamtéž, s. 356.

30 Po otevření sovětských archivů byly objeveny dokumenty, které ukazují, že i tzv. velký teror stalinských 30. let nebyl jen dílem samotného Stalina a státního aparátu, který ho rozpoutal, ale byl také vydatně živěn denunciacemi vycházejícími „zdola“. Mnozí lidé tak mj. využívali hysterie rozpoutané „hledáním nepřítele“ k osobním účelům. (Viz např. SIEGELBAUM, Lewis – SOKOLOV, Andrei: *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*. New Haven, Yale University Press 2004, s. 22–25.)

31 Sovětský svaz ve svých posledních stádiích, kdy už zavedl princip tzv. socialistické zákonitosti, se pohyboval tímto směrem. Stabilizované politické systémy se všemi znaky totalitarismu kromě široce založeného a vše prostupujícího teroru si lze přesto i podle Linze dobře představit. (LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 74 (viz pozn. 2); TÝŽ: *Types of Political Regimes and Respect for Human Rights: Historical and Crossnational Perspectives*. In: ASBJØRN, Eide – HAGTVET, Bernt (ed.): *Human Rights in Perspective: Global Assessments*. Oxford, Blackwell 1992, s. 177–221; studie vyšla v německém překladu i ve sborníku: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 519–571, zde s. 550 n.)

32 Viz LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 70 n.

veškerý státní aparát. Na kombinaci základních charakteristik totalitárního režimu s kontrolou obyvatelstva se zaměřil například německý politický vědec Peter Graf von Kielmansegg. Uplatňování totalitárního panství je podle něj možno popsat jako *nepřetržitě úsilí motivovat a kontrolovat společnost z jednoho monopolního centra*. Jako nástroj monopolního řízení sociálního jednání slouží ideologie, která výlučně a závazně rozhoduje o sociálně relevantních hodnotách a normách, na nichž spočívají schémata chápání skutečnosti. Tím se řídí i způsob výkonu moci v praxi, neboť *v monopolistickém vedoucím centru jsou koncentrovány šance vykonávat vliv*. Rozsah jeho rozhodování je principiálně neomezený a principiálně neomezená je také intenzita sankcí. Označení takovéto kombinace znaků pojmem „totalitární panství“ se Kielmanseggovi nejeví jako nepřiměřené.³³

Tento autor také poukázal na okolnost, že pod dojmem Hitlerovy a Stalinovy despotie byl teror jakožto neomezené a svévolné používání fyzického násilí dlouho považován za konstitutivní prvek totalitárního panství. Podle něj však je účelné zaměřovat se nikoli na tu nebo onu *formu* sankcí, nýbrž věnovat pozornost *potenciálu neomezené moci, která může volně rozhodovat o životních šancích jednotlivce*, ať už se týkají získání vzdělání, vyhlídek v povolání, uspokojování materiálních potřeb, nebo možností komunikace. Jestliže má někdo moc, která není vázána kontrolovatelnými podmínkami, a může ji používat k represivním účelům, jeho sankční potenciál lze z dobrých důvodů označit za totalitární.³⁴ Podle Kielmansegga je tedy „stabilita“ totalitárního systému závislá na existenci a *vybavenosti institucí a orgánů schopných uplatnit podle potřeby i teror*. Rozhodující je přitom *skutečnost, že policie a justice jsou nástrojem moci vládnoucí strany*, která jejich potenciálu může (ale také nemusí) podle uvážení kdykoli využít.

Zásadní rozlišení mezi podstatnými a sekundárními rysy diktatury přinesla práce Martina Dratha.³⁵ Primárním rysem totalitarismu jako ideálnětypického pojmu je podle něho záměr jedné skupiny politických aktérů *prosadit přes odpor společnosti a proti jejím dosavadním preferencím zcela jiný hodnotový systém*; právě tím se v jeho pojetí totalitarismus odlišuje od autoritarismu.³⁶ Sekundární rysy pak zahrnují všechny organizační (strukturální) a technické i procesuální předpoklady, kterými má být primárního cíle dosaženo. Přitom nezáleží na tom, zda společnost totalitárnímu panství klade odpor skutečný, nebo je-li jen domnělý, anticipovaný (mohl by přijít). Kdo má v plánu nastolit totalitární systém, ten mu chce vtisknout nové obsahy a moc k jejich prosazení „absolutně“, ne „relativně“.³⁷ Určující charakteristikou totalitarismu je podle Dratha nikoli nesvoboda o sobě, nýbrž

33 KIELMANSEGG, Peter Graf von: Krise der Totalitarismustheorie? In: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 286–304, zde s. 298. Článek byl původně otištěn v časopise *Zeitschrift für Politik* v roce 1974.

34 Tamtéž, s. 299.

35 DRATH, Martin: Totalitarismus in der Volksdemokratie. In: RICHERT, Ernst (ed.): *Macht ohne Mandat*. Köln/R. – Opladen, Westdeutscher Verlag 1958, s. ix–xxxiv; znovu in SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismusforschung*, s. 310–358.

36 Tamtéž, s. 337.

37 Tamtéž, s. 347.

vnucená nesvoboda, k níž patří i nátlak k sebepřemáhání (*Zwang zum Zwange*).³⁸ Jde o záměrnou aktivitu panujícího režimu, který oktrojuje ovládaným subjektům hodnotový systém, jenž má řídit jejich myšlení a kontrolovat jejich chování.

Drathův koncept, který osvětloval především podstatu a působení totalitárního režimu, aplikoval na analýzu mikrosociálního dění v rovině každodennosti Werner Josef Patzelt.³⁹ Sleduje transformaci společenských hodnot pod vlivem propagandy a nátlaku v každodenním životě a snaží se tak osvětlit totalitární panství pohledem zdola. Výzkum diktatury se má doplnit a zpřesnit díky porozumění, jak ji ve svém běžném životě zažívají ovládaní, respektive jak internalizují její aktivity zaměřené na změnu hodnotového systému. Patzeltovi jde o to *vysvětlit proces tvorby nové konstrukce sociální, respektive politické skutečnosti a mechanismy jejího upevňování*, jež mají vést k loajálnímu chování ovládaných. Centrem jeho pozornosti se stává konceptualizace mechanismů a strategií, jimiž totalitární moc rozvrací ve vědomí společnosti staré „samozřejmosti“ (pojmy a hodnoty vnímané dříve jako samozřejmé), aby je nahradila „samozřejmostmi“ novými. Všimá si také procesu rozkladu této nové, vnucované konstrukce skutečnosti, který nastává ve chvíli, kdy se ideologie dostane do rozporu s očekáváními, jež kdysi vyvolala.

Rovněž Michel Foucault, který dávno předtím sledoval proces disciplinace chování i myšlení občana státem, probíhající jak násilně, tak racionálnějšími gouvernementálními metodami, definoval totalitu jako *stranické vládnutí*. Jedna strana si monopolně podřizuje stát, omezuje autonomii jeho institucí, řídí jejich činnost.⁴⁰ Foucault zkoumá mocenské struktury jako globální strategie, které prolínají lokálními taktikami ovládaní a využívají jich, čímž chce podtrhnout, že jsou to vztahy objektivního podrobování, jež vytvářejí subjekty.⁴¹ Totalita je tu definována jako praktické vládnutí jedné strany, vykonávané prostřednictvím státu a jeho institucí různými kanály a prostředky, jimiž se dosahuje disciplinování a usměrňování společnosti (osvojování „správných“, tj. režimem vyžadovaných názorů, hodnot a postojů ke státu a veřejným záležitostem). Tato „tvorba subjektu“ dle státem vnucované šablony je podle Foucaulta pro totalitární režimy charakteristická.

Zcela jiný pohled vrhl na totalitu ještě mnohem dříve Karl Raymund Popper. Poukázal na to, že totalitární diktatura vychází z teorie, která považuje morálku za pouhou politickou hygienu. Podle její logiky je dobré to, co odpovídá zájmům vlastní skupiny, vlastního kmene, vlastní třídy nebo vlastního státu. Co jim odporuje nebo škodí, musí být vyloučeno, vykořeněno. Člověk se tak stává ozubeným kolečkem v soustrojí společnosti, zcela závislým na kolektivu, a je kontrolován „shora“ *morálkou uzavřené společnosti*. Totalitarismus není sice zcela amorální, jeho

38 Tamtéž, s. 342.

39 PATZELT, Werner J.: Wirklichkeitskonstruktion im Totalitarismus: Eine ethnomethodologische Weiterführung der Totalitarismuskonzeption von Martin Drath. In: SIEGEL, A. (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 235–272 (viz pozn. 26).

40 Viz FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009, přednáška ze 7. března 1979, s. 170 n.

41 TÝŽ: *Je třeba chránit společnost: Kurs na Collège de France 1975–1976*. Praha, Filosofia 2005, přednáška z 21. ledna 1976, s. 54 n.

morálka však je výlučně kolektivistická. Popper naproti tomu požaduje kontrolu politiky „zdola“, občanstvem. „Potřebujeme a chceme zavést morálku do politiky, nikoli ji zpolitizovat,“ zní jeho krédo.⁴²

Centrální úloha monopolně vládnoucí strany při formování společnosti v totalitární diktatuře se dnes považuje za nepřehlédnutelnou. „Režim“ a sociální aktéři mohou sice žít v symbióze, avšak zdroje a kompetence rozhodovat jsou přesto rozděleny nestejně. Vládnoucí strana rýsuje koordináty, vymezuje akční prostory a určuje také oblasti, které jsou tabu. Panství strany a plánované hospodářství se stávají materializovanou mocí, která diriguje masy – bez ohledu na jejich *Eigen-Sinn*.⁴³

Režim a společnost

Ideálnětypický model totalitarismu, charakterizující období stalinismu, nebyl tedy jen pomyslem, nýbrž dokázal v pozdějším svém vývoji do značné míry (třebaže ne úplně) vysvětlit poměry, v nichž se odehrával život společnosti v komunistickém režimu, a to nejen v období Stalinova panování, ale i po diktátorově smrti. I řada prací, které se k teorii totalitarismu či jejím jednotlivým tezím stavějí kriticky, dochází ke zjištění o významu *institucionálního rámce diktatury a jejích technik vládnutí na formování subjektů*. Tak například americká historička Sheila Fitzpatricková v úvodu ke své práci o životě ve stalinském systému podává výčet znaků, jímž tento systém charakterizuje jako zestručněný (*shorthand*) komplex institucí, struktur a rituálů vytvářejících obsah i dimenze životního prostoru sovětského člověka v éře Stalina.⁴⁴ Hlavními znaky systému podle ní jsou: vláda komunistické strany, marxisticko-leninská ideologie, bující byrokracie, kult osobnosti vůdce, státní kontrola výroby a distribuce, sociální inženýrství, akce posilující dělnictvo a stigmatizující „třidu nepřátel“, dozor policie, teror a různá neformální osobní ujednání, jimiž se lidé na všech úrovních snažili chránit sebe a získat nějaký užitek. To bylo součástí stalinského životního prostoru (*habitat*).⁴⁵ Z tohoto „těsnopisného“ přehledu lze vyčíst, že i Fitzpatricková považuje struktury režimu, kontrolujícího prostřednictvím byrokracie a aparátů (s použitím ideologického tlaku, policie a teroru) hospodářství i společnost, za pevný rámec každodenního života. Obyvatelé v něm hledají nejen své uplatnění, ale musí také být na stráži před hrozícím postihem a snažit se získat nějakým – i riskantním – způsobem

42 POPPER, Karl Raymund: *Otevřená společnost a její nepřátelé*, sv. 1: *Uhranutí Platónem*. Z angličtiny přeložili Miloš Calda a Josef Moural. Praha, Oikoymenh 1994, s. 101–107, cit. s. 106. Popperova klasická práce vyšla poprvé v roce 1945.

43 Viz BOYER, Christoph: Der Beitrag der Sozialgeschichte zur Erforschung kommunistischer Systeme. In: BRENNER, Christiane – HEUMOS, Peter (ed.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 22. bis 24. November 2002*. München, Oldenbourg 2005, s. 24.

44 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. New York – Oxford, Oxford University Press 2000, s. 2 n.

45 *Tamtéž*. Termín *habitat* je obtížné přeložitelný, označuje lokalitu, prostor, umístění.

pro sebe určité výhody, zboží nebo služby, jichž se nedostává. I když se po Stalinově smrti některé rysy diktatury a způsob vládnutí měnily, mocenské struktury zůstaly zachovány a nadále působily na myšlení, hodnocení i chování společnosti, byť jejich agresivita slábla.

Rovněž německý historik Thomas Lindenberger charakterizuje komunistickou diktaturu východoněmecké Jednotné socialistické strany Německa (SED) i v pozdějších jejích fázích jako *úsilí strany regulovat společenský život*, kontrolovat jeho pohyb a v případech potřeby ho utlumit, a to až do úrovně individuálního způsobu života. Aktivitě a vlivu společnosti byl rámcem diktatury vymezen jen úzký prostor. Mimo pracovní kolektiv, vesnici či obytnou čtvrť, za hranicí školní třídy nebo místních kulturních svazků nebyly žádné instituce, které by mohly sloužit k vyjednávání materiálních zájmů stejně jako k artikulaci sociálních a kulturních potřeb. To bylo přípustné jen v hranici základních struktur a vítáno pouze ve smyslu hesla „spolupracuj a spoluvládni“.⁴⁶

Pozoruhodnou míru vyváženosti přinesl do bádání o životě v diktatuře sborník studií *Za obzor totalitarismu*,⁴⁷ který sice zpochybňuje některé zažité dichotomie ve srovnávání nacismu a stalinismu, ale nepopírá přitom aktivní roli režimu při kontrole a tvorbě identity společnosti. Neopírá se o jednostranně pojaté sociální mechanismy nazírané jen z perspektivy každodennosti, ale vychází také z parametrů, které definují *režimem vytvářené podmínky*, v nichž se každodenní život společnosti odvíjel. K těmto podmínkám patřil nejen revolucí (respektive jiným aktem uchopení monopolní moci) nastolený systém mocenského, ekonomického a sociálního uspořádání, nýbrž i to, co dané uspořádání přineslo ve „stýkání a potýkání“ panství jedné strany (režimu diktatury) se společností v každodenním životě. Byla to nejen politická opatření (například vyloučení opozice), nejen opatření ekonomická (vyvlastnění) a intenzivní ideologická indoktrinace, ale také identifikace „nosné třídy“, která tvořila mocenskou základnu režimu a požívala řady výhod. Ruku v ruce s touto identifikací preferované základny šlo pak vylučování masy stigmatizovaných, považovaných v nejmírnějším případě za nespolehlivé, většinou však za potenciální nepřátele – se vším, co to přinášelo pro přiděl či omezování šancí i v každodenním životě či pro případné uplatnění represí. Jak se uvádí v jedné studii tohoto sborníku: „V mantinelech daných privilegií a předurčené stigmatizace mohli sovětské občany relativně volně (či rafinovaně) konstruovat vlastní žádoucí sociální identitu.“⁴⁸ Tato danost východisek stanovených panujícím režimem

46 LINDENBERGER, Thomas: Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Das Alltagsleben der DDR und sein Platz in der Erinnerungskultur des vereinten Deutschlands. In: *Aus der Politik und Zeitgeschichte*, řada B, roč. 52, č. 40 (26.5.2002), zejména 2. část: Die Diktatur der Grenze(n), s. 5–12.

47 Viz pozn. 2.

48 BROWNING, Christopher R. – SIEGELBAUM, Lewis H.: Systémové předpoklady sociálního inženýrství: Stalinské schéma identifikace a nacistický koncept Volksgemeinschaft. In: GEYER, M. – FITZPATRICKOVÁ, S. (ed.): *Za obzor totalitarismu*, s. 316. Z angličtiny přeložili Jan Mervart a Jakub Rákosník.

zůstávala v platnosti nejen v sovětském státě, ale i ve všech jeho komunistických satelitech (včetně Československa) až do jejich zhroucení.

Na propojenost a neoddělitelnost civilizačního a systémového rámce od všedního (každodenního) života ukázal i rakouský sociolog Alfred Schütz, který podrobně analyzoval struktury životního prostoru.⁴⁹ Tuto vzájemnou závislost demonstroval analýzou společenské podmíněnosti subjektivních relevancí v sociální situaci (co je pro jednotlivce důležité).⁵⁰ Vyšel z obecně přijímané premisy, že svět každodenního života je podstatně společenskou skutečností. Jednotlivec vstupuje do situace (společensky zarámované) s určitým systémem interpretačním (jak má situaci rozumět) a motivačním (jak ji hodlá řešit), který podmiňuje, co je chápáno jako samozřejmé a rutinní, a co naopak je problematické a vyžaduje reflexi a výklad. Rozhodující je, že interpretace situace a motivace jednání nespočívají vždy jen na vlastních zkušenostech, nýbrž i na zkušenostech společensky „objektivovaných“, které působí na jednotlivce jako *společenské apriori*. Přitom zde v kauzální souvislosti působí dvě historicky se měnící dimenze: rozdělení moci (*Herrschaftsverhältnisse*) a dělba práce. Role, kterou kdo v chodu společnosti zaujímá, dává jednotlivcům nestejně šance a kompetence. Společenská situace se může jevit jinak tomu, kdo má mocensky podmíněný lepší přístup k šancím, než tomu, kdo naráží na mocenské omezení svých šancí. Rozdělení moci a dělba práce (například pravidlo, že vedoucí pozice v provozu společnosti jsou v komunistické diktatuře přednostně vyhrazeny příslušníkům panující strany – poznámka KH) jsou faktory, které (nestejně) ovlivňují život jednotlivců, rodin i sociálních skupin v každodenním provozu. Obě oblasti – život každodennosti i působení civilizačních a systémových faktorů – tvoří spojitou sociální skutečnost. Jeden pohled se s druhým nevylučuje, ale doplňuje.

Teorie konfrontovaná s dalším vývojem komunistických diktatur po Stalinově smrti tedy přesněji postihla nejen způsob vládnutí „státostrany“, tj. její *působení na identitu ovládaných subjektů*, na jejich způsob vnímání, konstrukci a interpretaci skutečnosti, ale také snahu různých skupin občanstva *vyrovnat se diferencovaně s novou situací* a podle rozličných motivů a zájmů zaujímat aktivní, či pasivní postoj k chodu režimu. Názory a aktivity obyvatelstva byly tak nahlíženy jak v dimenzi každodennosti, tak v závislosti na politice a metodách praktikovaných režimem. Obě složky byly na sebe vázány – i když stále v asymetrickém poměru.

Totalitární, nebo autoritativní?

Někteří autoři se kloní k názoru, že poststalinský systém už nebyl totalitární, ale svou povahou byl spíše autoritativní nebo „moderní“ diktaturou.⁵¹ Na podstatné rozdíly mezi diktaturou totalitární a autoritativní upozornil svými rozsáhlými

49 Viz SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas: *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft 2003. *Lebenswelt* je tu chápán jako totalita přírodního a sociálního světa (s. 32), jako horizont našeho života a jeho výklad (s. 39).

50 *Tamtéž*, s. 342 nn.

51 O víceznačnosti pojmu modernity viz WAGNER, Peter: *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*. Cambridge, Polity Press 2008.

studiemi politolog Juan José Linz.⁵² Určující charakteristikou *totalitarismu* podle něho je, že v něm není žádný politický, ekonomický či sociální pluralismus zakotven ve státní organizaci (*polity*) a že dříve existující zdroje pluralismu byly vykořeněny nebo systematicky potlačeny. V *autoritativním* režimu naproti tomu existuje jistý limitovaný politický pluralismus a velmi často extenzivní pluralismus ekonomický a sociální.⁵³ Totalitární režim likviduje či vyřazuje staré elity, autoritativní režimy často přibírají do svých struktur experty či jinak vynikající osobnosti z dřívějších elit. Totalitární režim vyžaduje, mobilizuje a odměňuje aktivní účast na kolektivním díle, autoritativní režimy naopak politickou angažovanost obyvatelstva nemobilizují, neboť se zde považuje za nežádoucí. Legitimizace autoritativních režimů také nevychází z všeobecně formulované ideologie jako v totalitárním režimu, nýbrž z vyhraněných „mentalit“, jako je patriotismus nebo nacionalismus.⁵⁴ Autoritativní režimy také na rozdíl od totalitarismu neusilují o radikální přeměnu hodnotového systému ani struktury společnosti, jsou v podstatě konzervativní.⁵⁵ Linz ve svých pozdějších pracích navrhl pro období po Stalinově smrti užívat pojem „posttotalitarismus“. V něm přetrvávají nadále struktury totalitarismu, ale způsob řízení a používání donucovacích metod se mění či modifikuje (o tom podrobněji v druhé části této práce).

Někdy se diktatury dvacátého století označují jako „moderní“ režimy. Modernost je spatřována především v podmínkách, které přinesla moderní doba – hlavně koncentrací mas, urbanizací, industrializací, sekularizací a také uplatněním technických i metodických inovací umožňujících masovou kontrolu, usměrňování a manipulování obyvatelstva panujícími elitami a jim sloužícími institucemi.⁵⁶

52 LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (viz pozn. 2); LINZ, Juan José – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996.

53 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 42 n.

54 Pojem „mentalita“ přejímá Linz od německého sociologa Theodora Geigera, který na rozdíl od ideologií jako myšlenkových systémů definuje mentality jako „cesty myšlení a cítění“, více emocionální než racionální. Mentalita je intelektuální postoj, ideologie je intelektuální obsah. Mentalita je psychologický předpoklad a připravenost, ideologie je reflexe a sebeinterpretace. (Viz LINZ, J. J.: *Totalitäre und autoritäre Regime*, s. 132–134 – viz pozn. 2.)

55 Podrobnější přehled autoritativních režimů v Linzově pojetí podává Stanislav Balík ve studii *Totalitní a autoritativní režimy* (Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2007, s. 41–52). Autor upozorňuje na to, že v 90. letech Linz vyčlenil posttotalitní režimy, které dříve řadil k režimům autoritativním, jako svébytný typ. K výkladu komunistické diktatury viz též BALÍK, Stanislav: *Komunistický režim v Československu a přechod k demokracii*. In: *15 let od listopadu 89 očima přímých účastníků studentské demonstrace, 16.11.2004, Autoklub*. (Sborník CEP, č. 38.) Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku 2005. Text je také dostupný online z: <http://cepin.cz/cze/prednaska.php?ID=473>.

56 Jinak zdůvodňuje modernost komunistické diktatury historik Michal Pullmann: „Doložíme-li existenci sfér mimo bezprostřední kontrolu aparátu (domácnost, sport, rekreaci) a snahu tohoto aparátu o stabilizaci práva, máme před sebou obraz moderní diktatury, a nikoli totalitního režimu.“ (PULLMANN, Michal: Ještě k modelu totalitního panství: Odpověď na text Karla Hrubého v DaS 3/2012. In: *Dějiny a Současnost*, roč. 34, č. 4 (2012), s. 14.)

I moderní diktatury usilují přednostně o instalaci a udržení mocenského monopolu, který umožňuje indoktrinaci obyvatelstva, nepřipouštějí však politickou pluralitu, a tudíž neposkytují žádné legální alternativy k výměně, respektive k odstranění vlády, která se snaží trvale ovládat stát a podstatně měnit identitu společnosti.⁵⁷

Totalitární diktatura se liší od všech navrhovaných alternativních typů nejen tím, že převratně mění politické, ekonomické i sociální uspořádání (vymycuje předchozí systém), ale především tím, že usiluje o převratnou změnu myšlení a hodnotového systému celé společnosti. Tento totalitární *záměr* panující strany se ovšem nedaří vždy naplnit, a proto sám ještě totalitu nevytváří. K uskutečnění svého „nároku“ však režim disponuje potřebnými institucemi a aparáty, které instrumentalizuje podle mocenského zájmu centra. Jde tedy už nejen o *záměr*, ale o *proces jeho realizace*, který totalitární diktaturu v praxi nastoluje. Mocenskou základnu této realizace tvoří ta část občanstva, která podporuje monopolní vládu jedné strany, její politiku a snahu sjednotit společnost politicky, sociálně i ideologicky. K této mocenské základně se přidružuje i ta část občanstva, která je k režimu lhostejná (žije jen v dimenzi každodennosti), ale plní konformně přidělenou roli. Jiná část společnosti u vědomí své bezmocnosti se chová tak, aby zajistila existenci svých rodin a „nevyčnívala“ svým odlišným míněním a chováním. K orgánům komunistického státu a k jejich kompetenci má spíše nedůvěru a je tak trvalou latentní nositelkou pokusů o změnu režimu.

Snaha označit komunistickou diktaturu po Stalinově smrti termínem, který by nijak nereflektoval její návaznost na totalitarismus, je ve světle těchto poznatků neopodstatněná.⁵⁸ *Mezi totalitarismem a autoritativním režimem není žádný kontinuitní přechod.*⁵⁹ Naopak, pevnou kontinuitu lze nalézt mezi totalitarismem a formou komunistické diktatury v jejích dalších fázích. Jako smysluplné se mi proto jeví označovat další fáze komunistické diktatury, jež navazují na totalitarismus stalinistického typu, pojmem *posttotalitarismus*, jak to dělá ve svých pozdějších pracích Juan José Linz.⁶⁰

57 „...ani ve stalinismu, ani v poststalinismu se komunistická vláda, reprezentovaná stranou, nevzdala totalitárního nároku na hegemonii nad společností.“ (KOLÁŘ, Pavel: Čtyři „základní rozpory“ východoevropského komunismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 146.)

58 Historik Pavel Kolář oproti „zevšeobecnujícím nálepkám“ jako „totalitní režim“ nebo krátce „totalita“ preferuje jako výstižnější označení „státní socialismus“: „Ti, kteří uvažovali v širších sociálněhistorických souvislostech, dávali přednost pojmu ‘státní socialismus’.“ (Tamtéž, s. 134.) Termín „státní socialismus“ se však používal i pro označení typu režimu, v němž sice socialisty řízená vláda zestátnila převážnou část ekonomiky, ale zachovala demokratickou vládní formu (jako tomu bylo v poválečném Československu v letech 1945–1948 nebo do značné míry i v poválečné Velké Británii pod vládou labouristů). Po únoru 1948 se však režim tohoto typu v Československu (jako ostatně ve všech komunistických státech Evropy) změnil na *diktaturu jedné strany*, která vylučovala jakoukoli opozici, resp. pluralitu.

59 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 294 (viz pozn. 52).

60 O Linzově teorii posttotalitarismu viz ZNOJ, Milan – KOUBEK, Jiří: Totalitarismus a posttotalitarismus v Čechách. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), zejména s. 728 n.

Modely politických režimů je ovšem třeba vždy považovat jen za ideálnětypické konstrukty. Formy panství se v extrémně čisté, absolutní podobě nevyskytují. Reálné jsou jen konkrétní typy režimů se svými nesystémovými příměsky, nedostatky a jistou mírou poruchovosti. Realističtější je proto vnímat *tyto režimy* někde na pomyslné ose mezi oběma extrémy, jimiž je na jedné straně společnost režimem *totálně institucionalizovaná*, nesvobodná a neumožňující změnu, a na druhé straně společnost žijící v režimu *veskrze pluralitním*, umožňujícím vždy svobodnou volbu,⁶¹ a tedy i legální uskutečnění jiných alternativ k současnému režimu.

Diktatura v Československu po Stalinovi

Pozdější práce k teorii totalitarismu, a zejména nově pojatý Linzův model posttotalitarismu poskytují lepší porozumění i jednotlivým fázím komunistické diktatury v bývalém Československu.⁶² S přihlédnutím k těmto poznatkům je možné sledovat, co podstatného se měnilo, respektive ztrácelo, anebo co naopak přetrvávalo v jednotlivých fázích komunistické diktatury v Československu od Stalinovy smrti až do jejího zániku v závěru roku 1989.

Extrémní totalitarismus Stalinovy éry

Tento typ diktatury navazoval na předchozí systém totalitarismu zakladatelského období, jak se vyvinul v době Leninova vůdcovství a krátce po jeho smrti. Jeho záměrem bylo na troskách dosavadního společenského systému nastolit nový řád, v němž vznikne „nová společnost“ ve smyslu marxisticko-leninské ideologie, a s ní i nový, „socialistický“ člověk. Tento (leninský) systém měl už *základní vlastnosti totalitárního panství*: pluralita v politickém životě byla odstraněna zákazem jiných politických stran a také utváření frakcí uvnitř komunistické strany bylo znemožněno zavedením principu takzvaného demokratického centralismu. Byl nastolen mocenský monopol komunistické strany, respektive její vedoucí elity, která kontrolovala instituce a prostředky panování v oblasti politiky, ekonomiky, sociálního i kulturního života státu. Vedení strany bylo kolektivní, i když vliv Leninův v něm převažoval. Ekonomika byla převedena do státního vlastnictví a podřízena centrálnímu plánu. Veškerý život byl silně militarizován. Vytvořením Čeky (a jejich nástupnických organizací politické policie) byly vytvořeny mechanismy kontroly společnosti a systematického potlačování třídních, politických či ideových nepřátel násilnými, právně neohrazenými metodami. Marxismus-leninismus se stal oficiální ideologií státu a jejího utopického potenciálu vedení využívalo

61 BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999 (původní anglické vydání 1966).

62 Viz LINZ, J. J.: *Totalitäre und autoritäre Regime*, s. 227–256. Překlad původního anglického vydání z roku 2000 byl v německém vydání doplněn stránkami 245–256, kde jsou zachyceny i části textu z práce Linze a Stepana *Problems of Democratic Transition and Consolidation*.

jako prostředku k vypjaté mobilizaci mas, zejména členů strany, průmyslového proletariátu a mládeže.

V prvních letech po revoluci zápasila ještě bolševická strana o upevnění tohoto systému v poměrech občanské války. Teprve v pozdních dvacátých letech se situace stabilizovala. Koncem dvacátých let získává Stalin rozhodující postavení, které mu pak ve třicátých letech umožní odpoutat se od Leninova režimu a dovést totalitarismus do extrémní podoby charakterizované maximální centralizací veškeré moci a vlivu v osobě vůdce (generálního tajemníka strany), který se stává nezpochybnitelným arbitrem nejen v řízení strany a státu, ale i v otázkách ideologie, vědy, výchovy, vojenství atd. Industrializace, kolektivizace zemědělství a ruku v ruce s tím boj proti údajným nepřátelům a škůdcům sovětského systému nabyly nebývalé intenzity a rozsahu. Prostředky přinucování, zastrasování a teroru byly užívány masově bez omezujících zákonů a kontroly. Ideologie ve Stalinově zjednodušujícím podání se stala dogmatem komunistického světa. V této extrémní podobě působila stalinská diktatura ještě po druhé světové válce na utváření komunistických režimů v satelitních státech Sovětského svazu. Po krátkém pokusu o takzvanou československou cestu byl totalitární režim stalinského typu nastolen i v Československu.

Komunistická diktatura v Československu do první poloviny padesátých let tomuto modelu totalitarismu vcelku odpovídala. Byla tu bezkonkurenční vláda jedné strany, která řídila stát i společnost, nepřipouštěla žádnou opozici, ničila demokratické instituce, občanskou společnost a všechny zdroje plurality v duchu závazné ideologie. Používala k tomu zákonem neomezený teror, kontrolovala média, masové i zájmové organizace, dokončila zestátnění průmyslu a živností, kolektivizovala zemědělství a centrálním plánem řídila ekonomiku, držela si monopol k nasazení zbraní.⁶³

Přechod z totalitarismu do raného posttotalitarismu: poststalinská éra

Po Stalinově smrti fáze *extrémního* totalitarismu v Sovětském svazu končila a také v satelitních státech následovaly jisté změny. Aby se do budoucna zabránilo koncentraci moci v rukou jednoho vůdce, která ohrožovala i členy panující elity, prosadila se zásada kolektivního stranického vedení. Rok po Gottwaldově smrti byla v Československu decentralizována například i Státní bezpečnost, aby se v jejím vedení nekoncentrovalo příliš mnoho moci. Masový teror proti „nepřátelským skupinám“ (politickým či sociálním) postupně nahrazovaly selektivní metody perzekuce. Totalitární struktury však přetrvávaly. Vedoucí role komunistické strany zůstávala nadále nedotknutelná a nezrušitelná, monopol její politickobyrokratické elity trval. Totéž platilo pro závislost občanstva na státě jako zaměstnavateli a na lokálních

63 K osvětlení politiky, ideologie i praxe tohoto období přispěla řada starších historiků, zejména Karel Kaplan, jehož exilové i pozdější práce vynesly na světlo mnoho materiálu, který byl tehdy ještě nepřístupný. Kaplanovi (a také jiným starším historikům) revizionisté vytýkají, že líčí toto období jako prostoupené terorem a společnost jako režimem bezmezně utlačovanou. (Viz např. PULLMANN, Michal: Život v komunistické diktatuře: O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 12 (2011), s. 14.)

autoritách, pokud šlo o přidělování či odpírání výhod a šancí na vzestup. Dominantní postavení marxisticko-leninské ideologie bylo stále pečlivě stráženo. Vedení státu se nadále rekrutovalo z členů komunistické strany, ze struktur, které byly vytvořeny už předchozím (extrémně totalitárním) režimem. Tito lidé vyrostli v organizaci, v aparátu strany nebo v technokratických složkách totalitárního režimu a osvojili si jeho mentalitu a způsob práce. Posttotalitární režim se sice odklonil od tvrdé represe stalinské doby, ale *mechanismy panování a kontroly společnosti stále fungovaly* v různě modifikovaných formách.

Společnost období „odstalinštění“, zdisciplinovaná stalinistickým režimem a poučená dosavadní zkušeností s diktaturou, zůstávala v silné závislosti na politice současné moci i nadále.⁶⁴ Lidé se naučili myslet, mluvit a chovat se tak, aby mohli v každodenním životě přes všechna systémová rizika dosahovat úspěchů a vyhýbat se nebezpečím. Stále fungovala rozsáhlá kontrola obyvatelstva, kterou prováděly nejen orgány Státní bezpečnosti, ale i masové organizace jako odbory, mládežnické a stranické organizace (až po uliční a domovní důvěrníky), jež podávaly zprávy o chování a „náladách“ svých příslušníků i o výrocích nespokojenců v obcích, v závodech, v úřadech, na pracovištích.⁶⁵ Těm, kteří politiku strany podporovali, se otevírala možnost většího uplatnění. Jiní se dostávali do kolize s požadavky režimu, ke slovu se hlásily jejich individuální či rodinné zájmy a v mnoha případech také tradiční způsoby myšlení a hodnocení světa, které přes značné úsilí komunistického režimu o dosažení jednoty ve smýšlení „nové společnosti“ stále ještě přežívaly v hlubokém soukromí jako obranný faktor.

Přes jisté rozdíly mezi oběma typy režimu (stalinským, totalitárním a poststalinským, posttotalitárním) opírají se oba o téměř totožné mocenské struktury a aparáty diktatury, která nadále vylučuje vznik politické plurality. Oba režimy se také vyznačují absencí občanské společnosti, jejíž „buržoazní“ základna byla revoluční proměnou, ideologickou agresí a perzekucemi vytlačována, či spíše „vykořeňována“. Tím se zřetelně liší od režimů autoritativních.⁶⁶ Raný (*early*) posttotalitarismus tak úzce navazuje na předchozí politický, ekonomický a sociální systém a jeho *totalitární formu panování*. Ta nemůže vzniknout tam, kde předtím nebyl

64 Snad nejcitelněji byl extrémním totalitarismem postižen život venkova, kde vyvlastněním, kolektivizací a vystěhováním nežádoucích osob se zcela změnil život vesnice nejen materiálně (změna vlastnictví, způsobu produkce, odměňování za práci), ale i v mezilidských vztazích, založených dosud převážně na tradičních sociálních a morálních hodnotách. Zde se asymetrie moci projevovala v plném rozsahu. (Viz JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, č. 21.) Praha, ÚSD AV ČR 2001; podobně pro NDR: BAUERKÄMPER, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur: Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg*. Köln/R., Böhlau 2002; LUDZ, P. Ch.: Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft, zejména s. 576–590 – viz pozn. 7.)

65 Viz FULBROOK, M.: Methodologische Überlegungen zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR (viz pozn. 22).

66 Viz THOMPSON, Mark R.: Weder totalitär noch autoritär: Post-totalitarismus in Osteuropa. In: SIEGEL, A. (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 309–339 (viz pozn. 26).

instalován totalitární režim.⁶⁷ Mezi oběma typy režimu je nepřehlédnutelná kontinuita. Drtivá většina organizačních forem vládnoucí strany a státu, ale i odborů, zemědělských kolektivů, kulturních svazů, komunikačních systémů a podobně, byla v satelitních zemích Moskvy, tedy i v Československu, vytvořena již v období stalinského totalitarismu a fungovala i ve fázi posttotalitární.⁶⁸

Také ideologie, která byla dogmaticky kodifikována Stalinem, stále podržovala svůj vliv.⁶⁹ Souviselo to i s faktem, že vlivní funkcionáři režimu, kteří až na nepatrné výjimky zůstávali ve vedoucích grémiích strany, se snažili zabránit tomu, aby byli ztotožňováni s excesy období „kultu osobnosti“ a aby jim byla připisována odpovědnost za brutální násilí a politické procesy, které přinesly více než dvě stovky hrdelních trestů (nejen nekomunistů, ale i funkcionářů KSČ) a postihly desetitisíce občanů. Nemohli sice udržovat ideologii stalinismu beze změny v její dogmatické podobě, ale nemohli ani dovolit její destrukci nebo náhlý obrat, neboť by se tím připravili o svou legitimizační záštitu. V roce 1956 vedení KSČ úspěšně brzdilo projevy kritiky uvnitř strany i mimo ni (na druhém sjezdu spisovatelů, při studentském majálesu) a interpretovalo revolty v Polsku a Maďarsku v duchu ideologického dogmatismu. Ještě v roce 1959 komunistické vedení stále vidělo v revizionistických snahách větší nebezpečí než v přetrvávání dogmatismu.⁷⁰ Teprve v šedesátých letech se zmírňoval jeho odpor vůči pozvolné změně výkladu komunistické politiky a ideologie pod heslem návratu k „autentickému“ Marxovi.⁷¹ Vedení strany se omezovalo na brzdění příliš rychlého tempa uvolňování interpretačních mantinelů.

67 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 293.

68 *Tamtéž*, s. 245.

69 Zjednodušené pojetí světa, jak bylo závazně „vyloženo“ ve Stalinově brožurce *O dialektickém a historickém materialismu*, ještě dlouho působilo. Stalinův normativní spis byl v Československu vydán již roku 1945, v roce 1949 se dočkal už čtvrtého vydání a pilně se dál dotiskoval. Rovněž náklady „Stalinových“ *Dějin Věsvezavové komunistické strany (bolševiků)*, v nichž tvořila tato práce samostatnou kapitolu, byly statisícové. Jak uvádí sociolog Miloslav Petrušek: „Vydání učebnice, z níž se učila moje generace, se objevilo roku 1954, tedy rok po Stalinově smrti: šlo o 14. vydání, jímž se dosáhlo úhrnného nákladu 702 700 výtisků v českém jazyce.“ Široká veřejnost, vystavená těmto masově šířeným názorům, podléhala i výkladu dějin podle Stalinem kanonizovaného modelu historického materialismu. A v hlavách komunistů se cementovalo Stalinovo pojetí ortodoxie (co je pravda) a hereze (co je lež). Pravdu měla vždy Strana. (PETRUSEK, Miloslav: Stalinova verze marxismu jako jeho „ortodoxní“ model: Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech. Kapitola z historické sociologie. In: *Historická sociologie / Historical Sociology*, roč. 5, č. 1 (2013), s. 33–54, cit. s. 37, pozn. 4.) Ideologie se ovšem často přizpůsobovala nové situaci. Podnětnou úvahu „Běsi, nebo piroh socialismu?“ o proměnách (marx)-leninské ideologie a její role při instalaci a udržování komunistické diktatury publikoval Josef Mlejnek v *Securitas Imperii*, č. 26/1 (2015), s. 12–36.

70 Viz Zpráva o současné situaci ve filosofii: Usnesení ÚV KSČ ze dne 24. března 1959. In: *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ: Od XI. sjezdu do celostátní konference KSČ 1960*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960, s. 305–319.

71 Viz KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, zejména s. 293 nn.

Pokus o reformu systému

Raná šedesátá léta otevřela nové možnosti k liberálnější úpravě systému i způsobu jeho řízení.⁷² Jejich markantním symptomem je zvýšená tolerance k vnitrostranické kritice a uvolnění umělecké tvorby (zejména filmové a výtvarné); pootevření diskusního horizontu signalizovala kafkovská konference v Liblicích a Kosíkova kniha *Dialektika konkrétního* v roce 1963. Aktivizují se zájmové skupiny, jako například umělecké svazy. Čtvrtý sjezd československých spisovatelů v červnu 1967 už nezastrněně demonstruje nejen odvahu k svobodnějšímu projevu, ale narušuje i „hranice diktatury“ snahou vydobýt si širší názorový prostor.⁷³ Otevřeně se mluví o tom, jakých metod režim využívá k ovládnutí společnosti.⁷⁴ Následující měsíce přinášejí mocenský rozkol ve vedení strany, který končí porážkou skupiny kolem prezidenta a prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného. To umožňuje opoziční frakci ve straně, čerpající z odborného potenciálu společenskovědních ústavů, i oživlé intelektuální obci (ve stalinském období ještě plně integrované v dogmatické ideologii i politice strany) pokusit se o novou, reformní koncepci komunistické teorie i režimní praxe. Jde tu nejen o důslednější překonání stalinských „deformací“, rozšíření kontroly institucí a orgánů zdola, zavedení otevřeného způsobu informování veřejnosti, ale především o rozšíření občanských práv a obnovení některých svobod, které byly u nás po únoru 1948 potlačeny. Otevřenější politika KSČ si má kromě jiného získat širší a intenzivnější podporu pro reformovaný systém „státního socialismu“, jehož další trvání v té době nebylo vážně zpochybněno.

Komunistická strana sice zůstávala vedoucí silou ve státě, ale mocenský monopol byrokratické elity, která stranu dirigovala, byl jejím rozkošem silně narušen a ne všechno se už podřizovalo její taktovce. Vznikaly přitom i zájmové skupiny, které nevycházely z přání nebo iniciativy stranického vedení, aniž by to zatím mělo za následek jejich perzekuci (Klub angažovaných nestraníků, Klub 231, obnovující se sociální demokracie a další). Uvolnilo se i direktivní pouto strany k odborům,

72 „Nešlo o celkovou reformu lidově demokratického systému, nemluvě o jakékoli alternativní politické vizi. Stěžejním podnětem debaty byla snaha o návrat k ideovým východiskům marxismu, a nikoli snaha o jeho teoretickou revizi. Tento obrozený marxismus měl být nástrojem poznání své vlastní předešlé deformace stejně jako soudobé reality socialismu.“ (*Tamtéž*, s. 309.)

73 Viz HRUBÝ, Karel: Tíha omylu. In: *Listy*, roč. 32, č. 3 (2002), s. 25–29.

74 Ludvík Vaculík ve svém projevu na čtvrtém sjezdu československých spisovatelů obvinil mocenské orgány nejen z potlačování práv občanů, ale přímo z jejich degradace na poslušný objekt politické moci a na bezmocnou oběť jejích cílů. Moc vyvolává svými kroky atmosféru strachu, politické netečnosti, občanské rezignace a uvrhává občany do poddanství nového, nebývalého typu. Vybírá si k tomu pomocníky mezi lidmi bažícími po moci, toužícími po prospěchu a zisku, ale také mezi lidmi poslušné povahy nebo lidmi se špatným svědomím. „Upravit lze lidi mající strach a mnoho dětí, lidi dříve ponižované, kteří důvěřivě přijímají nabídku nové hrdosti, dále pak lidi od přírody hloupé. Na určitý čas, za určitých okolností a pro určité úkoly jsou přechodně použitelní i různí morální absolutisté a nezištní, avšak špatně informovaní entuziasté, jako jsem já,“ konstatoval se vši otevřeností Vaculík. (*IV. sjezd Svazu československých spisovatelů: Protokol. Praha 27.–29. června 1967. Praha, Československý spisovatel 1968, s. 143.*)

mládežnickým a jiným masovým organizacím. Také pseudostrany Národní fronty se aktivizovaly v úsilí o získání určité autonomie. Politická pluralita však ještě připuštěna nebyla: KAN, K-231 a sociální demokracie se nikdy nedočkaly skutečného uznání úřední registrací.⁷⁵ Uvolnění, které nastalo hlavně s dalekosáhlým faktickým osvobozením tisku a veřejného slova od cenzury, však bylo zřetelnou známkou, že posttotalitární režim se nyní distancuje od stalinského *extrémního* totalitarismu rozhodněji a opravdověji než v předchozí „novotnovské“ fázi. Také společnost se v nebyvalé míře aktivizovala. Ve veřejném prostoru se diskutovaly názory, které nebyly v souhlasu s dosavadním autoritativním diskurzem.⁷⁶ V roce 1968 tak dochází podle Linzovy terminologie k *pokus* o proměnu totalitárního systému v „posttotalitární režim volbou“ (*by choice*). Tento posun byl totiž částečně iniciován volbou „shora“ (částí komunistických funkcionářů a intelektuálů) a podporován sympatiemi „zdola“ (částí členské základny KSČ i širokým proudem lidí stojících mimo stranu).

Osm měsíců pokusu o přestavbu komunistického systému v Československu mezi lednem a srpnem 1968 se od předchozích let odlišuje odkrytím *nejednotnosti ve vedení i v mocenské základně režimu*. Až dosud se zdálo, že politika strany (zdánlivě jednotné) má podporu drtivé většiny obyvatelstva, které (alespoň navenek) pozitivně odpovídalo na její mobilizační výzvy, osvojovalo si jazyk ideologie, respektovalo stranickou hierarchii, chovalo se „poslušně“ („souhlas“ voličů se odrážel v téměř stoprocentním přitakání vládě jedné strany, kamuflované Národní frontou). V prvních měsících roku 1968 však se pojednou strana prezentovala nikoli jednotně, nýbrž přinejmenším ve třech různých podobách, jak ukazuje ve své práci historička Jitka Vondrová.⁷⁷ Byly tu „konzervativní síly“, které se bránily jakýmkoli reformám, a v opozici vůči nim „pokrokové síly“, které naopak usilovaly o reformu, respektive nápravu minulých chyb režimu a stávajících nedostatků. Ale ani tyto „pokrokové“ síly nebyly zcela jednotné. Centristické jádro, stojící za prvním komunistickým tajemníkem Alexandrem Dubčekem, se snažilo zlidštit a liberalizovat stalinské dědictví, aniž by se přitom narušila jeho socialistická podstata, tj. hospodářské plánování, „společenské vlastnictví výrobních prostředků“ a mocenský monopol komunistické strany (jak to vyjadřoval *Akční program KSČ* z dubna 1968). Slibovalo kontrolu moci „na základě partnerství a oponentury, soutěží myšlenek a lidí“, jak to je také obsaženo v návrhu zprávy chystaného sjezdu strany ze srpna 1968, ale pod podmínkou, že nedojde k protisocialistickému či antikomunistickému zvratu (který byl nepřipustný i pro SSSR a další „spojence“ v rámci východního bloku).⁷⁸ Vedle toho však zastánci radikální reformy (mnozí intelektuálové a také třeba Městský výbor KSČ v Praze) často překračovali hranice vymezené komunistickou

75 Viz HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K-231 v období pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

76 Viz HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 545–574.

77 VONDROVÁ, Jitka: *Reforma? Revoluce? Pražské jaro 1968 a Praha*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 45.) Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2013, s. 9.

78 *Tamtéž*.

věroukou a usilovali o to, aby se režim v dlouhodobější perspektivě přiblížil politické pluralitě.⁷⁹ I když tyto návrhy nacházely u obyvatel nečekaně silnou podporu, pozice radikálních reformátorů nebyla ve straně dostatečně silná, aby mohli své návrhy ve stále mocném stranickém centru prosadit. Vedoucí role komunistické strany (přes nejednotnost stranických elit) nesměla být zpochybněna. Ani snaha Slováků dosáhnout větší autonomie nezpochybňovala komunistické panství v obou polovinách republiky.

Z krátké existence pražského jara tak zůstalo především jedno důležité zjištění: nejen strana, ale především *společnost*, kterou režim dříve prezentoval ve své propagandě jako šik sevřeně krácející za komunistickou stranou, se ukázala být heterogenní, zájmově, názorově i hodnotově diferencovaná.⁸⁰ Vedle loajálních stoupců strany, její politiky a ideologie tu byla nemalá část (také členstva KSČ), která se k její předchozí politice vyjadřovala – teď už i v tisku a ve veřejné diskusi – kriticky až odmítavě. Tato heterogenita vnímání, myšlení a hodnocení ve „společnosti“ se měla znovu projevit v plné síle a důsažnosti na konci osmdesátých let. „Jednotná společnost“ se ukázala jako iluze.

Brežněvovská restaurace dynamiku tohoto reformního procesu, uvolněného původně Nikitou Chruščovem, zastavila. Okupace Československa se stala zřetelným signálem konce tohoto typu panování jedné strany, která se sice reformuje, nicméně zůstává stále neodvolatelně „vedoucí“ silou režimu, a tím i „socialistického“ systému.⁸¹

79 Zřetelně vyjádřil takový záměr reformy marxistický filozof Robert Kalivoda: „Pro současnou fázi realizace moderní socialistické demokracie to prakticky znamená vytvoření *naprosté svobody* pro různé světonázorové a kulturní koncepce, pokud respektují socialistickou organizaci společnosti.“ (KALIVODA, Robert: Demokratická a kritická myšlení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 11 (1968), s. 6.) Kalivoda připisoval reformě i možnost vytvořit pluralitu politických stran, právně garantovaný zákaz cenzury, zrušení tzv. kádrových stropů, a dokonce i vedoucí úlohy komunistické strany, jež byla zakotvena v ústavě. To vše ovšem s jednou podmínkou: že bude zachováno „společné jádro socialistického programu“ při partnerské kooperaci s komunistickou stranou.

80 Tento postřeh vyjádřil už Ferdinand Peroutka v rozhovoru s Václavem Havlem, který ho v roce 1968 během svého pobytu v USA navštívil na chalupě v Lost Lake. V *Dálkovém výsledku* s Karlem Hvízďalou to Havel reprodukuje takto: „...nejdůležitější bude uchovat z Pražského jara jednu méně nápadnou, ale z perspektivního hlediska nesmírně významnou věc: pluralitu společenského sdružování ‘zdola’ ... jako politický výraz skutečných intencí života a nástroj jeho obrany proti totalitním nárokům systému.“ (HAVEL, Václav: *Dálkový výsledek*. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výsledek*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 699–917, cit. s. 720.)

81 Tento typ, k němuž směřoval československý pokus o reformu v roce 1968, byl nakonec po přechodném typu „zralého“ (*mature*) posttotalitarismu realizován v radikální podobě koncem 80. let v Maďarsku, kde se vedení komunistické strany rozhodlo pro odklon od sovětského monopolního systému a připravilo přechod k systému pluralitnímu, v němž byly nakonec k soutěži připuštěny i demokratické strany. Stejným směrem, i když odlišným způsobem, šel vývoj i v Polsku. (Srv. LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 306–311.)

Zatuhlý posttotalitarismus: brežněvovská a husákovská éra

Po 21. srpnu 1968 přichází z „centrály revoluce“ tlak na zásah proti reformám a jejich protagonistům a se postupně obnovil totalitární režim v poststalinické podobě. Opatření, která zabráňovala užívání neomezené vůle a brutálních metod jednoho vůdce, zůstávají však už v trvalé platnosti. Renesance dřívějšího (poststalinického) režimu s tímto omezením (provázená u nás stranickými prověrkami, vylučováním ze strany, selektivním postihem jinak smýšlejících, ale ne už masovým terorem) vede k pacifikaci té části společnosti, která se aktivizovala za pražského jara. Postupně tak nastává fáze *zatuhlého (frozen) posttotalitarismu*, jak tento stav režimu výstižně nazývá Juan José Linz. Režim se neoproštuje od totality, jak by termín mohl napovídat, ale je to *totalita fungující jinak* (jak to blíže charakterizoval například Václav Havel v esejí *Moc bezmocných*).⁸² Spočívá v systému soustavného usměrňování, které produkuje kontrolu občanstva nejen režimem, ale i navzájem mezi občany, tedy každodenním okolím, přizpůsobujícím se – záměrně či nereflektovaně – podmínkám, v nichž je nuceno žít. Těžce postižen je i život univerzit a odborných ústavů, zejména v oblasti humanitních a sociálních věd. Období po zásahu „bratrských“ armád je tedy pro jedny „participativní diktaturou“ (řečeno s Martinem Sabrowem), v níž stranické vedení staví na podpoře těch, kdož souhlasí s programem takzvané normalizace; pro druhé však zůstává tuhým posttotalitárním systémem, opřeným o stranický aparát, loajální experty a tajnou policii, jejichž přičiněním identifikuje, vyčleňuje a potírá své kritiky a odpůrce (čistky, degradace v zaměstnání, znemožnění studia a podobně). O souhlas ostatního občanstva se režim nemusí už starat, neboť je dosavadní zkušeností s diktaturou dostatečně zdisciplinováno, pacifikováno a zachovává (alespoň navenek) poslušnost.

Posttotalitární režim sedmdesátých let upevnil všechny podstatné struktury a funkce typické pro totalitarismus: koncentraci moci ve všech klíčových oblastech života státu a společnosti v rukou politickobyrokratické elity, vykořehování jakýchkoli náběhů k politickému pluralismu, směrodatné působení (marxisticko)-leninské ideologie, kontrolu obyvatelstva tajnou policií (která byla v roce 1974 opět podřízena ministerstvu vnitra), nomenklaturní princip obsazování funkcí s daným kádrovým stropem pro nekomunisty a preferencí „spolehlivých“ členů KSČ. Jednota vládnoucí strany a státu (respektive jejich částečné splývání), která byla za vlády Klementa Gottwalda a Antonína Novotného symbolicky demonstrována tím, že první muž ve straně se stal i prvním mužem ve státě (prezidentem republiky), byla po abdikaci generála Ludvíka Svobody znovu okázale potvrzena v osobě Gustáva Husáka jako generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ a současně prezidenta Československé socialistické republiky. Represivní soudnictví a potlačovací metody se od dřívějších extrémních forem (zejména teroru počátečních padesátých let) lišily větším respektem k zákonu, který alespoň *formálně*

82 „Oním ‘post-’ přitom nechci říci, že by šlo o systém, který už totalitní není; chci naopak říci, že je totalitní zásadně *jinak*, než jak jsou totalitní ‘klasické’ diktatury, s nimiž je v našem povědomí pojem totality obvykle spjat.“ (HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: *TÝŽ: Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výsledek*, s. 224–330, cit. s. 230, kurzívou zvýraznil VH.)

měl být dodržován. *Politická, ekonomická a ideologická struktura, její provázanost a výlučné postavení komunistické strany a ideologie spolu s profesionálně organizovanou kontrolou obyvatelstva zůstaly podstatnou charakteristikou i zatuhlého režimu posttotalitárního* – třebaže zejména v ekonomice a na lokálních úrovních začínaly jeho řídicí funkce v dalších letech dostávat trhliny.

Působení ideologie na společnost procházelo v té době nepřehlédnutelnou změnou.⁸³ Už neinspirovala, její obsah se zúžil na několik potřebných frází, jimiž se občan vyvazoval z podezření, že je nepřitelem režimu. Působil i tlak západní civilizace. Společnost přes izolaci od nekomunistického světa podléhala globálním trendům bydlení, oblékání, konzumu, uměleckého výrazu (zejména v oblasti populární hudby); moderní komunikační prostředky jako rozhlas a televize umožňovaly proniknout informacím a uměleckým reprezentacím z liberálně orientovaného západního světa. Také v mezinárodní konstelaci došlo k závažným posunům, symbolizovaným podepsáním Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Helsinkách. To posilovalo od druhé poloviny sedmdesátých let opoziční nálady ve společnosti, proti nimž však už represe nebyla uplatňována masově, ale selektivně. K veřejnému nesouhlasu se sice odhodlalo jen málo lidí (například chartisté, autoři a vydavatelé samizdatů, některé umělecké skupiny a podobně), ale ve vědomí společnosti, zejména mezi mládeží, znatelně rostly otevřeněji kritické postoje a projevy vzdoru.

Posttotalitarismus úpadku

Společnost posledního desetiletí komunistického režimu (jde jen o velmi hrubé časové vymezení) byla tedy už v mnoha ohledech pozměněná. Ze starších generací se někteří zcela, jiní částečně se státněsocialistickým systémem a s komunistickou diktaturou buď identifikovali, nebo si prostě zvykli; bylo však stále dost těch, kteří ji vnitřně nedovedli plně přijmout. Rodili se do ní také noví lidé a mezi mládeží stále rostl počet nonkonformních, kteří vyjadřovali svým alternativním způsobem života protest proti omezujícímu režimu. V podstatě však ve vnímání většiny společnosti diktatura zevšedněla, zdegenerovala v navyklou kulisu, v níž se lidé chovali převážně konformně a snažili se vylepšit, či alespoň si udržet dosavadní způsob života.

Státní aparát byl sice stále prostoupen příslušníky komunistické strany, ti však už přinášeli pro svou práci jiné předpoklady. Do vedoucích funkcí se dostávali mladší lidé, kteří už nebyli fanatiky ideologie, ale zkušenými manažery moci. Neopírali se už o dělnickou třídu (i když ji jako základ systému nepřestávali

83 Historička Lenka Kalinová zjišťuje, že část obyvatelstva včetně dělnictva se v důsledku zklamání po roce 1968 přestala angažovat za společenské hodnoty a ve větší míře se věnovala soukromým aktivitám a zlepšování materiálních podmínek svého života, jak to odpovídalo měřítkům konzumní společnosti. (KALINOVÁ, Lenka: Dělníci v normalizaci: Dělnictvo a sociální stát v Československu. Sociální postavení a postoje dělnictva v 70. a 80. letech. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Česká společnost v 70. a 80. letech: Sociální a ekonomické aspekty*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 11.) Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2012, s. 55.)

rétoricky vzývat), ale o nomenklaturní kádry, o instituce a aparáty, k nimž patřily i nadále bezpečnostní složky. Měli jistě zájem na zlepšení provozu ekonomiky a zásobování a chtěli mít přitom svůj pověstný „klid na práci“. Ale i jim stejně jako jejich starším kolegům ve vedení šlo především o udržení výsadního postavení či o mocenský vzestup. Strana jako taková zůstávala „totalitní“. Její špičky se nehodlaly a neuměly o moc dělit s opozicí jako vedoucí komunisté v Polsku a v Maďarsku. Nedokázaly se ani odhodlat k rázné reformě. „Normalizační“ režim se do posledních dnů nevzdával svého zbyrokratizovaného mocenského monopolu a udržoval v provozu většinu mechanismů kontroly společnosti.⁸⁴ Ideologie sice už nemotivovala, ale závaznost jejího kodexu formálně nadále platila. Vedení strany se spokojovalo s vnějšími projevy loajality a nekladlo už takový důraz na indoktrinaci; ideologie ve vědomí občanů se zdála být výchovou, působením médií a režimním jazykem pevně zakotvená. Takový režim se pořád ještě může jevit jako stabilní, ale ztratí-li vnější podporu (což se stalo po Gorbačovově změně zahraniční politiky v období perestrojky), dochází i k jeho vnitřnímu oslabení.⁸⁵ Při stoupající politické bezradnosti panující byrokratické elity, doprovázené ideologicky založenou ritualizací politiky, získala sice společnost širší prostor pro privátní i kritické aktivity v *nepolitické oblasti*, nemohla však přimět centrální moc k reformám, které by charakter diktatury podstatně měnily.

Vztahy mezi panující mocí a obyvatelstvem se ustálily na vzájemné snaze vyhýbat se konfliktům. Diktaturu většina obyvatel pocítovala jako nezvratný režim (zajišťovaný „na věčné časy“ spojenectvím se Sovětským svazem), jenž nadále vykonával své regulační funkce, ale jehož pravidla a opatření se dala obcházet (různými druhy korupce, využíváním osobních vztahů, černým trhem zboží i služeb a podobně) a v němž bylo možné najít si své „niky“, kam jeho působení ani tlak ideologie nepronikaly. Lidé se v daném rámci snažili o naplnění svých malých ideálů (dosáhnout lepšího zaměstnání, bydlení, vzdělání a podobně), o přátelské vztahy ke svým sousedům či kolegům na pracovišti, o bezstarostný život v rodině a mezi přáteli, o uspokojivé využití volného času. Tento pozitivní postoj k uchování a rozvoji života, který se často uvádí jako argument proti tomu, aby byl pozdně

84 Viz PULLMANN, Michal: Gewalt in der Umbruchzeit der ČSSR. In: SABROW, Martin (ed.): *1989 und die Rolle der Gewalt*. Göttingen, Wallstein 2012, s. 337–356. Pullmann tu konstatuje, že dosavadní praxe státního násilí, které potlačovalo především politickou opozici, náboženské obce, nekonformní chování apod., zůstávala přes všechny reformy 80. let až do konce desetiletí téměř nedotčena: trvala perzekuce opozičníků a nekonformních osob, která zasahovala často také jejich příbuzné a znamenala dlouhodobé důsledky pro jejich životní perspektivy. „Centralizace represivních orgánů a utajování jejich rozhodnutí a postupů zůstávaly nejdůležitějším znakem státněsocialistického uspořádání až do jeho zhroutení.“ (Tamtéž, s. 337; viz též Writing history in the Czech and Slovak republics: An interview with Michal Pullmann. In: *Social History*, roč. 17, č. 4 (listopad 2012), s. 384 n.)

85 Vnější stabilita systému je dána jeho včleněním do většího mocenského bloku, jehož jednotlivé prvky se vzájemně posilují a podmiňují, eventuálně se mocenskými zásahy řeší vnitřní konflikty (srv. PETRUSEK, Miloslav: *Společnost pozdní doby*. Praha, Sociologické nakladatelství 2006, kapitola „Post-totalitní společnost“, s. 314–316).

„normalizační“ režim označován za totalitární,⁸⁶ se ovšem ve společnosti projevuje a prosazuje za všech režimů i okolností, a nemůže být proto argumentem pro legitimizaci komunistické diktatury jako „moderní“, netotalitární. Masové slavnosti a rituály, vyžadovaná demonstrace jednoty a respektu k autoritě strany, vyznávání režimních symbolů a projevy kolektivního „nadšení“ (při oslavách 1. máje, výročí ruské říjnové revoluce a podobně) vyvolávaly pořád ještě zdání ideové i politické jednoty strany a společnosti, která u stoupenců a sympatizantů režimu mohla být i pociťována jako skutečná. Tato zdánlivá stabilizace vedla režim k podstatné změně v postoji k občanské pasivitě. Zatímco v počátečních letech komunistické diktatury byla pasivita považována za podezřelou, v jejích posledních letech nebyla už hodnocena tak nepříznivě; pasivní občan nebyl svou neangažovaností *eo ipso* podezřelý (podobně jako v kádárovském Maďarsku), stačilo, když dodržoval rituály. Za manifestovanou (nikoli skutečnou) jednotou a „poslušností“ se však skrývalo mnoho různorodých zájmů, rozporů, ideové prázdnoty a nespokojenosti.

Tato nespokojenost se stala obecně rozšířeným jevem, prostupujícím společenskou atmosféru. Projevovalo se to mimo jiné rozrůstáním šedé zóny, tvořené lidmi, kteří sice ještě plnili jisté funkce v rámci režimu, ale sami mu už nedůvěřovali a jejich porozumění pro kritiku režimu vzrůstalo.⁸⁷ Společnost, která vycítila vzrůstající obtíže a bezradnost režimu, počala jeho panování zlehčovat. Nerevoltovala sice politicky, to bylo stále ještě riskantní, projevovala však vzrůstající nezájem o ideologii a věci veřejné a stahovala se stále více do privátní sféry. Také ekonomičtí manažeři a lokální představitelé moci uvolňovali svá pouta k ústředí. Nižší funkcionáři a řadoví příslušníci komunistické strany plnili své povinnosti už bez nadšení, ideologie nemobilizovala žádnými novými perspektivami. Strana už nebyla pro velkou část z nich bojovým šikem, ale legitimací k většímu přídelu šancí. Vyprchání utopické komponenty marxistické ideologie vedlo zejména u středních a nižších kádrů strany a státu ke ztrátě víry v naplnění vize beztřídní společnosti,⁸⁸ což přispívalo k oslabení chodu celého systému. A bylo to právě v důsledku *slabosti režimu, nikoli díky jeho úmyslu či benevolenci*, jestliže se otevíral poněkud větší prostor pro působení opozičních sil a nekonformní aktivity (zrod nových nezávislých iniciativ, šíření samizdatů, organizování rockových a undergroundových koncertů).⁸⁹

86 Viz PULLMANN, M.: Ještě k modelu totalitního panství (viz pozn. 56).

87 ŠIKLOVÁ, Jiřina: Šedá zóna a budoucnost disentu v Československu. In: *Proměny*, roč. 28, č. 1 (1990), s. 5–12. Text projevu, který autorka zaslala sympoziu konanému začátkem října 1989 v bavorském Frankenu, vyšel v newyorském exilovém časopise až po pádu komunistického režimu.

88 „V průběhu šedesátých, sedmdesátých, a zejména osmdesátých let většina řadových komunistů nejspíše ztratila víru v dosažitelnost skutečné komunistické beztřídní společnosti. Po celou tuto dobu však komunisté nepřestali věřit v legitimní právo dělnických stran vést společnost na cestě k blíže neurčené alternativě jak vůči kapitalismu, tak stalinismu.“ (KOLÁŘ, Pavel: Strana jako utopie: Komunistická identita po pádu stalinismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 254.)

89 Podle Petra Pitharta „normalizační“ režim na rozdíl od autoritativních režimů stále ještě „dosti spolehlivě udržoval ve stavu umrtvenosti i ty sféry veřejného života, které autoritářský

Závěrečná fáze monopolní vlády komunistické strany končí rozpadem autority a řídicí schopnosti strany. Koncem osmdesátých let nastalo období „dysfunkční totality“, jak tuto možnost vývoje totalitárního režimu předvídal už v roce 1971 Zbigniew Brzezinski: Politické elity se brání zásadnějším reformám. Dominance systému i ideologie je oslabena, což vede k méně dogmatickému a méně totálnímu podřízení společnosti. Vynořují se odchylné názory a odchylně orientované skupiny. Přinucovací metody jsou sice stále ještě považovány za legitimní, ale nejsou už užívány automaticky.⁹⁰ Chybí motivující perspektiva i vůle k podstatnější reformě systému, natož ke změně samotného režimu. Jen vůle k monopolnímu panování u mocensko-byrokratické elity přetrvává. Juan Linz nazval tuto fázi „posttotalitarismem úpadku“ (*decay*).⁹¹

Milionový „disent“

Velká část společnosti v Československu, povzbuzena úspěchy lidových hnutí v Polsku a Maďarsku, aktivitou veřejnosti v Německé demokratické republice a postojem

režim zpravidla lhostejně 'nechává žít', víceméně je toleruje“, což lze připsat jen ochablosti jeho sil, ale ani v nejmenším jeho realismu, či dokonce ochotě k toleranci. (PITHART, Petr: 1969–1989: Chybějící pojem, či spíše nechuť k porozumění? In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 690.) Naproti tomu politolog Stanislav Balík považuje existenci tzv. společenské smlouvy (tj. nabídky sociálních jistot a relativního růstu blahobytu výměnou za depolitizaci společnosti, tedy za rezignaci na možnost aktivně zasahovat do politiky) za známku toho, že v Československu v době „normalizace“ nemohlo jít už o režim totalitární. Podle něj je třeba tento režim považovat za autoritativní, neboť společenská smlouva s veřejností je typická právě pro autoritativní režimy (a „nemožná v režimech totalitních“). (BALÍK, Stanislav: Komunistický režim v Československu a přechod k demokracii – viz pozn. 55.) Balík ovšem přehlíží podstatný rozdíl, na který upozornil Pithart: autoritativní režimy tolerují společnosti jistou volnost i ve sféře veřejného života (např. v ekonomice či světónázorové orientaci), kterou se totalitární režim snaží udržovat pod svou kontrolou i v období své dysfunkčnosti (tj. ve stavu umrtvenosti). To, co je pro autoritativní režim charakteristické už od počátku (tedy jistá pluralita s výjimkou politiky), je v závěrečné fázi „normalizace“ výsledkem ochablosti režimu, nikoli jeho vůle či změn v jeho struktuře.

90 BRZEZINSKI, Zbigniew: Disfunctional Totalitarianism. In: BEYME, Klaus von (ed.): *Theory and Politics*. Den Haag, Kluwer 1971. Přetištěno v německém překladu in: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 263–276 (viz pozn. 2).

91 Politolog Jan Cívín ve srovnání československého režimu druhé půle 80. let v odlišné optice teorií totalitních, posttotalitních a autoritativních režimů podává tuto charakteristiku: „Komunistická strana neustále drží dominantní postavení ve společnosti. Přihlíží ale k názoru odborníků a svoji moc čím dál víc racionalizuje a byrokratizuje. Navenek sice působí homogenním dojmem, ve skutečnosti v ní však existuje latentní konflikt mezi pragmatickými a ortodoxními členy. Ke zformování celé pragmaticky orientované stranické frakce ovšem nedojde. Režim přitom rychle ztrácí legitimitu a přichází o své ideologické ukotvení. Ideologie se totiž formalizuje a vyprazdňuje. Režim se navíc stává 'schizofrenním'. Výrazně se v něm projevuje rozpor mezi oficiální a neoficiální verzí světa s tím, že té oficiální verzi už takřka nikdo nevěří. 'Ledový krunýř' zamrzlého posttotalitarismu zkrátka začíná 'tát', což je příznakem blížícího se pádu režimu.“ (CIVÍN, Jan: Tání československého komunistického režimu v letech 1985–1989. In: BUDIL, Ivo – NOVÁKOVÁ, Tereza (ed.): *Totalitarismus*, sv. 2: *Zkušenost střední a východní Evropy*. Plzeň, Západočeská univerzita 2006, s. 35–42, zde s. 41.)

gorbačovského vedení, které spojilo plán perestrojky se zásadou nevměšování do záležitostí satelitů,⁹² vstupovala na sklonku osmdesátých let do veřejného prostoru s jiným diskurzem, než jaký byl v předcházejících desetiletích nastolován a usměrňován režimem.⁹³ Byl-li dissent v sedmdesátých letech omezen na stovky a v osmdesátých letech postupně na několik tisíc osob, v létě a na podzim 1989 už podepsaly petici „Několik vět“, žádající otevřený dialog a větší svobody, desetitisíce občanů. V listopadu a prosinci vzrostl počet protestujících v republice na milionovou masu. Tato odvaha velké části obyvatel Československa k povalení diktatury nevyrostla jen z rezignace, z omrzení režimem, z nevíry v jeho ideologii a autoritativní diskurz, ale také z nepotlačitelné touhy po plnějším a důstojnějším životě, která přetrvávala po celou dobu komunistické diktatury v tradičních návycích a normách i ve způsobu myšlení a hodnocení velké části společnosti, třebaže se k ní po léta veřejně hlásila jen hrstka chartistů a dalších oponentů. Také tradice politické demokracie spojená s ideály sociální spravedlnosti, ústící do představ o syntéze socialistického systému s demokratickým pluralitním režimem, měla ve společnosti širokou základnu.⁹⁴ Bez trvalé nechuti k diktatuře, která lidem vnucovala jiný hodnotový systém a jinou morálku, bez vědomí alternativních politických, světonázorových a morálních idejí a hodnot, bez podprahové naděje na jiné, lepší uspořádání státu a plnější život společnosti nebylo by vůbec pochopitelné, jak mohl v závěru roku 1989 vypuknout tak rozhodný masový odpor velké části společnosti proti komunistické diktatuře, která stále ještě disponovala účinnými prostředky násilí.

92 Sovětské vedení se skutečně do vnitřní krize československého režimu nevměšovalo: „...v konečné fázi byly rozhodující faktory domácí. Byly to především probuzení a stupňovaná odvaha společnosti – či lépe řečeno některých sociálních, profesních či věkových skupin – a za druhé existence organizované (a do jisté míry už společensky etablované) opozice, která převzala vedení společenského pohybu, měla ve veřejnosti nutný kredit a autoritu a dokázala na vývoj situace pohotově reagovat.“ (TŮMA, Oldřich: Mezinárodní souvislosti kolapsu komunistického režimu v Československu. In: KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Deset let soudobých dějin: Jednání sekce Soudobé dějiny na VIII. sjezdu českých historiků*. Praha, ÚSD AV ČR 2001, s. 125.)

93 Během roku 1988 vznikl v prostředí Charty 77 manifest Hnutí za občanskou svobodu nazvaný „Demokracii pro všechny“, který upozorňoval na neutěšený stav společnosti a země, jež si sice současná moc uvědomuje, ale není schopna zříci se totalitního způsobu vlády. Manifest požadoval už nejen svobodu duchovního života či pohybu a obnovu právního řádu, ale také obnovení politického pluralismu. Vyjadřoval odpor k tomu, „aby byla v ústavě zakotvena vedoucí role KSČ nebo jakékoli jiné politické strany či sdružení organizací, jež by si přivlastňovalo právo vystupovat za všechny“. (Demokracii pro všechny: Manifest Hnutí za občanskou svobodu. In: HLUŠIČKOVÁ, Růžena – CÍSAŘOVSKÁ, Blanka (ed.): *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989: Sborník dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1994, s. 25–34, cit. s. 26. kuzívou zvýraznil KH.) Srv. také MIDDELL, Matthias: Two Ways of Telling the Story? In: SMITH, S. A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*, s. 174 (viz pozn. 11).

94 Na základě těchto tradic předvídal nový pokus společnosti o odstranění komunistické vlády už kanadský historik Herbert Gordon Skilling v monografii *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton, Princeton University Press 1976, s. 852).

Facit

Pozdní fáze komunistické diktatury v Československu není zcela novým typem režimu, ale kontinuálně se vyvíjejícím a posléze degenerujícím derivátem totalitárního režimu.⁹⁵ Tento posttotalitární režim reprodukuje jeho mocenské, ekonomické a sociální struktury, které jsou i nadále monopolně řízeny komunistickou stranou, stejně jako komunistická ideologie zůstává určujícím rámcem interpretace světa a dějin i utváření hodnotových normativů. Arbitrární role strany a její ideologie je sice stále v platnosti, tlak ideologické indoktrinace je však už málo úspěšný. Velká část společnosti se tak ve svém privátním životě stále řídí tradičními zvyklostmi, názory a hodnotami. Kritéria sociálního vydělování jsou sice otupena, společnost je však nadále rozdělena na ty, kteří se těší jistým výsadám, a na většinu, která je oproti nim znevýhodněna ideologickými a politickými měřítky, respektive také na ty, kteří jsou pro svou nonkonformitu stigmatizováni jako nepřátelé společnosti, ostrakizováni a perzekvováni. Slabosti režimu využívá společnost k prosazení svých každodenních zájmů, ale opozice či jiná politická pluralita mimo vládnoucí stranu je trvale nepřipustná, Národní fronta a masové „společenské organizace“ setrvávají pod kontrolou komunistické strany. Až do posledních dnů komunistické diktatury zůstává zachován potenciál kontrolního a potlačovacího aparátu, jímž vládnoucí strana disponuje.

I v situaci, kdy ideologie vyhasínala a utopické vize se vytratily, kdy stranické a státní vedení upadalo do politické bezmoci a kdy politicko-ekonomický systém trpěl zbytnělostí a zbyrokratizováním, podržoval si takzvaný normalizační režim stále ještě mnoho z totalitárních struktur a praktik.⁹⁶ Politické elity se naučily racionálněji a sofistikovaněji panovat, ale jejich hlavní starostí bylo i nadále udržet vedoucí roli komunistické strany, uchovat „socialistické“ uspořádání ekonomiky a vytvořit (alespoň předstíranou) jednotu společnosti a státu na bázi marxisticko-leninské ideologie.

V Československu došlo k oslabení a dysfunkci režimu, *nikoli však k postupnému odbourání jeho totalitárního charakteru* jako v Polsku a v Maďarsku, kde (za odlišných okolností a také odlišným způsobem) vládnoucí strany uvolňovaly svůj mocenský monopol, s jehož demontáží byla torpédována i dosavadní nadřazenost komunistické ideologie. Režimy v obou těchto zemích se transformovaly do nové podoby, přičemž se stávala skutečností politická pluralita, došlo na dialog a dělbu

95 Otázku, zda komunistická diktatura v Československu nebyla ve skutečnosti dvěma fázemi *totalitního systému*, vznesl už Oldřich Tůma v závěru své recenze knihy Juana J. Linze a Alfreda Stepana *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Upozornil zde na možnost, že posttotalitní fáze byla zabudována a přítomna už v základech totalitárního režimu. (TŮMA, Oldřich: Poznámka k typologii komunistických režimů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 534–537.)

96 Kritériem a mírou totality není jednoduše chybějící demokracie, nýbrž rozsah a intenzita zvnějšku řízeného, současně však hluboce zažitého (internalizovaného) konformismu (srv. WALICKI, Andrzej: War die PLR ein totalitärer Staat? In: ŚPIEWAK, P. (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 459 – viz pozn. 21).

moci s opozicí a posléze byly uspořádány volby s více kandidátkami.⁹⁷ *Takovýto postupný vývoj, který před závěrečnou změnou v pluralitní demokracii přetvářel komunistický režim do režimu jiného typu bez znaků totalitarismu, v Československu nenastal. I když v posledních měsících ztrácel zbytky své autority a schopnost jednat, stále se nevzdával nároku na monopolní, s nikým nesdílené ovládnutí státu, hospodářství i společnosti, legitimizované posud platnou, byť vyprázdněnou ideologií. Pluralita politických subjektů ani společenských a kulturních struktur nezávislých na kontrole KSČ (tj. mimo organizace Národní fronty) nebyla ústavně připuštěna. A politické vedení o ní neuvažovalo ani jako o pragmatickém opatření, jak tomu bylo v Polsku a Maďarsku.⁹⁸ Neprojevilo snahu (a také už mu nezbyval čas) o kompromisní přechod do jiného typu režimu jako v těch komunistických státech, v nichž ustavení liberálnědemokratického režimu západního typu načas předcházelo režim s autoritativními rysy, a zároveň s nepřehlédnutelnými prvky politické plurality.⁹⁹*

Konfrontovány se statisíčovými demonstracemi, neodvážily už se vedoucí elity použít násilí. Jen dvanáct dnů po studentské demonstraci, proti níž ještě nastoupily ozbrojené složky, a dva dny po symbolické generální stávce odhlasovalo komunisty ovládané Federální shromáždění na své mimořádné schůzi 29. listopadu 1989 návrh, aby byl z ústavy vypuštěn článek o vedoucí úloze KSČ a o marxismu-leninismu jako státní ideologii. Následovaly týdny postupné kapitulace, které končily přechodem k jinému politicko-hospodářskému systému a k vládní formě pluralitní demokracie.

Závěrečná poznámka

Revizionisté, kteří se věnují převážně vysvětlování stability diktátorského režimu v Československu, nedovedou dosud dostatečně objasnit vývoj, který nakonec vedl k jeho rozkladu a pádu. Přestože režim měl neustále k dispozici orgány státního násilí, došlo v roce 1989 k *masovému odmítnutí* „věčné vlády jedné strany“ a k jejímu nahrazení jiným, pluralitním uspořádáním, respektujícím lidská práva a kontrolu vlády společností „zdola“. Novou perspektivu poskytla právě ta část společnosti, která si ještě uchovala mnoho z dřívějších demokratických a humanistických tradic. Její skutečné smýšlení, motivy a hodnotovou orientaci revizionisté dostatečně nesledovali, a proto sílu jejího protirežimního

97 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 306 nn.; WALICKI, A.: *War die PLR ein totalitärer Staat?*, s. 456–466; CIVÍN, J.: *Tání československého komunistického režimu v letech 1985–1989*, s. 38 (viz pozn. 91).

98 Viz LINZ, J. J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 306–311.

99 Otázku, proč v některých zemích (např. NDR, ČSSR) trval *zatuhlý, upadající* posttotalitarismus až do posledních dnů, zatímco v jiných zemích (Polsko, Maďarsko) přecházel ve *zralý* posttotalitarismus, se pokusil zodpovědět Mark Thompson poukazem na patriotickou politiku vedení polské a maďarské komunistické strany, které se snažily odpoutat od vlivu Moskvy a liberalizovat různé oblasti systému, aniž by přitom provokovaly Moskvu (THOMPSON, M.: *Weder totalitär noch autoritär*, s. 335 n. – viz pozn. 66).

potenciálu hodnotí rozpačitě.¹⁰⁰ Nepopíratelně se tu projevilo také *zklamání* mnohých komunistů a profitérů z nepřítli povzbudivého vývoje státu, jeho upadající ekonomiky i z projevů občanské nespokojenosti, které vyvolávaly i u nich pocit bezradnosti a rezignace. Avšak převážná část společnosti, která režimem protežované hodnoty dostatečně neinternalizovala a přes nezbytné přizpůsobení svého chování ve veřejném prostoru se s politikou a cíli komunistické strany i s její ideologií nikdy plně neztotožnila, spojovala s pádem režimu spíše *naději* na uvolnění dosavadních omezení, na zrušení obtěžujících rituálů a na *vytvoření širší politické, názorové i hodnotové plurality, v níž i jednotlivý člověk nabude opět větších práv a získá větší podíl na utváření světa, ve kterém chce žít.*¹⁰¹

100 Na jedné straně její vliv uznávají: „Sváteční atmosféra jednoty revolučních dnů spolu s trvajícím nebezpečím excesivního státního násilí (které ještě dlouho nebylo zcela vyloučeno) potvrdily toto překódování. Jako garant vnitřního míru neplatilo od této chvíle staré vedení strany a státu, nýbrž nové elity vzešlé z dřívější opozice.“ (PULLMANN, M.: Gewalt in der Umbruchzeit der ČSSR, s. 353 n. – viz pozn. 84.) Naproti tomu v článku, který publikoval Michal Pullmann společně s Pavlem Kolářem, se význam těchto opozičních elit ironizuje: „...jiné moudré hlavy vnucují představu, že normalizace byla ‘totalitním režimem’, v němž jsme se jen bez ustání třáslí strachem před represí a ve skrytu duše čekali na okamžik, až to tady ‘praskne’, abychom vyšli do ulic s trikolorou na klopě. Jako by komunistické Československo bylo zemí patnácti milionů chartistů, kteří jen předstírali falešný ‘normální’ život.“ (KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? Bez studia „banalit“ všedního dne nepochopíme ani trvání, ani pád komunistické diktatury. In: *MF Dnes*, příloha *Kavárna*, 29.10.2011, s. 33–36, cit. s. 33.)

101 Jinak vidí způsob přechodu od státněsocialistického systému monopolně řízeného komunistickou stranou ke kapitalistické ekonomice a pluralitní demokracii revizionistický historik. Aby zachránil neutrální obraz komunistické diktatury jako moderní státní formy, která si nezaslouží *a priori* odsudek, představuje společnost jako masu žijící jen nepolitickými zájmy každodennosti. Táž společnost, která podle něj čtyřicet let stabilizovala a legitimizovala komunistický režim, pak vyměnila iluzi o spásném státním „socialismu“ za jinou iluzi o lepší budoucnosti v kapitalistické ekonomice a pluralitní demokracii: „Zdá se, že hesla ‘demokracie’, ‘trhu’, ‘individuálních šancí’ a ‘tvrdé práce’ dnes plní podobnou funkci, jakou měli jejich normalizační předchůdci ‘socialismus’, ‘plánování’, ‘světlé zítřky’ nebo ‘dialektický přístup’; většinou nepoukazují k adekvátním obsahům a projektům (nemají pevný význam), nýbrž lidem v jejich každodenní komunikaci umožňují ujistit se, že *stojí za to mít takový konsensus, který zaručí všeobecnou spokojenost slušných lidí* (většiny obyvatelstva) s pluralitou jejich každodenních orientací a účinně vylučuje vše nebezpečné, špinavé, podezřelé a podvodné (do roku 1989 např. Romy a disidenty, poté Romy, bezdomovce či imigranty).“ (PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, s. 226, kurzívou zvýraznil KH.) Bezpochyby bylo dost lidí, kteří jevíli ochotu ke konsenzu s *jakýmkoli* režimem, jen když jim zaručil „všeobecnou spokojenost slušných lidí“, ale to není důvod zaměřovat *pars pro toto*.

Diskuse

Československo nad propastí

Odpověď

Igor Lukeš

Petr Mareš, recenzent mé knihy *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*,¹ z ní není nijak nadšen. Hodnotí ji ale vyváženě, tónem, který je v akademických kruzích obvyklý, a především mi říká něco nového. Jsem mu za to vděčný.

Mareš se ptá, odkud prý mám tvrzení o víře Laurence A. Steinhardta v neporažitelnost Sovětského svazu Hitlerem. Mám ho nejen z paměti jeho dcery, jak píše recenzent, ale též z osobního rozhovoru s Peterem R. Rosenblattem, synovcem velvyslance, který mi pak svůj názor ještě potvrdil písemně, což je též v knize uvedeno.² Psal jsem mu proto, že podle zpráv agentů NKVD (lidového komisariátu vnitra), kteří byli pod různými druhy krytí ve Steinhardtově domácnosti, měl prý velvyslanec „defetistické“ názory na schopnost Rudé armády odrazit nacistický útok. To bylo v rozporu s tím, co mi pan Rosenblatt řekl během našeho setkání

1 LUKEŠ, Igor: *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. New York, Oxford University Press 2012. Kniha vyšla v českém překladu Jana Jiráka a Ladislava Köppla pod titulem *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948* (Praha, Prostor 2014). Viz MAREŠ, Petr: Historie ve službách příběhu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 3–4 (2015), s. 504–523.

2 LUKEŠ, I.: *On the Edge of the Cold War*, s. 75.

ve Washingtonu. Požádal jsem ho proto o bližší vysvětlení rozporu mezi zprávami agentů NKVD a jeho tvrzením. Peter mi své původní svědectví písemně potvrdil a nabídl jako možné vysvětlení, že si snad agenti udělali na věc mylný názor kvůli nedisciplinovaně upovídané Steinhardtově manželce, o jejíž intelektuální úrovni nebylo třeba mít iluzí.

Kolega Mareš by mně mohl na oplátku vysvětlit, proč jsem podle jeho názoru popsal George F. Kennana jako Steinhardtova „protikandidáta“ na úřad amerického velvyslance v Praze. Na straně 80 píše: „There were others in the U. S. Foreign Service who could have been assigned to Prague. Kennan, for instance...“ Ale „could have been“ znamená jen, že Kennan nebo jiní „mohli být“, ne že byli kandidáty na velvyslanecský úřad v Praze. To je, myslím, obyčejné nedorozumění.

Mohli bychom s Marešem diskutovat o tom, zda ministerstvo války (*Department of War*) plánovalo odchod americké armády ze západních Čech kvůli pokračující válce s Japonskem, nebo – po kapitulaci v srpnu 1945 – kvůli tlakům na demobilizaci, jak se domnívá on. Nebo ještě navíc i proto (a to tvrdím já), že tehdejší americká generalita byla v létě 1945 hrdě apolitická. Odchod z Plzně armádní plánovači neviděli v politickém kontextu poválečného Československa – ten neznali a ani je nezajímal. Chtěli z Plzně odejít z logistických důvodů. Bylo pro ně racionálnější udržovat několik velikých základů v poraženém Německu než větší počet menších jednotek roztroušených jinde.

Nerozumím Marešovu tvrzení, že prý bez dostatečných důkazů připisují velvyslanci Steinhardtovi „cenné kontakty na německém velvyslanectví, díky kterým prý dokonce předpověděl přesné datum německého útoku na Sovětský svaz“. Údajně je dokládám pouze „vzpomínkami pamětníků“.³ Nevím, co tím Mareš může myslet. Co jiného než vzpomínky pamětníků mám předložit? Notarizované dokumenty o „vlastizradě“, kterou na třetí říši a ve prospěch budoucích Spojenců téměř *en masse* páchali němečtí diplomaté v Moskvě? Nestačí hlasy přímých účastníků a seriózních svědků jako George Kennan a Charles Bohlen, kteří se s německými diplomaty tajně scházeli? Ostatně máme něco dost podobného notarizovanému dokumentu v pamětech Johnnyho (Hans-Heinrich) Herwartha von Bittenfelda, který o dodávání informací americkým diplomatům v Moskvě explicitně píše⁴ a jehož verzi v předmluvě jako pravdivou potvrzuje Bohlen. Kromě toho Steinhardt, jak píšu, během oficiální audience varoval sovětského diplomata Solomona Lozovského, že „Němci jsou připraveni napadnout Sovětský svaz“.⁵

Důkaz, že Steinhardt znal přesně datum německého útoku, pochází ze zdrojů NKVD ve Steinhardtově domácnosti. Jeden z agentů s krycím jménem „Karmen“ podal svým nadřízeným 19. června 1941 zprávu, že se Steinhardt dozvěděl

3 MAREŠ, P.: Historie ve službách příběhu, s. 514.

4 BITTENFELD, Johnny Herwarth von: *Against Two Evils*. New York, Rawson Wade 1981.

5 LUKÉŠ, I.: *On the Edge of Cold War*, s. 75; TÝŽ: *Československo nad propastí*, s. 105.

od Gebhardta von Walthera, sekretáře (*counselor*) německého velvyslanectví, že Hitler zaútočí 21. června 1941. Tohle v knize cituji.⁶

Za jakých okolností k setkání amerického velvyslance s von Waltherem došlo, je třeshničkou na dortu. V červnu 1941 byl Steinhardt na moskevském letišti a všiml si, že se tam von Walther tesklivě loučí se svým boxerem, kterého v přepravní kleci právě posílal z Moskvy do Berlína. Steinhardt dobře věděl, jak von Walther svého psa miluje, a pochopil, že jen blízké vypuknutí války by ty dva mohlo odloučit. Když se oba diplomaté (podle nevydaného rukopisu velvyslancovy dcery) vzápětí sešli na oběd, von Walther Steinhardtovi prozradil details o německém útoku na Sovětský svaz. Je známá věc, že Steinhardtovo velvyslanectví v Moskvě bylo na vypuknutí války dobře připraveno. Američané předem koupili za městem větší nemovitost, kterou pro případ války zásobili vším potřebným. Stejně byla na válku připravena i velvyslancova domácnost. Paní Steinhardtová ze země předem odeslala rodinné stříbro, šperky a další cennosti.

Epizoda z letiště zapadá do všeho, co o událostech v létě 1941 víme z hlášení agentů NKVD a z jiných pramenů, včetně svědectví amerických, britských a německých diplomatů stejně jako z novějších publikací.⁷

Zkrátka řečeno, Mareš se mýlí, když označuje za ne dost doložené mé tvrzení, že Steinhardt předem znal datum německého útoku. Naopak s pokorou přiznávám, že má Mareš pravdu jinde, když totiž kritizuje mou zmínku o tom, že Steinhardtovi trvalo dvě stě dní, než po svém jmenování velvyslancem vstoupil do Schönbornského paláce. Nemyslel jsem to jen jako výtku; spíš to bylo povzdechnutí. Koneckonců mezi Steinhardtovým jmenováním a příjezdem do Prahy skutečně uběhlo dvě stě dní, a že do Prahy nijak nespěchal, dokazují přesvědčivě. Vidím ale, že v kontextu mých jiných kritik velvyslancových absencí se recenzentovi prodleva dvou set dní jeví jinak. Souhlasím proto s Marešem, že jsem měl počítat ne od data velvyslancova jmenování, ale od dubna 1945.

Jakkoli má kolega Mareš pravdu ve věci dvou set dní, mýlí se, když mi vytýká můj názor, že se Steinhardt po dobu, kterou v roce 1945 místo v Praze trávil v New Yorku, svým diplomatickým úkolům nevěnoval. Mareš uznává, že Steinhardt na jaře a v létě 1945 sice pracoval ve své firmě v New Yorku, ale jeho korespondence prý „ukazuje, že se o svůj nový post velmi aktivně zajímal“.⁸ Co k tomu dodat? Snad jen: no sláva! Americký velvyslanec se o svůj post zajímá! „Ani v New Yorku,“ píše Mareš o kus dál, „neseděl Steinhardt pouze v kancelářích své firmy. V polovině února zde vystoupil s přednáškou na půdě tehdy patrně nejvlivnějšího diskusního fóra pro zahraniční politiku...“⁹

6 Týž: *On the Edge of the Cold War*, s. 75, citováno podle: GORČAKOV, Ovidij: Nakanuně, ili tragedija Kassandry. In: *Gorizont*, č. 6 a 7 (1988), s. 30–42 a 51–63.

7 Viz např. RESIN, L. Je. – NAUMOV, V. P. (ed.): *1941 god*, 2 sv. Moskva, Meždunarodnij fond „Děmokratija“ 1998; MURPHY, David E.: *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa*. New Haven, Yale University Press 2005.

8 MAREŠ, P.: *Historie ve službách příběhu*, s. 516.

9 Tamtéž, s. 518.

Věřím, že když by si teď Mareš svůj text ještě jednou přečetl, viděl by sám, že co napsal, nedává smysl. Když se o situaci v Praze Steinhardt podle něj tak živě „zajímal“, proč mu jeho podřízení (Alfred Klieforth) museli psát ze Schönbornského paláce do New Yorku, že na něj všichni v Praze nedočkavě čekají? Proč Steinhardt, doyen pražského diplomatického sboru, přijel do svého úřadu jako úplně poslední spojenecký velvyslanec? Proč hned na začátku, v létě 1945, hlásil do Washingtonu, že Československo (po Košickém vládním programu) je ve velmi dobré situaci a na nejlepší cestě se jako vůbec první země v Evropě dostat z krize? Že si Steinhardt nechal do své kanceláře v New Yorku přeposílat diplomatickou korespondenci mezi osiřelým velvyslanectvím a Washingtonem? Že předával do Washingtonu, co slyšel od českých známých z Istanbulu? Že udělal pár veřejných přednášek o Československu? *Please!* Tak se nesmí chovat americký velvyslanec. Právě pro své dlouhé absence, pro svou sebestřednost a majetkovou ostentativnost neměl Steinhardt dobrou pověst u profesionálů jako Bohlen a Kennan, kteří složitost úkolů čekajících v Praze znali velmi dobře a kteří diplomatické službě ve prospěch Spojených států věnovali veškerý čas a síly – za překvapivě skromné platy.

Mareš mě kritizuje za „zjevné nepochopení“, když opakuje názor řady amerických diplomatů (napadají mě Walter Birge, Louise Schaffnerová a Spencer Taggart), kteří pod Steinhardtem sloužili a stěžovali si, že se velvyslanec příliš věnoval věcem majetkovým. Píše, že starost o americký majetek nebo majetek amerických občanů je v popisu práce každého velvyslanectví. Jistěže. Ale ne na úkor paralelních činností v oblasti politické, bezpečnostní a kulturní, a už vůbec ne, když majetek patří osobám, které velvyslancova právnická kancelář v New Yorku za velké peníze zastupuje. Nekritizují Steinhardta, že se staral o americký majetek. Jde o to, že se staral o majetek svých bohatých klientů, a ne dost o všechno ostatní, především pak o zájmy Spojených států.

Na závěr dvě poznámky. Marešova miniesej o světových souvislostech krize v poválečném Československu je pro mě cenná a se závěry autora souhlasím. Recenzent má pravdu, když píše, že „málokdy v dějinách měl vývoj mezinárodních vztahů takovou dynamiku jako v prvních poválečných letech“.¹⁰ Je ale také pravda, že rychlost změn, a dokonce sama jejich existence nebyly úplně zřejmé mnoha důležitým osobnostem ve Washingtonu. Paul Zinner, odborník na Československo v Úřadě strategických studií (*Office of Strategic Services* – OSS), a Louise Schaffnerová z ministerstva zahraničí (*Department of State*) mi oba potvrdili, že v očích jejich nadřízených bylo v Praze vše v pořádku – dokud seděl na Hradě Edvard Beneš a jeho zahraničním ministrem byl syn velkého Tomáše Garrigua Masaryka. (Schaffnerová tohle slyšela od specialistů na Československo ve státním departementu ještě v lednu 1948.) Když po únorovém převratu přišli do Washingtonu Francouzi a Britové diskutovat o případném protestu nebo i sankcích, Američané se hned na úvod přiznali, že je pražský puč překvapil. A to vypovídá o kvalitě zpráv, které Washington z Prahy dostával od často absentujícího, a tím pádem špatně informovaného Laurence Steinhardta.

10 Tamtéž, s. 522.

A druhá poznámka: přijímám Marešovu tezi, že jsem položil přílišný důraz na „náhlý zlom“ ve Steinhardtově přístupu k diplomacii, potom když zjistil, že nepojede s prezidentem Rooseveltem na Jaltu. Má pravdu, že v tomhle ohledu je můj portrét zjednodušený. Souhlasím, když píše, že do „Prahý dorazil stejný Steinhardt, jaký předtím působil v Moskvě a Ankaře, se všemi svými přednostmi i nedostatky“.¹¹ Je to tak.

Měl jsem dát větší důraz na atributy prostředí, v němž se Steinhardt jako vel-vyslanec pohyboval. V Moskvě, pod dohledem NKVD a během války, se nemohl oddávat frivolností a cesty do New Yorku by byly velmi nebezpečné. V Moskvě se tak díky Berijovým agentům, kteří ho připravili o soukromí, a válce, která mu téměř znemožnila cestování, mohl věnovat vlastně jen svému úřadu. V Ankaře a Istanbulu už za ním nechodilo sedm agentů NKVD, a tak měl mnohem větší míru svobody. Navázal vztah s Angličankou a používal svého podržitého, mladšího amerického diplomata, jako posílka k jejich tajné korespondenci – Steinhardt byl ženatý a dáma byla vdaná. Svému úřadu se přesto věnoval adekvátně, už jen proto, že cesty z Turecka do New Yorku byly během války stále ještě složité. V Praze pak konečně Steinhardt našel prostředí, v němž mu nikdo nebránil v jeho *la dolce vita*, a k tomu zde ještě měl k dispozici na cesty své soukromé letadlo se dvěma piloty. Že trávil příliš mnoho času mimo svůj úřad, nebylo žádným tajemstvím, ale nikdo se ho za to neodvážil kritizovat. (O těchto věcech píšu, ale asi ne dost důrazně.)

Proč Washington toleroval Steinhardtovi jeho dlouhé absence? Jako „politický“ velvyslanec byl z pohledu jeho kariérních kolegů nedotknutelný, protože si ho osobně vybral sám prezident Spojených států. Též se všeobecně vědělo, že Steinhardt byl pohádkově bohatý a že pravidelně přispíval Demokratické straně tolik jako Edmund Guggenheim a Joseph Kennedy. To jeho postavení posilovalo. Diplomaté na celém světě se musí trást, do které země je osobní oddělení příště pošle. Bude to Francie, nebo Madagaskar, Londýn, nebo Kábul? Steinhardt nemohl svou diplomatickou dráhu washingtonským úředníkům diktovat, ale kdyby ho chtěli poslat, kam nechtěl, bez problémů by to odmítl. Zatímco jiní se o své posty báli, protože bez svých platů nemohli existovat, pro dobře zaopatřeného Steinhardta byla zahraniční služba koníčkem. To jeho postavení značně posilovalo.

Marešova recenze mě nijak nešetří a o řadě jeho tvrzení bych s ním diskutoval. S mnoha výtkami ale souhlasím a vděčně je přijímám. Důležité je, že jsem se též něco nového od recenzenta naučil.

* * *

Rád bych se teď podobně vyjádřil také k recenzi Jana Koury,¹² není to ale lehké. Strojopis jeho textu (přístup k časopisu v Bostonu nemám) jsem několikrát poctivě přečetl. První tři strany jsou všeobecným úvodem a recenzent využívá příležitosti

¹¹ Tamtéž, s. 518.

¹² KOURA, Jan: Selhání, nebo spíš změna amerických priorit? In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 3–4 (2015), s. 540–546.

čtenáře upozornit na svou knihu o Řecku a Turecku. Na následující straně polemizuje s jedním citátem z jednoho dokumentu. Nato se věnuje nástinu organizačních posunů v americké *public diplomacy*, což asi bude po knize o Řecku a Turecku Kourovo současné téma, načež konstatuje, že „význam americké veřejné diplomacie a propagandy v Československu Igor Lukeš zcela opomíjí“.¹³

Není to pravda. V knize Steinhardtova velvyslanectví opakovaně vyčítám, že se o účinnou veřejnou diplomacii nepokoušelo. Píšu o promarněných příležitostech, například během návštěvy generála Dwighta Eisenhowera, stejně jako o hladu, který veřejnost v poválečném Československu cítila po americké hudbě, hlavně jazzu, hollywoodských filmech a literatuře všeho druhu. (Výborně tuhle dobu zachytil Josef Škvorecký v knize *Konec nylonového věku* a v podobném duchu mi ji popisoval též Walter Birge.) Opakovaně lamentuji nad tím, že do téhle úrodné půdy nedokázal Schönbornský palác nic trvanlivého pomocí veřejné diplomacie zasadit. Bylo by zajímavé porovnat, co udělal Steinhardt pro Spolek přátel USA a co dělali Sověti pro Svaz přátel SSSR v Československu.

Abych ale nehrál jen na temné struny. Přece jen jsem se od Koura něco dozvěděl. Píše, že Steinhardt prý nebyl pasivní „co do šíření propagandy své země a jejích hodnot... Sám dokonce na začátku roku 1948 inicioval vydání československé mutace amerického propagandistického časopisu *America*, jejíž číslo skutečně na jaře 1948 vyšlo, ale vláda již odmítla povolit jeho distribuci.“¹⁴ Jsem sice rád, že mě Koura na tuto událost v dějinách zápasu o politickou orientaci poválečného Československa upozornil, ale je tu menší problém. Začátkem roku 1948 mohl Steinhardt stěžít v Praze cokoli iniciovat, protože právě pobýval v New Yorku ve své firmě na Pine Street, jen blok od tehdejšího centra finančního světa, New York Stock Exchange. A hlavně: Steinhardt měl bojovat s protiamerickou propagandou a šířit pravdu o Spojených státech od samého počátku na jaře roku 1945. Jeho velvyslanectví mohlo mít pravidelnou sérii přednášek o americké historii, kultuře, politice, systému vzdělávání nebo vědě a technologii. Před volbami v květnu 1946 by se jistě hodila série přednášek o americkém volebním systému, o americké ústavě a o přednostech demokracie. Správa Spojených národů pro obnovu a pomoc (UNRRA) a Marshallův plán nabízely další příležitosti. Velvyslanectví mohlo hostit pravidelná setkání s intelektuály, vlivnými novináři a umělci. Místo veřejných přednášek a soukromých diskusí se studenty nebo lidmi jako Ferdinand Peroutka a Pavel Tigrid, od nichž by se mohl něco dozvědět, se Steinhardt obklopoval aristokraty a velkoobchodníky, s nimiž hrál bridž. Většina jeho přátel byla mentálně stále zakotvena v meziválečném období, ne-li v dobách Rakouska, a o tom, že jim hořela půda pod nohama, z nich někteří neměli ani ponětí – v mnoha případech skutečně až do února 1948.

Jestliže se Washington rozhodl, jak píše kolega Koura, v Praze zahájit ofenzivu v oblasti veřejné diplomacie až začátkem roku 1948, pak je to jen další důkaz politické slepoty a zásadního nepochopení místní politické scény ze strany Steinhardtova velvyslanectví. A konečně, když distribuci časopisu *America* komunisté zakázali,

13 Tamtéž, s. 544.

14 Tamtéž, s. 544 n.

kde je ten otisk, který podle recenzenta velvyslanec Steinhardt v poválečné Praze na poli *public diplomacy* zanechal a který jsem prý opomenul? Překvapuje mě, že Koura sám nevidí, jak kontraproduktivní je jeho „argument“ o Steinhardtově údajném pokusu distribuovat českou mutaci magazínu *America* začátkem roku 1948.

Svou recenzi Koura uzavírá smutným *non sequitur*, když píše v polemickém tónu, že koncem roku 1947 Československo nepředstavovalo „univerzální klíč k Evropě“. ¹⁵ Kdo tvrdí opak? Jak je v knize jasně řečeno, odchod Československa z účasti na Marshallově plánu v červenci roku 1947 znamenal konec nadějí. Proto v prosinci George C. Marshall a analytici CIA informovali prezidenta Harryho S. Trumana, že v Praze je třeba očekávat komunistický puč.

V poslední větě své recenze Koura vyjadřuje politování, že jsem prý nenabídl „důslednější analýzu“ tématu a nezpracoval československo-americké vztahy v poválečné Praze „komplexněji“. ¹⁶ Možná že je tu skryta nějaká hluboká myšlenka. Nevím. Spíš mi ta věta připadá jako typ plytkosti, kterou napíše uspěchaný učitel do posudku studentské ročníkové práce, kterou pořádně nečetl.

* * *

Tím se dostávám k textu od Víta Smetany. ¹⁷ Není to recenze, je to výbuch hněvu, a přesto mě – čtenáři to může znít jako paradox – při jeho čtení přepadá pocit nudy. Důvodem je to, že Smetana už mou knihu jednou a v jiném časopisu recenzoval. Na jeho první (do angličtiny přeloženou) verzi jsem též ve stejném periodiku odpověděl. ¹⁸ Časopis *Soudobé dějiny* mně teď přináší *déjà vu* ve formě dalšího Smetany. Proč? Nedostal už Smetana svou příležitost? Věřím, že nejsem sám, kdo si myslí, že recenzent má recenzovat jednu knihu jednou, a recenzovat ji dvakrát je formou exhibicionismu.

Obě Smetanovy recenze jsou obsahově téměř identické, byť s menšími úpravami, jako je pořadí jednotlivých odstavců nebo jiné maličkosti. Například v anglické recenzi mne autor napadá za to, že jako první jméno Fierlingera uvádím „Zdenko“. Jmenoval se prý „Zdeněk“, poučuje Smetana a pedanticky uvádí každou stránku, kde se tato údajná chyba vyskytuje. Přitom návštěva Fierlingerovy pozůstalosti nebo i jen obyčejný dotaz v prohlížeči Google každého přesvědčí, že se Fierlinger skutečně jmenoval Zdenko. Tahle lahůdka v české verzi schází.

Smetana se vyjadřuje nekolégiálním tónem a je na to evidentně hrdý. V životě jsem poznal řadu úspěšných akademiků. Napadají mě Adam Ulam, Richard Pipes, Robert Conquest nebo William Griffith. A všichni měli jednu společnou vlastnost: byli laskaví. Ke studentům, kolegům nebo uklízečkám se chovali s respektem

15 Tamtéž, s. 546.

16 Tamtéž.

17 SMETANA, Vít: Na pomezí historického románu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 3–4 (2015), s. 524–539.

18 Viz TÝŽ: The U.S. “Loss” of Czechoslovakia: On the Edge of Historical Truth. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 17, č. 3 (léto 2015), s. 220–226; LUKÉŠ, Igor: On the Edge of Cold War: A Reply. In: *Tamtéž*, roč. 18, č. 3 (2016), s. 181–189.

a úctou. Smetana tohle nedokáže. Jeho agresivní tón a tendence jiné ponižovat z něj dělají všeznála, který svou hrubostí maskuje nedostatek vlastního sebevědomí. Recenzentova ironická rada, abych se napříště věnoval spisování románů, je výrazem sprostoty, kterou Smetana ponížil nejen sebe, ale též časopis *Soudobé dějiny*. Je symptomatické, že výrazově a stylově je česká verze o několik řádů vulgárnější než verze přeložená do angličtiny.

Přesto se pokusím – už podruhé – mu odpovědět. Nenamlouvám si přitom, že by byl dost silný, aby svá chybná tvrzení vzal zpět, ať jsou to banality jako Zdenko vs. Zdeněk Fierlinger, nebo věci závažnější, jenom proto, že je uslyší dvakrát. V následujícím textu se soustředím na témata, o kterých lze diskutovat s určitou mírou racionálnosti. Proto nechám některé pasáže bez povšimnutí. Jako *pars pro toto*: Smetana například tvrdí, že podle mého článku z roku 1999 navštívil okolo mnichovské krize Prahu ne člen sovětského vedení Andrej Ždanov, ale „nějaký jiný sovětský agitátor, jakýsi ‘ždanov’ s malým ‘ž’“,¹⁹ načež se posměšně ptá, zda se s prezidentem Edvardem Benešem v Londýně loučili „jen jakýsi ‘churchill’ a ‘eden’“.²⁰ V nějakém jiném univerzu je to možná otázka zajímavá, ale necháme to, až tam budeme.

Smetana začíná tím, že mi spílá za údajné „zjevné chyby“, „překvapující chyby“ a „významná opomenutí“.²¹ Pak přichází na řadu vyprávění „obsurních a v podstatě zcela irrelevantních příběhů“²² a „prazvláštní práce s prameny“.²³ Protože ale není troškař, jde dál. Mnohem dál. Sám sebe rovnou pasuje do role ochránce Spojených států, když se chváří za to, že (dál ho cituji) „pomohl ušetřit české čtenáře – beztak už dost zahrnované všemožnými podobami protiamerické kritiky a propagandy – alespoň jednoho autorova nepodloženého tvrzení“.²⁴

Nemá asi cenu Smetanovi připomínat, že jsem před skoro čtyřiceti lety ze znormalizovaného Československa odešel, dostal jsem politický azyl ve Spojených státech a jsem Američanem. Nebudu ani ztrácet energii ve snaze ho přesvědčit, že psát kriticky o našich diplomatech nebo zpravodajských službách není z mé strany projev antiamerických sentimentů, ale právě naopak výraz vlastenectví. Asi by to nepochopil. Pro mě je dostatečnou odměnou to, že si knihy cení čtenáři a instituce, které se z chyb minulosti chtějí učit.

Tak se teď podívejme, jak Smetana zabojoval s tím, co je pro něj má „protiamerická kritika a propaganda“. Prý jsem v českém překladu své knihy přeformuloval, co bylo v anglickém originálu jinak, protože jsem byl osvícen po přečtení jeho anglické recenze. Zprv, knihu *Československo nad propastí* jsem do češtiny nepřeložil; stačí si ji otevřít a podívat se do tiráže. Text jsem sice revidoval, ale jen stylisticky. Anglický originál a překlad do češtiny jsem vůbec neporovnával; neměl jsem na to čas. Z druhé, mnou stylisticky upravený překlad jsem nakladatelství Prostor po kapitolách

19 LUKEŠ, Igor: Ještě jednou o „Ždanovovi v Praze“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 4 (1999), s. 51 n.

20 SMETANA, V.: Na pomezí historického románu, s. 530.

21 Tamtéž, s. 525 n.

22 Tamtéž, s. 528.

23 Tamtéž, s. 531.

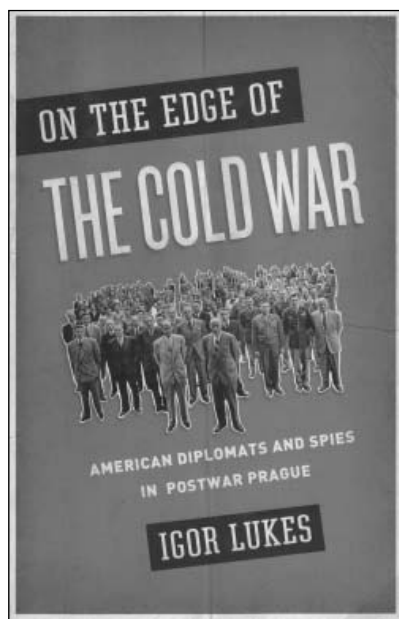
24 Tamtéž, s. 533.

poslal na podzim roku 2013. Anglická verze Smetanovy recenze vyšla v časopisu *Journal of Cold War Studies* (JCWS) v létě 2015. Odkud bere Smetana jistotu, že jsem jeho recenzi znal dva roky před jejím vydáním?

A když už jsme u JCWS. Smetana píše, že jsem se pokusil otištění anglického překladu jeho recenze „blokovat“.²⁵ To mě překvapilo, protože pokus o blokování by se rovnal pokusu o cenzuru, nemluvě o jiných eticko-morálních aspektech takového činu. Zvedl jsem proto telefon, redaktorovi (jmenuje se Mark Kramer) jsem zavolaal a požádal ho o reakci. „It’s ridiculous and obviously not true. And it implies,“ dodal, „that I’m open to intimidation.“ (Je to směšné a samozřejmě nepravdivé. A plyne z toho, že jsem ochoten nechat se zastrašit.) Když ale Smetana háže bláto, nedělá to po kouskách. Proto na jiném místě čtenáře varuje, aby se nenechali splést tím, že mou knihu pozitivně hodnotí řada

osobností mezi americkými historiky, včetně už zmíněného Marka. Kromě jediné kapitoly ji prý Kramer vůbec nečetl, píše Smetana.²⁶ A tak jsem se Marka i na tohle rovnou zeptal. Řekl mi: „It’s outrageous. I obviously did read it.“ (To je nehorázné. Samozřejmě jsem ji četl.) Nato mi prozradil, že byl dokonce jedním z anonymních posuzovatelů rukopisu, kteří ho nakladatelství Oxford University Press doporučili k vydání. Na závěr mi Mark řekl: „You’re welcome to quote me.“ (Můžete mě citovat.) Psát hrubě o autorovi recenzované knihy je nekolegiální, ale vyrábět si falešné argumenty pomocí výmyslu o třetích osobách (ať je to Mark Kramer, nebo kdokoli jiný) je stěží omluvitelné.

Ve zbytku své eseje se zaměřím na několik konkrétních bodů, o kterých Smetana píše. Jako červená nit se jeho textem táhne stížnost, že nepoužívám sekundární prameny. Vytýká mi „ignorování velké části odborné literatury“²⁷ a pokračuje: Lukeš „ignoroval práce autorů, kteří se ve svém výzkumu dostali dál“;²⁸ Lukeš jako by „programově opomíjel další relevantní texty“;²⁹ Lukeš „ignoruje odbornou produkci českých a slovenských historiků“;³⁰ Lukeš „zcela ignoruje výsledky českého a slovenského

25 Tamtéž.

26 Tamtéž, s. 539.

27 Tamtéž, s. 525.

28 Tamtéž, s. 528.

29 Tamtéž, s. 532.

30 Tamtéž, s. 537.

výzkumu“.³¹ Skoro by se mohlo zdát, že když Smetanu přepadne myšlenka, hned tak se jí nepustí. Řekne nám ji jednou, dvakrát... a v tomhle případě pětkrát.

Recenzent má pravdu, že bych byl mohl říct víc o knihách Waltera Ullmana a Geira Lundestada nebo o článku Petra Mareše a Slavomíra Michálka. Různí autoři pracují různě. Stačí si porovnat odkazový aparát Tondy Klimka nebo Tima Snydera, aby člověk viděl, že je možno legitimně založit knihu téměř výhradně na archivech nebo především na sekundárních pramenech. Obávám se ale, že recenzentovi nejde o nějakého Ullmana nebo Michálka. Spíš má člověk pocit, že Smetana patří k těm, kdo v každé knize nebo článku hledají odkaz na sebe sama a závěr o práci si vytvářejí podle toho, zda se v textu vyskytuje jejich jméno. Hodně odkazů? Výborná práce! Ani slovo o mně? Tak na to se podívám! Říkám to proto, že Smetana nejprve jmenuje knihy nebo články jiných autorů, které jsem podle něj měl za povinnost citovat, ale pak se neudrží a stydlivě nám prozradí, že jsem opomenul též knihu, jejímž je spolueditorem. A shodou okolností mi ji sám dokonce s věnováním poslal. A já ji necitoval!

Pojďme ale dál. Smetana napadá vše, co píše o odjezdu Edvarda Beneše z Londýna do Moskvy. Prezident se v březnu 1945 uprostřed noci najednou probudil. Byl dezorientován a dočasně ztratil zrak. Přivolaný lékař konstatoval, že šlo pravděpodobně o lehkou mrtvici. Jen o několik hodin později se s Benešem setkal Ladislav Feierabend a poznamenal si, že polovina prezidentova obličejce byla skleslá a jedno oční víčko mu nepřírozeně viselo dolů. Bylo rozhodnuto, že vláda, včetně Prokopa Drtiny, odletí bez prezidenta. V knize píše podle Drtinových pamětí,³² že se prezident o pár dní později při odloženém ceremoniálu pokusil na londýnském letišti říct pár slov svým hostitelům, včetně Winstona Churchilla a dalších. Když ale přistoupil k mikrofonu, zjistil, že ztratil hlas. Po chvíli proto od mikrofonu přešel k Churchillovi a poděkoval mu za britské pohostinství šeptem.

Smetana jednak tvrdí, že Churchill na letišti nebyl, protože jeho jméno není uvedeno v anglickém tisku a nezmiňuje ho ani Benešův sekretář Eduard Táborský. Zároveň s ironickými poznámkami odmítá, že by Beneš na letišti utrpěl zdravotní indispozici.

Kdyby se Smetana uměl kontrolovat, jeho polemiky by možná byly účinnější. Skutečně se s ním nemohu přít, zda Churchill na letišti stoprocentně byl (tvrdí to osobně nepřítomný, ale Benešovi blízký Drtina), nebo nebyl (viz absence zmínky o Churchillovi v pamětech Táborského). Být tam mohl, ale taky nemusel. Podle diplomatického protokolu by byla přítomnost ministerského předsedy při odletu prezidenta *de rigueur*. Je ale divné, proč by to nezmiňoval Táborský.

To ale Smetanovi nestačí. Ve svém kritickém záprahu musí zároveň též nesmyslně popírat, že Beneš utrpěl na letišti zdravotní kolaps. Tu lehkou mrtvici pouhé dva dny předtím, z 8. na 9. března 1945, popírat nelze, vždyť právě kvůli ní vláda odletěla z Londýna bez prezidenta. A nelze popírat další podobné případy, které

31 Tamtéž, s. 538.

32 DRTINA, Prokop: *Československo můj osud*, sv. II/1: *Emigrací k vítězství*. Praha, Melantrich 1992.

se Benešovi staly v poválečné Praze: například 28. října 1946 v Praze se prezident musel vzdát pokusu přečíst text projevu, protože najednou vydával zvuky, kterým nebylo rozumět. Drtina byl tentokrát přímo na místě. Beneše – byl bledý a silně se potil – odvedl od mikrofonu, usadil ho do křesla a projev přečetl za něj. Drtina píše, že si v tom okamžiku vzpomněl na scénu z londýnského letiště. Beneš později utrpěl v poválečné Praze ještě další indispozice, které paní Hana Benešová vysvětlovala jako „sluneční úžeh“. Ve skutečnosti byl Beneš už dlouho vážně nemocný, a jak dnes víme, moc času mu nezbývalo.

K Benešově zdravotní indispozici při odletu z Londýna na letišti skutečně došlo. Kdyby Smetana četl mou knihu pozorněji a bez zuřivých emocí, zjistil by, že událost na letišti popisují nejen podle Drtiny, ale též podle zprávy amerického velvyslance Johna Winanta, který do Washingtonu hlásil, že Beneš na letišti při odletu utrpěl záchvat se závratí. (Když o Benešově indispozici psal do Washingtonu Winant, proč o tom neutrousil ani slovo Táborský, který byl prezidentovi nablízku? Co to vypovídá o spolehlivosti jeho knihy jako zdroje o Benešově zdravotní situaci?)

Benešovy zdravotní symptomy před odletem z Londýna jsem popsal lékaři, který je odborníkem na mozkové příhody. Řekl mi, že šlo jasně o tranzitorní ischemickou ataku (*Transient Ischemic Attack* – TIA). Je to lehká mrtvice, která se projevuje ztrátou kontroly svalů ve tváři, slabostí paží a problémy s řečí. Od Feierabenda víme, že Beneš evidentně těmito symptomy trpěl. V kontextu předchozích a následujících zdravotních indispozicí prezidenta Beneše považuji tohle za důkaz.

Drtina ve svých pamětech zmiňuje, že Benešovu zdravotní krizi při odletu z Londýna roku 1945 veřejnosti zatajila britská válečná cenzura. Smetana tento argument falešně podsouvá mně a s několika ironickými štouchy ho posměšně odmítá. K tématu cenzury doporučuji čtenářům bližší pohled na Churchilla, který jako ministerský předseda utrpěl v červnu 1953 velmi vážný zdravotní kolaps. Tentokrát nešlo o TIA, ale o mnohonásobně vážnější cerebrovaskulární záchvat (*Cerebrovascular Attack* – CVA). I když válka dávno skončila, veřejnost se o věci nedozvěděla nic. Jeho náhlé zmizení ze scény až do podzimu tisk vysvětlil tím, že je sir Winston unaven a odpočívá. Ve skutečnosti se musel doslova rvát o život, byl na levé straně ochrnutý a začínaly se objevovat i první příznaky demence. Když britská cenzura dokázala udržet v tajnosti Churchillův masivní zdravotní kolaps v roce 1953, čtenář jistě uzná, že utajit Benešovu mnohem menší indispozici během války bylo jednodušší.

Dalším terčem recenzentovy kritiky je pasáž o Steinhardtově reakci na volby v květnu 1946. Jak je dobře známo, velvyslanec předpověděl, že ve volbách demokraté získají většinu v Národním shromáždění a KSČ ztratí kontrolu nad důležitými ministerstvy. Byl plný optimismu a veřejně v tomhle smyslu psal nejen svým nadřízeným, ale i klientům své právnické firmy v New Yorku (konkrétně šéfovi Mobil Corporation); mluvil takhle i před americkými novináři. Výsledek voleb byl zcela opačný a Steinhardta komunistické vítězství krutě překvapilo. V knize *On the Edge of the Cold War* píšu: „It took Steinhardt some time to absorb the shock. A full week passed before he wrote to Washington.“³³ (Steinhardtovi trvalo nějaký čas,

33 LUKEŠ, I.: *On the Edge of the Cold War*, s. 135.

než vstřel šok. Uplynul celý týden, než napsal do Washingtonu.) Dál zmiňuji, že Steinhardt na výsledek voleb pro potřeby Washingtonu reagoval až 3. června. Smetana tvrdí, že psal svým nadřízeným dřív, 27. května.

Jako všechny Smetanovy kritiky je i tohle bouře na lžičce vody, a navíc jsem s ním tuhle věc už probral v reakci na jeho do angličtiny přeloženou recenzi. Takže ještě jednou a tentokrát česky: Smetana neví, jak to chodí v americké zahraniční službě. Návrh memoranda píše nižší úředník, který ho předá ke schválení sekčnímu šéfovi. Ten ho typicky vrátí k úpravám, a když jsou do textu zaneseny, sekce ho předá kanceláři velvyslance, kde ho případně další personál (může jím být i velvyslancův zástupce, *deputy chief of mission*) podrobí dalším úpravám a dodatkům. Na konci procesu je velvyslancův podpis. Téměř všeobecně platí, že každé memorandum z velvyslanectví musí nést velvyslancův podpis – ať ho velvyslanec sám psal, nebo nepsal. (V určitých případech může být podpis velvyslance i na memorandech, která napsali jiní za velvyslancovy nepřítomnosti v hostitelské zemi.) Steinhardtovo jméno pod zprávou z Prahy z 27. května proto neznámá, že ho psal on. Já vím, že ho nepsal, protože mi to řekl George Bogardus, který byl se Steinhardtem jako se svým nadřízeným po celé období okolo květnových voleb roku 1946 v úzkém kontaktu.

Pro ilustraci tohoto principu lze uvést slavnou knihu *Z Prahy po Mnichovu: Diplomatické dokumenty, 1938–1940*. Když se ji George Kennan rozhodl o třicet let později vydat knižně,³⁴ musel požádat o povolení nejen úřad (*Department of State*), ale i svého tehdejšího šéfa, vyslance Wilbura J. Carra. Kniha sice sestávala z memorand, která napsal Kennan, ale do Washingtonu a později do amerického Národního archivu (*National Archives*) dorazila s podpisem vyslance Carra. Proto též ze Steinhardtova velvyslanectví odcházely zprávy do Washingtonu s jeho podpisem, ať je sám napsal, nebo ne. Vzpomínám si na jedinou výjimku z pravidla. Když se československá vláda vrátila v roce 1947 z Kremlu po fiasku s Marshallovým plánem, Američané se velmi rychle dozvěděli, co se přesně stalo. V té době byl ale Steinhardt a jeho zástupce John H. Bruins na lovu, který pro diplomatický sbor uspořádalo ministerstvo zahraničních věcí. V celém Schönbornském paláci byli přítomni jen dva nižší diplomatictí úředníci Charles Yost a Walter Birge, kteří se nemohli dohodnout, zda by měli depeši pro Washington o tak zásadní události podepsat svými jmény, nebo podle etablované rutiny napsat „Steinhardt“. To se ale báli, protože jejich informace pocházely z tajného zdroje a nevěděli, jak to na druhé straně Atlantiku přijmou. (Zprávu nakonec podepsal Yost, protože se rozhodl nespojovat jméno velvyslance se zprávou, kterou Američané získali agenturní, nebo přinejmenším neformální cestou.)

A předposlední téma. Ve své knize na řadě míst píšu o tendenci Steinhardta trávit mnoho času mimo úřad, zejména pak ve své kanceláři v New Yorku. Ukazují, že jeho mise amerického velvyslance v Československu začala dlouhou absencí hned v roce 1945. Dlouhé absence ji charakterizovaly v letech 1946 a 1947 a dlouhou absencí též Steinhardtova kariéra v Praze vyvrcholila v únoru následujícího roku.

34 KENNAN, George F.: *From Prague After Munich, 1938–1940*. Princeton, Princeton University Press 1968.

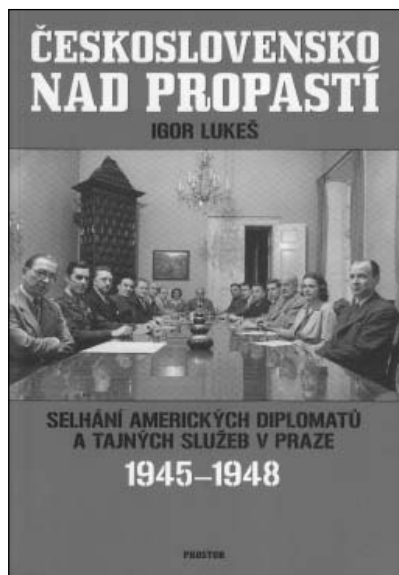
Když komunisté zahájili puč, nebyl na americkém velvyslanectví ani velvyslanec – byl v New Yorku – ani šéf nově utvořené sekce CIA – ten byl s manželkou na výletě v Itálii.

Tentokrát se Smetana nehádá, zda Steinhardt v úřadě byl, nebo nebyl. Skutečná fakta lze jen těžko ignorovat, a je navíc příliš jednoduché si ověřit, že Steinhardt z Prahy odjel 23. listopadu 1947 a vrátil se 19. února 1948, takže propásl ten rozhodující moment pádu Československa do pasti stalinismu.

Byť se všechno zdá jasné, Smetana stejně nachází záminku k tomu, aby napadal mou kritiku Steinhardtových absencí. Píše, že Steinhardt sice trávil dost času mimo pražské velvyslanectví v New Yorku, ale „podnikal [tam] řadu kroků a aktivit na podporu Československa, a to v nejvlivnějších amerických kruzích, přednáškami na prestižních fórech“.³⁵ Někdo by měl recenzentovi vysvětlit, že úkolem amerického velvyslance je reprezentovat prezidenta Spojených států u hlavy hostitelského státu, což v tomto případě znamenalo být v Praze a v blízkosti prezidenta Edvarda Beneše. Dalším úkolem velvyslance je prosazovat americké zájmy. Zdá se ale, že podle Smetany je tomu jinak. Podle něj si prezident Harry S. Truman vybral za svého velvyslance v Praze Steinhardta s tím, aby žil a pracoval v New Yorku a tam „podnikal řadu kroků a aktivit na podporu Československa“.

To snad může být pravda jen v nějakém fiktivním světě, kde je všechno naruby. V reálném světě a mezi americkými diplomaty je to, zač Smetana Steinhardta velebí – podnikání kroků a aktivit na podporu Československa – považováno za jeden z největších hříchů, kterého se diplomat může dopustit. Říká se tomu *going native*.

A Steinhardtovy přednášky o Československu? Věří snad Smetana, že americké zájmy v Praze mohlo posílit pár přednášek ve *Spojených státech*? (Mimochodem, v jedné ze dvou přednášek, o kterých vím, řekl Steinhardt, že situace v Československu je dobrá a má zlepšující se tendenci. A jinde si stěžoval, že situaci v Praze západní novináři – ti už předvíдали komunistický puč – nerozumějí.) Věří Smetana, že americký velvyslanec může svůj úřad v zemi vzdálené přes čtyři tisíce mil vykonávat ze své kanceláře v New Yorku? Měl by nám přímo říct, zda to byl podle jeho názoru dobrý nápad, když Steinhardt během politické krize v listopadu 1947 odjel ze svého postu, svěřeného mu prezidentem, a vrátil se, až když bylo všechno ztraceno, v únoru 1948? Bylo by dobré znát Smetanův názor na kvalitu prohlášení,

35 SMETANA, V.: Na pomezí historického románu, s. 536.

kteří Steinhardt učinil po přeletu na ruzyňské letiště, kde řekl, že probíhající krize skončí vítězstvím demokracie a svobody.

K tématu Steinhardtových absencí ještě maličkost. Recenzent mě pranýřuje jako necitu, protože nevěnuji dost pozornosti tomu, že velvyslanec v New Yorku prodělal chirurgický zákrok. Kvůli žlučovým kamenům ale Steinhardt nemusel cestovat přes Atlantik. Takovou operaci mohl beze strachu podstoupit v Praze nebo v Paříži či Londýně, kam si mohl zaletět svým letadlem. Ve skutečnosti byl Steinhardt zdravý jako řípa a nic mu nescházelo. Jel do New Yorku z osobních a obchodních důvodů. Jsem si téměř jist, že tohle všechno Smetana dobře ví. Ve své negativnosti ale nezná míru, a když mu dojde jiná munice, háže třeba i žlučovými kameny.

Ministr zahraničí George Marshall předal v listopadu 1947 prezidentu Trumanovi memorandum, v němž předpokládá, že Josif V. Stalin v blízké době proti zbytkům demokracie v Praze zakročí, protože i jen relativně svobodné Československo by představovalo z jeho hlediska zdroj nebezpečí. V *On the Edge of the Cold War* k tomu dodávám, jak je smutné, že Marshall, který v Praze nebyl ani den, českou politickou scénu a její význam z hlediska kremelských strategií chápal lépe a přesněji než Steinhardt a celý jeho tým. Smetana tenhle truismus napadá v anglickém překladu recenze jako vrchol mé antisteinhardtovské předpojatosti a v české verzi píše v podobném duchu. V obou ještě navíc tvrdí, že dokument prý nenapsal Marshall, ale šéf Štábu pro politické plánování (*Policy Planning Staff*) Kennan.

Nechám bez komentáře obvinění z předpojatosti. Kdo je ale autorem memoranda? Marshall, nebo Kennan? Slušelo by se, abych mohl dát recenzentovi alespoň jednou za pravdu, ale kde nic není, tam ani čert nebere.

Dokument mám tady na stole před sebou. Je z prezidentské knihovny Harryho Trumana a je na něm vlastnoruční a strojem napsaný podpis George C. *Marshalla*. Nese název „Memorandum pro prezidenta“, s datem 7. listopadu 1947. V memorandu, píše *Marshall*, se pro pana prezidenta přikládá shrnutí toho, o čem *Marshall* mluvil při setkání Trumana s jeho kabinetem den předtím. A následuje další dokument s názvem „Summary“. Právě v něm je často citovaná věta v tom smyslu, že Stalin pravděpodobně v Československu brzy „rázně zakročí“. Je to věta, kterou vyslovil v Bílém domě *Marshall*, který ji též prezidentovi v psané formě předal s průvodním dopisem, pod nímž je jméno *Marshall*.

Za tímto Marshallovým shrnutím jeho vlastní prezentace během schůze Trumanova kabinetu následuje „Resumé světové situace“ (*Resume of the World Situation*) z 6. listopadu 1947. V něm se píše o kompletní mezinárodní scéně. Jsou tam znovu zmínky o Československu, ale především se mluví o západní Evropě, Blízkém východu, Japonsku, Koreji a Číně.

Tvrdí-li Smetana, že skutečným autorem dokumentu je Kennan, vidím, že dokument asi neměl v ruce, a zároveň prokazuje neznalost běžných praktik ve Washingtonu. Štáb pro politické plánování dostal za úkol připravit pro Marshalla zprávu o situaci na různých místech geopolitické mapy. V jedné sekci měli zodpovědnost za Blízký východ, v jiné zase byli specialisté na Čínu atd. Když příspěvky sekci schválil vedoucí štábu – v tomhle případě Kennan – předal ho Marshallově sekretariátu. Tam na dokumentu dál pracovali tentokrát lidé, kteří Marshallovy názory znali

důvěrně, protože se s ním stýkali každý den. Sekretariát pak přepracované memorandum předal Marshallovi, který něco přijal, něco jiného odmítl, něco ponechal, ale přeformuloval. Když byl spokojen s každou větou, dokument podepsal. Pak ho ústně shrnul při schůzi vlády s prezidentem a zároveň mu předal písemnou verzi – jak svého shrnutí dokumentu, tak samotný dokument. Se svým podpisem.

A úplně na závěr: před nedávnem jsem o kauze Marshall versus Kennan mluvil s bývalým americkým velvyslancem (jeho titul je doživotní). Probrali jsme do detailu strukturu úředního mechanismu, který ve státním departmentu podklady pro prezidenta vytváří. Zeptal jsem se ho, komu patří výsledný produkt z listopadu roku 1947? „Jasně patří Marshallovi,“ řekl a dodal, že „Kennan by ani neměl právo prezidentovi psát, a už vůbec ne, když jeho šéfem byl generál, pro něhož služební postup znamenal vše.“ A jak k tomu Kennan přijde, když přispěl v pasážích o Rusku a východní Evropě? Odpověděl mi, že jednou z prvních věcí, kterou ho naučili po vstupu do americké zahraniční služby, bylo, že mu „nepatří, co napsal“. Služební hierarchie přebíjí všechno ostatní.

Diskuse

Komentáře k odpovědi profesora Lukeše

Na odpovědi profesora Lukeše na mou recenzi mě překvapila: 1) autorova kreativita při manipulaci s fakty, při pozměňování významu textů vynecháváním klíčových částí a při odvádění pozornosti od jádra předestřené odborné kritiky; 2) autorův slovník. Vůbec se nemíním vyjadřovat ke všem těm exaltovaným výrazům, jimiž mne počastoval („výbuch hněvu“, „sprostota“, „házení bláta“, „tendence jiné ponižovat“ atd.), ani k psychologizování na téma mého nízkého sebevědomí. Nenechám se vtáhnout do podobné úrovně polemiky, která do odborného časopisu nepatří a jíž se samozřejmě nijak nevyznačuje ani má recenze. Je mi naopak jasné, že pro čtenáře se polemické výměny stávají v určité fázi nesrozumitelnými a nepřehlednými, přesto bych však chtěl na následujících řádcích věcně zareagovat na autorova tvrzení – stručně a bez osobních invektiv.

Pro anglofonní čtenáře jsem napsal recenzi na anglickou verzi knihy (samozřejmě anglicky – tj. nešlo o překlad, jak autor ve své reakci opakovaně tvrdí), pro české publikum jsem recenzoval český překlad knihy, který se na řadě míst liší od originálu. Považuji to za zcela legitimní, stejně jako šéfredaktoři *Journal of Cold War Studies* a *Soudobých dějin*, jež jsem na to upozornil. Překvapuje mě navíc toto napomenutí od autora, který sám po dlouhá léta publikuje většinu svých textů jak anglicky, tak česky. Není pravda, že jsou obě mé recenze „obsahově téměř identické, byť s menšími úpravami, jako je pořadí jednotlivých odstavců nebo jiné maličkosti“.¹ Zatímco recenze v *JCWS* má celkem deset a půl normostrany, recenze v *Soudobých*

1 LUKEŠ, Igor: Československo nad propastí: Odpověď. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 1–2 (2016), s. 177.

dějínách je dlouhá šestadvacet normostran, a zahrnuje tedy celé dlouhé pasáže napsané výhradně pro české čtenáře.

Skutečně jsem nevěděl, že Zdeněk Fierlinger byl pokřtěn Zdenko Jindřich Eugen Maria. Po celou svou profesní kariéru, diplomatickou i politickou, však používal jméno Zdeněk. Uvádět ho proto pod jménem Zdenko je podobné asi jako psát třeba o autorovi světově proslulých románů *1984* či *Farma zvířat* Eriku Blairovi... Tuto „lahůdku“ jsem ovšem do české recenze nezařadil proto, že v knize *Československo nad propastí* je Fierlinger již správně uváděn jako – Zdeněk.

Je vcelku irrelevantní, jaké otázky připadají autorovi zajímavé „v nějakém jiném univerzu“.² Z věcného hlediska je podstatné, že když ve svých knihách *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*, respektive *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu* uvedl na scénu Andreje Ždanova, a sice do Prahy na konci srpna 1938, načež mu Milan Hauner jasně ukázal, že v danou chvíli a na daném místě Ždanov být prostě nemohl (mimo jiné proto, že byl na zasedání Nejvyššího sovětu SSSR v Moskvě), tak se uchýlil k vysvětlování, že to mohl být jakýsi „ždanov“ s malým „ž“.³ A tak když ve svých nových knihách *On the Edge of the Cold War* a *Československo nad propastí* profesor Lukeš přivádí Winstona Churchilla a Anthonyho Edena na rozloučení s Edvardem Benešem na londýnské letiště, kde 11. března 1945 zcela prokazatelně nebyli, předsa jsem se raději vymezil vůči podobně krkolomnému vysvětlení.

Ano, v knize profesora Lukeše *Československo nad propastí* jsou chyby a opomenutí, které vyvolávají dojem, že příběh je autorem konstruován *à la thèse*. Četné příklady jsem uvedl v recenzi. Odstavec věnovaný Martě Gottwaldové je zase ukázkou zveličeného detailu, který podstatné události nijak neovlivnil. A „prazvláštní práci s prameny“⁴ autor uplatnil na mnoha místech, která konkrétně odhalil v ještě větší míře než já svou recenzí Petr Mareš.

Na žádného ochránce Spojených států se samozřejmě nepasují a má slova o tom, kterak jsou čeští čtenáři zahrnováni „všemožnými podobami protiamerické kritiky a propagandy“,⁵ jsou míněna obecně. Poukazují zde na prostředí značné části českých médií a internetových stránek a nechápu, proč to profesor Lukeš vztahuje na sebe.

Nikde netvrdím, že si knihu sám překládal, nicméně rukopis mé anglické recenze měl k dispozici od podzimu 2013, tedy dlouho předtím, než šla jeho česká kniha skutečně do tisku. Jakkoli to autor nepřiznává, přesto jsem rád, že toho využil, aby alespoň oslabil mylné tvrzení o údajné neschopnosti amerického velvyslance Laurence A. Steinhardta informovat o výsledku voleb v květnu 1946 dříve než týden po jejich konání. Samozřejmě nehraje roli, v které fázi stylistických či redakčních úprav tak učinil.

2 Tamtéž, s. 178.

3 Pro konkrétní odkazy viz mou recenzi „Na pomezí historického románu“ v minulém čísle *Soudobých dějin* (roč. 22, č. 3–4 (2015), s. 524–539).

4 Tamtéž, s. 531.

5 Tamtéž, s. 533.

Nepíšu, že se autor pokoušel blokovat otištění mé recenze pro *Journal of Cold War Studies*. Ve skutečnosti jsem v minulém čísle *Soudobých dějin* napsal: „To by ovšem zároveň nesměl Igor Lukeš rok a půl fakticky blokovat otištění recenze svými znovu a znovu opakovanými sliby, že už co nevidět pošle editorovi *JCWS* pádnou odpověď na mou recenzi, a oba texty tak budou moci vyjít současně. Svou repliku nikdy nedodal, a tak recenze nakonec vyšla samostatně až v létě 2015.“⁶ Profesor Lukeš tady záměrně zkresluje význam mého textu – a v tomto smyslu zjevně též dezinformoval Marka Kramera. Lukešova slova o cenzuře či „eticko-morálních aspektech takového činu“⁷ jsou proto zcela mimo realitu. Z mé korespondence s Markem Kramerem vyplývá, že profesor Lukeš obdržel mou anglickou recenzi na podzim 2013, načež rok a půl sliboval, že pádně odpoví. Tím úspěšně oddaloval (tedy fakticky blokoval) její otištění. A pokud se týká další kauzy, kterou vytvořil, pak samozřejmě trvám na svém tvrzení, opírajícím se rovněž o korespondenci s Markem Kramerem (e-mail z 28. srpna 2013), a sice že ten „měl před vydáním anglické verze knihy možnost přečíst si jen kapitoly (tj. plurál – pozn. V.S.) týkající se americké zpravodajské činnosti v Československu“.⁸ Dále tuto záležitost nehodlám komentovat.

Profesor Lukeš skutečně ignoruje většinu relevantní odborné literatury věnované „jeho“ tématu. Ano, opakuji to v recenzi na pěti místech – vždy, když hovořím o nějakém tématu či epizodě, které autor odvyprávěl bez sebemenšího přihlídnutí k tomu, jak je před ním zpracovali jiní, a to zpravidla lépe a přesněji. Nejde o to, že „mohl říct víc o knihách Waltera Ullmana (*sic*) a Geira Lundestada nebo článku Petra Mareše a Slavomíra Michálka“, jak sám připouští.⁹ On o nich totiž ve skutečnosti – s výjimkou jednoho odkazu na knihu Waltera Ullmanna – neříká vůbec nic, a to ani o *knize* Slavomíra Michálka. Prostě se snaží v neznalém čtenáři vzbudit dojem, že nic dalšího napsáno nebylo. To je ovšem v historiografii, stejně jako v kterémkoli jiném vědním oboru, nepřípustné.

Ano, mezi opomíjenými texty o osvobození Prahy jsem uvedl i dvoudílnou knihu *Draze zaplacená svoboda*, již jsem měl tu čest být spoluautorem (nikoli spolueditorem), a uvedl jsem ji především kvůli pasážím, jež napsali již zesnulý Jaroslav Hrbek, Stanislav Kokoška a Vladimír Pilát.¹⁰ Autorovu konstrukci, podle níž soudím knihy druhých na základě toho, zda mě citují, nemíním komentovat.

V kauze Benešova odletu z Londýna profesor Lukeš znovu přehlíží mé skutečné výhrady: Nikde jsem samozřejmě nezpochybnil známý fakt, že Edvard Beneš měl v březnu 1945 mimořádně závažné zdravotní problémy, které způsobily odklad jeho odletu do Moskvy. Jen je vysoce nepravděpodobné, že by byl zkolaboval

6 Tamtéž.

7 LUKEŠ, I.: Československo nad propastí: Odpověď, s. 179.

8 SMETANA, V.: Na pomezí historického románu, s. 539.

9 LUKEŠ, I.: Československo nad propastí: Odpověď, 180.

10 Jen jako poznámku pod čarou uvádím, že tuto dvoudílnou knihu jsem mu i s věnováním skutečně poslal, po Luborovi Václavů – poté co mu ji při večeři na Malé Straně v létě 2009 Lubor doporučil a on sám o ni projevil zájem. Skutečně nemám slov, jestliže to nyní profesor Lukeš prezentuje v podstatě jako mou snahu využít jeho věhlasu k tomu, aby se mi nějak podařilo proniknout do světové historiografie...

přímo na letišti, jestliže to nikde neuvádějí ti, kteří tam skutečně byli. Prokop Drtina ani John Winant mezi ně nepatřili. Ostatně Winant ve zprávě z 13. března 1945 pro státní department pouze vysvětluje důvody, proč Beneš odletěl se zpožděním, dva dny po větší části československé delegace: „Dr. Beneš měl odletět ve stejný den. Vzhledem k náporu aktivit souvisejících s odjezdem byl příliš vyčerpaný, což je stav, který mu občas přivozuje nevolnost a závratě. Odletěl z Londýna (můj telegram č. 20, z 12. března) o dva dny později v doprovodu madam Benešové.“¹¹ O zdravotních potížích na letišti ani slovo...

V případě Eduarda Tábořského, který naopak s Edvardem Benešem odlétal, necituji jeho paměti, ale deníkové záznamy, uložené v Hoover Institution Archives. Snad by profesor Lukeš měl rozlišovat mezi významem a spolehlivostí dobového pramene a pramene retrospektivního... Winston Churchill s Anthonym Edenem na letišti nebyli – a to ne proto, že je nezmiňuje britský tisk, nýbrž proto, že britský tisk i další záznamy včetně fotografií zachycují, kdo na letišti skutečně reprezentoval britskou vládu a krále – tj. konkrétně velvyslanec Philip Nichols a lord Clarendon. Profesor Lukeš navíc opomíjí fakt, že v příslušné pasáži své knihy sám vůbec neodkazuje na Drtinovy paměti, přestože z nich čerpá, nýbrž na dva americké deníky, které nic podobného neuvádějí. A i svůj oblíbený informační zdroj – Drtinovy paměti, napsané o třicet let později – doplňuje vlastní fabulací, což se týká i údajné britské cenzury ceremoniálu na letišti. Rozdíl mezi autorovým líčením a Drtinovými paměťmi v této otázce jsem zachytil v recenzi, a to formou citací obou textů. Zatímco Drtina uvádí, že do „britského rozhlasu a tisku však o tom nepřišla při jeho ukázněnosti nejmenší zmínka“,¹² profesor Lukeš píše o cenzuře. Tedy mu nic „falešně nepodsouvám“. Churchillův kolaps v roce 1953 je tady zcela irrelevantní.

Děkuji profesorovi Lukešovi za rozsáhlá ponaučení o tom, „jak to chodí v americké zahraniční službě“.¹³ I bez jeho vysvětlení jsem již dříve pochopil, že velvyslanec si neseписuje všechny zprávy do domovské metropole sám, jestliže má k dispozici rozsáhlý aparát svého úřadu. Rád bych ovšem poukázal na zajímavý paradox: Zatímco v případě amerického velvyslanectví v Praze profesor Lukeš vysvětluje, že Laurence A. Steinhardt sám zprávu o volbách z května 1946 (ve skutečnosti ne jednu, ale několik) jen signoval, a tudíž s ní vlastně neměl nic společného, tak naopak v případě americké administrativy a ministerstva zahraničí (*State Department*) v listopadu 1947 podle autora vlastně nezáleží na tom, kdo materiál připravoval (ať už to byl George F. Kennan, nebo pracovníci jím vedeného Štábu pro politické plánování), protože prezidentovi ho přece předával ministr zahraničí (státní tajemník) George C. Marshall, který byl za materiál zodpovědný! To už by byla kontradiktorní filipika k pouštění, kdyby... kdyby totiž nešlo o velmi vážnou věc, a tou je obraz osobnosti v dějinách.

11 *National Archives and Records Administration* (Washington), RG 59, LM 84, mikrofilm č. 6, 860F.01/3-1345, Winantova zpráva pro státního tajemníka Edwarda Stettinia, 13.3.1945.

12 DRTINA, Prokop: *Československo můj osud*, sv. II/1: *Emigrací k vítězství*. Praha, Melantrich 1992, s. 12.

13 LUKEŠ, I.: *Československo nad propastí: Odpověď*, s. 182.

Profesor Lukeš si vytvořil vlastní konstrukt, podle nějž Laurence Steinhardt byl klíčovým viníkem americké porážky v Praze v únoru 1948, protože o tři roky dříve (poté co nebyl pozván na konferenci Velké trojky do Jalty) ztratil o diplomacii zájem, a tak se z diplomatického postu v Praze věnoval především svým obchodním a soukromým záležitostem. Právě proto se prý tak nekompetentně mýlil při svém odhadu výsledku voleb v květnu 1946 (o jeho nepřesné předpovědi samé samozřejmě vím)¹⁴, což mu přivodilo šok, kvůli kterému nebyl údajně celý týden schopen napsat žádnou zprávu do Washingtonu. Podobně byl státní tajemník Marshall, který v Československu nestrávil ani den, údajně schopen v listopadu 1947 lépe odhadnout další jeho vývoj (tj. odepsat Československo jako budoucí pevnou součást sovětského bloku) než Laurence Steinhardt s rozsáhlým aparátem svého velvyslanectví. Jinými slovy, v prvním případě profesor Lukeš dokazuje, že zprávy posílané z Prahy do Washingtonu Steinhardt pouze podepisoval (na pomoc si bere svědectví tehdejšího zaměstnance pražské ambasády George Bogarduse, který si o více než půlstoletí později měl přesně pamatovat, kdo napsal kterou odeslanou zprávu...), což podle něho není podstatné. A naopak v druhém případě je prý určující podpis člověka, který za dokument nese hlavní zodpovědnost (zde posloužil jako klíčový arbitr velvyslanec, jehož profesor Lukeš čtenářům ani nepředstavil jménem). Instrumentálněji snad už argumentovat nelze.

Jestliže navíc autor vytváří představu, že Marshallova zpráva pro prezidenta ze 7. listopadu 1947 se zásadně liší od dokumentu „Resumé of World Situation“, jehož autorem byl George Kennan, tak je třeba jasně říci, že tomu tak není. Nejenže to uvádějí nejméně dvě dokumentární edice,¹⁵ ale je to patrné i z porovnání obou těchto dokumentů, uložených v Trumanově prezidentské knihovně.¹⁶ Marshall do textu pro prezidenta prakticky nic nového nevnesl, a to ani klíčovou větu o Československu, kterou najdeme v obou dokumentech. Oproti „Resumé světové situace“ naopak vynechal první odstavec a na některých místech, kde Kennan a jeho štáb používali trpný rod ve stylu „it is recommended“, Marshall text finalizoval do formy „I recommend“.

Je zcela absurdní, když mi profesor Lukeš připisuje přesvědčení, že americký velvyslanec v Československu by měl úřadovat z New Yorku. To je známá sofistická metoda – přisoudit oponentovi v debatě něco, co nikdy ani nenaznačil, a pak se mu za to vysmát. Dvě Steinhardtovy cesty do Spojených států během jeho diplomatické mise nepovažuji za nic excesivního, zvláště když doma odvedl ve prospěch americko-československých vazeb množství důležitých práce, a to nejen přednáškami, ale například i prosazováním kulturní či obchodní smlouvy v klíčových amerických

14 Viz SMETANA, Vít: *Ani vojna, ani mír: Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 422 n.

15 *Foreign Relations of the United States, 1947*, sv. I: *General; United Nations*. Washington, D.C., Government Printing Office 1973, s. 770–777; ETZOLD, Thomas – GADDIS, John Lewis (ed.): *Containment: Documents on American Policy and Strategy, 1945–1950*. New York, Columbia University Press 1978, dokument č. 7, s. 90–97.

16 Za poskytnutí fotokopíí obou dokumentů jsem zavázán Janu Kourovi.

úřadech. Dokazují to záznamy o jeho jednáních a vystoupeních i korespondence s pracovníky velvyslanectví v Praze v čele s Johnem Bruinsem. V tomto duchu tedy vystupoval na podporu Československa, aby nebylo odepisováno jako součást sovětského bloku ani novináři, ani vládními kruhy. Právě „prozíravé“ předpovědi brzkého vítězství komunistů jsou přitom postojem, který profesor Lukeš v knize i ve své odpovědi opakovaně vyzdvihuje jako ten správný. V tomto smyslu mě také vyzývá, abych se vyjádřil ke kvalitě Steinhardtova prohlášení po příletu do Československa dne 19. února 1948, že probíhající krize podle něj skončí vítězstvím demokracie a svobody. Nuže, americký velvyslanec především vyjádřil naději, že se Československo nakonec přeci jen připojí k Programu evropské hospodářské obnovy, známému jako Marshallův plán (a vysloužil si za to nařčení z přípravy pravicového puče – nejen od komunistů, ale paradoxně též od bývalého viceprezidenta a nyní progresivistického prezidentského kandidáta Henryho A. Wallace).¹⁷ Nebyl však právě takovýto druh prohlášení vhodným způsobem, jak povzbudit ustrašené československé demokraty? Měl snad Steinhardt říci opak – tj. že vše je ztraceno a moc převzou komunisté? Anebo měl raději mlčet a neříkat vůbec nic?

Důležitým impulzem k druhé Steinhardtově cestě do USA, zahájené na konci listopadu 1947, byly navíc jeho závažné zdravotní problémy, které lze banalizovat jen retrospektivně, z pohledu dnešní úrovně medicíny. V průběhu roku 1947 si opakovaně i v korespondenci s nejbližšími přáteli stěžoval na bolesti způsobované žlučovými kameny. A považuji za lidského hlediska za zcela pochopitelné, že Američan Steinhardt se chtěl chirurgickému zákroku podrobit v americké nemocnici. Znovu opakuji, že nastaly pooperační komplikace, které velvyslance připoutaly na řadu dnů na lůžko a vedly k odkladům jeho návratu do Prahy. V recenzi jsem doložil, že profesor Lukeš tohle vše čtenářům vědomě zatajil. A nyní dokonce tvrdí, že Steinhardt byl „zdravý jako řípa a nic mu nescházelo“.¹⁸ To prostě není pravda.

Americký velvyslanec Laurence Steinhardt si jistě zaslouží nemalou dávku kritiky za chyby, jichž se při své misi v Praze dopustil. Avšak právě jeho nespravedlivé očerňování v knize profesora Lukeše, a to doslova za každou cenu, bylo hlavním impulzem, proč jsem se vůbec rozhodl psát na ni recenzi. Jsem totiž hluboce přesvědčen o tom, že jako historikové neseme odpovědnost za to, jaké obrazy historie vytváříme pro svou dobu, pro své generační vrstevníky a pro své následovníky, a jakou roli připisujeme jednotlivým historickým osobnostem. Profesor Lukeš má při své práci jiné cíle. Jde mu především o to vystavět poutavý příběh, identifikovat v něm kladné a záporné hrdiny, instrumentálně využít jakékoli prameny, které potvrzují stanovené hlavní teze a určené role aktérů, ostatní prameny (a také relevantní odbornou literaturu) ignorovat, a tam, kde je třeba, si příběh dofabulovat, případně celé dlouhé pasáže postavit jen na svědectvích zachycených o dlouhá desetiletí později. Přinejmenším část z těchto pracovních postupů užívají romanopisci – a proto jsem profesoru Lukešovi jakožto opravdu vynikajícímu vypravěči navrhl, že by právě

17 Viz DONOVAN, Robert J.: *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948*. New York, Norton & Company 1977, s. 360.

18 LUKEŠ, I.: Československo nad propastí: Odpověď, s. 184.

do oblasti historického románu mohl v budoucnu napřít své autorské úsilí. Když se nyní dočtu, že ani nerozlišuje mezi memoáry a deníky a jejich spolehlivostí a že svá tvrzení ohledně vzniku jednoho ze stovek odesílaných diplomatických hlášení opírá o svědectví učiněné o více než půlstoletí později, pak nemohu než tento svůj návrh zopakovat. Romanopisci se totiž vůbec nemusejí zdržovat něčím takovým, jako je kritika pramene nebo zhodnocení dosavadní literatury k tématu. Historikové však musejí provádět obojí – jinak nejsou historiky, ale vypravěči.

Na své recenzi, v níž jsem ostatně vyzdvihl i řadu silných stránek knihy, bych nyní nezměnil vůbec nic. Věcně profesor Lukeš nevyvrátil ani jedinou z mých námitek – a řadu dalších zcela ignoroval.

Vít Smetana

Recenze

Na vlnách RFE

*První syntéza k dějinám československé redakce
Rádia Svobodná Evropa*

Petr Orság

TOMEK, Prokop: *Československá redakce Radio Free Europe: Historie a vliv na československé dějiny*. Praha, Academia 2015, 422 strany + 32 strany obrazových příloh, ISBN 978-80-200-2490-9.

Když před pěti lety vyšla k šedesátému výročí založení Rádia Svobodná Evropa (*Radio Free Europe*) kniha nazvaná *Svobodně! Rádio Svobodná Evropa 1951–2011*,¹ pokusil jsem se ji zhodnotit v kontextu tehdy neutěšeného stavu tuzemského výzkumu věnovaného působení této stanice.² Převážnou většinu do té doby vydaných domácích textů o její československé redakci tvořily různě zpracované vzpomínky bývalých zaměstnanců či publikace, které RFE zmiňovaly pouze v širších

1 JUNEK, Marek a kol.: *Svobodně! Rádio Svobodná Evropa 1951–2011*. Praha, Radioservis – Český rozhlas – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011.

2 Viz ORSÁG, Petr: Rádio Svobodná Evropa jako dočasně/trvale odkládané badatelské téma. In: *Mediální studia*, roč. 6, č. 1 (2012), s. 94–101.

souvislostech jiného tématu.³ Chyběla přehledová, systematická monografie, a také dílčích odborných studií, které by ji měly logicky předcházet, bylo jako šafránu (většinu z nich přitom napsal jediný autor). První tuzemská konference, která si téma RFE stanovila jako hlavní předmět zájmu, se konala v roce 2011 v Senátu k šedesátému výročí vzniku stanice – jejím doprovodným produktem byla zmíněná, bohužel koncepčně problematická publikace *Svobodně!*. Z příspěvků samotné konference žádná další kniha nevzešla.

Nedobrá domácí situace na tomto poli už tehdy kontrastovala nejen s úrovní bádání západní vědy, která se problematice RFE a vysílání dalších západních rozhlasových stanic do sovětizované střední a východní Evropy v letech studené války věnovala už od padesátých let minulého století, ale i s publikacemi vydávanými u našich střeoevropských sousedů, například polskými.⁴ Navíc Poláci podstatně tituly k tématu z anglosaské produkce překládají pro domácí čtenáře, a naopak svými publikacemi přeloženými do angličtiny naplňují ambici vřazovat výsledky domácího bádání do nezbytného mezinárodního kontextu.⁵

Svůj podíl na zdánlivém nezájmu českých autorů o historii Rádía Svobodná Evropa jistě může mít nesnadná geografická, a tím i finanční dostupnost archivních zdrojů. Platí to zejména pro Archiv Hooverova ústavu (*Hoover Institution Archives*) v kalifornském Stanfordu, kde je uložen rozsáhlý institucionální archiv RFE a Rádía Svoboda (*Radio Liberty*), vysílajícího pro posluchače v Sovětském svazu, jakož i soukromé archiválie řady bývalých zaměstnanců obou stanic, ale také pro další archivy ve Spojených státech včetně washingtonského Národního archivu. Další překážku (nejen pro české historiky) znamenají nároky na jazykovou vybavenost. Znalost angličtiny je prakticky povinností, ale třeba pro komparaci vývoje národních redakcí RFE už nestačí. Jen málokterý badatel dokáže zvládnout současně krom angličtiny třeba češtinu, respektive slovenštinu, polštinu, maďarštinu či rumunštinu. Bez toho ale není možné například napsat srovnávací studii o tom, nakolik se do agendy jednotlivých národních redakcí fakticky promítaly obecné direktivy amerického vedení stanice, nebo porovnávat přístup represivního aparátu v jednotlivých zemích střední a východní Evropy k vysílání Svobodné Evropy.

I z toho důvodu většina anglosaských historiků v publikacích o dějinách RFE pracovala převážně s prameny institucionální povahy v angličtině uloženými v amerických archivech, zatímco tamní prameny v češtině či polštině nevyužila. Málokterý ze západních badatelů hovoří více než jedním východoevropským jazykem (například Ross A. Johnson polsky, ale už ne česky, takže aktuální Tomkova publikace v češtině je mu jazykově nedostupná). Východoevropští badatelé se tak mohou ocitnout ve výhodném postavení jako svého druhu zprostředkovatelé informací

3 Viz např. KOSATÍK, Pavel: *Ferdinand Peroutka: Pozdější život (1938–1978)*. Praha – Litomyšl, Paseka 2000.

4 Přehledově jsem o publikacích k dějinám RFE v angličtině a polštině a jejich konkrétních tématech pojednal ve zmíněné recenzní stati z roku 2012.

5 Jedním z nich je Paweł Machcewicz, který ke svým starším publikacím v angličtině nejnověji přidal titul *Poland's War on Radio Free Europe, 1950–1989* (Stanford, Stanford University Press 2015).

vytěžených z místních archivních zdrojů. Navíc krom znalosti jazyka jsou většinou schopni lépe než cizinci dešifrovat i mimojazyková sdělení, která z dokumentů mnohdy nevyplývají explicitně jako tvrdá fakta, ale spíš zůstávají ve skrytu. Právě porozumění širším kulturním souvislostem, komunikačním kódům a zavedeným zvyklostem té které společnosti bývá nejčastější potíží zahraničních badatelů při zpracovávání témat z dějin východoevropského komunismu.

Jak si tedy v těchto širších souvislostech stojí domácí výzkum? Jistě by bylo možné napsat nekompromisně, že od vydání publikace *Svobodně!* se změnilo jen velmi málo, tedy že v zásadě dál stagnuje. Nebyla by to však už pravda celá, byť téma posunuje systematicky vpřed už více než dekádu paradoxně stále jeden a týž badatel – Prokop Tomek, autor nejnovější publikace o historii československé redakce *Rádia Svobodná Evropa*. A to pro Tomka RFE není hlavním badatelským předmětem zájmu, ale něčím jako „koníčkem“! Jako zaměstnanec Vojenského historického ústavu musí svou pozornost soustředit převážně jiným směrem, i když (jak žertem poznamenal při uvedení knihy na trh) daří se mu přesvědčovat nadřízené, že i RFE byla v letech studené války specifickou zbraní a od historie vojenství není tak daleko.

Snad by se tomu dalo i zasmát, pokud by šlo o téma nepodstatné, vedlejší, výběrové, z hlediska poznání nejnovějších dějin této země zkrátka periferní. A jistě i Prokop Tomek, který o tomto enormně rozsáhlém a mnohostranném tématu napsal zatím nejvíce, by uvítal výraznější participaci dalších badatelů. Sám ve svých výzkumech zpočátku využíval zejména archivní fondy bezpečnostního aparátu československého komunistického režimu (v menší míře archiválie Ústředního výboru KSČ, ministerstva zahraničí a Československého rozhlasu), z nichž jako nejpodstatnější výsledek vytěžil rozsáhlou studii *Objekt ALFA*.⁶ K ní kromě průběžně publikovaných dílčích textů přibýly v roce 2014 dvě další knižní publikace: kniha o letákových operacích *Svobodné Evropy Balony svobody*⁷ a životopisný portrét bývalého ředitele československé redakce RFE Pavla Pecháčka.⁸

V *Balonech svobody* Tomek rozšířil rejstřík archivních zdrojů o tuzemské mimo-pražské archivy (Archiv Centra pro československá exilová studia při Univerzitě Palackého v Olomouci), ale také o dokumenty z Hooverova archivu. Publikace s bohatým obrazovým doprovodem a podrobným popisem „balonových“ letáků i novin přehledně mapuje celý projekt balonových akcí od jeho zrodu až po zastavení, které bylo důsledkem krvavého potlačení maďarského povstání sovětskou armádou. Autor tyto akce vřazuje do kontextu propagandistických způsobů boje na obou stranách železné opony a současně je představuje jako specifickou formu dobové publicistiky. Navazuje přitom jak na své starší texty k danému tématu, tak na dosud publikované práce zahraniční.

6 TOMEK, Prokop: *Objekt ALFA: Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2006, 399 stran.

7 TÝŽ: *Balony svobody: Letákové operace Svobodné Evropy v letech 1951–1956*. Cheb, Svět křídel 2014, 175 stran.

8 TÝŽ: *Nejlepší propaganda je pravda: Pavel Pecháček v Československém rozhlase, v Hlasu Ameriky a ve Svobodné Evropě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014, 251 strana.

Pro knihu o Pavlu Pecháčkovi se Tomkovi podařilo získat dosud neznámé prameny k historii československého vysílání RFE a Hlasu Ameriky přímo z osobního archivu hlavního protagonisty. Stojí za zmínku, že Pavel Pecháček své archiválie poté předal do Národního archivu, kde jsou k dispozici dalším badatelům. V této životopisné práci je RFE sice jen jedním, ovšem podstatným tématem, a navíc publikace přináší mnoho informací o československém vysílání Hlasu Ameriky, kde Pecháček působil čtrnáct let.

Nyní už tedy k nejnovějšímu Tomkovu opusu. Lze říci, že všemi předchozími publikacemi si autor vytvářel předpolí právě pro tuto shrnující syntézu, kterou sám na úvodních stranách knihy skromně označuje jen jako „dílčí pokus“ o zmapování historie československé redakce RFE. Téma je to enormně široké, takže jinak tomu v zásadě ani být nemůže, současně však budiž jasně řečeno – konečně je k dispozici v češtině kniha, která může pro budoucí badatele a zájemce o studium sloužit jako přehledný ukazatel po mnohovrstevnaté a členité krajině Rádia Svobodná Evropa, a také jako základní odrazový můstek pro další výzkum.

Časové vymezení knihy lety 1950 a 1994 – tedy z jedné strany rokem, kdy bylo zahájeno zkušební vysílání RFE, a z druhé strany datem ukončení vysílání z Mnichova – je věcně a korektně zdůvodněno, byť jako logičtější mezník by se zřejmě nabízel rok 1989 nebo 1990, kdy se uzavřela nejvýznamnější etapa historie Svobodné Evropy. Nicméně i zaznamenání peripetii s hledáním nového sídla RFE ve změněném geopolitickém kontextu po roce 1989 je přínosné. Navíc nepamětníci si zde mohou připomenout, proč jsou cenné sbírky bývalého výzkumného ústavu Rádia Svobodná Evropa a Rádia Svoboda dnes součástí Archivu Otevřené společnosti (*Open Society Archives* – OSA) na Středoevropské univerzitě v Budapešti, a nikoliv v Praze. Přitom miliardář George Soros, který se archiválie RFE rozhodl přes svou nadaci převzít a zpřístupnit badatelům, nabídl tehdejší vládě Václava Klause, že Středoevropskou univerzitu i rozsáhlý archiv umístí v Praze. Byl však odmítnut a kvůli tomu už druhá generace českých studentů jezdí do Budapešti studovat na prestižní Středoevropskou univerzitu, jejíž diplom jim většinou usnadňuje následný profesní start, a stejně tak tuzemští badatelé musí cestovat do maďarského hlavního města za archivy OSA. (Mimochodem univerzitní nakladatelství Central European University Press je přesně tím komunikačním kanálem, který dlouhodobě a efektivně zprostředkovává výsledky středo- a východoevropských společenských věd v angličtině západnímu publiku.⁹ V Čechách nic srovnatelného s tímto podnikem dodnes nemáme.)

V úvodu knihy autor píše, že popis vývoje Rádia Svobodná Evropa má být pouze východiskem pro hlavní téma, jímž je hledání místa RFE v kontextu českých dějin. To je nepochybně výzva a dlouhodobá záležitost, základ pro další rozvíjení tématu však už díky Tomkově práci existuje. Autor doplňuje, že se nestačí tázat „jak“, ale je nutné se ptát hlavně „proč“. Nevím, zda mu v tomto správně rozumím, ale zvláště v současné fázi zkoumání RFE považuji za podstatnější právě ono „jak“; důležité

9 Nakladatelství vydává i podstatné publikace k tématu RFE – viz např. JOHNSON, Ross A. – PARTA, Eugene R.: *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*. Budapest – New York, CEU Press 2010.

jsou však samozřejmě obě otázky. Tomek rovněž uvádí, že před rokem 1990 byla interpretace práce a smyslu RFE silně polarizována. To jistě, jen nejsem přesvědčen, zda to tak do určité míry nezůstalo dodnes a zda právě tato okolnost mentálně „neblokuje“ výzkum tématu (minimálně u generací historiků-pamětníků). Svobodná Evropa je totiž skutečně součástí novodobé mytologie „kmene Čechů“ a tak či onak už trčí v naší kolektivní paměti, jen stále odkládáme odpovědi na otázku, jak ten mýtus uchopit, respektive zda a jak se k němu začít kriticky vztahovat. Z distance, kterou si domácí odborná veřejnost dosud od tématu drží, jsou cítit rozpaky. Jistěže je nesnadné psát bezpředsudečně o ideologicky tak vyhraněných časech, zvláště má-li s nimi historik osobní žitou zkušenost – a RFE byla jedním z produktů té ideologicky excitované doby, součástí „války ideologií“, což ale neumenšuje její význam. Jen je třeba, aby po letech romantické a často prázdné adorace Svobodné Evropy nenastal druhý extrém, tedy „nálepkování“ a revize z opačných pozic, bagatelizace stanice jako pouhého nástroje amerického systému studenoválečnické propagandy; nepochybně byla i jím, ale takto jednoduše věc odbýt nelze. Dokonce i autor, ač se jinak snaží držet korektní odstup a výklad uměřeně vyvažuje, tu a tam (například v úvodu) sklouzne k poněkud manicheistickému líčení v protikladech dobra a zla. Skutečnost byla složitější, než že Svobodná Evropa byla pro jedny symbolem svobody, pro druhé zosobněním nepřítelů (s. 13). Pro některé přece byla třeba „jen“ zdrojem alternativních informací, korektivem k režimnímu mediálnímu balastu, nikoli studnicí dobra. To ale nemění nic na tom, že její vysílání se pro nemalou část národa stalo podstatnou součástí socialistické každodennosti. A zmíněné tvrzení nechápu jako důvod k polemizování, ale spíš jako zhuštěnou „zkratku“ pro potřeby úvodu. Z knihy je jinak zřejmé, že autor se dobře obeznámil s tématem díky dlouholetému studiu, takže ví, že škála vnímání RFE byla mnohem strukturovanější.

K dekonstrukci mýtu Svobodné Evropy nepochybně musí dojít, je to ostatně normální proces. Nicméně pro generace vyrostlé v současných „tekutých“ časech, kdy tradiční, velké ideologie ztratily obsah i atraktivnost a nové jsou mnohem méně srozumitelné, ba i mnohem hůř čitelné a zmocňují se nás jaksi nepozorovaně, budou dost možná instituce typu RFE stále nepochopitelnější, jako „relikt minulosti“. I proto je dobré mít k dispozici co nejvíce faktografie, a v tomto smyslu Tomkova obsáhlá a záslužná práce dobře plní svůj účel. Její kritik může namítnout, že je převážně deskriptivní a méně analytická. Na to lze odpovědět, že řádně utříděný popis s dílčími analytickými pasážemi je nezbytný začátek, základ. Na něj teprve mohou navázat hlubší analýzy nejrůznějších dílčích témat i metodologicky inovativní interpretace a metateorie. Ostatně téma RFE je výsostně interdisciplinární. Vedle tradiční historické práce se mohou při hledání odpovědí na ono zmíněné „jak“ uplatnit metody sociálních věd (kvantitativní obsahová analýza, kritická diskurzivní analýza a podobně) či lingvistické analýzy jazyka. To vše je otevřené. Sám Prokop Tomek v úvodu naznačil, jak mnohostranným sociokulturním fenoménem RFE je, a předložil nástin otázek, které si v budoucnu zaslouží další pozornost.

V první části knihy autor chronologicky líčí vývoj RFE, respektive její československé redakce, v druhé části pak zkoumá účinky vysílání na posluchače za železnou oponou a sleduje dobové interakce mezi rozhlasovou stanicí a jejím obcenstvem,

jakož i politickými špičkami v Československu. Chronologický postup mu umožňuje téma vykládat i v souvislostech posunů mezinárodněpolitické situace. Ty výrazné většinou do chodu stanice zasáhly, ať už to byla maďarská revoluce a její porážka v roce 1956, zmírňování konfrontace mezi Západem a Východem v šedesátých letech, které se promítlo do revize vysílací politiky (jak o tom svědčí například výroční zpráva za rok 1964 s výmluvným názvem *Bridges to East Europe*), nebo *détente* v sedmdesátých letech s podobným efektem, kdy americká administrativa vážně uvažovala, zda další existenci RFE nepoložit na oltář slibně se rozvíjející politiky uvolňování napětí mezi velmocemi.

Autor logicky otevírá i otázku tajného financování stanice ze zdrojů Ústřední zpravodajské služby (CIA) a vztahů mezi oběma institucemi. Polemizuje přitom zejména se zjednodušujícím názorem, že RFE byla organickou součástí aparátu CIA (s. 49). Přímo souvislost vysílání s činností CIA spatřuje jen v projektu „Vzkazy domovu“ z první půle padesátých let, který v sobě měl zpravodajský účel zakódovaný. Pokud jde o možné intervence CIA do obsahu vysílání, podle autora je nelze nijak doložit, stejně jako konkrétní zpravodajské působení této agentury v RFE. Jistě to tak může být, současně bych ale nabádal k větší opatrnosti při vynášení podobných soudů, protože jen málo víme o tom, co vše se může ukrývat v nepřístupných archivech CIA a co může být v budoucnu ještě zveřejněno. Na druhou stranu není třeba to nijak demonizovat – je přece samozřejmé, že se americká tajná služba snažila mít kontrolu (byť třeba nepřímou, zprostředkovanou, například přes personální politiku) nad institucí, kterou financovala. Potíž byla ovšem v tom, že to dost dlouho tajila (dokladem, že v otevřeném světě nebylo tak snadné tuto skutečnost skrývat, budiž v knize zmíněný příklad novináře Fultona Lewise, který už od roku 1957 referoval o podezřeních, že RFE je tajně napájena ze zdrojů CIA). A co se týká vnějších zásahů do obsahu vysílání – i novinář Petr Brod, který ovšem v RFE působil až v osmdesátých a devadesátých letech, vzpomínal, že zdůvodněním pro zákaz materiálů bývalo i to, co se skrývalo za vágní formulací „poškozování závažných zahraničněpolitických zájmů Spojených států“. Tohle jistě mohl být jeden ze subtilních způsobů intervence do mediálních obsahů podle potřeb Ústřední zpravodajské služby, byť v té době již stanici otevřeně financoval americký Kongres.

Z mnoha dalších poznatků, které kniha přináší, považuji za cenné například souhrnné informace o průzkumech poslechovosti Svobodné Evropy, pocházející jak z jejího výzkumného oddělení, tak od československých institucí, jako byl Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu (autor užívá názvu nástupnické organizace z devadesátých let „Institut pro výzkum veřejného mínění“). K mapování této problematiky využívá v komparaci archivní dokumentaci bývalého ředitele československé redakce Pavla Pecháčka, dokumenty uložené v Hooverově archivu, ale i hodnocení vysílání RFE a další dokumenty připravované pro Ústřední výbor KSČ (převážně z Národního archivu, případně Archivu bezpečnostních složek). Prokop Tomek velmi přesně pojmenoval úskalí jak průzkumů poslechovosti z provenience RFE (zejména nedostatečná reprezentativnost), tak těch „režimních“ (především autocenzura respondentů, na kterou upozorňovaly i závěrečné zprávy z šetření). Je svým způsobem symptomatické, že navzdory tomu

i z oficiálních československých průzkumů vyplývalo, že v sedmdesátých letech západní rozhlasové stanice poslouchala přibližně čtvrtina, v následující dekádě pak až třetina obyvatel. Tedy tento vědomý akt vzdoru – autor případně píše o „projevu občanské neposlušnosti a výrazu duševní a myšlenkové nezávislosti“ (s. 19) – si dopřávala nezanedbatelná část občanů za takzvané normalizace. Bylo to sice méně riskantní než si obstarávat a číst například exilové časopisy, ale i tak to cosi podstatného o normalizační společnosti vypovídá.

Zaslouží si také ocenit, že autor zařadil do knihy kapitoly, v níž přináší přehled prakticky všech stanic, které ve sledovaném období vysílaly v češtině a slovenštině do Československa – to je velmi dobrá pomůcka pro každého, kdo by se chtěl některým z těchto vysílání zabývat. Opomenuty nezůstaly ani tak efemérní a téměř zapomenuté projekty jako například Rádio Innsbruck. Osvěžujícím nápadem odkazujícím na zmizelé Československo je zařazení stanic vysílajících slovensky, například Rádio Barcelona – Hlas Slovenskej republiky či Za slobodné Slovensko.

Kniha obsahuje i množství drobných, a přitom pozoruhodných detailů dokreslujících celkový obraz RFE coby subtilního „měkkého“ nástroje (*soft power*) americké zahraniční politiky. Tak třeba čtenář zjistí, že mezi zakládajícími členy Národního výboru pro svobodnou Evropu (*National Committee for Free Europe* – NCFE) byli kromě politiků jako Allan Dulles či Dwight Eisenhower například bankéř Frank Altschul, tehdejší prezident vlivné odborové centrály AFL-CIO William Green či vydavatel časopisu *Time* Henry R. Luce.

Jako čtenáři mi chybělo, že jsem se nedověděl víc o provozu automatické telefonní linky do Rádia Svobodná Evropa, která byla zavedena v roce 1985. Při množství telefonátů z Československa – přes osmdesát denně hned po zprovoznění linky (!) – by našince velmi zajímalo, s čím se lidé v tak velkém počtu na RFE obraceli. Jsou-li k dispozici data o obsahu hovorů, nejen prosté počty, je to téma na samostatnou studii, která by mohla přinést i pozoruhodné svědectví o proměně mentality v zemi na úsvitu Gorbačovovy perestrojky.

Stejně tak dávám k úvaze, zda prostor věnovaný v knize snahám Rady svobodného Československa působit na změnu vysílání RFE není nadbytečný. Není citované memorandum rady spíše než dokladem „tlaků, které musela československá redakce RFE uvnitř vyrovnávat“ (s. 167), svědectvím o tom, jak beznadějně byla RSČ v osmdesátých letech už vzdálena realitě? Je dobře, že autor vytěžil i archiv Rady svobodného Československa, ale jaký byl skutečný efekt této kritiky v RFE, respektive nakolik kritika poměrů ze strany RSČ odrážela situaci v redakci? Konvenovala názorově její většině? A disponovala tehdy ještě rada reálným vlivem například na personální poměry v redakci, nebo to bylo jen její zbožné přání?

Autor nastoluje i otázku potenciálního vlivu vysílání Svobodné Evropy na rozhodování politických špiček v Československu (kapitola II.4) a s odvoláním na archivní materiály ÚV KSČ dochází k závěru, že neexistují doklady o tom, že by relace RFE „přímo vyvolávaly nějakou zpětnou vazbu nebo reakci, která by vedla k politickým rozhodnutím“. Je samozřejmě věcí diskuse, jak chápat „přímou reakci“ a zda vůbec bylo něco takového možné. Ale s dovolením bych zde odkázel na jeden ze svých textů o exilových médiích v období normalizace, kde uvádím, že narážky

na činnost mnichovské stanice se objevovaly v ústředním výboru komunistické strany od začátku ledna 1969 při mnoha důležitých debatách, v nichž se postupně utvářely základy normalizační politiky. Názory vysílané Svobodnou Evropou tedy byly součástí vnitrostranických diskusí politického establishmentu a už tím, že se musel vůči nim kriticky vymezovat (byť pouze interně), spoluovlivňovaly jeho rozhodování.¹⁰ Právě v tom spatřuji důležitý aspekt, na nějž nelze zapomínat při posuzování vlivu stanice na normalizační politické elity, a je lhostejné, zda jej označíme za vliv přímý, či nepřímý. Pochopitelně tento vliv nelze nijak exaktně kvantifikovat či prokázat kauzální souvislost mezi vysíláním RFE a rozhodováním československých politiků.

Následující poznámka je spíš formální a vztahuje se k organizaci a soudržnosti textu. Autor vícekrát při výkladu využívá programová schémata vysílání RFE, která komentuje. Jsou to cenné dokumenty a práce se bez nich sotva mohla obejít, začleněním těchto informací do hlavního výkladu ale text místy ztratil na přehlednosti. Asi by bylo prospěšnější, kdyby kompletní denní či týdenní vysílací schémata pro konkrétní období, která měl autor evidentně k dispozici, tvořila součást příloh. V hlavním textu se k nim mohl analyticky vztáhnout a komentovat měnící se akcenty ve vysílání stanice – například s ohledem na proměny politické reality na Západě i Východě dovodit, které pořady se právě zaváděly, rušily či omezovaly a proč. A bylo by také výtečné, kdyby přílohy obsahovaly i původní návrh programového schématu československého vysílání RFE z roku 1950, který vedení stanice předložil tehdejší programový ředitel Pavel Tigrid se slovy, že „propagandistický a politický dynamit“ je skryt ve většině pořadů programového schématu (s. 59). Nanejvýš užitečným počinem je zato publikace seznamu českých a slovenských zaměstnanců RFE, přestože jej autor v úvodní poznámce označuje jako pouze orientační. Pokud by se tématu *Rádia Svobodná Evropa* chopili i další badatelé, bylo by účelné tohle „Kdo byl kdo v RFE“ umístit v elektronické podobě na web, aby se údaje mohly dále zpřesňovat a doplňovat.¹¹

Knihou o historii československé redakce *Rádia Svobodná Evropa* Prokop Tomek zaplnil povážlivou mezeru na poli bádání o zahraničním rozhlasovém vysílání do Československa v letech komunistického panství ve střední Evropě. Jeho text bude jistě patřit mezi nezbytné základní průvodce pro každého, kdo by se chtěl tématem RFE v budoucnu zabývat, a najde si nepochybně dost čtenářů mezi dřívějšími posluchači stanice i dalšími zájemci o naše poválečné dějiny.

10 Viz ORSÁG, Petr: „Jak dál?“. Diferenciace československých exilových médií po srpnu 1968 jako výraz proměny exilové veřejné sféry. In: *Historica Olomucensia: Sborník prací historických*, č. 42. Olomouc, Univerzita Palackého 2012, s. 175–192, zejména s. 177 n.

11 O něco takového se před lety pokusilo Československé dokumentační středisko s *Encyklopedií československého exilu po druhé světové válce*. Tento velmi užitečný projekt by potřeboval co nejdříve oživit, neboť mnohé souvislosti u řady jmen brzy nebude možné dohledat.

Recenze

Klopotná cesta exilu k pádu železné opony

Martin Nekola

RAŠKA, Francis D.: *Dlouhá cesta k vítězství: Československá exilová hnutí po roce 1968*. Z angličtiny přeložil Vojtěch Pacner. Praha, Academia 2015, 272 strany, ISBN 978-80-200-2472-5.

V posledních letech se objevilo jen málo kvalitních studií o československém poúnorovém a posrpnovém exilu. Po vlně zájmu v devadesátých letech jako by široké téma ztrácelo atraktivitu. Byť stále mnoho exilových otázek zůstává nezodpovězených a zevrubnou analýzu by si zasloužily aktivity zástupu osobností, dnes se našim politickým uprchlíkům na Západě během studené války soustavně věnuje pouze hrstka badatelů.

O to cennější je kniha čechoamerického historika Francise D. Rašky *Dlouhá cesta k vítězství: Československá exilová hnutí po roce 1968*, vydaná loni nakladatelstvím Academia v edici Novověk. Autor osobně je s problematikou exilu dlouhodobě spjat. Narodil se v New Jersey do rodiny biochemika a lékaře Karla Rašky jr., který byl léta činný v exilových strukturách, především v Československé společnosti pro vědy a umění (*Czechoslovak Society of Arts and Sciences*).¹ Autor, jenž momentálně působí na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a Anglo-americké univerzitě

1 Detailní přehled činnosti nabízí publikace Miloslava Rechcígla jr. *Pro vlast: Padesát let Společnosti pro vědy a umění (SVU)* (Praha, Academia 2012).

v Praze, vyrůstal v krajské komunitě, měl možnost z bezprostřední blízkosti sledovat radosti a strasti exulantů, s mnoha osobami, jejichž osudy popisuje, se přímo znal či zná. Jeho práce je výsledkem pečlivého zkoumání osobních sbírek a pramenů v archivech v České republice, Velké Británii, Spojených státech a Itálii. Jedná se o unikátní shrnující studii, jež přichází s řadou zajímavých zjištění o dosud málo známé, poněkud oddělené, možná dokonce paralelní kapitole našich dějin zvané exil. Text byl původně napsán anglicky a vyšel v roce 2012 v New Yorku.² Podobně tomu ostatně bylo i u předchozí Raškovy práce *Opuštění bojovníci*,³ publikované česky s ročním odstupem po anglickém originálu.⁴ Pod vydařeným českým překladem obou knih je podepsán Vojtěch Pacner.

Autor v devíti kapitolách seznamuje s „druhým dechem exilu“, tedy se spolky, organizacemi a osobnostmi, které měly silné slovo v exilové veřejnosti po roce 1968, poté co na Západě přibyla další masivní vlna uprchlíků z Československa, tentokrát vypuzená vpádem vojsk Varšavské smlouvy. Po předmluvě a úvodu se stručným hodnocením reformního hnutí a pražského jara vplouvá Raška přímo do neklidných exilových vod, přičemž nemůže začít jinak než analýzou činnosti Rady svobodného Československa (*Council of Free Czechoslovakia*). Právě vývoji rady od jejího založení 25. února 1949 ve Washingtonu D.C. předními demokratickými politiky, diplomaty, žurnalisty a vojáky, kteří po komunistickém převratu zvolili odchod za hranice, až do roku 1961, kdy se téměř nefunkční, rozložená táhlými spory vedoucích představitelů a postrádající zájem veřejnosti rozpadla na dvě konkurenční organizace,⁵ autor věnoval celou předešlou monografii *Opuštění bojovníci*. Logicky tedy navázal líčením dalšího, spíše neznatelného dění uvnitř rady během šedesátých let až do první poloviny let sedmdesátých, kdy se v ní podařilo nastartovat vnitřní obrodný proces, zakončený ve dnech 28. a 29. září 1974 první schůzí nového, notně omlazeného zastupitelstva. Účastníci zde zvolili i vedoucí funkcionáře, kteří s nepatrnými obměnami úspěšně provedli Radu svobodného Československa až k pádu komunismu. Procesu její reorganizace předcházelo v srpnu 1969 formální usmíření s konkurenčním Výborem pro svobodné Československo a vydání společného prohlášení k prvnímu výročí sovětské okupace. Po osm let navzájem jen stroze komunikující tělesa tím konečně našla společnou

2 RASKA, Francis D.: *The Long Road to Victory: A History of Czechoslovak Exile Organizations after 1968*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs – Columbia University Press 2012.

3 TÝŽ: *Opuštění bojovníci: Historie Rady svobodného Československa 1949–1961*. Praha, Academia 2009.

4 TÝŽ: *Fighting Communism from Afar: The Council of Free Czechoslovakia*. Boulder, East European Monographs 2008.

5 Od „původní“ Rady svobodného Československa, vedené bývalým pražským primátorem a předsedou národněsocialistické strany Petrem Zenklem, se odtrhlo křídlo kolem Jozefa Lettricha, Josefa Černého, Václava Majera, Štefana Osuského, Arnošta Heidricha a Adolfa Procházky a 9. září 1961 vytvořilo vlastní těleso, Výbor pro svobodné Československo (*Committee for a Free Czechoslovakia*).

řeč, čímž se otevírala cesta k užší spolupráci i možnému znovusjednocení.⁶ Autor tuto drobnou epizodu ani nezmiňuje, nicméně fakt, že čekání na oživení kdysi nadějného exilového ústředí se podařilo naplnit až na podzim 1974, hovoří za vše. Jak lze vyčíst z korespondence nejaktivnějších představitelů nové rady, někdejší hádky kvůli postoji k reformním komunistům, federalizaci Československa, sudetským Němcům, Podkarpatské Rusi či k úloze exilových politických stran, ba ani spory osobního charakteru, které rozvracely konstruktivní jednání, rozhodně nevymizely s odchodem staré garnitury. Bohužel se naopak pravidelně vracely.

Autor v zásadě popisuje novou Radu svobodného Československa jako progresivní platformu, která se jednotným hlasem úspěšně zapojila do helsinského mírového procesu, kampaně za dodržování lidských práv ve východním bloku, a dokonce navázala komunikaci s Chartou 77 a disentem doma. Nepíše však o třenicích sociálních demokratů Radomíra Luži a Jiřího Horáka s národním socialistou a předsedou rady Mojmírem Povolným, o nařčení generálního sekretáře Jaroslava Zicha ze zpronevěry dvanácti tisíc dolarů patřících newyorskému Sokolu, o snaze Martina Kvetka a dalších Slováků dosáhnout paritního zastoupení v orgánech rady a neochotě Čechů na to přistoupit. Výčet epizod dokazující, že atmosféra v radě ani po roce 1974 nebyla ideální, by mohl pokračovat. Tato poznámka ale v žádném případě neslouží coby výtku směrem k autorovi. Je pochopitelné, že po desítkách stran v minulé knize, na kterých popisoval opakované rozklady a pře, často z banálních důvodů, u původní rady v letech 1949 až 1961, se chtěl tomuto nevďěčnému údělu tentokrát vyhnout. Na povedeném restartu Rady svobodného Československa měly zásluhu rovněž její zemské výbory mimo Spojené státy, které se postupně zrodily v osmi zemích. Snad by si zasloužily bližší pozornost alespoň tyto výbory v Kanadě (v čele s Rudolfem Fraštackým), Austrálii (František Nový), Velké Británii (Rudolf Václavík) či Švýcarsku (Josef Jiša).⁷

Rada svobodného Československa stále představuje rozsahem své působnosti a množstvím zajímavých osobností, které jí za čtyři desetiletí prošly, velkou badatelskou výzvou a rezervoár témat, který se jen tak nevyčerpá. Centrum československých exilových studií při Univerzitě Palackého v Olomouci a Česká národní budova v New Yorku například disponují dosud stále neprozkoumanými částmi archivu rady, dosud neinventarizované a českými historiky opomíjené zůstávají také objemné osobní fondy dvojice významných členů rady Jiřího Horáka (74 kartony) a Radomíra Luži (200 kartonů).

Následující kapitola Raškovy knihy popisuje okruh spolupracovníků socialistického dvouměsíčníku *Listy*, vydávaného od roku 1971 Jiřím Pelikánem v Římě. Na jeho stránkách se objevovaly politologické studie, analýzy, komentáře, básně, literární kritika, úvahy z pozice moderní evropské levice i cizojazyčné reporty

6 Viz *Libri Prohibiti* (Praha), fond Ladislav Radimský, karton 3, dopis Václava Majera Ladislavu Radimskému z 6. září 1969.

7 Poslední jmenovaný zemský výbor má dokonce vlastní fond, dosud neprobádaný a uložený v Národním archivu v Praze pod číslem 1553 a názvem „Rada svobodného Československa – švýcarská skupina“ (s datací 1985–1990).

o situaci v Československu pro západoevropské čtenáře. Sám Pelikán, mezi roky 1963 a 1968 působící jako ředitel Československé televize, patřil k reformnímu křídlu KSČ a tvářím pražského jara. Po odvolání z funkce byl odsunut do italské metropole v pozici kulturního ataše československé ambasády. Poté se odmítl vrátit zpět do vlasti, požádal v Itálii o azyl a velmi aktivně se zapojil do exilového i místního politického dění. Připomeňme, že vedle italského občanství získal dvakrát (v letech 1979 a 1984) i důvěru voličů při volbách do Evropského parlamentu jako kandidát socialistické strany. Autor využil četných pramenů k Pelikánově činnosti uložených v římském Historickém archivu Poslanecké sněmovny (*L'Archivio storico della Camera dei deputati*), především pak korespondence s nejbližšími spolupracovníky Zdeňkem Mlynářem, Eduardem Goldstückerem, Zdeňkem Hejzlarem, Otou Šikem či Antonínem J. Liehmem. Díky těmto cenným materiálům mohl detailně zanalyzovat počátky neformální Skupiny Listy, ideologickou orientaci i prohlubující se rozepře jejích členů. Reformní komunisté, kteří po srpnu 1968 skončili na Západě, v některých exilových kruzích způsobili poprask. Panovala obava, že sehrají úlohu trojských koní a rozvrátí exil zevnitř. *Listy* navzdory útokům z různých stran ale vytrvale a poctivě plnily roli otevřené tribuny, kde mohla zaznívat pestrá paleta názorů. Osobnost Jiřího Pelikána si zaslouhuje bližší pozornost badatelů a lze jen doufat, že se brzy dočkáme vyčerpávající biografie. Prozatím můžeme vzít zavděk nedávno publikovaným českým překladem knihy rozhovorů italského žurnalisty Antonia Cariotiho s Pelikánem, z níž autor také čerpal.⁸

Jen málo osobností budilo v exilu tolik kontroverzí jako novinář Pavel Tigrid. Někteří jej považovali za komunistického špiona, jiní za placeného informátora CIA. Měl v exilové komunitě mnoho obhájců i kritiků, polemiky vedl téměř se všemi, dobré místo v mnichovském Rádiu Svobodná Evropa opustil kvůli sporům s ředitelem československé sekce stanice v New Yorku Ferdinandem Peroutkou, odmítal se nechat svazovat členstvím v organizacích typu Rady svobodného Československa. Aby jeho nadčasové a v mnohém provokativní myšlenky mohly najít cestu k většímu množství lidí, potřeboval vlastní informační platformu. „Tigridovy vize a konflikty“, jak autor celou kapitolu pojmenoval, se samozřejmě odrazily ve čtvrtletníku *Svědectví*, který se poprvé dostal do rukou čtenářům 28. října 1956 v New Yorku. Podzim toho roku se nesl ve znamení dramatických událostí v Maďarsku a s tím souvisela znatelná změna nálad a očekávání exilu, nejen československého, ale i polského, rumunského, albánského, a především maďarského. Exulanti pochopili, že konflikt Západu s Východem, který by, jak doufali, mohl svrhnout komunisty a pomoci jim v návratu domů, se konat nebude. Naopak museli počítat s tím, že ve vyhnanství stráví i několik dalších desetiletí. Tigrid patřil k těm, kteří nevnímali sovětský blok jako neměnný monolit, který je třeba porazit silou, ale spatřoval význam i v sebemenších reformních změnách v jednotlivých

8 Jiří Pelikán – *nepohodlný exulant: Rozhovor s Antoniem Cariotim*. Praha, Novela bohémica 2015; původní vydání: PELIKÁN, Jiří – CARIOTI, Antonio: *Io, esule indigesto: Il Pci a la lezi-one del '68 di Praga*. Milano, Reset 1998.

zemích. Na stránkách *Svědectví*, jehož redakce se v roce 1960 přesunula do Paříže (a po pádu železné opony do Prahy), se začaly šířit myšlenky gradualismu, čili zjednodušeně dialogu s reformními komunisty, což bylo protipólem k dosavadní ostře antikomunistické exilové publicistice. Autor popisuje, jaké tento nový přístup vyvolával vášně, a hojně cituje z korespondence zúčastněných. To samé se opakovalo v sedmdesátých letech v případě debaty o odsunu sudetských Němců, která se na stránkách *Svědectví* rozhořela. Detailní nahlédnutí pod pokličku patrně nejvýznamnější a nejvlivnější exilové tiskoviny, jejíž obsah zčásti tvořily i příspěvky zasílané z Československa a jež vytrvale dráždila vedení KSČ a přitahovala pozornost Státní bezpečnosti, patří mezi hlavní přínosy Raškovy knihy. Možná chybí srovnání *Svědectví* s politicko-kulturním časopisem *Kultura*, který od června 1947 co měsíc vydával v Paříži Jerzy Giedroyc a jeho spolupracovníci z polského exilového nakladatelství Instytut Literacki. Tigrid ostatně otevřeně přiznával inspiraci tímto periodikem.

Kapitola nazvaná „Československý exil a Rádio Svobodná Evropa (RSE)“ čítá šestnáct stran, což na tak důležité téma není mnoho, a jistě nelze v tomto rozsahu postihnout vše důležité. Dění v československé redakci je však zasazeno do širšího rámce exilu a vhodně doplňuje ostatní kapitoly knihy.⁹ Velmi záslužná jsou zastavení u Nadace Charty 77 Františka Janoucha, Agentury Palach Press a české skupiny organizace Evropské jaderné odzbrojení (*European Nuclear Disarmament*), kde byl činný pozdější ministr zahraničí Jan Kavan, a konečně u Československého dokumentačního střediska nezávislé literatury Viléma Prečana. V osmdesátých letech, tedy v závěrečné fázi studené války, představovaly zmíněné instituce významná exilová ústředí, byť každé s poněkud odlišným zaměřením a charakterem činnosti.

Do výčtu by snadno mohla být zařazena řada dalších organizací, které by si zasluhovaly pozornost historiků. Některé autor stručně připomenul v závěrečném seznamu (s. 244–251), nicméně kupříkladu Naardenský výbor a Československý poradní sbor v západní Evropě by vydaly na vlastní publikace. Do přehledu se pochopitelně nemohly vměstnat všechny exilové organizace, ale pokud bychom filtrovali dle významu, spektra aktivit a velikosti členské základny, znatelně zde chybí třeba Svaz československých spolků ve Švýcarsku, Československé národní sdružení v Kanadě nebo Český národní výbor v exilu (od roku 1967 vystupoval pod názvem Evropské koordinační středisko). Doplnit by se jistě dal i velmi praktický a užitečný výčet exilových nakladatelství (s. 223–229).

Rozpačitým dojmem mohou působit rozhovory, či spíše odstavcová shrnutí rozhovorů autora s deseti českými a zahraničními osobnostmi z let 2010 a 2011 (s. 237–243). Bezpochyby v nich zazněly překvapivé informace, dokreslující nebo zcela měnící dosavadní pohled na realitu exilu po srpnu 1968. Možná by se tudíž hodilo zařadit do knihy přepis vybraných částí rozhovorů v plném znění.

9 Čistě na Rádio Svobodná Evropa a význačné Čechy a Slováky v něm se zaměřuje jiná hodnotná publikace z roku 2015: TOMEK, Prokop: *Československá redakce Radio Free Europe: Historie a vliv na československé dějiny*. Praha, Academia 2015.

Kniha Francise D. Rašky *Dlouhá cesta k vítězství* je mimořádně přínosnou příručkou ke studiu exilové problematiky. Otevírá mnoho dveří, některá ovšem ponechává zavřená. Nezbyvá než doufat, že autor bude ve chvályhodném výzkumu pokračovat a brzy představí další plody své práce. Československý exil v tomto ohledu stále nabízí široké možnosti.

Recenze

Románový příběh československého agenta ve strážlivém podání

Prokop Tomek

ŠVELA, Vladimír: *Český krtek v CIA: Cesta Karla Köchera z StB přes americké tajné služby do Prognostického ústavu*. Praha, Prostor 2015, 400 stran + 80 stran fotografické přílohy, ISBN 978-80-7260-320-6.

Případ manželů Köcherových patří k tomu nejzajímavějšímu, co československá Státní bezpečnost po sobě zanechala. Dosud nikdo nedokázal tento spletitý příběh ve všech jeho souvislostech rozvinout. Dosavadní pokusy o jeho zpracování byly co do rozsahu poměrně omezené a založené především na spisové dokumentaci Státní bezpečnosti. Zpravidla šlo jen o kapitoly v knihách věnovaných Státní bezpečnosti či špionáži.

Karel Köcher se narodil 21. září 1934. Již od dětství se ho blízce dotýkaly dramatické události našich dějin. Po březnu 1939 zažil nucený odchod z Bratislavy, kde měl zaměstnání jeho otec, český poštovní úředník. Brzy nato, v době nacistické okupace, prožíval dlouhé roky ohrožení matky kvůli jejímu původu. Ve vzpomínkách vrstevníků pevně zůstal nepřehlédnutelnou osobností, svérázným outsiderem, byť u mnoha spolužáků neoblíbeným.

Od mládí byla jeho životní dráha přitom plná paradoxů. V prvním ročníku gymnázia jej vyloučili ze školy za odstranění Stalinova portrétu. Plánoval ozbrojené útoky proti komunistickému režimu, ostatně do školy chodil s Vladivojem Tomkem, který

byl v roce 1960 za takové akce popraven. V roce 1950 byl dokonce jako člen odbojové skupinky zatčen a krátce vězněn. Přesto vystudoval Matematicko-fyzikální fakultu Univerzity Karlovy. Poté následovaly roky marných pokusů výrazněji se prosadit, provázené dalšími konflikty se státní mocí a s autoritami. V mládí Köcher prokazatelně zastával kritické a aktivní postoje vůči režimu, i když byly jistě také projevem jeho dosud nevyzrálé osobnosti. Nakonec však fakticky rezignoval. Došel k přesvědčení, že hlavou zeď neprorazí a raději využije režimu jako nástroje pro vlastní seberealizaci.

Právě potřeba prosadit se za každou cenu je zjevně hlavním motivem Köcherova života. V roce 1963 se stává z vlastní iniciativy tajným spolupracovníkem Státní bezpečnosti. Po dvou letech se mu daří dosáhnout toho, aby byl i s manželkou Hanou vyslán na misi do zahraničí, oba v roli agentů československé rozvědky. Koncem roku 1965 manželé Köcherovi přijíždějí do Spojených států. Köcher tam začíná spolupracovat s rozhlasovou stanicí Svobodná Evropa, studuje a posléze v roce 1972 uspěje ve snaze získat práci analytika v Ústřední zpravodajské službě (CIA). Zaujímá tím vrcholně atraktivní pozici nejen pro československou rozvědku, ale i sovětský Výbor státní bezpečnosti (KGB).

Přesto archivní dokumenty zachycují vracející se rozporné pocity v centrále československé rozvědky, kde si vlastně nebyli celou dobu jisti, zda Köcher nepřešel na druhou stranu nebo svou spolupráci s StB zkrátka neukončil. Při rozhovorech s Vladimírem Ševelou Karel Köcher potvrdil, že znovu a znovu váhal, na kterou stranu se má postavit. Tento proměnlivý vztah trval až do roku 1984, kdy oba manželé v New Yorku zatkli agenti Federálního úřadu vyšetřování (FBI). Ani americká strana ale neměla zcela jasno, jak se zatčenými špiony naložit, a po zjevných právních chybách je nakonec vyměnila 11. února 1986 na Glienickém mostě v Berlíně.

Život agenta ve výslužbě v Československu se stal na konci osmdesátých let už přece jen snazším, než tomu bylo dříve v jiných případech. Karel Köcher nenarážel na bdělé kádrováky jako jeho předchůdci a dostal solidní umístění do legendární a ojedinělé instituce té doby, pražského Prognostického ústavu.

Příběh manželů Köcherových je strhující, a přitom zcela reálný. Vladimír Švela jej zpracoval důvěryhodně, mimo jiné díky tomu, že nerozvíjí nepodložené hypotézy a nevnučuje jednoznačné závěry. Nesnaží se vytvářet barvitý obraz za každou cenu. Kniha je silná i tím, jak ukazuje zmíněnou nejistotu Státní bezpečnosti ohledně skutečné Köcherovy role. Komunistická tajná policie se snažila prezentovat jako všudypřítomná a vševědoucí, ovšem je zjevné, že hodně událostí a faktů, na nichž měla eminentní zájem, neměla šanci v reálném životě bezpečně ověřit, zejména v zahraničí. Vylíčený příběh působí opravdově i tím, že Karel Köcher byl vlastně velice „nepravděpodobný“ špion. Jeho hlavní zbraní byla intelligence, sebevědomí a schopnosti. Současně měl mnoho vlastností, kterými své okolí iritoval či deptal. Byl těžko ovlivnitelný, cholerický, příliš výrazný a jeho jednání bylo nepředvídatelné. Pro tajnou misi tak byl zdánlivě nevhodný. Právě to se ale po jeho odhalení ukázalo jako skvělé krytí. Nikdo z jeho známých v USA totiž něco takového nečekal. O jednání Karla Köchera platí snad jediné, totiž že vždy hrál především za sebe.

Köcherův život je jednou z barvitých ilustrací bouřlivých dějin druhé poloviny dvacátého století. Jako by se stále setkával s někým nebo něčím významným. To je ale asi důsledek toho, že líčení v knize je logicky zhuštěno na klíčové události. Dokonce

i samotná tvář hlavního aktéra je až neuvěřitelně výrazná. Připočteme-li k tomu osobnost krásné manželky a souputnice ve špionážním údělu, jako jeden z hlavních dojmů se vnučuje, že nejnepravděpodobnější příběhy píše život sám...

Köcherův příběh není ale nějakou kuriozitou, knížkou o jednom českém „nej“ – tedy o agentu, který to dotáhl skutečně mimořádně daleko. Je to také sonda do života jedné generace, která to neměla jednoduché. Její příslušníci, kteří sympatizovali s komunisty, byli příliš mladí na to, aby aktivně utvářeli převrat v roce 1948 a následné čistky, maximálně se na tomto dění jen podíleli. Poté si museli hledat životní cestu v režimu, který měl značně úzké mantinely. Mnozí z nich prožili stalinistické mládí a pak prožření, jako třeba Rita Budínová-Klímová. Köcherovi současníci, kteří nesdíleli revoluční ideály, někdy přímo a ne zcela promyšleně bojovali proti novému režimu, jako třeba zmíněný spolužák Vladivoj Tomek, nebo odcházeli do exilu, aby se odtamtud snažili ovlivnit situaci doma, jako v redakci Svobodné Evropy působící novinář Petr Příbík (pod pseudonymem Petr Langer), případně si stáli za svými názory a pokoušeli se kolem sebe vytvářet alternativní prostředí smysluplné existence, jako třeba Václav Havel. Karel Köcher byl pak jedním z těch, pro něž důležitější než názory nebo postoje byla vlastní kariéra.

Jeho příběh ovšem navozuje otázku, jak se vyrovnat se zmařenými životy, které padly této kariéře za obět. Pozice, které Köcher v CIA dosáhl, byla relativně vysoká, zejména s přihlédnutím k tomu, že přišel do Spojených států jako cizinec z komunistické země. Řada informací, které předal Státní bezpečnosti, ale i KGB, měla nepopíratelnou hodnotu. A nebyly to jen informace o struktuře či provozu CIA, ale hlavně o konkrétních lidech, jejich akcích a stycích. Köcherovy zprávy pak v důsledku vedly k tragédiím a temným koncům. Nešlo tedy jen o nějakou špionážní hru. Stojí kariéra za takovou cenu?

S tím souvisí již naznačená otázka individuální motivace. Co má dělat nadaný a ambiciózní člověk, kterého dané poměry nutí paběrkovat? Nemůže využívat plně své možnosti a schopnosti, pokud přitom nechce zavírat oči nad tím, co se děje kolem něj. Jednou poměrně lákavou, avšak riskantní možností bylo přidat se na stranu současné moci, stát se jejím nástrojem, a pak ji využít, či přímo obelstít. To se Köcherovi povedlo, když se dostal s pomocí československého režimu za hranice a bral od něj pak peníze. Kariéra ve Spojených státech byla pak jen jeho dílem, s tím mu Státní bezpečnost nemohla pomoci, pouze mu umožnila tuto cestu nastoupit.

Příběh se odvíjí také kolem otázky volby, kterou sám Köcher dlouhodobě řešil. Váhal, zda má opravdu za oceánem plnit své pověření a poskytovat informace Státní bezpečnosti, a tak se třeba i pomstít Američanům, jimž údajně zazlival lhostejnost k osudu jeho země, anebo zda má využít StB jen jako nástroj k emigraci, aby si mohl založit život na novém základě. Později zase řešil dilema, zda má svou identitu prozradit Američanům, a tak trochu riskantně přejít na druhou stranu, anebo zůstat loajální k Praze a Moskvě, s rizikem budoucího odhalení. A nezodpovězená zůstává otázka, čemu věřil tehdy a čemu dnes.

Z knihy Vladimíra Ševely ale plynou i otázky, které směřují k tajným službám na obou stranách bývalé železné opony. Jak mohla Státní bezpečnost vybrat a aparát rozvědky akceptovat za spolupracovníka člověka s tak nevhodnými vlastnostmi? Jak se poté mohl takový člověk stát agentem a být vyslán do zahraničí? A na druhé straně, jak probíhal

výběr a prověrky spolupracovníků v Ústřední zpravodajské službě? Proces prověřování byl zjevně příliš jednoduchý, Američané především nedokázali vyřešit problém s absencí informací o tom snad nejdůležitějším, totiž o dřívějším životě svého adepta za železnou oponou. V CIA panovala jak trestuhodná důvěra, tak přílišné spoléhání na vědecké metody, jako byl výslech na detektoru lži.

Na čtyřech stech stranách Ševelovy biografie je shromážděno nesmírné množství faktů, získaných nejen studiem materiálů Státní bezpečnosti, ale často také z rozhovorů a dotazováním svědků. Vladimíru Ševelovi se podařilo najít a oslovit Köcherovy spolužáky a vrstevníky z padesátých let i známé a sousedy ve Spojených státech. Mnohá místa dění přitom navštívil a mohl si tak sám ověřit realitu některých událostí. Získaná svědectví autor průběžně a systematicky konfrontuje s písemnými dokumenty. Čerpal přitom z úředních i osobních archivů, z odborné i memoárové literatury, z článků, internetových médií, dokonce i filmů. Své úvahy a závěry tak viditelně staví na faktech a příběh, který vypráví, tím nabývá uvěřitelné podoby.

Radu rozhovorů vedl autor v letech 2011 až 2015 také s hlavním aktérem knihy. Nevyhýbal se přitom nepopulárním a temnějším momentům jeho životního příběhu, do nichž bývalý agent zřejmě leckdy neměl zájem vnést jasné světlo. To byl jistě základní materiál, od něž se odvíjela poctivá snaha kriticky posoudit Köcherovu interpretaci událostí, často dodnes nejasných a neověřitelných. Nejpozoruhodnější na seznamu pramenů je ale úctyhodný výčet osobních rozhovorů, telefonátů a e-mailové korespondence s desítkami lidí kolem Köcherových. Právě díky této metodě, která je Ševelovi jako publicistovi samozřejmě blízká, docílil plastičnosti a důvěryhodnosti předložené verze událostí. Samozřejmě i spolehlivost svědectví po mnoha desetiletích má své limity, ovšem důležité je, že se často vzájemně potvrzují.

V některých částech knihy se záplava faktů valí takovým proudem, že se téměř nedá vstřebat. Lepší orientaci při četbě by napomohly odkazy na prameny. Na druhou stranu ale valnou část zdrojů tvoří rozhovory či e-mailová korespondence z archivu autora, což je pro zájemce stejně nepřístupný materiál. Zato s dalším významným okruhem pramenů, který tvoří svazky Státní bezpečnosti, se čtenář může (alespoň zatím) seznámit bez omezení v Archivu bezpečnostních složek. S tímto typem dokumentů se pojí asi jediná formální výtka: v přehledu archivních pramenů autor uvádí čísla všech vyjmenovaných svazků jako čísla registrační. Všechna šestimístná čísla a čísla spisů označená písmenem „V“ (vyšetřovací) jsou ale čísla archivními. Kromě přehledu pramenů a literatury vážnějšímu zájemci o téma pomůže alespoň jmenný rejstřík.

V neposlední řadě je třeba zmínit i rozsáhlou obrazovou přílohu. Kvalitní fotografie pocházejí nejen z Archivu bezpečnostních složek, ale i z osobního archivu Karla Köchera. Obrazová dokumentace umožňuje také nahlédnout blíže do prostředí československé rozvědky. Knihu pak uzavírá doslov historika Igora Lukeše, který se zamýšlí právě nad již naznačenou morální dimenzí tajné spolupráce a zrady.

Knihy Vladimíra Ševely je skutečně ojedinělým příspěvkem k poznání a pochopení života společnosti druhé poloviny dvacátého století v Československu. Není to dáno jen tématem, ale hlavně mimořádným vkladem nashromážděných poznatků a jejich strážlivým zpracováním.

Recenze

Hledání Václava Chaloupeckého

Antonie Doležalová

DUCHÁČEK, Milan: *Václav Chaloupecký: Hledání československých dějin*. Praha, Karolinum 2014, 515 stran, ISBN 978-80-246-2482-2.

Historik Václav Chaloupecký (1882–1951) je do značné míry opomíjenou osobností – v Čechách přehlížen, protože zásadní roky své kariéry strávil na Slovensku. Na Slovensku odmítán pro svůj výklad slovenských dějin. V historiografii zapomenut, protože jeho texty jsou dnes již zastaralé. Milan Ducháček bere všechny tyto okolnosti v úvahu a na více než pěti stech stranách knihy načrtává svou interpretaci této v mnoha ohledech komplikované osobnosti.

Ducháčkova kniha má originální formální rysy. Rozdělena je do čtyř chronologicky řazených kapitol se závěrem. Kapitoly se dále vnitřně člení na podkapitoly, přičemž každá z nich je vedle vlastního názvu opatřena podtitulem sumarizujícím její obsah. K tomu autor přidává subjektivní, ale povaze textu odpovídající vymezení období (například „zlatá doba c. a k. gymnázií“) nebo dějiště („česká cesta“, „za školou“), ve kterém se podkapitola odehrává, a navíc tři další charakteristiky v podobě „erbovního“ zvířete, rostliny a symbolu. Na začátku každé podkapitoly jsou také předloženy čtyři otázky, na které má její text hledat odpovědi. To vše platí s výjimkou první podkapitoly úvodní kapitoly.

První kapitola, nazvaná „Z anarchisty knížecím archivářem“, se věnuje rodinným kořenům Chaloupeckého a jeho studijním letům. Barvitě a do velkých detailů

popisuje prostředí, ve kterém se Chaloupecký pohyboval, spolužáky, kolegy a učitele, se kterými se v té době seznámil, a také studijní výsledky mladého adepta historie.

V druhé kapitole „Kde žije bratr můj...“ sledujeme téměř krok za krokem osudy zralého historika a ambiciózního státního úředníka, jemuž bylo v době vzniku republiky šestatřicet let, a jeho potýkání se zásadními profesními výzvami: s centralizací slovenského archivnictví a archivní odlukou s Maďarskem, založením historického semináře na Univerzitě Komenského v Bratislavě a budováním vlastní akademické kariéry, ale také s kontroverzemi se slovenskými kolegy, politickou reprezentací, veřejným prostředím a s vlastními ambicemi.

Třetí kapitola už svým názvem „Má láska patří středověku a gotickému Janu z Dražic“ napovídá, že se soustředí na klíčové Chaloupeckého práce a texty. Zároveň však nenechává stranou ani vztahy mezi Chaloupeckým a dalšími českými a slovenskými historiky v kontextu situace v tehdejší československé historiografii během Chaloupeckého působení na Slovensku i poté.

Na pražské angažmá Václava Chaloupeckého po rozpadu Československa se soustředí čtvrtá kapitola „Boj o Pekařovu stolicí“. Jeho osudy sleduje až k hořkému konci pouze trpěného řádného profesora na filozofické fakultě, akademika téměř neschopného pracovat a psát, starého muže bojujícího s novými lokálními rádoby elitami o rodný dům ve východočeských Dětenicích.

Kniha je to obsáhlá, detailní, čtivá. Seznam literatury obdivuhodný, poznámky pod čarou informačně bohaté a nepochybně užitečné pro řadu dalších badatelů. Jsou zde obsaženy skvělé popisy fungování oboru v Chaloupeckého době (například s. 137–139, 237, 279–281, 350 n.) včetně praxe recenzního řízení v *Českém časopise historickém* (s. 239, pozn. 494), vztahů učitelů a žáků (s. 141–143) či vydavatelských potíží (s. 166). Je vůbec možné říct něco kritického o této knize, která získala Cenu Česko-slovenské komise historiků za rok 2013?

Psaní biografie se dá bez nadsázky označit za metu historické práce. Podle toho, jaké otázky a cíle si autoři kladou, máme obvykle co do činění s jedním z následujících tří typů biografii. První, převažující typ se soustředí pouze na popis života a díla příslušné osobnosti. Druhý typ usiluje vedle popisu životních peripetií a tvorby také autorovo dílo analyzovat. Konečně třetí typ mnohdy popis života a díla téměř přeskakuje nebo jej považuje pouze za hrací pole, na němž se odvíjí porozumění dílu, jeho autorovi coby jedinámu aktérovi v siločarách proměnlivých vztahů, faktorů a vlivů – a také době, ve které žil a jež tvořila horizont jeho možností a usilování. Domnívám se, že jde o stupnici vzestupnou, prokazující schopnosti, erudici i míru literárního talentu konkrétního autora.

Kniha Milana Ducháčka si klade za cíl nikoli napsat životopis historika, ale postihnout, jak se proměny životního zakotvení promítly do jeho díla. Autor tak jednoznačně mříí k třetímu typu biografie. Chaloupeckého vrstevnatá osobnost i komplikovaná životní pouť stejně jako jeho doba – plná událostí a zvratů – jsou pro takový záměr jako stvořené. Podle mého názoru však autor cíl nenaplní, a to z několika důvodů: Chaloupeckého aktivity nejsou dostatečně zasazeny do dobového kontextu, interpretace jeho díla překračuje meze popisnosti jen v několika pasážích a více než analýzou je chronologickým popisem, a kniha také vykazuje řadu formálních pochybení, která komplikují četbu.

Tato formální pochybení jsou trojího druhu. První plyne z nejistoty, na jakou skupinu čtenářů při psaní autor myslel. Dnes už v českém prostředí biografie nevznikají na ideologicky motivovanou objednávku, naopak se od nich očekává, že budou čtenářsky atraktivní – a to znamená, že vyjdou svému čtenáři do určité míry vstříc. Autor si ale musí ujasnit, pro koho vlastně píše: pro úzkou skupinu historiků, kteří se zabývají dějinami historiografie? Pro větší okruh historiků, kteří se věnují českým a slovenským dějinám? Nebo pro širokou zdejší čtenářskou obec, známou svým zaujetím pro historická pojednání? Tato nejasnost provází celou knihu a působuje, že to, co ji ztraktivňuje a otevírá široké čtenářské obci, ji zároveň vrhá zpět pouze ke znalcům. Tak například výše zmíněná vymezení a otázky u každé podkapitoly čtenáře skvěle vtahují do děje a přimějí číst dál. Bohužel ale obsahy jednotlivých podkapitol ne vždy tomuto lákadlu dostojí. Ponechme stranou, že názvy některých kapitol mohou být pro čtenáře matoucí. Čtenáři mohou mít problém i s porozuměním některým charakteristikám podkapitol. Ne každý si třeba dokáže dosadit pod heslo „zlatá doba c. a k. gymnázií“ ten obsah, který má autor na mysli. A také musím konstatovat, že ne všechny otázky položené v uvedení ke každé podkapitole jsou pak v textu zodpovězeny.

Druhé úskalí pro čtenáře představuje přehršle jmen, která se v knize vyskytují. Začne se ztrácet už ve spleti členů Chaloupeckého rodiny i kolegů, rekordní jsou pak čtyři řádky na straně 76, kde se objeví pět nových jmen, vlastně pro celý příběh nakonec nedůležitých. Vzhledem k tomu, že se jedná o biografii, by bylo také vhodné alespoň některé fotografie v popisce datovat (samozřejmě pokud je to možné určit, jako třeba v případě předávání čestného doktorátu politikovi Milanu Hodžovi).

Třetím formálním nedostatkem je opakování vět z hlavního textu v poznámkách, případně naopak (typicky v kapitole o rodinných kořenech Chaloupeckého). Nevadí, že se autor opakovaně vrací k témuž tématu, ale chybou je, když je neotevírá z jiného úhlu pohledu a pouze přidává další fakta, popřípadě nový pramen informací (srv. například poznámku 254 na straně 172 a poznámku 114 na straně 134 – obě se týkají Chaloupeckého profesury). Některé citace se opakují, dokonce i tenkrát, když jsou uvedeny u jiných autorů (například na straně 386 autor cituje znovu celé pasáže z Chaloupeckého textu, který už předtím jinde citoval Jaroslav Čechura, a v poznámce 46 na straně 265 tuto skutečnost Ducháček dokonce připomíná). Každému autorovi se stane, že po několikaletém ponoření do výzkumu a psaní není schopen vnímat v textu duplicitu, opakující se věty, ba ani celé pasáže. Ale od toho je přece redaktor. Takže se chce ptát, co v případě této knihy dělal redaktor?

Zásadním obsahovým problémem Ducháčkovy práce je podle mého názoru nedostačivé zasazení života a díla Václava Chaloupeckého do historického kontextu. Chaloupecký se sice převážně pohyboval v akademickém prostředí, které je vylíčeno barvitě a mnohdy do velkých detailů, ale jako aktér v období převratných změn by měl být v knize s těmito dějnotvornými procesy také konfrontován. Chaloupecký stejně jako celá vědecká sféra nežil ve vzduchoprázdnu. Uvedu několik příkladů na dokreslení této výtky.

Typické je líčení úřednických ambicí Václava Chaloupeckého bez ohledu na širší souvislosti. Na desítkách stran autor popisuje jeho působení na pozici inspektora slovenských archivů a knihoven. Této funkce se ujal bezprostředně po válce, v hlavním

městě východní části republiky, které se bolestně měnilo z Prešpurku na Bratislavu. Zcela přitom chybí nástin kontextu této proměny: hranice nového státu ještě nebyly definitivní, probíhala měnová reforma, rozjížděla se nostrifikace a repatriace kapitálu, připravovala se pozemková reforma, a především, československé delegace sváděly ve Versailles a Ženevě boj o to, zda se Československo stane vítěznou, nebo poraženou zemí – hrálo se o válečné dluhy a reparace. Vedle toho archivní rozluka s Maďarskem nemohla být samozřejmě žádnou vládní prioritou, nýbrž zcela okrajovou záležitostí. Lze jistě obhajovat autora, že to jsou notoricky známé a mnohokrát opakované věci. Ale z jeho interpretace tohoto Chaloupeckého životního období není zcela patrná historikova reflexe celé situace a vlastní pozice v ní, případně její iniciační význam pro jeho další kroky a jednání. Na základě četby Ducháčkovy knihy se Chaloupecký jeví jako byrokrat, který chce vtisknout důležitost své misi, protože to zvyšuje jeho vlastní prestiž. Jako historik si snad Chaloupecký ale musel uvědomovat, že rozdělení archivů více problémů vyvolá, než vyřeší.

Podobně nekontextuálně autor vykládá situaci slovenského školství. Opakovaně mluví o podfinancování slovenských vysokých škol, nedozvíme se ale, v jakém smyslu – zda vzhledem k financování školství v českých zemích, nebo vzhledem k jiným rozpočtovým kapitolám. Toto zásadní tvrzení se dokonce ani jasně neopírá o prameny (nejprve se objevuje na straně 154, teprve na straně 162 v poznámce 220 je naznačen možný zdroj informací).

Když Ducháček přibližuje Chaloupeckého životní styl, slabé vysvětlení dobového kontextu brání v pochopení skutečného postavení a soukromého života českého profesora v Bratislavě. Na jedné straně totiž autor píše, že se česká elita chtěla vyhnout demonstraci své nadřazenosti v duchu uherské šlechtické tradice (s. 177) – ostatně prý ani Chaloupecký nedisponoval dostatečným kapitálem pro takový život – na straně druhé se ale dozvídáme, že bydlel v luxusní vile, v době nejhlubší hospodářské krize si pořídil auto, měl v domácnosti služku. Bohužel ani informace o tom, že vilu při svém odjezdu ze Slovenska dobře prodal, nemá žádnou vypovídací hodnotu, protože nevíme, za kolik vilu pořídil, zda ji zaplatil sám a jaká byla kupní a prodejní cena v reálných číslech (s. 250).

Druhé zásadní úskalí představuje analýza a interpretace Chaloupeckého díla a celého jeho působení v akademických strukturách, ať už na Slovensku, nebo v Čechách, respektive v Československu. Interpretace díla je nelehký úkol, a autor se musel navíc vypořádat s proměnlivostí Chaloupeckého kariéry. Ducháčková interpretace Chaloupeckého je ale více vyprávěním než analýzou. Navíc výborné a čtivé pasáže, v nichž dokázal jako by poodstoupit od pramenů a vyjádřit svůj názor (jaké vzrušení musel například cítit při odhalování propletených profesionálních i osobních vztahů Chaloupeckého a jeho slovenského kolegy Daniela Rapanta!), se střídají s úseky, v nichž se klopotně archivářsky vypořádává se sledem událostí, příčin a následků. Ty jsou navíc místy „zaneseny“ opakovanými citacemi a reprodukováním celých archivních dokumentů, jak už o tom byla řeč. Ducháčkovy „schovávání“ za prameny má dva negativní důsledky: jednak ubírá knize na čtivosti, jednak by čtenář musel studovat tytéž prameny a číst tytéž Chaloupeckého texty, aby mohl sledovat Ducháčkovy argumenty. Jinak řečeno, od biografie Chaloupeckého neočekáváme, že dostaneme vyčerpávající

odpověď na otázku, jaký byl zrod slovenského či československého národa nebo jaký byl vztah Maďarů ke Slovákům ve středověku, ani popis toho, co přesně o tom napsal Chaloupecký, ale spíše očekáváme objasnění základů jeho historického myšlení, metodologických postupů a teoretických konceptů, o něž se opíral. Očekáváme odpovědi na otázky, jaká témata Chaloupecký otevíral a k jakým se vracel, jakým vlivům přitom podléhal a kdo ho inspiroval, jak se měnily jeho názory v čase, které události ho formovaly a v jakém smyslu, které knihy a kteří kolegové ho usměrňovali, ale také co ho znepokojovalo, čím se trápil a nakolik dokázal držet prst na tepu doby. Nechal se vláčet děním a svými ambicemi, anebo zůstával stát pevně na svých pozicích a ovlivňoval jiné? V jakých vlivových a mocenských strukturách se pohyboval a jaké události ho semlely? Jaký byl jeho skutečný vliv na dobovou historiografii a její další vývoj?

Odpovědi na tyto a podobné otázky v knize bohužel postrádám. Tak v druhé podkapitole úvodní kapitoly (Gollovým žákem a knížecím lokajem) jsem se nedočel, jestli Chaloupecký sám sebe považoval za lokaje v knížecích službách, nebo na něj takto pohlížela knížecí rodina, případně zda se jako lokaj skutečně choval. Chybí vysvětlení, o jakou specializaci mu šlo v Pekařově či Šustově semináři. Autor například píše, že v době studií se pod vlivem Josefa Pekaře zrodil jeho zájem o hospodářské a sociální dějiny, na což usuzuje ze seminární práce o biskupovi Janu IV. z Dražic, obsahující analýzu biskupských statků. Znovu se k hospodářským dějinám vrátil až v textu z roku 1925, i když šlo spíše o historickou geografii (s. 223), Ducháček ale naznačuje inspiraci Bedřichem Mendlem. Když sám Chaloupecký píše, že žil vždy především pro vědu, a pokukuje po Univerzitě Komenského (druhá kapitola, druhá podkapitola), zůstává nezodpovězena otázka po předpokladech vědecké práce. Jeho korespondence s žáky (především s Danielem Rapantem) vybízí k zamyšlení nad zodpovědností učitele vůči studentům, Chaloupeckého výklad slovenské otázky nutí ptát se po účtě k historické pravdě a jeho vztah k Milanu Hodžovi nebo některým kolegům zase vyvolává otázky po lákadlech moci a rivalitě mezi tehdejšími historiky. Přitom například proměny vztahů mezi Chaloupeckým a Hodžou popisuje autor velmi pozorně, považuje je dokonce za jakýsi lakmusový papírek Chaloupeckého pozice na Slovensku. Prostor věnuje také korespondenci Chaloupeckého s prezidentem Masarykem (s. 232–238), už ale nesleduje, jak Masarykova osobnost ovlivnila jeho názory a postoje. V souvislosti s ústředním tématem knihy, vyjádřeným i jejím názvem, se nedozvíme, jak skutečně hluboký byl Chaloupeckého zájem o slovenské dějiny. Jsme přitom na rozpacích, když ve své korespondenci psal o Slovácích bez kultury (s. 181), vládních obrazů a velkých dějin (s. 185) nebo když si jinde povzdychne „Slovák, a vědecky činný!“ (s. 140), když se o samotném Slovensku vyjadřoval nelichotivě a drobné příspěvky do ČČH uvozoval větou: „Posílám něco tu z orientu.“ (s. 180) Nenašel si prostě jenom pole, které bylo volné? Jinak řečeno, nezabýval se slovenskou otázkou jenom proto, že volná byla profesura v Bratislavě?

Ani popis soukromého života Václava Chaloupeckého neumožňuje hlubší vhled do jeho myšlenkového vývoje. Některé momenty autor rozebírá velmi detailně, jiné odbývá jednou větou – třeba o podstatě Graves-Basedowovy choroby paní Chaloupecké asi běžný čtenář nic neví, a tak nepochopí, jaké komplikace mohla způsobovat v rodinném životě i Chaloupeckého akademické práci. Vlastně s celou každodenností

své ústřední postavy se autor vypořádal v poznámce 270 odkazem na Chaloupeckého osobní korespondenci.

Jistě, Chaloupeckého životní zkušenost je jedinečná a neopakovatelná, ale úděl historika, poměr mezi učiteli a žáky, vztahy mezi kolegy, vydavatelské praktiky, plagiátorství, odolávání či podvolování mocenským nárokům jsou stále znovu se opakující výzvy, které stojí před každým historikem, či obecněji vědcem. A příkladů volajících po zobecnění přinesl Chaloupeckého život bohatě: recenzní řízení v *Českém časopise historickém*, vztah k mladému slovenskému historikovi Danielu Rapantovi, „kufříkové profesory“, přejíždějící mezi Prahou, Brnem a Bratislavou, postupy při habilitacích a profesurách (včetně neobyčejně pružně vyřízené vlastní Chaloupeckého profesury), to vše volá po širší analýze a reflexi.

Ducháčkova kniha tak není příliš o tom, jak Václav Chaloupecký hledal odpověď na otázky, které kladl minulosti, a jak hledal sám sebe, ale spíše, jak hledal Milan Ducháček Václava Chaloupeckého. Což v žádném případě nesnižuje hodnotu ani čtivost knihy. Otázkou jenom je, jakého Chaloupeckého našel. Dočteme se, že nebyl metodologicky na výši (s. 403), do některých témat se pouštěl bez znalostí i dostupných pramenů (osídlení Slovenska), některých témat se ujímal způsoby, které už soudobá historiografie považovala za zpozdilé (příspěvky v kolektivních pětisvazkových dějinách světa *Tvůrčové dějiny*), a používal pojmy – včetně svého klíčového pojmu „československé dějiny“ – bez reflexe. To překvapí, když to byl profesor historie, vědec z povolání.

Na straně jedné v knize vystupuje Chaloupecký se sklonem k polemice a s přezíravým postojem k názorům byt poučených laiků. Na straně druhé je zde Chaloupecký citován, že smysl historikovy práce spočívá v psaní textů určených laické veřejnosti, protože to dává historikovi možnost spoluutvářet kolektivně sdílený obraz minulosti (s. 302). Je tedy správný ten obraz Chaloupeckého, že to byl člověk kariéry, který za první republiky hledal kontakty, aby získal místo, profesuru, vilu, a po válce neváhal využít styky s komunisty, aby si udržel místo nebo dům? A že nebyl příliš vědecky zdatný, choval se povýšeně a přezíravě vůči svým slovenským kolegům, uměl dát a dával dočteně najevo své uražení?

A konečně je tu otázka Chaloupeckého odkazu, jeho „druhého života“ v československé historiografii. Z Ducháčkovy interpretace by se mohlo zdát, že není žádný. Nicméně poznámka 369 na straně 205 skrývá cennou informaci, že dnešní mapa osídlení středověkého Slovenska v jádru odpovídá tezí Chaloupeckého z roku 1923, kdy se jenom „intuitivně zahleděl do krajiny a do mapy“. A jestliže potom komunistická historiografie využívala jeho práci, aniž by ho citovala, je to přece také doklad zajímavějšího odkazu Václava Chaloupeckého, než by se mohlo na první pohled zdát. A vypovídá to i mnohé o kontinuitě v oboru.

Přes kritické připomínky, které jsem zformulovala v této recenzi, je třeba zdůraznit, že nepochybně neexistuje nikdo, kdo by znal dílo Václava Chaloupeckého lépe než Milan Ducháček. Základem jeho knihy je disertace, a lze tedy více než doufat, že mety analytické biografie, která si neklade za cíl napsat pouze životopis významné nebo zajímavé osobnosti, nýbrž zachytit ji v jedinečných siločarách času, prostoru a lidských osudů, je v jeho silách. Erudici profesionálního historika i literární talent tento mladý autor už prokázal.

Recenze

Čím vším jsou dějiny filmu

Alena Šlengerová

SKOPAL, Pavel: *Filmová kultura severního trojúhelníku: Filmy, kina a diváci českých zemí, NDR a Polska 1945–1970*. (Filmová knihovna, sv. 3.) Brno, Host 2014, 308 stran, ISBN 978-80-7294-971-7.

V edici Filmová knihovna nakladatelství Host vyšly dosud dvě monografie, jež nahlíží film v širších historických souvislostech skrze režisérské osobnosti Gustava Machatého a Ladislava Helgeho.¹ Třetí svazek této edice, kniha Pavla Skopala *Filmová kultura severního trojúhelníku*, namísto biografického východiska uplatňuje teritoriální vymezení. Zaměřuje se na Československo, Německou demokratickou republiku a Polsko, tedy země představující v geografii poválečné Evropy a strategii sovětského řízení takzvaný severní trojúhelník (jako jižní trojúhelník se pak označují Bulharsko, Maďarsko a Rumunsko). V úvodu knihy autor tento výběr přesvědčivě obhajuje, včetně omezení československé linie bádání na české země. Je zřejmé, že při zaměření a hloubce Skopalovy práce představuje filmová kultura Slovenska „čtvrtou stranu trojúhelníku“, kterou bude účelnější zkoumat v jinak nastaveném

1 HORNÍČEK, Jiří: *Gustav Machatý: Touha dělat film. Osobnost režiséra na pozadí dějin kinematografie*. Brno, Host 2011; BILÍK, Petr: *Ladislav Helge: Cesta za občanským filmem. Kapitoly z dějin československé kinematografie po roce 1945*. Brno, Host 2011.

rámci. Také výběr období mezi lety 1945 a 1970 je logicky opodstatněný a umožňuje rozvinout ucelený obraz paralel i kontinuity.

Pavel Skopal se československé kinematografii po roce 1945 v kontextu východního bloku věnuje dlouhodobě.² Jsou mu vlastní přístupy „nové filmové historie“, které oprošťují psaní o filmu od tradičních kategorií a periodizací a obracejí badatelskou pozornost například k ekonomickým aspektům filmového průmyslu nebo k problematice distribučních mechanismů a diváctví. Výzkumy tohoto druhu obnášejí řadu interdisciplinárních přesahů a nutnost pracovat s velice rozmanitým materiálem. Autor ve spolupráci s dalšími badateli podnikl rozsáhlý průzkum v archivech v České republice, Polsku, Německu, Spojených státech, Maďarsku a Rusku. Výsledky archivního bádání kriticky a organicky propojuje s poznatky z jiných zdrojů, jimiž jsou mimo jiné svědectví pamětníků, dobový tisk či charakteristiky konkrétních snímků. Pracuje též s desítkami odborných publikací. Čerpal z některých vlastních publikovaných textů a dlouhodobějších výzkumů, aniž by však vytvářel sborník. Spíše se mu tak podařilo přiblížit proces bádání a rozvinout nad sledovanými jevy diskusi. Důležité jsou v této souvislosti průběžné odkazy na webové stránky výzkumných projektů o filmové kultuře, kde lze najít množství dalších dat, dobových programů kin a výsledků orální historie, které by nebylo možné v knize kompletně reprodukovat.

Filmová kultura severního trojúhelníku představuje výzkum na třech rovinách, kterým odpovídá dělení knihy do tří samostatných, i když souvisejících částí. První je věnována kulturním transferům, a to jak v rámci severního trojúhelníku, tak v interakci se Sovětským svazem a ostatními zeměmi východního bloku na jedné straně a s kapitalistickými zeměmi na straně druhé. Dominuje tu problematika koprodukcí, rozkrývající skrze dobové synchronizační tendence podobnosti a rozdíly mezi jednotlivými produkčními systémy. Podnětná jsou i další dílčí témata, mezi nimi takzvané konference filmových pracovníků socialistických zemí, v jejichž průběhu se zrcadlila snaha SSSR o „kulturní diplomacii“.

Ve druhé části autor v kontextu stalinismu a následného „tání“ a ekonomických reforem mapuje úlohu filmové distribuce, s jejíž pomocí se režim snažil o sociální integraci občanů. Nabízel v kinech vlastní preferované hodnoty, ale stále více patrná byla strategie zpřístupňovat také západní filmovou produkci nebo domácí snímky z „buržoazní“ či nacistické éry. Kromě změn politického kurzu se v tom projevovala i úloha konkrétních úřadů a funkcionářů. Konflikty a paradoxy této situace zachycují v knize detailní případové studie zacílené na filmovou kulturu v Lipsku, Brně a Poznani.

Mimořádně přínosná a v nejlepším smyslu slova čtivá je třetí část, věnovaná divácké recepci filmů. V návaznosti na část druhou, prostřednictvím analytického čtení dobových statistik a sociologických průzkumů i v komparaci se západními zeměmi vyvstávají rozdíly mezi účelově vykonstruovaným („ideově vyspělým“)

2 Mimo jiné je editorem sborníku *Naplánovaná kinematografie: Český filmový průmysl 1945 až 1960*. Praha, Academia 2012.

a reálným návštěvníkem kina. Také tato část je podepřena lokální případovou studií v podobě kapitoly o chování a postojích publika v poválečném Lipsku.

Při četbě je třeba stále mít na paměti politickohistorické pozadí, které je na zdánlivě sevřeném prostoru severního trojúhelníku a v krátkém období jednoho čtvrtstoletí dosti proměnlivé. Například v souvislosti s měnícími se vztahy Sovětského svazu a Jugoslávie může snadno dojít ke zmatení chronologie a příčinnosti. Skopalův text je ovšem čtenáři do velké míry nápomocen jak faktografickými informacemi, tak i logickým a vstřícným členěním na kratší podkapitoly. Užitečné jsou také shrnující kapitoly na konci jednotlivých částí.

Zvolený způsob komparace ale nesměruje primárně k jednoznačnému zobecnění, není mechanický ani zjednodušující. Vedle srovnávacího hlediska navíc zůstává stále patrné pnutí v severním trojúhelníku jako celku. To není redukováno na konstatování jednosměrného působení určitých vlivů (sovětizace kulturní politiky, nástup televize coby konkurenta kin a podobně), nýbrž je předmětem další relativizace a dílčích srovnání.

Ani po formální stránce nelze knize mnoho vytknout. Černobílý obrazový doprovod účelně ilustruje konkrétní místa v textu. Snad jen grafy trochu doplatily na střídmost zpracování – křivky v pouhých odstínech šedé jsou obtížně rozlišitelné. V přehlednější podobě by přitom knize neuškodil ani větší počet podobných grafů či tabulek, zvláště v některých pasážích druhé části, kde je text přetížen statistickými údaji o síti kin a jejich využití.

Krátce lze knihu Pavla Skopala charakterizovat jako dlouho chybějící počín v mapování státem řízené kultury, postavený na vzorové metodologické bázi. Koncept severního trojúhelníku se ukazuje být jedním z vhodných východisek pro studium kinematografie jako součásti státního hospodářství, jako výchovného i diplomatického nástroje či jako nezanedbatelného ukazatele proměn volného času a kulturního života měst a venkova ve dvacátém století.

Recenze

Odhalování dobře skrytého tajemství normalizačních filmů a seriálů

Martin Šrajcr

KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 4: *Normalizace*. Praha, Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2014, 664 strany, ISBN 978-80-87292-26-6 a 978-80-87912-13-3.

Velký zájem širší veřejnosti o popkulturu normalizačního období je patrný několik posledních let. Zejména s úspěchem reprízované filmy a seriály z tehdejší doby iniciují nekritické „ostalgie“ vzpomínání, vyňaté z širších sociopolitických souvislostí. Dřívější prostředek ke stvrzování suverenity komunistické moci dnes zakotvuje v našem podvědomí jako neškodná zábava. Význam zpětné analýzy produktů minulého dějinného období je zvláště relevantní, budeme-li kinematografii vnímat jako významný konstituční prvek při formování kolektivní paměti národa a připustíme-li, že dnešní myšlenkové rámce jsou více či méně vymezené obdobím komunismu. Jestliže diváci za normalizace propůjčovali filmům a seriálům manipulační moc tím, že je ve velkém sledovali, dnes apolitické vnímání totalitního umění umožňuje, aby artefakty minulé éry přetvářely podobu umění současného. Nynější tuzemská filmová produkce nese normalizační znaky dílem právě kvůli preferencím diváků, kteří vůči normalizačním filmům zaujímají nekriticky smířlivý postoj. Zejména komediální tvorba vykazuje podobné dramaturgické nedostatky jako za normalizace. Přetrvávají schematické obrazy skutečnosti, které diváka namísto konfrontace s realitou chlácholí

vykonstruovanými světy, kde platí nízké morální standardy a neprobíhá žádný charakterový vývoj postav, stavějících vlastní spokojenost nad osobní zodpovědnost.

Nejen tedy s ohledem k minulosti a způsobům jejího rámování, ale také s vědomím věcí (a filmů) budoucích je žádoucí, aby filmová a televizní produkce byla vsazena zpět do kontextu, v němž vznikala. Tento úkol leží na bedrech badatelů, ať z řad sociologů, literárních a filmových vědců, nebo historiků, pro něž audiovizuální produkce minulého režimu představuje zároveň cenný pramen při rozkrývání a popisu stále výrazněji zohledňovaných „malých“ dějin české a slovenské každodennosti. Jak ovšem v recenzované knize správně podotýká Kamil Činát, perspektiva odborníků by neměla být autoritativní, nýbrž sloužit jako východisko k debatě: „Odpovědné hodnocení historie není založeno na tom, že slepě přejímáme názor expertní autority, ale na kritické práci se zdroji a povědomí o společenském místě, které spoluvytváří náš úhel pohledu na minulost.“¹

Vzestup pozornosti, kterou (pop)kultuře normalizace v poslední době věnují odborníci, dokládá potěšující množství publikací. Ze sborníků a kolektivních monografií jde například o *Tesilovou kavalérii*² nebo *Populární kulturu v českém prostoru*.³ Převážně televizní tvorbě Jaroslava Dietla a její dobové relevanci se věnuje americká historička Paulina Brenová v nedávno počestěné knize *Zelínář a jeho televize*.⁴ Struktury normalizované filmové výroby rozkryl v *Kinematografii zapomnění* mladý filmový historik a scenárista Štěpán Hulík.⁵ Možnosti využití filmu ve školní výuce zkoumá Kamil Činát v didaktické příručce *Dějiny ve filmu*, jejíž jedna kapitola se zabývá právě filmovými obrazy normalizace.⁶ Mnohé další studie bychom našli roztroušené v knihách, jejichž ústředním tématem není přímo normalizace, případně v odborných i populárně-naučných časopisech.⁷

1 ČINÁTL, Kamil: Filmová rodina jako místo paměti: Didaktické perspektivy, s. 622–629, zde s. 629.

2 BÍLEK, Petr A. – ČINÁTL, Blanka (ed.): *Tesilová kavalérie: Popkulturní obrazy normalizace*. Píbram, Pistorius & Olšanská 2010.

3 DANIEL, Ondřej – KAVKA, Tomáš – MACHEK, Jakub a kol.: *Populární kultura v českém prostoru*. Praha, Karolinum 2013.

4 BREN, Paulina: *Zelínář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013.

5 HULÍK, Štěpán: *Kinematografie zapomnění: Počátky normalizace ve Filmovém studiu Barrandov (1968–1973)*. Praha, Academia 2011.

6 ČINÁTL, Kamil: *Dějiny ve filmu: Film ve výuce dějepisu*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014.

7 Viz např. TÝŽ: Menzelův Hrabal aneb Poezie normalizace. In: *Cinepur*, č. 69 (2010), s. 24–29; DOMINIK, Šimon: Vzorová samoobsluha říznutá antikou: Scénování příběhu a příběh scénování. Narativní struktura seriálu *Žena za pultem*. In: FEDROVÁ, Stanislava – JEDLIČKOVÁ, Alice (ed.): *Intermediální poetika příběhu*. Praha, Akropolis 2011, s. 191–209; REIFOVÁ, Irena: Post-socialistická televizní publika: Normalizační seriály v současných diváckých repertoárech. In: TRAMPOTA, Tomáš (ed.): *Česká média a Evropská unie: 20 let smazávání hranic*. Praha, Metropolitní univerzita 2009, s. 87–101; SKUPA, Lukáš: Pavučina: Jak se dělá normalizační sociálně-kritický film. In: *Cinepur*, č. 60 (2008), s. 24 n.

Část z porůznu rozesetých textů o audiovizuální produkci normalizace sjednocuje pod jednu střechu čtvrtý díl sborníku *Film a dějiny* s podtitulem *Normalizace*.⁸ Upravené verze již dříve publikovaných studií doplňují původní texty a příspěvky přednesené na konferenci „Normalizace v televizní a filmové tvorbě“, která se v prosinci 2012 konala na půdě Ústavu pro studium totalitních režimů. S více než šesti sty stranami jde nejen o nejmohutnější knihu řady *Film a dějiny*, ale také o doposud nejrozsáhlejší publikaci na téma normalizačních filmů a seriálů. Přes množství zahrnutých příspěvků je čtvrtý díl edice zároveň tematicky, časově i geograficky vymezený zřetelněji než trojice předchozích knih. Těžištěm většiny textů je filmová a televizní tvorba v Československu let 1969 až 1989. Kvantita si zároveň vybírá pochopitelnou daň v podobě kolísavé kvalitativní úrovně.

Přestože se editor Petr Kopal v úvodu snaží nastínit východiska sjednocující jednotlivé texty (vztah popkulturních fenoménů a ideologie, vymezení vůči jednostranně negativnímu čtení normalizace, přetrvávání normalizace v uplatňovaných myšlenkových vzorcích), po dočtení knihy budete asi s obtížemi hledat jednotící motiv a spíše si uvědomíte, kolik statí naznačenému přístupu neodpovídá. Tematické jádro ovšem nepostrádá jenom kniha jako taková, což je u časově a metodologicky takto široce rozkročeného sborníku pochopitelné, ale také, jak bude dále zřejmé, některé příspěvky, jež prozrazují neujasněný směr a neurčitě formulovaný cíl bádání. Je ovšem otázka, zda bychom na všechny zařazené texty měli uplatňovat stejná kritéria jako na odbornou studii. Článek o sledování Věry Chytilové Státní bezpečností Petr Koura například původně napsal pro společenský časopis *Xantypa*. Snaha o shrnující zhodnocení sborníku by tudíž vzhledem k rozmanité skladbě, různorodé kvalitě a nutnosti přistupovat k jednotlivým textům z odlišných pozic vedla ke zkratkovitosti. Ve stručnosti se proto pokusím věnovat co možná nejširšímu vzorku příspěvků a tam, kde to bude vhodné, využiji jejich zhodnocení k tomu, abych poukázal na aspekty vlastní celému sborníku, případně jeho větší části.

Kopalovo stručné uvedení do problematiky sice mnoho neprozrazuje o perspektivách vlastních následujícím textům, je nicméně užitečné upozorněním na některá specifika dnešní diskuse o normalizaci, představením základní literatury k tématu (na kterou ve svých úvodních odstavcích poněkud nadbytečně odkazují také další autoři, hned v následujícím textu například Petr Cajthaml) nebo vysvětlením víceúrovňového rozčlenění knihy. Příspěvky jsou rozděleny do tří větších oddílů – Normalizační tvorba, Dnešní obrazy normalizace a Normalizace z didaktického hlediska. V první části se zkoumá, jak se normalizace projevovala v dobové audiovizuální produkci, druhá demaskuje dnešní obrazy normalizace a třetí řeší otázku, jak k normalizaci přistupovat při vzdělávání mladé generace. Úvodní a nejdelší celek se dále člení do pěti tematických kapitol, jimž se budu věnovat podrobněji.

8 Předchozí díly této sborníkové řady viz KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*. Praha, Lidové noviny 2005, 408 stran; TÝŽ (ed.): *Film a dějiny*, sv. 2: *Adolf Hitler a ti druzí – filmové obrazy zla*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Casablanca 2009, 352 strany; FEIGELSON, Kristian – KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 3: *Politická kamera – film a stalinismus*. Praha, ÚSTR – Casablanca 2012, 568 stran.

První kapitola bloku Normalizační tvorba mapuje nástup normalizace v dokumentární tvorbě a publicistice na příkladu politické propagandy aplikované při televizním „přepisování“ pražského jara⁹ a krátkometrážní tvorby slovenských dokumentaristů.¹⁰ Oba tyto příspěvky je v jistém ohledu symptomatický pro zbytek knihy. Cajthamlův faktograficky hutný text se místy mění v holý výčet pořadů, jež se věnovaly zkoumanému tématu. Množství prezentovaných faktů je nadřazeno jak čtivosti textu, tak analytičtějšímu přístupu, s čímž se setkáme také u řady následujících příspěvků. Článek Márie Ferencuhové – jeden z těch, které knize dodávají vítaný, Kopalem v úvodu vyzdvihnutý „slovenský rozměr“ (v jiných publikacích o normalizační popkultuře povětšinou opomíjený) – má sice rovněž výrazně popisný charakter, ale zároveň je mu vlastní jedna z předností sborníku, jež souvisí s rozmanitým badatelským zaměřením autorů – ochota zabývat se vedle dobového mainstreamu také okrajovými, nepopulárními tématy a audiovizuální produkcí pro běžného diváka hůře dostupnou. Do stále nedostatečně probádaných vod českého experimentálního filmu se v knize o několik kapitol dál pro změnu noří Miloslav Kučera, autor biografického portréту zapomenutého představitele české filmové avantgardy Pavla Dražana.¹¹ V případě textů od Ferencuhové nebo Kučery má „databázové“ hromadění faktů, jež připomínají filmy relativně neznámé, větší význam než například u hrané tvorby Věry Chytilové, jejíž filmografie (s. 70 n.), snadno dostupná z jiných zdrojů, je zde poněkud redundantní. Pro čtenáře neznalého filmů, o nichž pojednává Ferencuhová, bude navíc cenné poukázání na výrazně omezenou a mnohdy zcela opomíjenou, přesto však existující možnost subverze, ironické nadsázky a narušení shora diktovaných výrazových schémat ve strukturách normalizované filmové výroby.

Represemi československých filmových tvůrců po nástupu normalizace se zabývá druhá kapitola Normalizační tvorby, věnovaná z větší části (dva ze čtyř příspěvků) poměrně předvídatelně nepřehlédnutelné a již „objevené“ osobnosti režisérky Věry Chytilové. Většího mediálního pokrytí se již dříve dostalo také natáčení Formanova *Amadea*, ostře sledovanému Státní bezpečností, o němž píše Petr Blažek. Ze zakázaných tvůrců přitom zatím nebyl důsledněji popsán například osud Františka Vlášila a zajímavé by bylo sledovat také normalizační „úrok“ od dřívější poetiky ve snímcích Hynka Bočana, Jaromila Jireše nebo Jaroslava Papouška. Nejobjevnější pro dlouhodobějšího zájemce o normalizační kinematografii tak zřejmě opět bude slovenský příspěvek, tentokrát od Martina Kaňucha, který přibližuje čistky v bratislavské Kolibě.¹² Jeho jednoznačné kastování tvůrců podle ochoty nebo neochoty spolupracovat s režimem na druhé straně vytváří zavádějící zdání nepropustných hranic. Ke stejné

9 CAJTHAML, Petr: Nástup normalizace v televizní publicistice a dokumentu, s. 17–24.

10 FERENCUHOVÁ, Mária: Kreativita a kompromisy: Slovenský krátky dokumentárny film v rokoch 1970–1973, s. 25–38.

11 KUČERA, Miloslav: Pavel Dražan a jeho filmová tvorba: Nezávislý filmař v časech normalizace, s. 325–339.

12 KAŇUCH, Martin: Siedmy dodatok: Otvorené kádrové prípady v Slovenskom filme, s. 138–170.

černobílému vnímání minulosti, jemuž se autoři jiných knih o normalizaci snaží vyhýbat,¹³ mají nakročeno také příspěvky Petra Koury a Petra Blažka.¹⁴

Jak Koura, tak Blažek vynášejí bez uvedení širších souvislostí morální soudy nad příslušníky Státní bezpečnosti řídícími tajné sledování Věry Chytilové, respektive Miloše Formana. Bulvárně působící medailony údajných mladých kariéristů výrazně neobohacují ústřední téma obou příspěvků a autorům slouží zejména ke cvičení v ostrovtipu („odborník na motorové lokomotivy a znárodněný filmový průmysl ppor. Jan Suranič“ – s. 112). Bez těchto rušivých odboček, unáhlených odsudků a spekulativních tvrzení (například o tom, že by nerealizovaný film Věry Chytilové *Tvář naděje* byl jedním z „nejzajímavějších a nejoriginálnějších filmových projektů české kinematografie 80. let“ – s. 99) by přitom v obou případech mohlo jít o poutavé, mimořádným množstvím dat z operativních svazků StB podložené vyprávění, vyvolávající podobnou náladu paranoie z neustálého špiclování jako Kachyňovo legendární *Ucho*. Poměrně vyhraněným názorem na normalizaci se vyznačuje též studie Stanislavy Přádné,¹⁵ která coby filmová historička při rekapitulaci normalizační tvorby Věry Chytilové jako jedna z mála zohledňuje estetické aspekty zkoumaných děl a zajímá se o to, jak jsou významy utvářeny filmovým stylem a vyprávěním. V textu, který se více než samotnými represemi a povahou omezení kladených režiséra do cesty zabývá vzdorem proti dobovým stylistickým normám, nalezneme spojení jako „přízemní socréálná mizérie“ (s. 57) nebo „obraz devastace a mravní zkázy“ (s. 67). Podobný slovník při deskripci doby volí o několik kapitol dále Martin Ciel: „neveselá šed' reality skúmaného obdobia, plná represie a nemorálnosti bezpečnostného aparátu využívaného komunistickou stranou“ (s. 305).¹⁶ Normalizace je zde vykreslována bez snahy zaujmout ambivalentnější stanovisko jako depresivní doba temna, kdy náplň a běh životů obyvatel Československa určoval amorální komunistický režim.

Ochota opustit tradiční totalitněhistorický narativ, založený na příbězích jednostranného útlaku a bezpráví, ve prospěch kontextualizovanějšího pohledu na vztah mezi politikou a společností, zohledňujícího, že šlo o souhru mnoha faktorů, není vlastní ani příspěvkům z ostatních kapitol bloku Normalizační tvorba. Ta následující nese název „Dějiny na plátně a v televizi“ a popisuje reprezentace vzdálenější minulosti v normalizační filmové a televizní tvorbě. Jan Jaroš, nabízející na úvod další soupis relevantní literatury, předkládá text s velmi neurčitým konceptem, který má ve výsledku

13 Na spletnost vztahů a mocenských her za normalizace například poukazuje a před vynášením unáhlených soudů o morálních poklescích lidí sloužících „moci“ varuje publikace Jakuba Jareše, Matěje Spurného a Kateřiny Volné *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti na Filozofické fakultě UK v období normalizace*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Toga 2012.

14 KOURA, Petr: Šašci a královna: Státní bezpečnost a Věra Chytilová v období normalizace, s. 72–101; BLAŽEK, Petr: Akce „Producent-1“: Natáčení filmu *Amadeus* v dokumentaci Státní bezpečnosti, s. 102–137.

15 PŘÁDNÁ, Stanislava: Balancování na hraně možného: Tvorba Věry Chytilové v období normalizace, s. 41–71.

16 CIEL, Martin: Naši hrdinskí čekisti – filmový policajt v čase normalizácie: Príbeh stratégie reprezentácií príslušníka ZNB v slovenskom hranom filme, s. 291–306.

nejblíže k seznamu preferovaných témat a nejpočetněji zastoupených dějinných období v normalizační tvorbě.¹⁷ Zároveň jde o seznam filmů, které se natáčely, i filmů, které se vysílaly. Skoky v čase i mezi filmovou a televizní tvorbou se nedrží jednotné tematické linie a autor víceméně jenom vrší fakta bez rozpoznatelné organizující struktury či hypotézy, kterou by se snažil dokázat. S podobnou škodolibostí, s jakou Jaroš píše o „cyklu namyšlených pseudorekonstrukcí“, „do nebe volající primitivitě“ nebo „absenci talentu“, bychom k popsání jeho soupisu filmů bez promyšlenější argumentace a závěrů podložených nabídnutými fakty mohli použít Jarošovu vlastní větu, že jde o „vnější popisné shromáždění ... vzniklých audiovizuálních artefaktů, které nevysvětlují mentalitu a uvažování nové mocenské elity“ (s. 173).

Zlomyslné poukazování na inscenační topornost a deklamující herce zůstává na rovině dále nerozvíjeného konstatování také v příspěvku Václavy Kofránkové o normalizačním pojetí husitství, která podobně jako jiní autoři nerespektuje autonomní ontologický status uměleckého díla a pouští se do komparace historických realíí s jejich fikčními reprezentacemi.¹⁸ Fiktivní příběhy jsou bez osvětlení teoretických pozic pojímány jako historické prameny svědčící primárně o zobrazovaných skutečnostech, nikoli například pouze o preferovaných vzorcích chování, hodnotových žebříčcích a ideologických východiscích. S přístupem primárně obsahovým, nikoli funkčním, při jehož aplikování se dozvídáme, jak něco vypadalo, a ne co tím bylo myšleno, se čtenář musí spokojit také ve studii Daniela Růžičky o natáčení výpravného historického seriálu ze Slovenského národního povstání¹⁹ nebo při čtení příspěvku Pavla Suka o televizních zobrazeních ruské říjnové revoluce.²⁰ Lze nicméně věřit, že obdivuhodné množství dat, která posledně jmenovaní autoři vypátrali v archivech a jež nabízejí (v prvním případě) solidní představu o schvalovacím procesu v Československé televizi a (v případě druhém) o masivnosti propagandy během významných komunistických výročí, poslouží dalším badatelům, ne nutně pouze z řad historiků.

Vzorový příklad toho, jak lze pramenný výzkum využít jako východiska k analytičtější studii, nabízí ve čtvrté kapitole, zasvěcené reprezentacím příslušníků Sboru národní bezpečnosti, literární teoretik Petr A. Bílek.²¹ Po teoretickém úvodu, představujícím interpretační nástroje, s nimiž bude pracovat, autor vymezuje zřetelný cíl, kterého chce dosáhnout. Následné dekonstrukci znaků normalizačních kriminálek v kontextu dobových ideologických a žánrových schémat, bohaté na – v knize jinak zřídka – originální zobecňující závěry, ubírají na poutavosti pouze sáhodlouhá souvětí. V kontextu přímočarých historiografických prací vynikají vedle Bílkovy hutné sémantické analýzy také některé texty z neurčitě pojmenované páté kapitoly „Jaká normalizace?“, která skládá mozaiku sledovaného období prostřednictvím filmových

17 JAROŠ, Jan: *Obrazy dějin v normalizační filmové a televizní tvorbě*, s. 173–190.

18 KOFRÁNKOVÁ, Václava: *Soukromá dramata božích bojovníků? Husitská tematika v hrané televizní tvorbě*, s. 191–204.

19 RŮŽIČKA, Daniel: *Povstalecká historie: Televizní epos o Slovenském národním povstání*, s. 220–247.

20 SUK, Pavel: *Kremelský orloj a téma VŘSR v Československé televizi 70. let*, s. 248–269.

21 BÍLEK, Petr A.: *Reprezentace příslušníků SNB v českých filmech a televizních seriálech normalizační éry*, s. 273–290.

a televizních reprezentací rozmanitých témat. Konkrétně jde o multimediální recepční studii druhé řady seriálu *Sanitka*, která je prvním ze dvou příspěvků Kamila Činátla,²² o text Radima Hladíka o dnešních obrazech normalizace²³ a o příspěvek Martina Štolla, zasazující do souvislostí preferovanou tematiku dokumentárních filmů.²⁴ Všechny zmíněné statě se vyznačují ujasněnou metodologií, zřetelným záměrem a dobře vystavěnou argumentací a společně s Bílkovým příspěvkem jsou dostatečně pádnými důvody, proč čtvrtému sborníku *Film a dějiny* věnovat čas a pozornost.

Další texty z kapitoly „Jaká normalizace?“ nicméně čtenáře svou povahou studnic dat a informačních rozcestníků zas a znovu stavějí před dilema, zda excerpce dosud nezpracovaných archivních dokumentů a zevrubná deskripce problematiky dělají samy o sobě kvalitní text, který by podněcoval diskusi a vybízel k opakovanému čtení. K této otázce svádí studie Jana Adamce, *de facto* kronika karlovarského filmového festivalu,²⁵ nebo Petra Bednaříka, shrnující produkční historii a obsah trojice polistopadových seriálů zasazených do časů normalizace.²⁶ K oživení nejednoho převážně popisného textu by přitom často stačilo položit si otázku z nejbanálnějších – proč? Proč jsou středověcí králové z lucemburské trilogie plochými karikaturami? Proč Československá televize investovala padesát milionů korun do *Povstalecké histórie*? Proč v Karlových Varech vítězily filmy jako sovětský muzikál *Romance o zamilovaných*?

Mnoho zajímavých otázek si oproti tomu klade a vítané zpestření nabízí nejhravější ze čtyř (budeme-li počítat také úvod) textů Petra Kopala, zaumně nazvaný „Matrix-Menzel: Hledání ‘hranice konstruktů’ (pokus o definici)“. S nadhledem napsané a provokativně rozbíhavé zamyšlení nad styčnými plochami normalizačních filmů a hollywoodských velkofilmů jako *Matrix* nebo *Hvězdná pěchota* (ale také nad řadou dalších témat) připomíná, že kromě tradiční historiografie existuje také historiografie postmoderní, nacházející nečekané souvislosti a relativizující zažitě pravdy, nahrazující lineární pohyb vpřed neustálými návraty a překrýváním. Zvláště neuchopitelný, jakémukoli zaškatulkování se vzpírající Kopalův text ovšem místy ztrácí na údernosti vinou přemíry citátů, závorek a sáhodlouhých poznámek pod čarou, kde autor občas vypráví samostatný příběh. „Jiné čtení“ se pokusila nabídnout také Karina Hoření.²⁷ Odvážnou tezi jejího textu ovšem podrývají výrazné argumentační slabiny. Stylem *à la thèse* směřuje k dopředu vytvořenému závěru, že ponuré obrazy normalizace jako ...*a bude hůř* (2007) nebo *Pouta* (2009) jsou filmovými recenzenty kladně přijímány právě pro svou temnost a brutalitu. Informace autorka vytrhává ze souvislostí,

22 ČINÁTL, Kamil: Užítá paměť: Populární představy minulosti a přítomnosti v televizních seriálech, s. 491–509.

23 HLADÍK, Radim: Vážné, nevážné a znevážené vzpomínání v postsocialistické kinematografii, s. 461–475.

24 ŠTOLL, Martin: Sociální témata ve filmovém dokumentu – zrcadlo nastavené normalizaci, s. 340–352.

25 ADAMEC, Jan: Od rozmarného léta k létu horkému: Československé filmy v soutěži MFF Karlovy Vary 1968–1978, s. 309–324.

26 BEDNAŘÍK, Petr: *Přítelkyně z domu smutku, Zdivočelá země, Vyprávěj*: Obraz normalizace v českých polistopadových televizních seriálech, s. 510–537.

27 HOŘENÍ, Karina: „Žádná sladkobolná selanka“: Psaní o normalizačních filmech, s. 538–555.

preview vydává za recenzi a zcela pomíjí možnost, že pozitivní hodnocení zmíněných filmů mohlo pramenit z jejich uměleckých kvalit, nikoli z elitářství filmových kritiků, pohrdajících, jak Hoření naznačuje, dobrou lidovou zábavou.

S příspěvky Petra Bednařika a Kariny Hoření jsme se již přesunuli do druhého většího oddílu knihy, nesoucího název Dnešní obrazy normalizace. Zatímco většina textů z tohoto bloku zkoumá význam historické paměti pro konstruování a rekonstruování obrazů minulosti, tak možnostmi, jak tyto konstrukční procesy institucionálně podchytit, se zabývá závěrečný oddíl Normalizace z didaktického hlediska. Ten lze doporučit nejenom učitelům, kteří si nevědí rady, z jakého konce eticky nejednoznačnou dobu při školním výkladu uchopit, ale také čtenářům, kteří mají pochyby, proč se dnes vracet k filmové a televizní tvorbě minulé éry. V předcházejících částech sborníku jsou příspěvky, které plní podobnou funkci a normalizaci skutečně nahlížejí jako „přítomnou minulost“, o které píše Kopal v úvodu, bohužel v menšině. Častěji jde o dílčí poznámky pod čarou (Mária Ferencuhová upozorňuje na oprášení socialistického označení „starí Slováci“ během vlády Roberta Fica) nebo nepřímé pobídnutí k naší vlastní úvaze (Jaromír Blažejovský v posledním souvětí svého zamyšlení nad konceptem „zdravého pozemšťanství“ naznačuje, že požitky těla a mezigenerační vztahy charakterizují také dnešní filmovou produkci).²⁸

Přestože to u sborníků není samozřejmostí, působilo by lépe, kdyby na sebe jednotlivé příspěvky více reagovaly a méně opakovaly dříve napsané. Kromě přehledu nedávné literatury k normalizační popkultuře a historického uvedení do dobového kontextu, které by společně s vymezením pojmu „normalizace“ měl v ideálním případě nabídnout úvodní text editora, se opakují celé věty. Jedna a táž myšlenka amerického filmového teoretika Billa Nicholse je citována nejprve v úvodu a poté na straně 398. Podobně se dvakrát dočteme, co si Paulina Brenová myslí o podobnosti socialistické a kapitalistické společnosti (s. 11 a 400) a literární teoretik Vladimír Papoušek o reprezentacích moci (s. 406 a 424). Množství překlepů naproti tomu není rušivě vysoké a minimum faktografických chyb svědčí o pečlivosti autorů při ověřování uváděných údajů.

Jak naznačuje i obálka sborníku (záběr z filmu *Tajemství hradu v Karpatech*), poměrně nedávná minulost „reálného socialismu“ pro nás zůstává tak trochu tajemným hradem, o kterém mluvíme buď v neškodně apolitických kontextech, nebo vůbec. Vítaný je proto každý pokus nepopisovat pouze povrch, ale rovněž mechanismy, které komplexní strukturu držely pohromadě a mnohdy ji činily tak atraktivní. Nahlédnout za povrch se sice nedaří všem autorům (někteří o to ani neusilují), všichni ovšem bezpochyby předkládají dostatek materiálu pro další badatele, kteří třeba budou při rozkrývání tajemství hradu zvaného Normalizace smělejší a proniknou blíže k jeho podstatě.

28 BLAŽEJOVSKÝ, Jaromír: Zdraví pozemšťané: Tři poznámky k duchovním souřadnicím normalizační kultury, s. 377–396.

Recenze

Kontrola proti umělecké svobodě

Česká filharmonie po únoru 1948

Václav Nájemník

IBLOVÁ, Michaela: *Česká filharmonie pod tlakem stalinské kulturní politiky v padesátých letech*. Praha, Karolinum 2014, 247 stran, ISBN 978-80-246-2332-0.

Fungování kulturních institucí i život jejich představitelů v dobách nesvobody nabízejí pro badatelské zkoumání bohatou a mnohohrstevnatou látku. Atraktivitu tématu může ještě zvýšit zacílení na široké publikum, které se v „temných dobách“ ke kulturním osobnostem často obrací s mnohými očekáváními a zvýšenou vnímavostí. Zdejší autoři k takovým tématům přistupovali různými cestami. Možnostmi české kultury za protektorátu se svým esejistickým stylem zabýval František Červinka,¹ ovšem důležitým tématem byla i pro Jiřího Doležala, jehož práce zůstala bohužel torzem a třeba fenomén hudby či divadla již nestačila postihnout.² V posledních letech vzniklo ke kultuře za okupace několik specifitěji zaměřených publikací,³ avšak celostní uchopení tematiky dosud chybí.

1 ČERVINKA, František: *Česká kultura a okupace*. Praha, Torst 2002.

2 DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha, Národní filmový archiv 1996.

3 Viz např. MAGINCOVÁ, Dagmar (ed.): *O protektorátu v sociokulturních souvislostech*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2011; DEMETZ, Peter: *Praha ohrožená 1939–1945: Politika,*

V kontextu komunistického hnutí a režimu jsou k dispozici známé syntézy z pera Alexeje Kusáka nebo Jiřího Knapíka, zabývající se kulturním děním ve druhé polovině čtyřicátých a v padesátých letech.⁴ Pokud se však pozornost zúží na pole hudební, ukazuje se, že se zájem autorů zatím poněkud třísťí, a čtenář tak na sjednocující zamyšlení nad úlohou hudby tváří v tvář nedemokratickému zřízení teprve čeká. Přitom česká hudební kultura představuje v mnoha směrech jedinečný fenomén, v jehož rámci mohl posluchač alespoň ve svém nitru unikat k prchavým prožitkům svobody nebo si třeba připomínat slavnou minulost. Oficiální mocenské složky si funkci a možnosti hudby uvědomovaly a chtěly i zde diktovat pouze vlastní pojetí hudebního vyjádření. Ne náhodou bývá často pro starší generace symbolem svobody jazz, který vadil jak nacistům, tak i komunistům v prvních dekádách jejich vlády.⁵ Na mladší obecnostvo působil obdobně nespoutaně rokenrol nebo bigbít, na které zase pohlížela s podezřením a nelibostí vládnoucí garnitura normalizace,⁶ již tyto hudební styly občas dobře posloužily v rámci negativní propagandy.⁷

V oblasti klasické hudby, která je v mnoha směrech specifická a publiku nabízí složitější kulturní prožitky, jsou zatím k dispozici spíše dílčí pojednání, analyzující snahy komunistického režimu využít vážnou hudbu ke své propagaci.⁸ Vynikající biografické texty z pera Milana Kuny a Jiřího Křesťana, které nahlíží jak do období protektorátu, tak do reality komunistického režimu, vznikly na tomto poli

kultura, vzpomínky. Praha, Mladá fronta 2010; MICHLOVÁ, Marie: *Protektorát, aneb Česká každodennost 1939–1945*. Řitka, Čas 2012.

- 4 KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst 1998; KNAPÍK, Jiří: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006; viz také KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, sv. 1–2. Praha, Academia 2011.
- 5 Srv. např. NOVÁK, Radomil: *Česká literatura jazzující*. Ostrava, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 2012; TRAXLER, Jiří: *Já nic, já muzikant: Vzpomínky z let 1918–1978*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1980; HLOUŠEK, Vít: Swing ve stínu hákového kříže. In: *Revue politika*, roč. 3, č. 1 (2005), s. 12–16; DORŮŽKA, Lubomír: Za socialistický jazz: Studená válka v českém jazzu (1948–1965). In: *Harmonie*, roč. 16, č. 11 (listopad 2008), s. 45–47.
- 6 Srv. např. VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*. Praha, Academia 2009.
- 7 Srv. např. NOSÁLEK, Petr: Propaganda v populární hudbě: Cesta komunistickým režimem s písní na rtech. In: Jeden svět na školách: Audiovizuální vzdělávací portál [online]. © 2012 [cit. 2015-03-22]. Dostupné z: <http://www.jsns.cz/propaganda-v-popularni-hudbe>; RŮŽIČKA, Daniel: *Major Zeman: Zákulisí vzniku televizního seriálu. Propaganda, nebo krimi?* Praha, Práh 2005.
- 8 BEK, Mikuláš: Socialist realism and the tradition of czech national music or who goes with whom? In: *Musicologica Olomucensia VI*. Olomouc, Univerzita Palackého 2002, s. 39–50; KOTEK, Josef: Poválečná masová hudba a její dobové svědectví. In: *Hudební věda*, roč. 33, č. 4 (1996), s. 357–373; ŠPAČEK, Jan: Ideová, politická, mocenská a stylová doktrína socialistického realismu na poli hudby. In: *Ateliér*, roč. 16, č. 1 (2003), s. 6; FUKAČ, Jiří: O socialistickém realismu opravdu s odstupem? In: *Opus musicum*, roč. 33, č. 5 (2001), s. 25–28; PANTŮČEK, Viktor: „Nové, opravdu realistické opery“: Činnost operního kolektivu brněnské odbočky Svazu československých skladatelů 1949–1954. In: *Musicologica Brunensia*, roč. 48, č. 1 (2013), s. 87–97; STEHLÍK, Luboš: Hudba duševní bídy. In: *Harmonie*, roč. 2, č. 12 (1994), s. 34.

o dirigentu Václavu Talichovi.⁹ V případě jeho neméně významného pokračovatele Karla Ančerla, který byl mimo jiné hlavním dirigentem České filharmonie v padesátých a šedesátých letech minulého století, zatím na větší kritickou monografii čekáme.¹⁰ Moderní kritické zhodnocení by si možná zasloužily i některé další postavy, jež dávaly tvář české klasické hudbě po druhé světové válce a byly zároveň v úzkém vztahu s oficiálními institucemi. Z řad komponistů to platí například o režimem protežovaném a politicky činném Václavu Dobiášovi¹¹ nebo dlouholetém funkcionáři Svazu československých skladatelů Miroslavu Barvíkovi. Reflexe života a díla těchto osobností v kontextu doby by diskusi o kultuře v komunistickém Československu jistě obohatila. Jako pro české kulturní prostředí typický příklad křivolakých životních cest lze v této souvislosti uvést ještě třeba osud nejprve prominentního a později, za takzvané normalizace perzekvovaného skladatele Jana Kapra.¹²

Dějiny koncertních těles v období komunistické vlády, a zejména problémy jejich existence v nesvobodném prostředí však zatím nepřilákaly tolik soustavného badatelského zájmu, jak by si téma zřejmě zasloužilo. Mezi lehce opomíjené instituce patří v tomto směru i Česká filharmonie, jejíž činnost nikdy nepřestala být jedinečným příkladem českého interpretačního umění sahajícího k naprosté světové špičce. Dosud si mohl čtenář o nejvýznamnějším českém orchestru pročitat publikace spíše reprezentativního charakteru, které shrnují působení orchestru za určité období a širší dějinný kontext zmiňují jen okrajově.¹³ Zajímavým dokumentem doby je jistě monografie o České filharmonii z pera muzikologa Václava Holzknechta

9 KUNA, Milan: *Václav Talich 1883–1961: Šťastný i hořký úděl dirigenta*. Praha, Academia 2009; KŘEŠTAN, Jiří: *Případ Václava Talicha: K problému národní čistoty a českého heroismu*. Praha, Akropolis 2014 (původně publikováno ve dvou studiích: TÝŽ: Srdce Václava Talicha se ztratilo. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 a 2–3 (2009), s. 69–111 a 243–275); dále viz KADLEC, Petr: Václav Talich: Od umělce vždy žádám nemožné. In: *Harmonie*, roč. 19, č. 1–12 (2011), s. 22–24, 22–24, 12–14, 24–26, 21–23, 20–23, 24–26, 22 n., 20 n., 24 n., 24 n. a 30 n.

10 Zatím vyšla tiskem kromě několika menších článků v časopisech *Harmonie* a *Rudolfinum revue* a korespondence s přítelem Ivanem Medkem jen brožura k Ančerlovým šedesátým narozeninám: ŠROM, Karel: *Karel Ančerl*. Praha – Bratislava, Supraphon 1968.

11 V současnosti vyšla zatím jen jedna drobná studie: PECHÁČEK, Stanislav: Václav Dobiáš. In: *Cantus*, roč. 19, č. 3 (2008), s. 12 n. a 43. K dispozici jsou pak Dobiášovy vzpomínky a oficiální životopisy vydané v době komunistického režimu: srv. HEJZLAR, Tomáš (ed.): *Václav Dobiáš: Sborník vzpomínek a statí*. Praha, Panton 1979; LADMANOVÁ, Milada: *Skladatel Václav Dobiáš*. Praha, b.n. 1952; ŠTILEC, Jiří: *Václav Dobiáš*. Praha, Panton 1985; JEGOROVA, Valeria Nikolajevna: *Václav Dobiáš*. Moskva, Muzyka 1966.

12 Srv. BÁRTOVÁ, Jindřiška: *Jan Kapr: Nástin života a díla*. Brno, Janáčkova akademie muzických umění 1994.

13 Srv. KOLÁČKOVÁ, Yvetta: *Česká filharmonie 100 plus 10*. Praha, Academia 2006; MLEJNEK, Karel: *Česká filharmonie: Deset kapitol ze stoleté historie orchestru*. Praha – Litomyšl, Česká filharmonie – Paseka 1996; *100 let České filharmonie: Historie, osobnosti, kontexty. Sborník z mezinárodní muzikologické konference, Praha 17. a 18. října 1996, pořádáné Českou filharmonií ve spolupráci s Ústavem pro hudební vědu Akademie věd České republiky*. Praha, Česká filharmonie 1997.

z počátku šedesátých let.¹⁴ Poutavý text dlouholetého ředitele pražské konzervatoře a hudebního popularizátora se však v podstatě výhradně soustředí na hudební stránku věci a záležitosti týkající se politiky a konkrétní historické situace odsouvá do pozadí, neboť má za cíl především zábavnou formou představit dosavadní činnost filharmonie a život jednotlivých hráčů. Je velmi přínosné, zaměřila-li se nyní pozornost mladé badatelky Michaely Iblové na osudy slavného českého orchestru a jeho vztahy s oficiálními orgány v realitě padesátých let minulého století. Její pojednání v mnohém shrnuje, a hlavně podstatně rozšiřuje dosavadní dílčí postřehy, které České filharmonii v tomto směru věnoval zatím vlastně jen hudební publicista Petr Kadlec.¹⁵

Michaela Iblová se vztahům mezi oficiálními komunistickými orgány a nejznámějším domácím symfonickým orchestrem věnovala několik let. Ještě před vydáním recenzované monografie představila některé výsledky své práce, když v květnu 2013 pronesla hlavní referát o dirigentu Karlu Ančerlovi na semináři Ústavu pro studium totalitních režimů.¹⁶ Kompetence autorky, vystudované historičky, která navíc disponuje osobními zkušenostmi z prostředí symfonického orchestru, slibovala erudované uchopení tématu. I když toto očekávání text asi v úplnosti nenaplnjuje a je zatížen dílčími nedostatky, zasluhuje si zvýšenou pozornost.

Úvodní dvě kapitoly, tvořící zhruba třetinu knihy, uvádějí čtenáře do potřebného dějinného rámce. Nejprve autorka přibližuje situaci ve vážné hudbě v Československu z hlediska komunistické kulturní politiky po únoru 1948, poté shrnuje dějiny České filharmonie v prvních dekádách její existence. Vzhledem k tomu, že tyto dvě kapitoly až na výjimky nestojí na primárních pramenech a do značné míry shrnují známá fakta, stálo by za úvahu poněkud je zkrátit a přejít tak rychleji k vlastnímu tématu. Autorka svou práci ale patrně cílila i na širší publikum z řad hudebních nadšenců a fanoušků nejvýznamnějšího českého orchestru, kteří nemusí být s některými fakty dostatečně obeznámeni.

Působení České filharmonie v ovzduší padesátých let je věnováno pět kapitol, na něž připadají celkově dvě třetiny textu. Jeho jádro tvoří líčení, jak orchestr fungoval v konfrontaci s neustálou snahou komunistického režimu kontrolovat jeho činnost prostřednictvím stranických, a především bezpečnostních orgánů.

14 Srv. HOLZKNECHT, Václav: *Česká filharmonie: Příběh orchestru*. Praha, Státní hudební nakladatelství 1963.

15 Srv. např. KADLEC, Petr: Duch nesmí být spoután politikou. In: *Harmonie*, roč. 12, č. 6 (2006), s. 10; TÝŽ: Karel Ančerl v osidlech StB. In: *Tamtéž*, roč. 17, č. 1 a 2 (2009), s. 2 n. a 6–9; KADLEC, Petr – SLAVICKÝ, Milan: Hudba za totality aneb Umění posluhující: Z myšlenek a postřehů Milana Slavického. In: *Tamtéž*, roč. 17, č. 10 (2009), s. 13–15; KADLEC, Petr (ed.): Neodpovíte-li, pochopím: Počátek světové slávy v emigraci a počátek normalizace v Československu z dopisů Karla Ančerla a Ivana Medka, 1968–1973. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 1–12 (2008), s. 31–33, 10–12, 10–12, 3–5, 25–27, 26–29, 6 n., 14 n., 34 n., 14 n., 33 n., 14 n. a 17. Petr Kadlec se zabýval též osobností Václava Talicha (viz pozn. 9).

16 Přednáška se uskutečnila v rámci cyklu veřejných historických seminářů 23. května 2013. Seminář s názvem „Karel Ančerl: Život a cesty umělce ve 20. století“ volně navázal na seminář „Pouť Václava Talicha údolím ponížení: Úvaha o umělci a společnosti“, který se na stejném místě konal 21. června 2012.

Tento výklad doplňují pozoruhodné vzpomínky dvou pamětníků z řad bývalých filharmoniků, hornisty Rudolfa Beránka a flétnisty Lutobora Hlavsy. Vyčlenění samostatné kapitoly pro tyto pasáže (s. 206–219) však působí poněkud nelogicky, zvláště když se zde opakují některá fakta z předchozího textu. Týká se to například Hlavsových vzpomínek na negativní přijetí Karla Ančerla filharmoniky v počátcích jeho tamního angažmá (s. 210), o němž autorka pojednává již v kapitole věnované osobnosti slavného dirigenta (s. 74). Podobné návraty k již řečenému přitom v knize nejsou výjimečné.¹⁷ Jako nadbytečné shledávám i zasvěcení samostatné kapitoly Karlu Ančerlovi, protože jeho osobnost stejně prochází celým textem. Zatímco zdůraznění hlasu pamětníků pramení pravděpodobně z autorčiny osobní náklonnosti k vynikajícím hudebníkům, kterých si váží a jejichž osobní zkušenost považovala za nutné více zviditelnit, v Ančerlově případě se k obdivu patrně přidává i vědomí, že kariéra tohoto mimořádného dirigenta se ještě nedočkala důkladnějšího odborného zhodnocení.

Michaela Iblová si jako jedna z prvních v českém kontextu klade ve své monografii otázku, za jakých okolností je možné fungování špičkového hudebního tělesa v totalitním prostředí, a vlastně jemu navzdory. Jakým způsobem vykonával stát dohled nad činností orchestru a jak se tato všudypřítomná kontrola dotkla jeho dramaturgických plánů i konkrétních lidských životů. Je možná s podivem, že vedení České filharmonie i její jednotliví členové byli schopni dostat nejpřísnějším uměleckým požadavkům, ačkoli ty jsou v totalitní kulturní politice vždy až na druhé koleji. Nejdůležitějším cílem kultury byla jak pro komunisty, tak pro nacisty nebo fašisty vždy ideologická výchova a propagace vlastního výkladu světa, nikoli svoboda, kvalita a pestrost uměleckého vyjádření. Tyto hodnoty Česká filharmonie naplňovala v podstatě jen díky vlastní profesionalitě a přirozeně vysokým uměleckým požadavkům i schopnostem celého orchestru, na něž dirigent a hudebníci odmítali rezignovat. S Michaelou Iblou lze souhlasit, přirovnává-li udržení, ba dokonce zvýšení uměleckého kreditu České filharmonie v době stalinismu k zázraku (s. 222).

Autorka se těchto otázek dotýká už v rámci svého úvodního popisu hudební reality v Československu v padesátých letech. Všimá si mimo jiné i osudů některých skladatelských osobností, které se nechtěly vzdát nároků na uměleckou úroveň své hudby a podřídily se tlaku socialistického realismu v hudbě. V pasážích věnovaných vzniku a širokému působení masové písně však mezi oponenty takového hudebního vyjádření trochu chybí jméno Petra Ebena, jedné z ústředních postav české klasické hudby v druhé polovině dvacátého století. Eben sledoval prosazování socialistického realismu v hudbě s despektem a již na přelomu let 1951 a 1952 zkomponoval například nesmírně působivou *Missu adventus et quadragesimae* pro mužský jednohlasý sbor, která odkazuje na zcela jiné hudební postupy a představuje revoltu proti oficiálním imperativům.

Po úvahách na téma specifického místa hudby mezi ostatními kulturními odvětvími Iblová oprávněně začíná své líčení již u Košického vládního programu. Tento

17 Podezření, které chovala StB ke koncertnímu mistrovi České filharmonie Karlu Šroubkovi, že chce emigrovat, uvádí autorka dokonce pětkrát (s. 121, 186, 198, 209 a 216).

závazný vládní program, uplatňovaný ještě před nástupem komunistického režimu, mimo jiné neumožnil zcela volnou politickou soutěž a opustil některé demokratické principy, což se promítlo i do uvažování o kultuře. Autorem jeho patnácté hlavy, věnované školství a kultuře, byl Zdeněk Nejedlý, jehož některé texty byly po únoru 1948 komunistickými kulturními činiteli přebírány v podstatě jako závazné dogma vedle osnov Ždanovových a tezí vlivného ministra informací Václava Kopeckého. Michaela Iblová věnuje pozornost i úloze Svazu československých skladatelů, který v období stalinismu správně charakterizuje jako vlastně korupční prostředí, v němž byly hlavní funkce obsazovány výhradně prorežimními a spolehlivými skladatelskými osobnostmi (s. 19). Neloajální tvůrci byli víceméně bez šancí na uplatnění, pokud nežili v emigraci, jako například v Československu nejkritizovanější skladatel padesátých let Bohuslav Martinů. Korupční v tomto politickém smyslu byl ale charakter komunistického režimu sám o sobě, podobný postup byl uplatňován snad ve všech sférách tehdejšího veřejného života, jak to vyjadřoval mimo jiné postupně zdokonalovaný systém nomenklaturních funkcí. Vhodné kádry, které by budovaly stát v komunistickém duchu, systém vyhledával a za projevenou loajalitu je také náležitě odměňoval. Interpretační umění mělo samozřejmě svá specifika.

Tato byrokratická svázanost České filharmonie oficiálními i neoficiálními pouty je předmětem samostatného zkoumání v šesté kapitole, nazvané „Politická a státněbezpečnostní kontrola a řízení“. Cenný a důležitý je tu častokrát i jen pouhý popis složitého mechanismu stranické a státní kontroly orchestru či praktik Státní bezpečnosti při získávání informátorů a spolupracovníků z řad jeho hráčů. Iblová dokazuje na mnoha případech, jak se StB neustále snažila filharmonii kvůli jejím úzkým stykům se zahraničím i mimořádnému postavení v české kultuře sledovat a také zneužívat některé její členy pro své zájmy. Autorce se mimo jiné podařilo odhalit šest konkrétních osob mezi celkem jedenácti spolupracovnicemi StB uvnitř orchestru, kteří jsou známi alespoň pod krycími jmény. Vedle nich našla dalších sedm důvěrníků či informátorů mezi filharmoniky a také kandidáty spolupráce či důvěrnic v přidružených složkách České filharmonie, jako bylo Smetanovo kvarteto nebo České noneto (s. 182). Případem o sobě je pak sledování dirigenta Karla Ančerla, na němž se patrně podíleli i lidé mimo orchestr. Je stále poučné poznávat, jak Státní bezpečnost při získávání spolupracovníků a důvěrníků neváhala využívat lidských slabostí jednotlivých hudebníků, jejich vzájemných nevraživostí i materiálních starostí. Iblová si přitom často vypomáhá exkurzy do reality šedesátých až osmdesátých let, protože se jí v důsledku skartací dokumentů leckdy nedostávalo potřebných pramenů státněbezpečnostní provenience pro období, na něž je kniha primárně zaměřena. (Údaje o počtech spolupracovníků tajné policie mezi filharmoniky tak nemusí a asi ani nemohou být úplné.) Jak Iblová výslovně uvádí, snahy o zneužití hudebníků České filharmonie k agenturní spolupráci, sledování jejich kolegů nebo využívání jejich styků v uměleckých kruzích i v zahraničí se od padesátých do osmdesátých let prakticky nezměnily (s. 181).

Je trochu škoda, že v této stěžejní části knihy zůstává autorka občas závislá na řeči pramenů a že se jen váhavě pokouší o hlubší analýzu. Některé uvedené souvislosti by také stály za rozvedení. Čtenář se například nedozví, jak skončil spor mezi Českou

filharmonii a symfonickým orchestrem FOK ohledně nabídky na turné po Itálii v roce 1957 (s. 154), nebo je mu odepřena informace, jak se dostal do britské armády za druhé světové války kontrabasista František Helcl, který byl dokonce, patrně i na základě udání spolupracovníků StB z řad členů České filharmonie, zatčen a odsouzen na šest let do vězení (s. 199).

Při hodnocení vztahu jednotlivých filharmoniků ke KSČ autorka nechtěla nijak soudit masový vstup většiny z nich do strany v roce 1948 s konstatováním, že je to omluvitelné, „neboť pro hudebníka (a pro umělce vůbec) bývá na prvním místě jeho práce“ (s. 157). Domnívám se, že totéž lze tvrdit u mnoha jiných povolání a je poněkud ošidné uplatňovat u filharmoniků nějaká zvláštní kritéria. Podobná dilemata každodenního života v totalitním režimu řešila celá společnost a míra zapletení do jeho sítí, která by již překračovala únosnou mez, závisela na individuálním hodnotovém žebříčku každého jednotlivce. Nutno také říci, že masový vstup obyvatelstva do KSČ byl pro druhou polovinu čtyřicátých let charakteristický a že sama vládnoucí strana později činila kroky k jeho zastavení a k redukci členstva, což se projevilo i u nej-přednějšího československého symfonického orchestru, v němž po roce 1948 počet komunistů neustále klesal (s. 156–159 a 165).

Důležitou část publikace Michaela Iblova věnovala též programu a dramaturgii České filharmonie. Její vedení muselo výběr interpretovaných skladeb přizpůsobovat požadavkům komunistické strany vtěleným do směrnic, které vydávalo ministerstvo školství, věd a umění, a poté program schvalovala Umělecká rada České filharmonie. Orchester tak čas od času musel do programu zařadit politicky angažovaná díla, jako třeba kantáty oslavující Stalina či Gottwalda, nebo pravidelně vystupovat při ideologicky významných výročích a politických událostech. Přitom se mu ale vždy dařilo dostát uměleckým hodnotám a udržovat programovou rozmanitost. Tak tomu bylo zejména u abonentních koncertů, do nichž dokonce Ančerl dokázal prosadit skladby režimem kritizovaného Bohuslava Martinů. K propagaci díla této skvělé osobnosti české klasické hudby Ančerl výrazně přispěl i tím, že do koncertů zařazoval jako první v Československu skladatelovu poválečnou tvorbu (s. 93). Umělecká svoboda v pravém slova smyslu však Karlu Ančerlovi dopřána nebyla. Šlo často o kompromis, kdy naplňování některých dramaturgických požadavků nebylo v rozporu s normálními uměleckými cíli. Za příklad může posloužit uvádění děl Bedřicha Smetany a Antonína Dvořáka. Česká historie a národní hrdost zprostředkované hudbou klasiků tu sice měly přispívat k legitimizaci komunistické ideologie, nestrannému milovníku vážné hudby ale mohla vadit snad jen přesycenost tímto repertoárem, zejména Smetanovými díly. Jak ale autorka ukazuje, v padesátých letech trval větší či menší rozpor mezi proklamovanými hesly a halasně vytrubovanými cíli na jedné straně a skutečným koncertním a uměleckým životem České filharmonie na straně druhé. Vztah mezi oficiálními kontrolními složkami státu a uměleckým vedením filharmonie nebyl přitom jednostranný ani bezkonfliktní. Je jisté dobře, pokud si těchto okolností autorka všímá, neboť složitou ambivalenci vztahů mezi aktéry zaujímajícími různé pozice v mocenském poli je nutné mít na paměti při analýze každodenního života v totalitní společnosti v různých obdobích.

Je jen škoda, že v jinak hutném a na informace bohatém textu se některá zajímavá autentická tvrzení filharmoniků ocitla pouze v poznámkách a nejsou řádně kriticky zhodnocena a začleněna do vlastního líčení. Týká se to například agenturní zprávy ze svazků centrály ministerstva vnitra o rozhovoru kontrabasisty Františka Fišera s dirigentem Rafaellem Kubelíkem, který se podle popisu odehrál na zájezdu České filharmonie ve Velké Británii v roce 1956 a v němž Fišer slavného dirigenta přesvědčoval, aby se z emigrace vrátil do vlasti (s. 165). Při pohledu do bibliografie překvapí absence výše citovaných prací o Václavu Talichovi z pera Jiřího Křesťana a Milana Kuny. Na závěr si neodpustím ještě upřesnit dvě menší chybičky v autorčině bibliografické poznámce: Holzknichtova monografie *Česká filharmonie – příběh orchestru* vyšla v roce 1963, a nikoli v sedmdesátých letech (s. 223), a Zdeněk Nejedlý nebyl vzděláním hudební vědec, nýbrž historik (s. 224).

Navzdory všem kritickým poznámkám hodnotím práci Michaely Iblkové celkově pozitivně, zejména z faktografického hlediska. Z pramenů Hudebního archivu České filharmonie i Archivu bezpečnostních složek a autobiografických záznamů načerpala množství velmi cenných poznatků. Kvalitě textu by dle mého soudu prospělo důkladnější vzájemné propojení uvedených pramenů a jejich hlubší analýza, stejně jako širě pojaté kritické zhodnocení dostupné literatury. Spíše na okraji autorčina zájmu se bohužel také ocitly některé zajímavé aspekty činnosti České filharmonie v padesátých letech, jako třeba zájezdy a koncertní turné. Recenzi zakončím přáním, aby autorka pokračovala v práci na daném tématu a spojila své dosavadní výsledky s průzkumem osudů našeho prvního orchestru v dekadách následujících až do éry další velké dirigentské osobnosti Václava Neumanna. Bylo by to jistě velmi přínosné.

Recenze

Rumunsko, neposlušný člen Varšavské smlouvy

Matěj Bílý

DUMITRU, Laurentiu-Cristian: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1968: From Obedience to Defiance*. B.m., Italian Academic Publishing 2014, 337 stran, ISBN 978-88-98471-03-4.

Dějiny Varšavské smlouvy nejsou ani téměř čtvrt století po jejím rozpadu uspokojivě zpracovány. Chybí především kvalitní, na nyní dostupných pramenech založená syntéza. V posledních letech se však situace zlepšuje, neboť vojensko-politická aliance Sovětského svazu a jeho evropských satelitů se těší zájmu mnoha badatelů, díky jejichž úsilí „bílých míst“ v historii paktu rapidně ubývá. To platí především o období padesátých a šedesátých let, tedy fázi formování Varšavské smlouvy, jejích mechanismů a úlohy v mocenském systému východního bloku. Uvedenou etapou se zabývá i kniha rumunského historika a vojenského analytika Laurentiu-Cristiana Dumitra *Rumunsko a Varšavská smlouva, 1955–1968: Od poslušnosti ke vzdoru*. Autor působí na Bukureštské univerzitě a Křesťanské univerzitě Dmitrije Cantemira a kromě toho také na rumunském ministerstvu obrany. Opus je jeho třetí vydanou knihu k dané problematice. Jedná se

o upravený anglický překlad práce, kterou autor publikoval v mateřském jazyce v roce 2009 na základě své disertace.¹

Jak název napovídá, Dumitru se zaměřil na velmi podstatný aspekt vývoje Varšavské smlouvy a pokusil se o dosud nejkomplexnější analýzu vztahů mezi aliancí a Rumunskem v letech 1955 až 1968. Vychází přitom z rumunských, západních a ojediněle i sovětských pramenů. V žádném případě ovšem nejde o komplexní shrnutí vývoje Varšavské smlouvy v dané etapě. Dumitru korektně uznává, že se soustředil především na národní perspektivu tehdejšího rumunského komunistického vedení. V centru pozornosti se tedy nachází politická i vojenská strategie Bukurešti vůči této organizaci. Autor správně považoval za nezbytné zhodnotit rumunský posun od poslušného satelitu ke vzdorujícímu spojenci v rámci širší perspektivy mezinárodních vztahů a reality bipolárně rozděleného studenoválečného světa. V jistých aspektech se též uchyluje k časovému přesahu; alespoň ve stručnosti nastiňuje podobu struktur Varšavské smlouvy po její reformě v roce 1969. Okrajově se zabývá též přijetím rumunské, na alianci fakticky nezávislé vojenské doktríny o tři roky později.

S obecnými závěry a hodnoceními Dumitru lze naprosto souhlasit. Ve zkoumaném období identifikoval v rumunském postoji tři etapy: Roky 1955 až 1958 označuje za fázi absolutního podřízení Rumunska Sovětskému svazu. Mezi lety 1958 a 1964 rumunské vedení pozvolna začínalo ignorovat část direktiv z Moskvy, otevíralo se Západu a zahájilo jisté sblížování s Čínou. V závěrečném období let 1964 až 1968 Bukurešť dospěla k otevřenému odmítání podřizovat se Kremlu v klíčových politických, hospodářských a vojenských otázkách, což vedlo k nastolení specifické pozice země na mezinárodní scéně. Dumitru přitom zdůrazňuje, že rumunská opozice v rámci Varšavské smlouvy si nekladla za cíl opustit komunistický systém, ale pouze získat větší operační prostor v mezinárodních otázkách. Ve svém jednání nehodlala Bukurešť překročit pro Moskvu přijatelné limity a stejně tak nezpochybňovala podobu domácího režimu. Díky tomu se jí podařilo zabránit fatálnímu zhoršení vztahů se Sovětským svazem. Ačkoliv Západ považoval Rumunsko za „rebela“ v rámci Varšavské smlouvy, země se vždy držela aliančních závazků a pravidel. Zde je však nezbytné Dumitru doplnit poznámkou, že pouze těch závazků, které sama uznala za vhodné schválit, jak názorně ukazuje praxe v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Za zásadní momenty, které daný vývoj umožnily, označuje autor stažení sovětských vojsk z Rumunska v roce 1958, sovětsko-čínskou roztržku, pokusy o větší integraci Rady vzájemné hospodářské pomoci a následně též Varšavské smlouvy, a také jistou otevřenost Západu ke spolupráci s Bukureští. Dumitruův výzkum podpořil tezi, že rumunské vedení definitivně dospělo k rozhodnutí odmítnout podřízené postavení v rámci Varšavské smlouvy během karibské krize, kdy bylo šokováno tím, že Moskva nekonzultovala se spojenci své kroky s potenciálně katastrofickými následky. Správně též uvádí, že Rumunsko se na rozdíl od Československa nestalo obětí sovětské agrese v důsledku

1 DUMITRU, Laurentiu-Cristian: *România și Tratatul de la Varșovia, 1955–1968: Obedință și nesupunere*. București, Universitatea din București, Facultatea de Istorie 2009; dále viz TÝŽ: *România și blocul comunist 1948–1968: Documente*. București, Editora Universitatii din București 2011.

kombinace geografického faktoru a skutečnosti, že Ceaușeskův režim vždy zůstal na pozicích socialismu sovětského typu. Zároveň přesvědčivě vyvrací spekulace, že se Moskva v druhé polovině roku 1968 vážně zabývala možným zásahem v Rumunské socialistické republice.

Je nutné rovněž ocenit, že vedle samotné rumunské politiky práce objasňuje i četné doposud nedostatečně probádané epizody z celkové historie Varšavské smlouvy. Za velmi zdařilou lze označit například pasáž věnovanou samotnému založení aliance a jeho interpretaci. Dodatečně světlo vnáší autor i do jednání o její vojenské reformě, která probíhala v letech 1965 až 1969. Problematiku hodnotí objektivně, bez přílišných ideologických a ahistorických předsudků.

Z výše uvedeného vyplývá, že recenzované dílo představuje cenný příspěvek k dějinám východního bloku. A to tím spíše, že se je podařilo vydat v angličtině, což ho činí dostupným pro širší okruh odborné veřejnosti. Neznamená to však, že se Dumitru zcela vyvaroval chyb a že jeho práce netrpí žádnými závažnějšími nedostatky.

Prvním úskalím je samotná pramenná báze knihy. Krom domácí, ruské a západní literatury staví autor především na dokumentech Národního historického ústředního archivu Rumunska, rumunského Archivu ministerstva zahraničních věcí a Rumunského vojenského archivu. Materiály původem z jiných členských zemí Varšavské smlouvy využívá velmi poskrovnu, přestože dnes máme k dispozici obsáhlé edice a elektronické archivy. Případnou jazykovou bariéru přitom může odbourat skutečnost, že mnoho pramenů bylo přeloženo do angličtiny. Dumitru raději sáhl po publikovaných amerických diplomatických dokumentech, jejichž přínos pro dané téma je nepochybně méně zásadní. To má za následek, že v některých pasážích přejímá čistě pohled rumunských pramenů, které jsou přirozeně jednostranné, a navíc určité aspekty jednání v rámci Varšavské smlouvy zřejmě záměrně zamlčovaly. Autor často odkazuje na memoáry, včetně vysokých vojenských funkcionářů, jako byl náčelník štábu Varšavské smlouvy sovětský generál Anatolij Gribkov či rumunský ministr obrany Constantin Olteanu. Na jejich základě ale popisuje i některé události, k nimž existuje mnohem relevantnější odborná literatura, jako například maďarské povstání v roce 1956. Část použitých pramenů pak má velmi spornou výpovědní hodnotu. Za všechny uvedme paměti zběhlého československého generála Jana Šejny. To přenáší některé předkládané závěry do pouhé spekulativní roviny.

Jisté výtky mohou být vzneseny i k samotné struktuře výkladu. V některých případech je snad až příliš široký a obecný. To platí především pro pasáže, které s klíčovým tématem – vztahy mezi Rumunskem a Varšavskou smlouvou – bezprostředně nesouvisejí, jako například vznik východního bloku a studené války (a samotná zdlouhavá definice tohoto pojmu) či průběh karibské krize. Rozsah těchto částí textu pak kontrastuje s opomenutím jiných, vzhledem k zaměření knihy významnějších otázek. Schází třeba vysvětlení rumunského postoje k pokusům o reformu politického rámce Varšavské smlouvy nebo nástin motivů, které Moskvu k úvahám o změnách ve Varšavské smlouvě vedly.

Dumitru nepovažoval za nutné blíže rozebírat svou pramennou základnu. Není tak zřejmé, s jak velkým množstvím dostupného rumunského archivního materiálu k dané problematice pracoval. Pozornému čtenáři se do mysli nezřídka vkrádá podezření, že jde spíše o náhodný výběr. Soubor archiválií, na něž práce odkazuje, rozhodně není enormní. Autor proto občas zůstává dlužen odpověď na otázku, které by s pomocí širší

pramenné báze zřejmě dokázal osvětlit. Uvedme dva příklady: Dumitru tvrdí, že nelze zcela objasnit motivaci, která v roce 1965 vedla Rumunsko k odmítnutí předložené iniciativy směřující k uzavření smlouvy o nešíření jaderných zbraní, kterou na Politickém poradním výboru, nejvyšším orgánu Varšavské smlouvy, předložilo východoněmecké vedení. Správně dodává, že za tím mohla být snaha Bukurešti hájit zájmy Číny a prosazovat spíše celkové jaderné odzbrojení. Dodejme, že další záznamy o schůzce tuto hypotézu jasně potvrzují. Ministr zahraničí Corneliu Mănescu to dokonce spojencům přiznal a rovněž konstatoval, že Rumunsko bralo při formulaci svého postoje ohled na Francii, která proti smlouvě také vystupovala. Druhým podobným momentem je autorova interpretace sovětského postoje k reformě vojenských struktur Varšavské smlouvy v roce 1966. Při neznalosti jiných než rumunských pramenů předkládá nesprávnou domněnku, že sovětská strana záměrně v tichosti stáhla z jednání Politického poradního výboru kompromisní verzi nových vojenských statutů, které v mnohém ustupovaly Rumunsku, jelikož nevyhovovala jejím záměrům. Ve skutečnosti za tímto krokem stála Ceaușeskova žádost otevřít debatu o tomto materiálu, aby do něj bylo možné zapracovat další připomínky. Sovětský vůdce Leonid Brežněv přitom dříve konstatoval, že další diskusi o dokumentu připustit nehodlá. Spíše se tedy nabízí otázka, kterou si Dumitru ani nepokládá, proč Bukurešť považovala za nutné činit obstrukce, když předložený materiál poměrně výrazně omezoval pravomoci sovětských vojenských představitelů a byl chápán jako rumunské vítězství.

Za nedostatečný považují také výklad některých aspektů československé krize v roce 1968. Dumitru například prakticky blíže nevysvětluje, proč se členské státy Varšavské smlouvy začaly na jaře 1968 scházet bez Rumunska, a o dění v Československu se tudíž diskutovalo mimo její oficiální struktury. Příliš nezdůrazňuje, že vojenské potlačení pražského jara formálně nebylo zastřešeno Varšavskou smlouvou, což po srpnu 1968 koneckonců akcentoval i samotný rumunský režim. Recenzované dílo v tomto ohledu jasně zaostává například za knihou Mihaie Retegana o rumunském postoji k československé krizi, přeloženou do češtiny.²

V textu se bohužel objevuje několik nikoli bezvýznamných překlepů a chybných tvrzení. Státní smlouva s Rakouskem rozhodně nebyla uzavřena v roce 1995, ale 1955. Ve Varšavské smlouvě rovněž nikdy neexistoval vojenský výbor (*Military Committee*). Dle kontextu ho Dumitru zřejmě zaměňuje za vojenskou radu (*Military Council*). V červnu 1967 se také v sovětské metropoli v reakci na šestidenní válku nesešel Politický poradní výbor Varšavské smlouvy. Šlo o schůzku stranických vůdců, která proběhla zcela mimo struktury aliance, navíc se jí účastnil i jugoslávský vůdce Josip Broz Tito.

Pozitivní přínos Dumitruovy práce nad výše naznačenými nedostatky naštěstí převažuje. Je především třeba ocenit, že se konečně našel rumunský historik, který komplexněji zhodnotil působení své země ve Varšavské smlouvě, alespoň v jedné etapě její existence. Pro badatele zkoumající východní blok kniha představuje vítanou příležitost seznámit se zprostředkovaně s rumunskými prameny, byť některé autorovy závěry nelze brát jako zcela relevantní.

2 RETEGAN, Mihai: 1968 – ve stínu Pražského jara: Črta k rumunské zahraniční politice. Praha, Argo 2002.

Recenze

Pohledy čtyř politiků na jedno čtvrtstoletí

Vlastimil Hála

ROVENSKÝ, Jan a kol.: *25 let poté: Klaus, Pithart, Rychetský a Zeman v rozhovorech o společnosti a politice*. Praha, Filosofia 2014, 328 stran, ISBN 978-80-7007-424-4.

Nejprodávanejší kniha nakladatelství Filosofia měla prezentaci 18. prosince 2014. Většina účastníků se s ní seznámila teprve právě na tomto setkání, což pochopitelně limitovalo možnosti rozvinout věcnou diskusi. Na prezentaci se každý z protagonistů prezentoval příznačným způsobem: Václav Klaus se pochlubil za to, že („na rozdíl od mnohých z vás“) si knihu pečlivě přečetl. Petr Pithart si postěžoval na Klausův způsob pluralizace jmen („Havlové, Pithartové“). Pavel Rychetský se zdržel osobnějších vyjádření. Prezident se z účasti omluvil.

Také v knize se samozřejmě projevují typické vlastnosti dotazovaných: Klaus je lapidární, někdy konfrontačně vyostřující. Pithart kultivovaně rozvážný, ale občas obcházející podstatu problémů. Rychetský právnicky korektní, někdy příliš obšírně. Zemanův lapidární styl je blízký Klausovu, s občasným sklonem ke zjednodušování. Výběr politických osobností vyjadřujících se ke klíčovým problémům minulého čtvrtstoletí vzbudí možná pochybnost v případě Pavla Rychetského, který z hlediska „vnějšího pozorovatele“ neovlivňoval děje v tomto období tak viditelně jako ostatní protagonisté. Rychetský však do knihy právem patří, protože jako generální prokurátor, ministr spravedlnosti a místopředseda vlády měl podstatný vliv na utváření právního prostředí budované demokracie.

Pro každý rozhovor vybral Jan Rovenský nějaký charakteristický výrok interviewované osobnosti: „Svobodu a národní stát budu hájit do konce života“ (Klaus); „Rozbili jsme si zrcadlo a zůstali sami“ (Pithart); „Bůh zemřel v Osvětimi a nahradilo ho právo“ (Rychetský); „Silní lídři vymizeli, ale ti noví už dorůstají“ (Zeman). Zatímco výroky zvolené pro Klause a Pitharta jsou pro jejich profil obecněji typické, výrok charakterizující Rychetského je kontextuálně velmi specifický (pro mnoho lidí bůh zemřel dávno před Osvětím, zatímco pro mnoho jiných je živou zkušeností i přes holokaust) a slova představující Zemana vyznívají překvapivě všedně. Co se týká rozsahu, první tři politikové zaplňují zhruba rovným dílem přes osmdesát stran knihy, Zeman zhruba polovinu.

V otázce nutnosti zásadní *politické transformace*, respektive revoluce po pádu komunismu, se všichni účastníci v zásadě shodli. Principiální odlišnosti vyvstávají v otázkách *transformace ekonomické*: Klaus hájí podobu, kterou jí vtiskl především on sám, zejména pak kuponovou privatizaci jako její klíčovou metodu. Proti Klausovu pojetí, opírajícímu se o přesvědčení, že nebylo možno použít žádný zahraniční vzor (s. 27), se kriticky staví jak Pithart, konfrontující jeho koncepci liberalismu s „ordoliberalismem“ zvláště německé provenience (s. 128–131), tak Rychetský, který Klausovi vytýká ideologicky podmíněnou překotnost privatizace (s. 201–204). Zatímco oba mají pro kuponovou privatizaci ale i jisté porozumění, jednoznačně ji odmítá Zeman, který proti ní staví přesně to, co Klaus v našich poměrech vyloučil: standardní vzory ze zahraničí (s. 273).

K ekonomické problematice se vyjadřuje Pithart v ještě širším problémovém kontextu, též v souvislosti s „nadosobními hodnotami“, jež nemohou být redukovány na účelový a výkonnostní aspekt: říká, že Evropa by neměla usilovat za každou cenu o konkurenceschopnost, znamená-li to bezohledné využívání lidských potenci, porušování demokratických principů jejího utváření a exploataci přírodních zdrojů (s. 180). Nutnost uskrovnění Pithart nepopírá, jsa v tomto ohledu blízko kritice „růstu růstu“ Václava Bělohradského.

Zajímavé je, že ani Klausovi odpůrci mu nevytýkají „superliberalismus“ a v podstatě ho neviní z toho, že by jeho politika byla sociálně přespříliš neúnosná, byť Rychetský považuje za vhodnější způsob privatizace gradualistickou metodu (s. 246 a 262) a Zeman především zaměstnanecké spoluvlastnictví (s. 275). „Šokovou terapii“, jak charakterizuje Klausovu ekonomickou reformu Rychetský (s. 262) i Pithart (s. 126–130), Klaus coby charakteristiku své hospodářské politiky odmítá, stejně jako „útěk před právníky“, připomínaný Rychetským (s. 258). Podle Klause byla ekonomická transformace naopak právnícky ošetřena, a pokud se při ní staly chyby, byli za ně odpovědní právníci, zejména Rychetský (s. 28 n.).

V právní oblasti byly v době transformace přijaty i problematické normy, z nichž některé jsou doposud aktuální. Nejvýraznější je to patrné v případě *lustračního zákona*, původně proponovaného na dobu pěti let. Odpovědi dotazovaných na otázku, zda tento zákon má být zrušen, si lze přímo vychutnat. Vyjádření Václava Klause („nemůžete zrušit komunismus, nemůžete zrušit Velkou francouzskou revoluci, nemůžete zrušit udavače tajné policie, a proto (*sic*) nemá smysl rušit lustrační zákony“) je ukázkou – u analyticky uvažujícího politika pozoruhodnou – toho, co je

od dob Davida Huma označováno jako „naturalistický omyl“: totiž vyvození toho, co má být (*ought to be*), z toho, co jest (*is*, zde v modu minulosti), aniž by se argumentace týkala potřeby onoho zákona *v současnosti*, jak zněl dotaz (s. 67). Odlišně si poradil s otázkou Petr Pithart, který svou odpověď přehrál do roviny morálního „nabádání“, aby se určitá skupina lidí neucházela o určité funkce (s. 156 n.), jako by lustrační zákon byl o moraliťe, nikoli o legalitě, jako by jeho obsahem nebyl zákaz výkonu povolání, zjevně neslučitelný s Listinou práv a svobod, která podobné omezení nezná. Odpověď Pavla Rychetského místy vyvolává aluzi na název filmu Věry Chytilové *O něčem jiném*: dotázaný obšírně pojednává o různých analogických kauzách, ale nakonec se přece jen vyjádří, že lustrační zákon „není únosné“ prodlužovat; že by tento zákon tedy měl být zrušen, říká Rychetský dosti zaobaleně, ale přece jen (s. 241–244). Jediným politikem, který se vyjádřil pro jeho zrušení jednoznačně a lapidárně, je Miloš Zeman (s. 301).

Největší tříbení duchů podnítila otázka *česko-slovenských vztahů*, respektive možné perspektivy bývalého Československa. Václav Klaus interpretuje proces rozdělení společného česko-slovenského státu jako záležitost výlučně *slovenské* touhy po emancipaci a vytvoření samostatného národního státu. V tomto pohledu by byla i otázka použití institutu referenda jako nástroje zjištění názorů a převažující politické vůle naprosto irelevantní (s. 19–26). Kriticky posuzuje Klaus ovšem „český šovinismus“ Občanské demokratické aliance (s. 26), s čímž souzní i názor Petra Pitharta (s. 140). Ten v nejdůkladněji rozvíjené odpovědi hledá příčiny konfliktu v dlouhodobějším historickém vývoji: Pittsburská deklarace, českou stranou nenaplněná, unitární řešení česko-slovenských vztahů po druhé světové válce i po únoru 1948, ba i nesymetričnost federativního uspořádání státu po invazi vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968, to vše jsou v jeho vidění variace na českou neschopnost přijmout i slovenskou perspektivu a pochopit emancipační úsilí Slováků. Lituje přitom zejména toho, že jsme „zůstali sami“, rozbívše si všechna zrcadla: po sude-toněmeckém i slovenské. Poukazuje i na českou mentální sebestřednost jako vyústění vymaňování Čechů z širších kontextů (viz ideová koncepce „Podivena“ a jeho *Dějin Čechů v nové době*, na které měl Pithart lví podíl), vedoucí až k neschopnosti nahlédnout se z perspektiv těch druhých (s. 135–147).

Pavel Rychetský pohlíží na proces rozdělení československé federace z hlediska právní konformity a charakterizuje jej jako nelegitimní, přičemž legitimní postupy předpokládané ústavou (referendum) byly k dispozici (s. 199 n.). Pro Klause *nebyla* federace udržitelná, pro Pitharta a Rychetského *snad* při vstřícnějším přístupu české strany, pro Zemana určitě *ano*, pokud by se uskutečnila jeho idea Česko-slovenské unie (s. 277). Zajímavý aspekt vnáší do debaty Rychetský, když neiluzorně poukazuje na to, že šlo v neposlední řadě o kontrolu nad privatizovaným majetkem ze strany obou národních politických reprezentací (s. 200). Také Pithart připomíná ekonomický motiv, totiž snahu české strany, aby nás Slovensko nezdržovalo na cestě rychlé ekonomické transformace (s. 142).

Obdobně aktuálním tématem je česko-německá deklarace jako určitý způsob vyrovnání mezi Čechy a Němci, a zároveň výraz palčivosti komplexu *česko-německých vztahů* vůbec. Nejobsáhlejší historický exkurz zde provádí opět Petr Pithart, mimo

jiné též signatář deklarace Smíření 95, který v celé této problematice, podobně jako v česko-slovenském vztahu, spatřuje negativa převážně na české straně. Když popírá oprávněnost strachu českých občanů z majetkových nároků sudetských Němců (s. 160 n.), zapomíná na to, že v době poskytnutí rozhovoru Sudetoněmecké krajanské sdružení ve svých stanovách právě tento požadavek ještě mělo. Ovšem je tu i obecnější česká polistopadová zkušenost: nepředcházelo snad každému „velkému skoku“ do hájemství materiálních hodnot ujišťování aktérů o výlučném interesu na hodnotách duchovních a morálních? Nerestituuje snad každý, kdo má příležitost? Určitou obavu v tomto směru sdílí Václav Klaus, poukazující na vyjádření Helmuta Kohla, že česko-německá deklarace se majetkových vztahů vůbec netýká (s. 34–37). Rychetský jistou oprávněnost obav v tomto směru neodmítá, zdůrazňuje ale především pozitivní přínos deklarace, vedoucí podle něj k marginalizaci nacionalismů na obou stranách (s. 208). Nejostřejším protikladem Pithartova stanoviska je vyjádření Zemanovo, pokládající odsun německého obyvatelstva po roce 1945 za „mírnější řešení“ než trest smrti za velezradu (s. 284). Zde by se samozřejmě mohlo zase diskutovat o problémech kolektivní viny a podobně.

Dalším atraktivním tématem rozhovorů je *soudcokracie*. Na systematické místo soudní moci v rámci uspořádání demokratického právního státu mají jednotliví účastníci velmi rozdílné názory. Největší rozpětí je mezi Klausem a Pithartem: zatímco Klaus odsuzuje „soudcokracii“ jako vstupování soudcovské moci do politických procesů utváření občanské vůle, a tím jako ohrožení demokracie (vedle „mediokracie“), což dokumentuje „svévolným“ zrušením termínu voleb v roce 2009 (s. 68), Pithart (s. 174) i Rychetský (ten s přípuštěním politické dimenze soudní moci – s. 224 n.) považují nezávislost a samostatné postavení soudcovského stavu naopak za pojistku demokracie. Zasahování Ústavního soudu do záležitostí, jež mají být řešeny v rámci politických procedur, kritizuje i Miloš Zeman, který se provokativně vyjadřuje i k otázce soudcovské nezávislosti: ta je podle něj limitována též závislostí soudců na vlastní (konkrétně normalizační) minulosti (s. 292 a 300).

Dalším tématem vzbuzujícím silně emocionálně podbarvené reakce je proslulá *opoziční smlouva* mezi Občanskou demokratickou stranou a sociální demokracií. Že ji obhajují tehdejší lídři obou stran jako záruku jisté stability v patové politické situaci na pravolevém politickém spektru, nepřekvapí: podle Klause byla symetrická se systémem koaliční smlouvy a lepším řešením než dát moc „Kalvodovi, Luxovi, Havlovi a Zielencovi“ (s. 45 n.), Zeman zdůrazňuje její stabilizační funkci (s. 292 n.). Porozumění pro ni ale projevuje i Rychetský, s tím že podobný politický mechanismus není výjimečný v zemích s volebním systémem poměrného zastoupení (s. 210), a připojuje bonmot, že otcem opoziční smlouvy byl vlastně Jan Ruml a jeho „bigotní ideová čistota“ (s. 210–213). Mediálně rozšířený – jednoznačně negativní – obraz opoziční smlouvy předkládá jen její opovědný odpůrce Petr Pithart, který ji pokládá za „nehoráznou drzost“, „dábelský nápad“, jehož smyslem bylo zlikvidovat opozici a připravit půdu ke změně ústavy ve prospěch většinového systému. Ten měl podle něj umožnit střídání dvou velkých stran u moci a vyloučit z podílu na ní strany malé, což je však prý možné jen v „neideologických“ zemích typu Spojených států a Velké Británie (s. 173 n.). Pithartovu pochvalu si zasloužil

za zrušení návrhu změny ústavy Ústavní soud, Václav Špidla pak za odmítnutí opoziční smlouvy (s. 173 n.).

Přes občasná silná vyjádření během vlastního politického angažmá ani jeden dotazovaný nevystupuje v knize jako militantní antikomunista, což je patrné na postoji k eventualitě polistopadového *zákazu komunistické strany*. Rychetský a Pithart kladou důraz na právní neuskutečnitelnost tohoto kroku v období krátce po listopadu 1989. Klaus je rád, že komunistická strana *jako KSČM* si – netransformovaná – podržela tradiční identitu a takto se dostala do trvalé izolace, v podstatě bez koaličního potenciálu (což kvituje pozitivně i Pithart). Klaus ostatně vidí větší nebezpečí na straně „stejných antidemokratů“, jako jsou komunisté, ale angažovaných v jiných (třeba zelených) stranách (s. 64–66). Pithart připojuje i dosti účelovou argumentaci: na komunisty se po listopadu muselo „tvrdě, ale zase ne moc tvrdě“, aby se „nerozprchlí“ – rozuměj, aby mohl parlament vytvořený podle nedemokratických principů fungovat a umožnit přechod k demokracii (s. 118 n.). Zeman pak zdůrazňuje, že komunistická strana by v případě zákazu původní KSČ přijala jiný název a nic podstatného by se tím nevyřešilo (s. 296–299). Ze všech dotázaných přiznává komunistům možnost pozitivního vývoje pouze on; chápe totiž KSČM jako stranu, která je již na cestě k radikální levici západního typu. Že je Komunistická strana Čech a Moravy stranou především „protestní“ a že příčinou její stabilní voličské podpory jsou zvláště negativní aspekty ekonomické transformace, v tom panuje vcelku shoda.

Významným tématem je i *nepolitická politika*. Nejostřejším kritikem této „havlistické“ koncepce, preferující nestandardní politická uskupení a hnutí před tradičními stranami, byl a je Václav Klaus. Zásahu na prosazení standardního politického systému mu ostatně dnes nikdo neupírá, podobně jako nikdo výslovně nedegraduje význam voleb jako instrumentu utváření politické vůle, který je nenahraditelný jinými iniciativami, například typu Děkuje, odejděte (nejostřeji se k tomu vyslovuje Zeman – s. 293). Snad až překvapivě kriticky se k Havlovi jako politikovi vyjadřuje Petr Pithart, a to za radikalismus, projevující se už v jeho disidentské éře, i za preferování nezávislých osobností v politice před standardními stranami (s. 115–118). Havel podle něj propadl během roku 1990 přílišnému radikalismu a touze po „druhé revoluci“, a také „moc a moc“ začal stát později o prezidentskou funkci, ač ji podle Pitharta původně opravdu bral jen jako „dočasnou“ (s. 134 n.). Celkově lze říci, že první polistopadový prezident nevychází v pohledu dotazovaných jako po všech stránkách pozitivně působící osobnost; spíše se mu dostává více či méně kritického uznání za roli, kterou sehrál při odstranění komunistického systému.

Typické povahové rysy dotazovaných se samozřejmě promítají i do odpovědí týkajících se jejich vztahů k jiným politikům. Nejosobnější, respektive osobně nejvyhrocenější postoje zde zaujímají podle očekávání současný prezident a jeho předchůdce. Jen dvě perličky: Klaus podle svých slov musel po setkání s ministryní Vlastou Parkanovou předejít zhroucení přímo tvrdým alkoholem (s. 84), zatímco Zeman situoval Jiřího Paroubka do hospody čtvrté kategorie (s. 303 n.), tedy přesně tam, kam jeho samého umísťuje „pražská kavárna“.

S odstupem zhruba čtvrtstoletí od základních politických změn se zdá, že na rozdíl od devadesátých let dnes není největší názorové rozpětí mezi Klausem a Zemanem, nýbrž Klausem a Pithartem. Klause a Zemana spojuje akcent na pojetí politiky jako domény „politiky politické“, reprezentované velkými ideově vyhraněnými stranami. Dá se říci, že postoje interviewovaných politiků s léty spíše ztratily na jednoznačnosti. Sebekritičností přitom neoplývá nikdo z nich. V odpovědích na dotaz o závažných chybách, jichž se dopustili, převažuje jeden společný jmenovatel: byl jsem příliš hodný, málo důrazný. Z prognóz situace po dalších pětadvaceti letech zaujme vtipná (a asi pravdivá) Klausova, že Karel Schwarzenberg se „dožije svých 100. narozenin a bude trvalým idolem mládeže“ (s. 101).

Jan Rovenský dává každému politikovi dostatečný prostor k vyjádření, nelimituje jejich odpovědi vstupy s vlastním stanoviskem, jak tomu často bývá v televizních debatách, je seriózní i po obsahové stránce. Když Pavel Rychetský uvádí tradovanou formulaci názoru Václava Klause, totiž že nezná rozdíl mezi špinavými a čistými penězi, připomene autentickou citaci Klausova výroku, jež je skutečně diferencovanější (s. 228 n.). Vzorná je i redakční práce, což ostatně uznali na prezentaci knihy všichni přítomní účastníci dialogů.

Kronika

Hledání nových perspektiv

Lipská konference o transnacionálních aspektech historie středovýchodní Evropy v první polovině 20. století

Zdenko Maršálek

Ve dnech 14. až 16. ledna 2016 proběhla v Lipsku konference „Středovýchodní Evropa v první polovině 20. století: Transnacionální perspektivy“ (*East Central Europe in the First Half of the 20th Century – Transnational Perspectives*). Na přípravě se jako hlavní organizátor a hostitel podílelo Společenskovědní centrum pro historii a kulturu středovýchodní Evropy (*Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* – GWZO) ve spolupráci s pražským Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i. (ÚSD AV ČR) a Mezinárodním sdružením pro soudobé dějiny Evropy (*Association internationale d'histoire contemporaine de l'Europe* – AIHCE).

Univerzita v Lipsku, a především tamní GWZO si získaly pověst jednoho z předních center pro výzkum fenoménu transnacionality v dějinách, zvláště v 19. a 20. století. Období, které tradiční historiografie vidí spíše optikou vzrůstu nacionalismu, dezintegrace nadnárodních evropských impérií, formování nových národních států a utužování, vymežování a ohraničování jejich společenství, je možné díky hledání transnacionálních vazeb vnímat ve zcela odlišné perspektivě, která naopak odhaluje historii spolupráce, cirkulace a výměny.

Konference se konala v sídle GWZO v Lipsku a organizačně byla velmi dobře zvládnuta. Tematicky byla koncipována do pěti bloků: Hospodářství, Mezinárodní

organizace, Migrace, Kultura a Teritorializace. Celkem zaznělo více než dvacet příspěvků, doplněných fundovanými úvody, a především bohatými diskusemi. Šíří pohledů zajistila nejen diverzita tematických okruhů, ale i mezinárodní složení účastníků. Přestože nejpočetněji byli zastoupeni němečtí badatelé, více než polovina účastníků pocházela z dalších zemí dotyčného regionu (Česká republika, Maďarsko, Slovensko, Slovinsko) i jiných států.

V úvodu Frank Hadler a Matthias Middell z pořádající instituce představili klíčové téma konference „Co je to transnacionální perspektiva středovýchodní Evropy?“. Středovýchodní Evropa, která se během novověku postupně sjednocovala pod nadvládu tří velkých impérií, se po první světové válce změnila v prostor zaplněný převážně nově vzniklými národními státy. Oba řečníci zdůraznili, že cílem konference je především zkoumat transnacionální aspekty a vazby mezi nimi, a to v celé řadě oblastí a za účasti co nejširšího týmu odborníků.

Velký ohlas vzbudil příspěvek Oldřicha Tůmy, který představil chápání pojmu soudobých dějin v české historické vědě, kdy je za dolní hranici časového intervalu považován rok 1945 (respektive 1938). V diskusi Frank Hadler zdůraznil, že i (a právě) v českém kontextu by do komplexu soudobých dějin mělo patřit nejen období meziválečné, ale i léta první světové války. Důvodem vymezení rokem 1945 jsou ovšem nikoliv důvody historiografické, ale administrativní rozdělení chronologických záběrů mezi různými výzkumnými centry v rámci Akademie věd ČR, a časové ohraničení je proto samozřejmě chápáno volně. V diskusi mimo jiné zaznělo, že rok 1945 má v kontextu soudobých dějin zásadní význam i pro historii Německa, byť s vymezením soudobých dějin ve (stredo-)evropském kontextu rokem 1914, popřípadě 1918, souhlasila většina přítomných.

První, „ekonomický“ blok uvedl Uwe Müller (Lipsko). Připomněl, že jedním z důsledků rozpadu impérií ve středovýchodní Evropě byl i vznik jednotlivých národních ekonomik. Tím ovšem došlo k rozrušení širších trhů a propadu mezinárodního obchodu. Müller však odmítl, že by šlo o nevyhnutelný proces – za řadou strukturálních oslabení je nutné vidět i vlastní rozhodnutí konkrétních aktérů, kdy potřeby vnitro- i zahraničněpolitické byly v rozporu s potřebami ekonomickými. Jako příklad uvedl pozemkové reformy, které sice v politické dimenzi měly výrazně kladný (mj. uklidňující) efekt, avšak jejich hospodářské důsledky byly veskrze negativní. Upozornil také na absenci případného rekonstrukčního programu, na rozdíl od situace po roce 1945.

Ekonomický blok zcela ovládli čeští a slovenští badatelé. Roman Holec (Bratislava) ve svém příspěvku představil bratislavský průmysl z perspektivy historického vývoje. Ze dvou větších průmyslových oblastí Uher před rokem 1914 připadla jedna cele poválečnému Rumunsku, druhá pak z poloviny Československu. Na příkladu firem Dynamit Nobel a rafinerií Apollo Roman Holec ukázal složité cesty podniků s nadnárodními ambicemi v průběhu let 1918 až 1945 stejně jako proces „arizace“ a vzestupu dominance německého kapitálového i politického vlivu. Eduard Kubů a Jiří Šouša (Praha) popsali úskalí, s nímž se československá delegace setkala během střetu s různými koncepty aktérů ženevské konference. Zatímco Británie, Spojené státy, Německo a některé menší země prosazovaly liberalizaci mezinárodního

obchodu, především Francie a Itálie z pragmatických důvodů hájily systém ochrany vlastního trhu. Vrcholem bloku se stal metodologicky velice podnětný (přestože jej autor sám uvedl jako *old fashion presentation*) příspěvek Jaromíra Balcara „Od nacistického válečného hospodářství k centrálně plánované ekonomice v sovětském stylu: Aspekty dějin podnikání v Československu a středovýchodní Evropě v dekádě extrémů (1938–1948)“. Srovnání Protektorátu Čechy a Morava jako „zbrojovky říše“ se situací, kdy poválečné Československo představovalo v zásadě totéž pro vznikající východní blok, se zaměřilo především na formy a podoby masivní státní intervence v průmyslu. V oblasti podnikového řízení Balcar mimo jiné upozornil na ztrátu *know-how* po nuceném odchodu původního (nejen) židovského managementu. Během arizace, znárodnování i následného vytváření manažerské struktury v nových podmínkách byli vedoucí pracovníci vybíráni zvláště podle politické loajality. V dlouhodobé perspektivě se tudíž jako nejdůležitější nejeví ani tak strukturální změna průmyslu, ale spíše fakt, že nacisté ani komunisté nedokázali nastolit atmosféru důvěry mezi státem a podnikateli. Referát viditelně vycházel z výsledků dlouhodobého výzkumu autora, jenž spolu s Jaroslavem Kučerou v roce 2013 na toto téma v Německu vydal dobře přijatou publikaci.¹

Druhý den byly na pořadu další tři bloky. Katja Naumannová (Lipsko) upozornila, že mezinárodní organizace byly dříve vnímány jako fenomén charakteristický až pro období po druhé světové válce, avšak jejich význam byl značný i (a právě) v meziválečném dvacetiletí: vznik značného počtu národních států lze vidět optikou deglobalizačního procesu, na druhou stranu ale právě v důsledku nového dělení vznikaly zárodky globální evropské, respektive světové vlády (Společnost národů). Ondřej Matějka (Praha/Ženeva) přednesl referát „Ustavení transnacionální ‘epistemické komunity’: Čeští barthiáni mezi Východem a Západem ve dvacátých až padesátých letech“. Českoslovenští studenti pracující v rámci Křesťanského sdružení mladých mužů (*Young Men’s Christian Association – YMCA*), namnoze stoupenci německého teologa Karla Bartha, představovali pro vedení této organizace a americké sponzory příklad, že „civilizační a stabilizační mise“ YMCA slaví v multinacionálním prostředí úspěchy. Svůj referát Matějka završil (podle mne trochu kontroverzním) závěrem, že dříve nesymetrický vztah „Západu“ a „Východu“ se postupně měnil: v konkrétním případě „Západ“ potřeboval „Východ“ jako doklad oprávněnosti a úspěšnosti vlastní politiky. Kateřina Čapková (Praha) v příspěvku „Pasti menšinových práv ve středovýchodní Evropě: Německé a židovské minority v Polsku a Československu“ na příkladu těchto dvou zemí upozornila na zajímavé souvislosti situace v oblasti minoritních práv před první světovou válkou a v následném vývoji se situací po skončení studené války. Martin Kohlrausch (Lovaň) na závěr bloku fundovaně rozšířil spektrum pohledů o architekturu a urbanismus v referátu „Experiment s ‘CIAM-Ost’: Urbanismus a regionální rozvoj versus prostředí postimperiálních struktur, nacionalismu a lákadlo internacionalismu“

1 BALCAR, Jaromír – KUČERA, Jaroslav: *Von der Rüstkammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus: Wirtschaftslenkung in Böhmen und Mähren 1938 bis 1953*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013.

*(The Experiment of "Ciam-Ost": Urbanism and Regional Development against the Background of Postimperial Structures, National Agendas and the Lure of Internationalism).*²

Třetí blok byl věnován migracím. Michael G. Esch (Lipsko) v úvodu charakterizoval dvacáté století jako „století uprchlíků“. Andrea Komlosyová (Viedeň) se soustředila na zajímavý fenomén, kdy pracovní migrace v rámci velkých impérií, do té doby zcela běžné, tradiční a bezproblémové, se po vzniku nových států změnila na migrace mezinárodní, se všemi důsledky a obtížemi. Andreas Fahrmeir (Frankfurt nad Mohanem) se věnoval podobnému tématu, když v referátu „Od imperiálního k postimperiálnímu občanství: Důsledky pro migraci a migrační kontrolu“ především zdůraznil „technické“ důsledky vzniku nových států v dosud jednotných prostorech pro jednotlivé občany. Peter Bencsik (Szeged) v dlouhodobé perspektivě celého dvacátého století srovnával režimy hraničních kontrol a přeshraničního styku mezi Maďarskem a Československem. Friederike Kind-Kováčsová (Řezno) rozebírala přechodně kritickou bytovou situaci uprchlíků v Budapešti po roce 1919. Analýzu poměrů na území (bývalé) habsburské monarchie vhodně doplnil Adam Walaszek (Krakov) odlišnou perspektivou jedné národní komunity v mezikontinentálním přesahu v příspěvku „Transnacionální aspekty migrace: Polské enklávy a polská diaspora ve Spojených státech 1870–1939“. Diskuse zvláště rozebírala zajímavý závěr Petera Bencsika, že i když Československo a Maďarsko byly v letech 1918 až 1938 vzájemně znepřátelené země, hraniční režim mezi nimi byl paradoxně mnohem liberálnější než v období 1948 až 1970, kdy oficiálně byli spojenci a přátelé.

V kulturním bloku, který uvedla Beata Hocková (Lipsko), znovu zaznělo „architektonické“ téma, když se Sarah M. Schlachetzská (New York) věnovala vratslavské moderně. Gyöngyi Heltaiová (Budapešť) hovořila o přenosu a přejímání technik v divadelním průmyslu na počátku třicátých let. I v tomto bloku došlo na „české“ téma ve vystoupení Fedory Parkmannové (Paříž) „Příklad meziválečného česko-ruského kulturního transferu: Hnutí české dělnické fotografie“. Jeho závěr pak obstaral svým komentářem Peter Zusi (Londýn), jenž upozornil, že v oblasti kultury nalézáme zcela jiné aspekty transnacionality než v historii a sociálních vědách.

Poslední sobotní blok byl nazván „Teritorializace“. Po úvodu předneseném Steffi Marungovou (Lipsko) zazněl inspirativní referát mladé skotské badatelky Catherine Gibsonové (Florence), která na podkladě chronologického vývoje mapového zobrazování národnostní struktury vybrané oblasti upozornila, jak konkrétně se politické a ideové tlaky promítaly i do zdánlivě tak technicistního oboru, jakým je kartografie, od prostého způsobu zachycení hraniční linie a prostoru přes výběr kritérií až po volbu barev. Reiner Fenske (Drážďany) v referátu „Imperiální společnosti proti teritorializaci: Příklad německého Ostbundu“ zvláště zdůraznil kulturní politiku jako významný prostředek činnosti Ostbundu a dalších organizací zaměřených

2 Mezinárodní kongres moderní architektury (*Congrès international d'architecture moderne – CIAM*) vznikl z iniciativy Le Corbusiera a Siegfrieda Giediona v roce 1928 jako sdružení významných moderních architektů k prosazování jejich myšlenek. V roce 1937 byl založen CIAM-Ost pro působnost v zemích středovýchodní Evropy.

na znovuzískání ztracených území v době mezi válkami. Ákos Bartha (Budapešť) představil transnacionální ideje jedné konkrétní osobnosti, maďarského politika a novináře Endreho Bajcsy-Zsilinszkého (1886–1944).

Odborné resumé konference provedli Jan Zofka a Katja Naumannová z pořadatelského Společenskovědního centra pro historii a kulturu středovýchodní Evropy. Zdůraznili mimo jiné koherenci přednesených příspěvků, které lze chápat jako reflexi současného stavu výzkumu. Konference měla především ukázat, jaké nové možnosti dává transnacionální historie oproti tradičnějším způsobům. Ukázalo se, že transnacionální přístupy mají velký potenciál, neboť na prostor středovýchodní Evropy zprostředkovávají nový pohled, nezastřený bariérami jazyka, státních hranic, kultury a podobně, a tím překračují obzory jednotlivých národních historií.

Závěrečná diskuse se soustředila na metodologické otázky. Především se přítomní shodli, že objekt zájmu – středovýchodní Evropa – byl vybrán velmi dobře, neboť transnacionalita do značné míry tento prostor charakterizuje. Diskutéři různými způsoby formulovali shodný názor, že nové přístupy pro ně znamenají nové obzory, a tím i výzvu (Jaromír Balcar). Současně tvoří metodologický rámec, který přítomné – bez ohledu na různost témat – spojuje. „Transnacionalita je naše perspektiva,“ doslova řekl Jan Zofka.

Podle organizátorů by na základě konferenčních referátů měla vzniknout samostatná publikace. „Jednou z výzev transnacionální historie je uvést ji ve známost ve vašich zemích,“ uzavřel konferenci Matthias Middell.

Kronika

Dvacet let setkávání bohemistů v Mnichově

Čtvrtého března 2016 se konalo již dvacáté „Mnichovské setkání bohemistů: Fórum pro výzkum českých zemí“ (*Münchner Bohemisten-Treffen: Forum für Tschechien-Forschung*), organizované každoročně tamním Collegiem Carolinem. Konference se tak stala jubilejním podnikem, což bylo v jejím průběhu opakovaně připomenuto.

Hlavním smyslem dnes již proslulé konference je především umožnit vzájemné osobní setkávání bohemistů z různých zemí a z různých oborů a poskytnout prostor k bezprostřední prezentaci výsledků a k informování o probíhajících či připravovaných akcích a projektech. Nad samotnou prezentací ale sami organizátoři kladou jako vyšší cíl diskusi o řadě problémů, o metodologii, pramenech a cestách rozvoje mezi zástupci různých oborů, kteří k bohemikům přistupují z různých směrů a různými způsoby.

Konference se konala v sídle Collegia Carolina v Sudetoněmeckém domě. Z organizačního hlediska se skládala ze čtyř hlavních částí: po slavnostním úvodu následoval blok odborných referátů a obligátní představení připravovaných či běžících projektů a akcí. Zakončením konference se stala její neformální večerní část.

V úvodu promluvili předseda Collegia Carolina Martin Schulze Wessel, hlavní organizátor setkání Robert Luft a generální konzul České republiky v Mnichově Milan Čoupek. Robert Luft poté přednesl bilanční projev k dvacetiletému jubileu setkávání bohemistů. Hlavní přednášku „Habsburská monarchie okolo roku 1700: Obnovené přiblížení k ‘hrdinské éře’ Rakouska“ držel Stephan Sander-Faes (Curych). Toto vystoupení tvořilo samostatný blok, nazvaný „Dějiny impérií“.

Druhý (informační) blok se skládal ze dvou oddílů. V prvním zazněly čtyři delší informace o výstavách a dalších akcích: René Küpperová upozornila na česko-bavorskou výstavu v Praze a Norimberku jako vklad do chystaných připomínek vlády

Karla IV., Ondřej Matějka informoval o současných projektech Ústavu pro studium totalitních režimů, Arpine Maniero představil digitální publikační řadu *DigiOst* a ve virtuálním světě zůstal i Benedikt Kroll s prezentací projektu *Bohemia-Online*. V druhém oddílu následovalo krátké představení více než tří desítek právě řešených či dokončovaných projektů a dalších informací. Tradiční „rychlík“ minimalisticky koncentrovaných prezentací výtečně moderovala Christiane Brennerová z pořadatelské instituce.

Po obědě byly na programu dva bloky po dvou vystoupeních. První měl ráz odborných referátů (Politika a vzpomínání v procesu společenské změny), v druhém (Transnacionální učebnice dějepisu) pak byly představeny zkušenosti s prosazováním transnacionálních přístupů ve výuce. Zazněly příspěvky Simona Hadlera (Vzpomínání nepřátelé, zapomínání protivníci: Turci, Švédové a Prusové ve střední Evropě od 17. do 21. století), Henrietty Kunzové (Wittikobund ve Spolkové republice Německo, 1950–1990), Miloše Řezníka (Němci, Češi, Slováci ve 20. století: Materiály pro výuku dějepisu) a Niklase Perziho a Václava Šmidrkala (Rakousko-česká kniha o dějinách). Jednání skončilo v podvečer, poté ovšem následovalo neformální setkání v restauraci, kde byl dostatek příležitostí k osobním rozhovorům, seznámením a jednáním.

Akce byla po všech stránkách výtečně připravena, na jejím průběhu byla znát letitá zkušenost organizátorů. Kromě bezvadně zvládnutého programu byly účastníkům od začátku k dispozici vybrané materiály a publikace, a také vytištěné exempláře expozé, které byly v krátkosti představeny ústně během druhého bloku.

Vrcholem konference bezpochyby byly plodné a obsáhlé diskuse, které následovaly po každém odborném referátu a také v závěru celé odborné části. Velký význam účastníci přikládali uvolněné atmosféře společenské části programu, která poskytovala vítaně neformální příležitost k projednání každého problému.

Zdenko Maršálek

Anotace

ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2015, 756 s. Ediční řada České dějiny, sv. 8. ISBN 978-80-7422-309-9 a 978-80-7308-556-8.

Předložená objemná publikace vznikla v rámci projektu Fondu rozvoje vysokých škol „Inovace předmětu Základní problémy studia 19. a 20. století“ souběžně s obdobně koncipovanou knihou, jež se obrací pro změnu do periody raného novověku (ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, Marie – CERMAN, Ivo a kol.: *Základní problémy studia raného novověku*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013, 801 s.). Vzhledem k tomu, že se nejednalo o ediční projekt (!), mohly vyjít obě knihy jen díky následné podpoře Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Na vzniku anotované knihy se podílelo celkem 27 autorů a autorek různých profesí – historiků, pedagogů, muzejních pracovníků a archivářů. Početnost autorského kolektivu i postupný, nikoli přímočarý zrod publikace, s jejímž vydáním vlastně původ-

ní projekt nepočítal, kladly značné nároky na redakční sjednocení textu knihy, jimž patrně ani nešlo zcela dostát. Vedle poměrně hluboce teoreticky a metodologicky zakončených kapitol nalezneme i kapitoly spíše popisné, z nichž některé obtížněji utvářejí vlastní vnitřní strukturu a komplikovaněji navazují na obsah jiných kapitol. Je nutno ovšem říci, že variabilita zpracování textů vyplývá již ze samotné četnosti témat, jimiž se publikace zabývá.

Knihy se člení do tří základních částí, které spolu ovšem v některých místech výrazně komunikují, a to nejen díky přímému autorskému propojení, ale rovněž díky dobře promyšlené základní struktuře. První část publikace vymezuje hlavní přístupy ke studiu dějin 19. a 20. století, zaznamenává současný stav výzkumu a všímá si nejdůležitějších badatelských institucí. V navazující části nalezneme kapitoly o pramenech a metodách výzkumu a konečně v poslední, třetí části knihy se čtenáři dostane analýzy některých pojmů a historických fenoménů. To představuje zajisté nosné schéma.

Velmi užitečné budou pro uživatele kapitoly v první části knihy, shrnující výsledky historiografie zaměřené na 19. a 20. století.

Jejich autoři registrují také podněty, jichž se dostávalo historikům ze studia české literatury, z filozofie či z jiných vědeckých oborů. Autoři si všímají nejen jednotlivých osobností české historiografie, ale zaznamenávají i její institucionální vývoj. Cenou devízu znamená kapitola Magdaleny Pokorné, v níž nalezneme přehled institucí neuniverzitního typu. Nadmíru oprávněné se zdá také zařazení kapitoly Vítězslava Sommera, analyzující „mnohovrstevnaté“ uplatnění marxismu a marxismem inspirovaného myšlení v historiografii. Zvláště je třeba ocenit kromě toho kapitoly Milana Hlavačky, Milana Řepy a Christianne Brennerové, kteří shrnují výsledky mezinárodního výzkumu českých a československých dějin 19. a 20. století. Problémy výuky moderních a soudobých dějin shrnuje suverénním způsobem Zdeněk Beneš.

Druhá část knihy přináší především pramenoznačkové informace. Po metodologicky originálně pojaté kapitole o úředních pramenech k dějinám 19. a 20. století autorů Luboše Velka a Jana Kahudy se dostalo pozornosti z fondů neúřední proveniencí osobním fondům a dále dvěma typům dokumentů, které jsou s nimi (ale nejen s nimi) spojeny – korespondenci a memoárům. Stranou naopak zůstaly jiné významné a tradiční prameny soukromého původu, jakými jsou například archivy spolků, politických stran či podnikové archivy. V knize se na druhé straně objevuje kapitola Jana Randáka, která inspirativním způsobem upozornila na prameny vznikající v „lidovém“ prostředí, zejména na lidové kroniky. Ocenit lze také kapitoly o tisku, karikatuře a filmu jako historických pramenech, čtenáře však napadne, proč zde není obdobná kapitola například o historické fotografii. Ve druhé části knihy nalezneme ještě přínosné kapitoly o edicích jako instrumentech pro poznání moderních dějin (Jan Rychlík)

a konečně texty o problematice orální historie (Miroslav Vaněk a Pavel Mücke).

Otázka limitů výběru témat vyvstává také ve třetí části recenzované publikace, nazvané „Pojmy, procesy a fenomény“. Vyskytují se v ní kapitoly věnované problémům tradičním, jako je například industrializace, byrokracie či nacionalismus, ale nechybí ani pasáže shrnující výzkum fenoménů a postupů relativně nových či v našich podmínkách ještě ne zcela zdomácnělých. Jde především o kapitoly, které se zaměřují novátorsky na téma míst paměti a paměťových studií (Milan Hlavačka a Miroslav Michela), genderovou historii (Denisa Nečasová) či politické kultury (Karel Šima). V třetí části knihy nalezneme řadu dalších vyzrálých textů z pera osvědčených historiků, například o sociální otázce (Jakub Rákosník), k teorii elit (Jana Čechurová), k fenoménu moderních válek (Ivan Šedivý) či o proměnách demografické struktury (Eduard Maur). Poctivě se pokusil vypořádat s nelehkým problémem dnes nejednou zpochybňované teorie totalitarismu Jaroslav Šebek.

Anotovaná kniha se hned po svém vydání stala vyhledávanou příručkou především pro vysokoškolské studenty dějepisu, bude však k užítu také dalším zájemcům o soudobé dějiny. Jistě se dočká zevrubného posouzení od zástupců oborů, jichž se dotýká, stejně jako se to stalo jejímu „dvojčeti“, zmíněnému v úvodu anotace (srv. alespoň kritickou recenzi Jakuba Mírky v *Archivním časopise*, roč. 65, č. 1, 2015, s. 105–111). Anotovaná kniha obsahuje jmenný rejstřík, anglicky psané resumé a informace o autorech. Přehledy použité literatury jsou zařazeny za každou kapitolou, v knize ovšem postrádám citace s odkazy, což může představovat jistý problém v pasážích na použité literatuře poněkud závislejších. V předpokládaném novém vydání, jehož se kniha

zajisté vbrzku dočká, se otevírá šance zpřesnit její strukturu, doplnit ji o některá nová témata, o výklad některých pojmů (včetně pojmů z názvu práce – „moderní dějiny“ a „soudobé dějiny“) či o jejich korekci (namátkou bych uvedl bludné použití pojmu „institucionální fondy“ na straně 274, které nemá oporu v současném oboru archivnictví).

Jiří Křestan

DRISCOLL, Catherine: *The Australian Country Girl: History, Image, Experience*. Farnham, Ashgate Publishing Ltd. 2014, 212 stran, ISBN 978-1-4094-4688-0 a 978-1-4724-0109-0 (e-publikace).

Již na počátku knihy se autorka přiznává, že se k tématu vlastně dostala zcela logicky; sama je australskou venkovskou dívkou, která se rozhodla zkoumat tuto problematiku za pomoci vědeckých metod blízkých mimo jiné i kulturní antropologii a etnografii, i když ani k jedné disciplíně se úplně nehlásí. Sama označuje metodu, kterou využívala, za interdisciplinární empirismus a přiznává se k inspiraci kulturními dějinami, urbánními dějinami, *gender studies* a dějinami venkova. V úvodu zmiňuje všechny další přístupy i historiky, kteří její bádání ovlivnili. Je přitom nucena vyrovnat se s takzvaným mýtem buše (*bush-myth*), který romanticky nahlíží na domnělou čistotu venkovské společnosti v porovnání se zkaženou společností městskou a jímž je ovlivněn (idealizován) i obraz venkovské dívky.

První velkou otázkou při definování „australské venkovské dívky“ je pro autorku pojem modernity, kde souhlasí s Raymondem Williamsem, že modernita ve venkovském prostředí je vždy spojena s jakousi ztrátou

hodnot. Nahlíží, jak rurální idylu a obraz venkovské dívky (i pro ni) definovala populární média – televize, kino a rozhlas (nativ začíná v roce 1973). Zabývá se též fenoménem *agriculture show*, kde se snoubilo předvádění dobytka a výpěstků s formováním obrazu idealizovaného venkova a také dívek, v tomto případě skrze pořádání jakýchsi voleb „miss venkova“ (jejich titul byl *Miss Showgirl*) nebo podobných přehlídek. Volba takové reprezentantky na oslavě úrody měla samozřejmě tradici, která sahá hlouběji než do 60. let dvacátého století (respektive do roku 1962 k první volbě *Miss Showgirl* v Melbourne); museli bychom se vrátit minimálně do roku 1910, odkdy se datují akce občas označované jako „rodinná zábava“. Podle autorky tyto přehlídky reprezentují tenze mezi modernitou a tradicí. Vedle podobných přehlídek, jimž věnuje poměrně dost místa, byl dalším prostorem socializace venkovské dívky *Pony Club*, sdružující zájemkyně o jízdu na koni.

Druhá část publikace zasazuje celý koncept venkovské dívky do širšího kulturního i historického kontextu, a je tak pro čtenáře mnohem zajímavější. Zde se Catherine Driscollová zabývá obrazem venkovské dívky jako „aboriginky“ nebo „divokého koloniálního děvčete“. Asi nejzajímavější je zde popis integrace obrazu venkovské dívky do celkového panoramatu australské krajiny, v umění obvykle idealizované podobně jako v evropských „pastorálních“ krajinomalbách. Kromě beletrie zde autorka čerpá též z výtvarného umění a filmových zpracování; zejména ve třetí kapitole se věnuje hledání „konstrukce venkovské dívky“ ve filmech, a hlavně televizních seriálech (*soap operas*), odehrávajících se ve venkovských městečkách (v české televizi se vysílal jeden z těch novějších, *McLeodovy dcery*, natáčený v letech 2001–2008). Autorka dochází k závěru, že konstrukty

z různých médií se vůbec nepopírají. Nezapomíná ani na fakt, že obraz venkova by nebyl úplný, kdyby nebyl neustále konfrontován s městem a městskou kulturou.

K metodologickým inspiracím knihy patří jistě i Pierre Bourdieu a jeho teorie kulturního kapitálu, k němuž se autorka hrdě hlásí. V tomto případě využívá několika konkrétních příkladů, které by bylo lépe vysvětlit, neboť samy o sobě působí příliš ilustrativně. Je dobře, že v závěru pracuje i s výsledky demografických výzkumů, aby přiblížila konstrukt australské venkovské dívky také z tohoto úhlu pohledu. Na zajímavosti celé knize nicméně dodává především osobní „zúčastněnost“ autorky, která se nepřestala nikdy považovat za venkovskou dívku. Její vhléd díky tomu obsahuje prvky (jakkoli zdánlivě nedůležité), které by nezaujatý pozorovatel zvnějšku asi jen obtížně identifikoval.

Dalibor Vácha

Historia scholastica: Mezinárodní časopis pro dějiny výchovy a vzdělávání, roč. 1, č. 1 (2015). Praha, Národní pedagogické muzeum – Knihovna J. A. Komenského, 138 stran, ISSN 1804-4913.

Tématem prvního (německojazyčného) čísla časopisu *Historia scholastica*, který nyní vychází dvakrát ročně (předcházely mu dva sborníky stejného názvu), jsou dějiny školství a pedagogiky v meziválečné, válečné a bezprostředně poválečné Evropě 20. století. Autoři příspěvků, pedagogičtí odborníci z několika evropských univerzit, se soustředí na výchovné názory a postupy, výchovně-vzdělávací systémy a školskou politiku nacistických, fašistických a komunistických režimů – sledují jejich vývoj v daném období v Německu, Itálii, Španělsku,

Slovinsku a Sovětském svazu. Upozorňují na zárodky totalitního myšlení v akademických pedagogických diskurzích předválečné doby, jež vycházely z myšlenek reformní pedagogiky a zaštiťovaly se ušlechtilými ideály, jakými byly snahy o modernizaci života, o ozdravení údajně zkažené společnosti, o vytvoření „nového světa“ a „nového člověka“. Sledují, jak tyto ideje pronikaly z vědeckého prostředí do politiky, až nakonec daly vzniknout zvráceným edukativním konceptům a nebezpečným výchovně-vzdělávacím systémům s normami, jež se vymykaly všem dosud v evropském prostředí obecně uznávaným kulturně-společenským pravidlům.

Pedagogické diskurzy o genetice a eugenice, jež od 20. do poloviny 40. let minulého století nacházely široký prostor v německých a německojazyčných švýcarských pedagogických časopisech, sleduje Andreas Hoffmann-Ocon (Curych). Jörg-Werner Link (Postupim) pojednává o způsobech, jakými pronikala ideologizace a indoktrinace do německého nacionálněsocialistického základního školství (obecných škol), kde se metody reformní pedagogiky se svou diverzitou výchovných přístupů střetávaly s novým požadavkem ideologické jednoty, jehož cílem bylo vychovat oddané příslušníky „Vůdcova národa“.

Eva Matthesová (Augšpurk) naopak představuje antitotalitní německé edukativní koncepty v díle Theodora Littta, jedné z nejvýznamnějších osobností duchovědné pedagogiky, jenž si udržel odstup od oficiální státní výchovné doktríny jak v čase tvrdého nacistického, tak později komunistického ideologického nátlaku. Autorka poukazuje na Littovy protitotalitní postoje v jeho publikacích a přednáškách v období Výmarské republiky, třetí říše, v letech 1945–1947 v Sovětské okupační zóně Německa a nakonec ve Spolkové republice.

Duchovědně orientovanou pedagogikou se zabývá i příspěvek Edvarda Protnera (Maribor), který ji sleduje ve slovinském prostředí a na některých aspektech díla Karla Ozvalda, profesora pedagogiky působícího do roku 1945 na lublaňské univerzitě, upozorňuje na možný ambivalentní způsob jejího uchopení, jenž osciluje mezi humanitními a totalitními idejemi.

Příspěť k vybudování „nového“ Španělska toužila masová ženská organizace Sección Femenina, která navázala styky s Hitlerovou mládeží a dalšími národními mládežnickými organizacemi hlásícími se k totalitním ideologiím. Toni Morant i Ariño (Valencie) si všímá jejich spolupráce, jež vyústila do založení Evropského svazu mládeže ve Vídni roku 1942, který měl pomoci organizovat výchovu a vzdělávání mladých lidí v evropských zemích po předpokládaném nacistickém vítězství. Autor mimo jiné připomíná, že v rámci německé delegace se zakládajícího sjezdu účastnili i zástupci protektorátního Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě.

Klíčové osobnosti italského neoidealismu a reformní školské politiky mussoliniovské Itálie – Giovanniho Gentileho, Benedetta Croceho a Giuseppa Lombarda Radiceho – představuje z této stránky Simonetta Polenghiová (Milán). Ve svém příspěvku dále sleduje stupňující se kontrolu italského fašistického režimu nad vzdělávacím systémem včetně cenzury učebnic a dalších pedagogických publikací, aby se tak mohly stát spolehlivým nástrojem k uskutečnění ideologických cílů masové výchovy.

Pohled na italskou pedagogiku přináší i Ehrenhard Skiera (Flensburg), jenž srovnává metodiku Marie Montessoriové, ve 20. a počátečních 30. letech minulého století chráněnkyni Mussoliniho, s výchovnými postupy významného školského reformátora sovětského porevolučního reži-

mu Pavla Petroviče Blonského. Za oběma pedagogickými koncepcemi s jejich myšlenkami výchovy „nového člověka“, ať již se zaštiťují slovy o Božím vedení při výchově (Montessoriová), či ideály beztřídní společnosti (Blonskij), se podle autora skrývají autoritářské požadavky, jež vedou – nenápadně a pozvolna, prostřednictvím své „apelativní misionářské rétoriky“, využívající líbivých formulací o svobodném rozvoji jedince – k naprogramování vychovávaného člověka k absolutní kázní a disciplíně. Skiera pečlivě analyzuje oba koncepty a poukazuje na jejich dualistický charakter, na to, s jakou samolibou jasnozřivostí rozlišují „dobro“ a „špatnost“, i na diktátorský způsob, jakým se v dítěti snaží zakódovat kýžený „instinkt poslušnosti“.

Historia scholastica svým prvním loňským číslem, vydaným k sedmdesátiletému výročí konce druhé světové války, připomněla, kam až mohou společnost dovést snahy o politizaci výchovy, nebezpečné fantazijní představy o možnosti definitivního vyřešení výchovných dilemat, autoritářské pojetí vzdělání. Příspěvky sledují tuto problematiku z různých pohledů, které vždy nemusí (jako v případě názoru na pedagogiku Marie Montessoriové) najít své přesvědčené zastánce.

Dagmar Petišková

JEDLIČKOVÁ, Blanka: *Ženy na rozcestí: Divadlo a ženy okolo něj 1939–1945*. Praha, Academia 2015, 317 s., ISBN 978-80-200-2459-6; 2., doplněné vydání 2016, 248 s., ISBN 978-80-200-2636-1.

České bádání na poli *gender studies* vloni rozšířila knižní prvotina Blanky Jedličkové. Publikace je výsledkem autorčina dlouholetého zájmu o dějiny českých žen v první

polovině 20. století, s důrazem na období druhé světové války a protektorátu. Její výzkum vyústil nejprve v diplomové práci *Ženy na rozcestí: Komparace ženských osobností okolo divadla 1939–1945*, obhájené roku 2013 v Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice, která posloužila jako základ pro předloženou knihu.

Hlavním záměrem autorky bylo vybrat několik životních osudů žen za protektorátu a za pomoci komparativní metody sledovat jejich jednání a postavení ve vztahu k tehdejšímu státnímu zřízení a jeho době. Na základě zvolených případových studií zamýšlela porovnat přístupy žen jedné generace, které pocházely z různých společenských kruhů a ocitly se v kritické situaci, kdy se musely rozhodovat s rizikem existenčního ohrožení. Jako pomyslné pojítko zvolila autorka divadelní prostředí, s nímž byly vybrané ženy profesně spjaty. Ve své práci se mohla opřít o bohatou pramenovou základnu. Stěžejní význam pro ni měly fondy uložené v Archivu bezpečnostních složek, Národním archivu v Praze, Státním oblastním archivu Praha, Archivu hlavního města Prahy a v neposlední řadě osobní pozůstalostní fondy Literárního archivu Památníku národního písemnictví. Jelikož ženský element v protektorátní společnosti se prozatím nestal v české historiografii předmětem soustředěnější pozornosti, vycházela autorka především jednak z publikací zaměřených na ženské dějiny v obecném horizontu, jednak z dosavadních prací orientovaných na českou protektorátní a válečnou realitu, a samozřejmě také z textů věnovaných prvorepublikové a protektorátní umělecké scéně.

Na počátku 20. století, a zejména za druhé světové války se postavení žen v českých zemích výrazně proměnilo. Během válečných let se mnohem více angažovaly mimo

rodinu, působily například jako lékařky či ošetřovatelky, ale pronikly rovněž do armády. V rámci národního hospodářství i válečného úsilí se staly důležitou pracovní silou a svoji pozici si pak udržely také v následujících letech. V protektorátní společnosti autorka rozlišuje tři základní postoje vůči okupační realitě, jichž se držely i ženy, totiž kolaboraci, odboj či většinovou snahu přežít bez výrazného osobního nasazení v jednom či druhém směru. Tyto tři přístupy lze vysledovat také na vzorku sedmi příběhů, které tvoří hlavní osu anotované práce. Zatímco malířka Milada Marešová a choreografka a tanečnice Nina Jirsíková se svými uměleckými činy a prostředky stavěly proti nacistickému režimu zcela vědomě, herečka Janě Šedové-Popperové pomáhalo divadlo přečkat těžké dny koncentračního tábora. Herečka Anna Sedláčková účinkovala spolu se svou dcerou Marcellou ve vlastním divadle i přes dohled fašistického tisku. Další herečka Anna Letenská naopak patřila k lidem, jimž se staly osudnými kontakty s osobami zapojenými do odbojové činnosti, a navzdory vlastní neangažovanosti skončila na popravišti. K těm, kteří spolupracovali s německými úřady zcela vědomě, patřila poslední protagonistka knihy, herečka a spisovatelka Zdena Kavková-Innemannová. I přes velmi poutavé životní osudy nezůstávají odvyprávěné příběhy pouze biografickými črtami. Jejich přínos spočívá především v možnosti sledovat vliv sociálního zázemí, jež tyto ženy formovalo a pomáhalo utvářet jejich hodnotový svět, a také roli uměleckého prostředí, v němž se pohybovaly a které dokázaly odlišnými způsoby využít ke svému jednání.

Blanka Jedličková projevila navzdory citlivosti tématu velmi profesionální přístup a s nadhledem dokázala vyzdvihnout zásadní události v životě těchto žen, které je ovlivnily a mohly se podílet na jejich

pozdějších reakcích v kritické situaci. Uvedená práce, stojící na pomezí sociálních a kulturních dějin, *gender studies*, rovněž ale zasahující do dějin politických, představuje ojedinělý, o to však přínosnější počín na poli české historiografie, jenž otevírá možnosti dalšího výzkumu této dosud málo probádané oblasti.

Monika Vitovská Slezáková

OLEXÁK, Peter – SAFANOVIČOVÁ, Anna (ed.): *Antológia časopiseckých a novinových článkov Andreja Hlinku*. Martin, Matica slovenská 2013, 265 s., ISBN 978-80-8128-087-0;

LETZ, Róbert (ed.): *Andrej Hlinka vo svetle dokumentov*. Bratislava, Post Scriptum 2014, 360 s., ISBN 978-80-89567-36-2.

S ročním odstupem vyšly na Slovensku dvě zajímavé edice dokumentů, jež přináší články, studie a úvahy z pera jedné z nejvýznamnějších osobností slovenských dějin 20. století, katolického kněze, politika a poslance Národního shromáždění, organizátora, překladatele, novináře a publicisty, papežského komořího a apoštolského protonotáře, monsignora a národního buditele a v neposlední řadě signatáře Martinské deklarace ze dne 30. října 1918 Andreje Hlinky (1864–1938). Jeho život je hluboce spjat s dějinami Slovenska v první polovině 20. století, a také s celou existencí první Československé republiky. Sympatie české veřejnosti si bezpochyby získal v roce 1906, kdy byl v rámci tuhé uherské perzekuce odsouzen k dlouholetému vězení. Po roce 1918 ztělesňoval Hlinka Slovenskou lidovou stranu i slovenské úsilí o dosažení autonomie. Jeho osobnost dosud budí na Slovensku zájem historiků, teologů a odborné veřejnosti, čehož dokladem jsou

četné vědecké studie, konference a zprávy v médiích (některé tyto publikace byly v *Soudobých dějinách* již recenzovány).

Dvě anotované edice prezentují relevantní soubor Hlinkových článků s politickým, hospodářským, náboženským, kulturním či literárním zaměřením, které byly zveřejněny na Slovensku i v zahraničí. Jejich prostřednictvím autenticky promlouvá vnímavý, emotivní a zbožný autor, jehož čtenáři dosud znali asi spíše jako objekt psaní historiků či publicistů. Edice Petra Olexáka a Anny Safanovičové představuje soubor 63 článků z let 1893–1938, Letzova edice zahrnuje 59 textů z let 1894–1938. Obě jsou koncipovány chronologicky a nechybí v nich jmenný rejstřík. Cenným obohacením edice Róberta Letze je nejen bohatá obrazová příloha, ale také podrobný poznámkový aparát a rozsáhlý komentář k Hlinkovým původním textům. Reprezentační výběr editorů v obou svazcích bezpochyby ušetří nejen českému čtenáři čas ve slovenských archivech či pátrání po Hlinkových článcích roztroušených v mnohých dobových novinách a časopisech (například v *Katolíckych novinách*, *Slováku*, *Tatranském Orlu* či *Ludových novinách*).

Obě předkládané edice mohou být výzvou pro českou historickou obec k diskusi o osobnosti Andreje Hlinky, jeho místu v československých dějinách a první Československé republice, ale také o jeho osobních, vědeckých či politických kvalitách, které česká historiografie dosud víceméně přehlížela. Současně mohou podnítit hlubší reflexi slovenské společnosti tehdejší doby, přání jejíž katolické většiny Hlinka zřetelně artikuloval. Případně se mohou stát inspirací pro přehodnocení některých negativních stanovisek českých historiků, která byla do diskuse vnesena již Hlinkovými současníky, zejména Tomášem Garriguem Masarykem a Edvardem Benešem, a v našem

prostředí bohužel zdomácněly. Shromážděné texty lze rovněž číst jako polemiku s vnímáním Andreje Hlinky jako zatvrzelého, neochotného, radikálního, emotivního a neústupného nacionalistického politika, který během první Československé republiky dospěl k přesvědčení, že slovenské manželství nejen s Maďary, ale rovněž s Čechy se nevydařilo. Kritické edice Hlinkových textů tak představují především zrcadlo nastavené nám samým.

Marek Šmíd

SCHAEFFER, Ute: *Ukraine: Reportagen aus einem Land im Aufbruch*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2015, 156 s., ISBN 978-3-8389-0589-1.

Na předposledním frankfurtském knižním veletrhu vystavovalo Spolkové ústředí pro politické vzdělávání na svém stánku mezi nejúspěšnějšími tituly roku 2015 i knihu reportáží z Ukrajiny, „země v přerodu“, německé novinářky Ute Schaefferové. V úvodu autorka předeseílá, že materiál pro knihu sbírala během posledních patnácti let při svých pracovních i soukromých návštěvách ukrajinských oblastí od Zakarpatí po Donbas. Snaží se o komplexní pohled, chce vyprávět, jaké dějinné události k současné situaci v této zemi vedly anebo k ní přispěly.

Publikace je rozdělena do sedmi kapitol a vybavena poměrně rozsáhlým poznámkovým aparátem odkazujícím k novinářským článkům, historickým publikacím, statistickým údajům i rozhovorům na YouTube. Schaefferová volí čtenářsky přitažlivý postup – střídá popis a analýzu politických událostí posledních let s rozhovory s jejich aktéry (prezidentem Viktorem Juščenkem, aktivisty Majdanu) i s těmi, kteří zvrátům

ve své zemi přihlížejí a po svém se k nim, více či méně aktivně, stavějí.

Autorka představuje současnou ukrajinskou situaci jako důsledek i pokračování tragických dějinných událostí, jež jsou takřka trvalým ukrajinským osudem. Kromě ruských a později sovětských represí přiznává značný podíl také dřívějšímu Německu. Všímá si vůbec dějinných úseků, kdy měla ukrajinská historie spojitost s německou. Významné německé stopy jsou zřetelné v bývalých oblastních metropolích habsburské říše, v bukovinských Černovicích a haličském Lvově. Těsné spojení mezi Německem a Ukrajinou nachází Schaefferová v díle spisovatele, lvovského válečného reportéra z první světové války a autora cestopisných reportáží Josepha Rotha, jenž v polovině 20. let minulého století pravidelně přispíval do *Frankfurter Zeitung*.

Početná německá menšina, jejíž předci přicházeli do oblasti tehdejších Uher již ve středověku, žila na Podkarpatské Rusi ještě před druhou světovou válkou. Naprostá většina jejích příslušníků byla odsunuta, přesto autorka při své první návštěvě Ukrajiny v 90. letech zaznamenávala v Užhorodu, Mukačevu a jejich okolí přítomnost svých krajanů, jichž zde tehdy žilo několik tisíc. „Karpatsští Němci mě hostili višňovými vaflemi a německým jablečným koláčem na zahradě, kterou si sami obdělávali. Většina z nich se později vystěhovala do Německa – kdo mohl, zemi opustil,“ dodává k tomu (s. 8).

Autorka se často vrací k historické odpovědnosti Německa, připomíná útisk Ukrajinců v letech 1941 až 1943–1944, kdy Říšský komisariát Ukrajina sloužil říši jako hlavní dodavatel obilí i munice, šest a půl milionu zdejších válečných obětí, vyvraždění ukrajinských Židů, nasazení více než dvou milionů obyvatel na nucené práce do Německa, celé zpustošené oblasti jako

následek nacistické taktiky spálené země, zničená města, jako například Charkov, přes která se v průběhu války několikrát přehnala jak německá, tak sovětská vojska. V souvislosti se současným konfliktem na východě země upozorňuje autorka na značné regionální odlišnosti, vyplývající z rozdílných dějinných zkušeností a vazeb jednotlivých oblastí, a na silnou sebeidentifikaci Ukrajinců se svým regionem. „Pro lidi na západě Ukrajiny je Kyjev daleko – a Evropa blízko. Města na východě to vidí jinak: také zde se zdá být 700 kilometrů vzdálený Kyjev daleko – ale tady je sousedem Rusko.“ (s. 30)

V podkapitole „Pohled do ukrajinských dějin“ se autorka v pasáži týkající se předsovětského období soustředí na restriktce carského Ruska vůči ukrajinskému obyvatelstvu a jeho jazyku, upozorňuje i na historicky odlišný vývoj západních oblastí dnešní Ukrajiny oproti východu země. Píše-li však v souvislosti s „opožděným národním obrozením“ v 19. století o chybějícím společném historickém dědictví, na které by mohl nový ukrajinský stát v roce 1991 navázat, stálo by za to alespoň několika slovy připomenout dávnější minulost, především dobu, kdy byla většina země vlivnou součástí polsko-litevského soustátí a kdy se o formování ukrajinského národa dá zcela jistě hovořit.

Obrovské ekonomické potíže Ukrajiny, které přetrvávají i čtvrt století po rozpadu sovětského impéria, jsou kromě všudypřítomné korupce a neefektivní byrokracie i důsledkem „příliš náhlé samostatnosti“, na kterou nebyla ekonomika země připravena. Autorka v této souvislosti píše o „chytřejších“ Čechách a Slovácích, kteří si nechali na rozdělení československého státního majetku a finančního systému více času a provedli ho s větším rozmyslem.

Současné hlavní politické aktéry autorka výstižně charakterizuje i pojmenovává.

Pragmatický a flexibilní „čokoládový král v prezidentském úřadě“ Petro Porošenko se v minulosti pohyboval v různých politických stranách a uskupeních, nyní si pěstuje image patriarchálního otce vlasti a patriota, jehož nejvíce zaměstnává obrana proti ruskému nepříteli, boj s místní korupcí i integrace země do Evropy a jenž pateticky srovnává ukrajinskou revoluci z let 2013–2014 s americkou válkou za nezávislost; obávanými protihrači jeho reformní politiky jsou členové radikálních politických organizací a stran Pravého sektoru. Julija Tymošenkova, tvrdá a ctižádostivá „diva oranžové revoluce“, zatím v závětrí pracuje na svém návratu na politickou scénu, zatímco nesourodý „tříhlavý drak“ ukrajinské politiky Arsenij Jaceňuk, Vitalij Kličko a Oleh Tahnybok brzy ztratil, když opadlo počáteční revoluční nadšení, většinovou podporu obyvatel.

Čtenářsky nejpritažlivější jsou v knize příběhy a výpovědi lidí, kteří sice nejsou hlavními činiteli probíhajících reforem, zaujímají k nim však postoj. Tak například z průmyslového Zápороží, bývalého centra sovětské „dělnické aristokracie“, zazní dva rozdílné hlasy: zatímco mladý otec rodiny se nechce politicky angažovat a za jeho sympatiemi k Rusku jsou hlavně ekonomické důvody (na stavbě v Nižním Novgorodu si vydělával čtyřikrát až pětikrát více než na Ukrajině), více než sedmdesátiletá společensky i politicky aktivní důchodkyně, naladěná proukrajinsky, pozitivně vnímá etnický a jazykový posun, k němuž ve městě s významným podílem ruského obyvatelstva za poslední čtvrtstoletí došlo: „Mnozí se za tu dobu naučili ukrajinsky. Vzrostla národní hrdost.“ (s. 18) Svůj dlouhý životní příběh novináře odkrývá v malém dvoupokojovém bytě v městečku Stryj bývalá ošetřovatelka Larysa, která je „tělem i duší“ pro Majdan, a ve foyeru kyjevské Ukrajinské

národní opery Tarase Ševčenka se setkáme s bývalou primabalerínou, která ve své někdejší domovské scéně nyní uklízí, aby si přilepšila k mizivému důchodu.

Poslední kapitola knihy „Nová politika sousedství s Ukrajinou“ v první části popisuje různé fáze ruské „hybridní války“ proti Ukrajině včetně snahy o etnickou destabilizaci. Poté se Schaefferová věnuje současné západoevropské, a především německé politice ve vztahu k Ukrajině, která se začíná intenzivněji, než tomu bylo dříve, touto zemí zabývat. Autorka si na otázku, zda se na Ukrajině skutečně zrodí demokracie, odpovídá, že důležité předpoklady pro ni tu jsou: silící občanská společnost, reformám nakloněná většina parlamentu, zvýšený zájem i podpora napříč Evropou. Další nutné kroky, jakými je vytvoření právního státu, zabezpečení základních sociálních jistot a provedení hospodářských reforem, Ukrajinu ještě čekají.

Dagmar Petišková

STEHLÍK, Michal: *Slovensko: Země probuzená, 1918–1938*. Praha, Academia 2015, 193 s., ISBN 978-80-200-2405-3.

Monografie známého českého historika pojednává o dějinách Slovenska v období první Československé republiky, s důrazem na jeho politické, hospodářské, sociální, kulturní a náboženské proměny. Autor sleduje významné aspekty slovenské společnosti v meziválečném období a přibližuje její dramatické a dynamické změny, zvraty, události i osobnosti, jež v tomto dvacetiletí utvářely její podobu i udávaly směr jejího budoucího vývoje. Stehlíkova kniha je výsledkem autorova dlouholetého profesního zájmu o Slovensko a do značné míry volným pokračováním jeho publikace *Češi*

a Slováci 1882–1914: Nezřetelnost společné cesty (Praha, Togga 2009, 170 s.).

Anotovaná kniha je rozdělena do třinácti kapitol včetně úvodu a závěru, které doplňuje obrazová příloha, soupis literatury a jmenný rejstřík. Největší pozornost (tři kapitoly) autor věnuje slovenskému politickému životu, o národnostní otázce pojednává ve dvou kapitolách a po jedné samostatné kapitole vyhradil dalším aspektům slovenského dění. Jádrem práce představují rozsáhlejší kapitoly třetí a čtvrtá, které zabírají téměř třetinu publikace a chronologicky líčí politický vývoj Slovenska v rámci meziválečné Československé republiky. Soustředí se přitom na určující politické mezníky, státoprávní poměry, politické stranictví a volební systém, vztah Čechů a Slováků a autonomistické snahy slovenského tábora. Značný prostor náleží medailonům významných osobností slovenského politického života.

Autor vychází především ze slovenské literatury, kterou doplňuje nepočtenou českou produkcí. Jeho ambicí však není předložit novou syntézu slovenských dějin, ale bilancovat současný stav poznání a zprostředkovat jej českým čtenářům. Poslání knihy je dá se říci především osvětové: zaprvé v době zúženého pohledu na československé dějiny jako víceméně český příběh připomenout významný slovenský faktor při budování společného státu a zároveň čelit častému svodu vnímat slovenskou otázku v letech 1918–1938 jako pouhý boj za nenaplněnou autonomii. Přestože Michal Stehlík v pohledu na slovenské události nepřekračuje stín domácí historiografie, jeho kniha může být pochopena jako výzva: inspirovat české historické prostředí k výzkumu slovenských dějin, přimět historiky ke kritickému zhodnocení okamžiků společného soužití, vyhranit se vůči dávno zdomácnělým klišé a spatřovat ve slovenských

dějínách pestrobarevnou plejádu různých příběhů, jejichž protagonisté artikulovali své představy v historicky odlišném kontextu od českého prostředí a na základě specifické politicko-duchovní zkušenosti. Již proto by neměla uniknout pozornosti zejména českých zájemců, a zejména studentů historie, kteří ji jistě uvítají jako základní manuál pro snazší orientaci v tématu.

Je možná na škodu, že Michal Stehlík předkládá čtenáři poměrně stručný popisný text, který nemůže plně vystihnout specifčnost a jedinečnost slovenského prostředí, jež se před ním postupně odkrývá. Domnívám se, že slovenské dějiny v době národního dozrávání by si zasloužily detailnější vhled či polemiku se zažitými stereotypy na české, ale i slovenské straně. Na druhé straně je chvályhodné, že se autor vydal

na území, jež je u nás vnímáno jako téměř výlučný pracovní terén slovenských kolegů. V jejich podání českému čtenáři někdy unikají širší okolnosti či souvislosti, které slovenský text *a priori* předpokládá.

Kniha je vítaným doplňkem českých syntéz k dějinám 20. století, které zcela zapominají, že významnou kapitolu ve společném příběhu Československa sepsali rovněž Slováci. Jejím příjemným obohacením je početná obrazová příloha, která je v historických textech podobného zaměření skutečnou výjimkou. Stehlíkova monografie současně představuje první svazek rozsáhlého edičního projektu nakladatelství Akademie s názvem „První republika“. Již nyní se můžeme těšit na další díly z této řady.

Marek Šmíd

Abstracts

Articles

The Czechoslovakia Communist Party's Own Road to Socialism: Fact or Fiction?

Jiří Pernes

In this analysis of the strategy and tactics of the Communist Party of Czechoslovakia from 1945 to 1948, the author considers how, in its policies, the Party applied the notion of the so-called 'special road' of liberated Czechoslovakia to a Socialist system. He asks how, after the Second World War, the Party could gain such mass support. He sees one of the reasons for its success in its pragmatically and flexibly choosing strategy and using the heightened popular national feeling in combination with the widely acknowledged ideal of social justice. The historical roots of the Czech notion of the country's distinctive orientation towards socialism and its attractiveness, argues the author, are in the second half of the nineteenth century, when left-wing and nationalist ideas were promoted and linked together in Czech society and politics. Their symbiosis then had a strong effect during the whole existence of the first republic. The Chairman of the Party, Klement Gottwald (1896–1953), like other members of the leadership, described the contemporary situation after May 1945 as a 'national and democratic revolution' and the 'building of a people's democracy', in which, however, the accent was on their special character. The author finds the first use of the slogan 'the Czechoslovak road to socialism' in speeches of Communist Party representatives in autumn 1946, and he considers the decisive moment for its formulation to be the victory of the Communist Party in the general elections of May 1946, when the top-level members of the Party convinced themselves that it was possible to remake Czechoslovakia into a Socialist state by following a peaceful road of increasingly radical reforms, without the violence or 'dictatorship of the

proletariat' of the Soviet model. In practice this idea was expressed in the slogan about the struggle to win over the majority of the nation, which was meant to ensure the Communist Party more than fifty per cent of the vote in the next elections. The author points to the importance of the international context, particularly the attitudes of Moscow, which, as Stalin said, declared that it agreed to the notion of different roads leading to socialism in different countries, depending on the local circumstances in each. The fundamental turnaround in Kremlin policy in summer and autumn 1947, reflected particularly in the founding of the Cominform (Information Bureau of the Communist and Workers' Parties), was projected into the strategy of the Czechoslovak Communist Party, when, in the struggle for power, it began, in addition to elections, to plan alternative approaches using pressure and violence. Ultimately these were effectively employed in the February 1948 takeover, which the author examines from the viewpoint of reports by Soviet diplomats and bureaucrats. Though the Czechoslovak Communist Party leadership did not explicitly reject the Czechoslovak road to socialism, after the Soviet-Yugoslav split and the establishment of a more hard-line course by the Kremlin in autumn 1948, it completely abandoned the Czechoslovak road and adopted the Soviet model of Socialism. The author sums up by saying that although the superficial and undeveloped concept of the Czechoslovak road did indeed exist for a while in Czechoslovak Communist Party policy, it was only intended for the purpose of taking power peacefully and was essentially a tactic to make the road to Communist dictatorship appear democratic.

The author concludes with the Soviet document 'O nekotorykh oshibkakh v deyatelnosti Kommunisticheskoy partii Chekhslovakii' (Concerning some mistakes in the activity of the Czechoslovak Communist Party), presented here in Czech translation as a supplement to the article. The author demonstrates the importance of the document by discussing particular changes in Czechoslovak Communist Party policy in accord with Soviet ideas. This long text, highly critical of the Czechoslovak Communist Party leadership, was drawn up by three officials of the apparatus of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), L. Baranov, V. Moshetov, and A. Antipov, on 5 April 1948, for Mikhail Andreyevich Suslov (1902–1982), the head of the foreign policy department of the Central Committee. (The document was published in Russian in T. V. Volokitina et al. (eds), *Vostochnaia Evropa v dokumentakh rossiiskikh arkhivov 1944–1953 gg.*, vol. 1: 1944–1948 gg. Moscow and Novosibirsk: Sibirskii Khronograf, 1997, pp. 831–58.) The report focuses on several areas – Party strategy in the power struggle and its declared aims, the internal building up of the Party, nationalities policy and agricultural policy –, and it reproaches the Czechoslovak leadership for a number of mistakes and shortcomings. The report sees the greatest mistake in the Czechoslovak Communist Party's orientation to a peaceful road to Socialism without class struggle or victims, in its overrating of parliamentary forms of struggle and underestimating the importance of the revolutionary rising up of the masses. It also criticizes the mass expansion of the membership base of the Czechoslovak Communist Party, which it considers to be a rejection of the

Bolshevik principles of the organizational building up of the Party. The report condemns the leadership of the Czechoslovak Communist Party (and other parties before the February takeover) for its nationalities policy when dealing with the German and the Hungarian minorities in Czechoslovakia, because the leadership ignored Leninist-Stalinist approaches to this question. The Czechoslovak Communist Party leadership, according to the authors of the report, were guilty of similar deviations on the peasant question, because it had failed to work out a 'scientific' solution and did not strike at the very foundations of capitalism in the villages. In the conclusion of the report, the authors state that the Czechoslovak Communist Party should have re-examined its theoretical starting points and practical policy, and they set out the terms and conditions that the leadership had to meet in order to rectify the situation in the Marxist-Leninist spirit.

Czech Communist Intellectuals and the 'National Road to Socialism': Zdeněk Nejedlý and Karel Kosík, 1945–68

Michal Kopeček

In this article the author starts from the notion of 'national roads to Socialism' in its two fundamental meanings – the political-tactical and the theoretical. He seeks to demonstrate, using the Czech example, the complicated dynamic development of the central themes of the 'ideological whirlwinds' of the twentieth century which are concentrated in the terms 'revolution' and 'national emancipation'. To this end he focuses on two important Czech Communist political thinkers and activists – the historian, musicologist, and minister in post-war Czechoslovak governments, Zdeněk Nejedlý (1878–1962), and the philosopher and essayist Karel Kosík (1926–2003) – each of whom, with regard to their generations and their lives in general, represents a different Czech radical left-wing intellectual approach to the challenges of his times. Each man, in his own distinctive way, sought to formulate the prerequisites and conceptual framework of the Czechoslovak, or Czech, 'national road' to Socialism, but also to warn about pitfalls. With his early post-Second World War conception of Czechoslovak Communists as the heirs of progressive national traditions, Nejedlý sought to show how the legacy of the Hussite Revolution of the fifteenth century and the National Awakening of the nineteenth century was currently relevant to Communist policy. Indeed, on the whole he succeeded in linking it with Communist Party efforts to achieve the historical legitimation of their government and thus create the official framework of the interpretation of Czech history which remained authoritatively valid throughout the 1950s. Kosík, by contrast, first attempted, from radically left-wing positions, to work out alternative, implicitly polemical conceptions of national revolutionary continuity, which sought inspiration amongst Czech radical democrats and their revolutionary expression in 1848, and he thus became, from the late 1950s, one of the chief representatives of Marxist revisionism in Czechoslovakia, a philosopher-critic

of Stalinism and the dehumanization of modern man and woman under the pressure of abstract ideologies and the apparatus of power and the bureaucracy, eventually earning the reputation of the philosopher of the Prague Spring of 1968. The author does not seek to portray these two figures exhaustively; instead, his aim is to provide the basic contours of how each tried to solve the dilemma between the nationally particular and the revolutionarily universal, which all Communist and radical Socialists thinkers of their time faced and somehow had to come to terms with. The author sets the intellectual and creative development of these two figures into the wider political context from the end of the Second World War to the Prague Spring.

Experts, the Law, and the Socialist State: Jurisprudence at the Czechoslovak Academy of Sciences, 1952–60

Vítězslav Sommer

This article is concerned with the formation of the culture of experts, which played an important role in the process of shaping institutions and mechanisms of government in Czechoslovakia in the 1950s. The author explores how Czechoslovak legal theorists continuously intervened in the process of ‘building Socialism’. He begins by considering the development of the institutional basis of jurisprudence in the structure of the Czechoslovak Academy of Sciences. Using the example of the Institute of State and Law at the Academy, he demonstrates how social-science institutions were created to meet the demands of new, socialist scholarship, and also to demonstrate the growing importance that expert knowledge had for State Socialist government. In the second part of the article, he considers debates about the ‘Czechoslovak revolution’ and ‘people’s democracy’, providing insight on the theoretical basis of Socialist scholarship on the State and law. The debates, which lasted several years, demonstrated that a key area of disagreement was the question of adapting Marxist-Leninist theory to Czechoslovak conditions and Czechoslovak historical experience. It was also clear from the debates that the most important form of Socialist government was, in the theorists’ view, the Socialist State as an institutional consequence of revolutionary transformation and the indubitable organizational framework of people’s democracy. The last part of the article discusses legal theorists as experts and considers their role in the framing of the ‘Socialist Constitution’ of 1960.

Discussion

How Much Totalitarianism Remained in ‘Normalization’?

Karel Hrubý

This article is the third, and last, in a loosely conceived series by the same author, and printed in *Soudobé dějiny*, which consider the nature of Communist régimes, particularly in Czechoslovakia. (See Karel Hrubý, ‘Kontinuita nestejného: Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného’ [Continuity between Unlikes: The Doubtful Conclusions of Matěj Spurný’s Undoubtedly Good Analyses], *Soudobé dějiny*, vol. 20 (2013), no. 4, pp. 628–40, and *ibid.*, ‘Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury: Kritické poznámky k projektu “Socialismus jako myšlenkový svět”’ [Baffled by an Interpretation of the Communist Dictatorship: Critical Remarks on the ‘Socialism as *Sinnwelt*’ Project], *Soudobé dějiny*, vol. 21 (2014), no. 3, pp. 382–404.

The author searches for an answer to the question of whether the political and social system launched in Czechoslovakia in late February 1948 maintained its totalitarian nature throughout its existence, or whether, in its later phases, it had already become another type of totalitarianism, or had even developed into a quite different kind of undemocratic or authoritarian régime. The author develops the topic, which is still a matter of dispute, against the background of changing theoretical reflections on Communist régimes. He first recapitulates the main criticism of ‘revisionist’ historiography regarding the lack of classic models of totalitarianism, and he comments on some of their competing interpretations, pointing out how later versions of the totalitarianism theory problematized or weakened some of the ‘revisionist’ criticisms, and also how they reacted to the changes that began after Stalin’s death in 1953. By comparing the two main approaches – one that declares that there is such a thing as totalitarianism, the other that rejects such a notion (or at least suggest its revision) –, the author traces the connections between the individual phases that the Communist dictatorship and society passed through in Czechoslovakia from 1948 to 1989. He thus seeks to discover the extent to which the preserved structures and operations of the totalitarian way of ruling (dictatorship) changed or remained the same since the initial period (post-February 1948), and, at the same time, endeavours to discover how, over the decades, political ideas and value systems were preserved or, by contrast, changed in the consciousness of society. Conceptually, the author starts from the definition of post-totalitarianism which appears in the later works of the political scientist Juan José Linz, and thus, after the end of Stalinist totalitarianism, he distinguishes in Czechoslovakia the period of early post-totalitarianism, the late 1960s attempt to reform the system, the Husák years of hard-line post-totalitarianism, and the post-totalitarianism of the late 1980s decline. In his opinion, the ‘Normalization’ régime in Czechoslovakia, although weakened and increasingly dysfunctional, maintained many

of the totalitarian structures (political, security, economic, social) and practices (of power, ideology, surveillance, and repression) until its collapse, unlike the régimes in Poland and Hungary, where totalitarianism was slowly eroded.

On the Edge of the Cold War: A Reply

Igor Lukeš

In this article, the author replies to three historians, Petr Mareš, Vít Smetana, and Jan Koura, who, in the previous issue of *Soudobé dějiny*, reviewed the English and Czech editions of his most recent book, *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*, New York: Oxford University Press, 2012, which was published in Czech translation as *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*, Prague: Prostor, 2014. In Mareš's article, 'Historie ve službách příběhu' (History in the Service of the Story), *Soudobé dějiny*, vol. 22 (2015), nos. 3–4, pp. 504–23, Lukeš finds a balanced assessment of his book and some thought-provoking remarks. He accepts some of Mareš's criticism, but also challenges some of it. At the core of the discussion is Laurence A. Steinhardt, the post-war US Ambassador to Czechoslovakia, and his role in post-war Czechoslovak politics. Lukeš criticizes Steinhardt mainly for his having been derelict in the performance of his duties and for giving preference to his own private interests over those of his country, which, according to Lukeš, Mareš relativizes. With Koura's contribution, 'Selhání, nebo spíš změna amerických priorit? (A Failure or the Declining US Interest in Czechoslovakia?)', *ibid.*, pp. 540–46, the author questions how much importance to attribute to US public diplomacy in post-war Czechoslovakia. The reviewer's criticism, that the author neglected the initiatives of the US Embassy in this area, does not, according to the author, stand up to scrutiny, because those attempts amounted to too little too late. The author devotes most of his reply to Smetana's review, 'Na pomezí historického románu' (Almost a Historical Novel), *ibid.*, pp. 524–39, which he considers to be biased, unfair, and unfriendly. He focuses on three points that Smetana has criticized him for: his allegedly ignoring a large part of the historiography on the subject, the alleged dubiousness of some of the facts he presents, and his allegedly one-sidedly negative assessment of Ambassador Steinhardt's work in Czechoslovakia. The author rejects Smetana's arguments and finds nothing positive to say about his review.

Some Remarks on Professor Lukeš's Reply

Vít Smetana

In this contribution, the author of the review of Igor Lukeš's *On the Edge of the Cold War* ('Na pomezí historického románu' [Almost a Historical Novel], *Soudobé dějiny*,

vol. 22 (2015) nos. 3–4, pp. 524–39), which is under discussion here, reacts to Lukeš's rejoinder. He briefly takes issue with various points of Lukeš's argument, and concludes that he would not change a single thing in his review, because Lukeš ignores a number of objections and elsewhere fails to provide satisfactory counterarguments for others.

Reviews

On the Waves of RFE: The First Historical Synthesis of the Czechoslovak Service of Radio Free Europe

Petr Orság

Tomek, Prokop. *Československá redakce Radio Free Europe: Historie a vliv na československé dějiny*. Prague: Academia, 2015, 422 pp. + 32 pp. of illus., ISBN 978-80-200-2490-9.

The book under review, whose title translates as 'The Czechoslovak Service of Radio Free Europe: Its Development and Influence on Czechoslovak History', is considered here in the context of current research on the history of Radio Free Europe and Tomek's own work in which he presents a synthesis of his long-standing interest in the topic. The reviewer sees the contribution of the book chiefly in its bringing together and clearly sorting out a wide range of facts, and, to a lesser extent, its preliminary analyses. The author chronologically traces the development of Radio Free Europe, especially the Czechoslovak Service, and also determines the effects of its broadcasts and the interaction with its audience at home behind the Iron Curtain as well as amongst the top-level Czechoslovak politicians of the time. With this work, he has filled a palpable gap in the Czech historiography of mass media in exile, and has established an important basis for further research.

The Long, Hard Road to the Collapse of the Iron Curtain

Martin Nekola

Raška, Francis D. *Dlouhá cesta k vítězství: Československá exilová hnutí po roce 1968*. Trans. from the English by Vojtěch Pacner. Prague: Academia, 2015, 272 pp., ISBN 978-80-200-2472-5.

The book under review is a Czech translation of *The Long Road to Victory: A History of Czechoslovak Exile Organizations after 1968* (Boulder, CO: East European

Monographs, distributed by Columbia UP, 2012). Raška's work is, according to the reviewer, the result of careful research using personal papers and other archival documents in the Czech Republic, Great Britain, the United States, and Italy. It is a unique comprehensive work that offers much that is new and of interest, concerning a little known chapter in the history of Czechs and Slovaks in exile. In nine chapters, the author acquaints us with Czechoslovak life in exile, that is, clubs, organizations, and individuals, after they had caught their second wind, and were listened to by other exiles after 1968, once the West had received the large wave of Czechoslovak refugees driven out of their country by the Warsaw Pact military intervention. Although the book under review does not, in that sense, cover the full range of exiles and their activities, it remains an extraordinarily useful work of reference.

A Czechoslovak Spy Story Soberly Told

Prokop Tomek

Ševela, Vladimír. *Český krtek v CIA: Cesta Karla Köchera z StB přes americké tajné služby do Prognostického ústavu*. Prague: Prostor, 2015, 400 pp. + 80 pp. of photos, ISBN 978-80-7260-320-6.

The reviewer first presents the central figure of the book under review, Karel Köcher (b. 1934). A graduate of the Faculty of Mathematics and Physics at Charles University, Köcher had previously been anti-Communist in his thinking, but by the 1960s became an agent of the Czechoslovak secret police (Státní bezpečnost – StB) and, together with his wife, was sent to the United States. He found employment there at the Central Intelligence Agency (CIA), but, in 1982, was exposed and sent back to Czechoslovakia, where he eventually found work in the Forecasting Institute at the Czechoslovak Academy of Sciences. The author of the book, Vladimír Ševela, is a journalist who has dealt with this fascinating story in a sober way, sticking to the facts and avoiding any unfounded hypothesis. The book is based on a wide range of archival records and the author has also interviewed a number of eyewitnesses in the Czech Republic and the United States, including Köcher. According to the reviewer, the publication, which contains an unusually large number of facts, raises many questions, for example, about Köcher's motivation, psychology, and choices, the mentality of his generation, the victims of his work for the StB, and the level of security measures at the CIA during the Cold War.

In Search of Václav Chaloupecký

Antonie Doležalová

Ducháček, Milan. *Václav Chaloupecký: Hledání československých dějin*. Prague: Karolinum, 2014, 515 pp., ISBN 978-80-246-2482-2.

The historian Václav Chaloupecký (1882–1951) is, according to the reviewer, a largely forgotten figure today – in the country of his birth he is ignored because he spent the important years of his career in Slovakia, and in Slovakia he is dismissed for his ‘Czechoslovakist’ interpretation of Slovak history. Historians have forgotten him because his work now seems outdated. According to the reviewer, his biographer, the historian Milan Ducháček, does not quite achieve his aims: he has failed to place Chaloupecký’s activities sufficiently into the context of his time; the interpretation and analysis of Chaloupecký’s work rarely go beyond mere description, and chronological description at that; moreover, the book suffers from problems of structure, making it unnecessarily difficult to read. None the less, this large work displays a thorough knowledge of Chaloupecký, the man and his works, and also the professional erudition and literary skill of its author.

All the Things Film History Is

Alena Šlingerová

Skopal, Pavel. *Filmová kultura severního trojúhelníku: Filmy, kina a diváci českých zemí, NDR a Polska 1945–1970* (Filmová knihovna, vol. 3.) Brno: Host, 2014, 308 pp., ISBN 978-80-7294-971-7.

The author of the book under review uses the approaches of the ‘new film history’, which frees him from writing about film using traditional categories and periodizations, and allows him to turn his attention to economic aspects of the film industry or to distribution mechanisms and audiences. That approach entails overlaps with other disciplines and work with a wide range of material. The author has undertaken extensive research in the archives of six countries, and has critically and organically linked this research together with information from other sources, including eyewitness accounts. The first part of this methodologically exemplary publication is devoted to cultural transfers in the ‘Northern Triangle’ (Czechoslovakia, East Germany, and Poland) with other Soviet bloc countries and also with capitalist states. In the second part, in the context of Stalinism and the subsequent Thaw, the author looks at the role of film distribution which the régime sought use to integrate its citizens into society. An exceptional contribution of the publication, according to the reviewer, is the third part, which focuses on film-audience

reception, supported by local case studies on the behaviour and attitudes of Brno, Leipzig and Poznan audiences after the Second World War.

Revealing a Well-concealed Mystery of Films and TV Series in the Years of Normalization

Martin Šrajer

Kopal, Petr (ed.). *Film a dějiny*, vol. 4: *Normalizace*. Prague: Casablanca and Ústav pro studium totalitních režimů, 2014, 664 pp., ISBN 978-80-87292-26-6 and 978-80-87912-13-3.

The reviewer first discusses the great interest that Czechs, both experts and the general public, have had in recent years in the pop culture of the 'Normalization' period (1969–89). This includes films and TV series, which constitute the focal point of most of the contributions to the publication under review, the fourth volume of the *Film a dějiny* (Film and history) series. But quantity, according to the reviewer, has taken its toll on quality here. Although the editor, Petr Kopal, has tried in the introduction to outline the starting points that unite the individual contributions, it is actually hard to see what they have in common, and, moreover, some reflect the confused directions and aims of the research. The reviewer presents some of the contributions in detail. Apart from articles that suffer from an excess of fact, positivistic treatment, schematicity, or a lack of context and analysis, the reviewer points to the highly successful essays by Petr A. Bílek, Petr Kopal, Kamil Činátl, and Martin Štoll.

Keeping a Check on Artistic Freedom: The Czech Philharmonic after February 1948

Václav Nájemník

Iblová, Michaela. *Česká filharmonie pod tlakem stalinské kulturní politiky v padesátých letech*. Prague: Karolinum, 2014, 247 pp., ISBN 978-80-246-2332-0.

The reviewer first offers an overview of scholarly research on music (primarily serious music) and music culture in relation to politics and institutions in Czechoslovakia under the Communist régime. The author of the book under review, he claims, is one of the first Czechs to ask how and why a leading music ensemble could operate in totalitarianism and even in opposition to it. The core of book comprises the author's discussion of the Czech Philharmonic during the first decade after the Communist takeover in late February 1948, in the face of continuous efforts

by the régime to keep an eye on the orchestra by means of Party institutions and, particularly, the secret police. The author uses excursions into Czechoslovak life from the 1960s to the 1980s, and writes that the efforts to enlist Czech Philharmonic musicians to collaborate with the secret police were practically continuous throughout the period. She discusses the programme and production plans of the orchestra, in which the musicians had to accept compromises with the demands to perform ideologically engaged works. Despite some minor criticisms, the reviewer, on the whole, judges the book positively, particularly concerning the factual information it presents.

Romania, a Disobedient Member of the Warsaw Pact

Matěj Bílý

Dumitru, Laurentiu-Cristian. *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1968: From Obedience to Defiance*. Sine loco: Italian Academic Publishing, 2014, 337 pp., ISBN 978-88-98471-03-4.

The author of the book under review has, according to the reviewer, attempted the most comprehensive analysis of relations so far between the Warsaw Pact and Romania, covering the period from its establishment in May 1955 almost to the time of the Soviet-led military intervention in Czechoslovakia. He has based his work on Romanian, Western, and, to a far lesser extent, Soviet sources. His starting point is the national perspective from Bucharest, and he concentrates on its political and military strategies towards this military organization. He thus assesses the shift from obedient satellite to defiant ally in the broader perspective of international relations and the reality of the bipolar division of the Cold War world. In addition, he also clarifies numerous hitherto insufficiently researched episodes in the overall history of the Warsaw Pact. Despite having reservations about the structure of the interpretation and the overly narrow range of sources, which has led to some incorrect conclusions, the reviewer considers Dumitru's work to be a positive contribution to our knowledge of the topic.

Four Politicians Look at a Quarter of a Century

Vlastimil Hála

Rovenský, Jan, et al. *25 let poté: Klaus, Pithart, Rychetský a Zeman v rozhovorech o společnosti a politice*. Prague: Filosofia 2014, 328 pp., ISBN 978-80-7007-424-4.

In the publication under review, the past quarter of a century since the collapse of the Communist régime in Czechoslovakia is considered by four leading Czech

politicians: a former Premier of Czechoslovakia and, later, Premier and then President of the Czech Republic, Václav Klaus, a former Premier of the Czech Republic and, later, Speaker of the Senate, Petr Pithart, a former Minister of Justice and current Chief Justice of the Constitutional Court of the Czech Republic, Pavel Rychetský, and a former Premier and current President of the Czech Republic, Miloš Zeman. The reviewer discusses and compares their views of the central topics discussed in the interviews – the political and economic transformations, Czecho-Slovak and Czecho-German relations, the existence of the vetting law (*lustrační zákon*), the role of the courts in democracy, the question of the possible banning of the Communist Party, the so-called ‘opposition agreement’ (*opoziční smlouva*) between Zeman’s Social Democratic Party and Klaus’s Civil Democratic Party, and, lastly, Václav Havel’s ‘nonpolitical politics’.

Chronicle

In Search of New Perspectives: A Leipzig Conference on Transnational Aspects of East-central European History in the First Half of the Twentieth Century

Zdenko Maršálek

This is a report about the conference ‘East Central Europe in the First Half of the 20th Century – Transnational Perspectives’, which took place in Leipzig from 14 to 16 January 2016. It was organized and hosted by the Centre for the History and Culture of East Central Europe (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas – GWZO) in collaboration with the Institute of Contemporary History at the Czech Academy of Sciences, and the International Association of Contemporary History of Europe (Association internationale d’histoire contemporaine de l’Europe – AIHCE). A wide range of views was ensured both by the international background of the participants and by the diversity of the topic groups, ranging from economics to international organizations, migration, and culture to territorialization. The report discusses in greater detail some of the more than twenty papers given at the conference.

Twenty Years of Bohemists Gathering in Munich

Zdenko Maršálek

This is a report on the twentieth anniversary Meeting of Bohemists, which took place on 4 March 2016. This forum is held annually by the Collegium Carolinum,

a Munich-based centre of Bohemian Studies. The main aim of the meeting is to enable experts on Bohemia from various countries and fields to gather at a forum where they can present their research results and exchange information on coming events, new projects, and other matters related to their profession.

Contributors

Matěj Bílý (b. 1986) is a Researcher in the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague. His areas of specialization are the history of the Soviet Union and its spheres of influence in Europe after the Second World War, the Communist régime in Czechoslovakia, and, in particular, the development and organization of the Warsaw Pact.

Antonie Doležalová (b. 1966) is a Docent in the Department of Institutional Economics at the Faculty of Economics, the University of Economics, Prague, and she also lectures in the Department of Institutional Economics at the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. Her areas of specialization are the history of economic policy in the first half of the twentieth century, particularly Czech economic thought, fiscal and monetary policy, altruism, philanthropy, and nationalism and partisan politics in economic policy. Her publications include *Rašín, Engliš a ti druzí: Československé státní rozpočty v letech 1918–1938* (Prague, 2007), *Ekonomie, filantropie, altruismus* (Prague, 2008), and *Politické stranictví a ekonomický zájem* (Prague, 2008).

Vlastimil Hála (b. 1951) is a Senior Researcher in the Institute of Philosophy at the Czech Academy of Sciences, Prague. His main academic interest is ethics in the history of philosophy. His publications include *Impulsy Kantovy etiky: Kant, Bolzano, Brentano* (Prague, 1994), *Universalismus v etice jako problém: K otázce universalismu v některých etických koncepcích* (Prague, 2009), and many articles on the history of philosophy and contemporary philosophers.

Karel Hrubý (b. 1923) is a sociologist. A political prisoner in the 1950s, he has lived in Basle since 1968. In 1983–91, he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, published in New York. He was a leading member of the Czech Social Democrats in exile and, from 1989 to 1993, their last chairman. His main scholarly interest is the sociology

of changing political systems in the Hussite period and today. He is the co-editor of many essay volumes, including, with Milíč Čapek, *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981). He is the author of *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Prague, 1996).

Michal Kopeček (b. 1974) is a Senior Researcher at the Institute of Contemporary History, Prague, where he heads the department for research on late State Socialism and post-Socialism. He is also a co-director of Imre Kertész Kolleg at the University of Jena. His central research interest is the comparative history of political and social ideas in twentieth-century central Europe, the history and theory of historiography, the democratic transformation of post-Socialist society, and political memory. In addition to numerous articles, he is the author of *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960* (Prague, 2009), co-author, with Adéla Gjuričová, Petr Roubal, Jiří Suk, and Tomáš Zahradníček, of *Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Prague, 2011), co-editor, with Zdeněk Kárník, of the five-volume *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* (Prague, 2003–05), and is a co-author of *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*, vol. 1: *Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'* (Oxford, 2016).

Igor Lukeš (b. 1950) is Professor of History and International Relations at Boston University. His main area of research is the history of central and Eastern Europe and the Soviet Union (Russia) in the twentieth and twenty-first centuries. Since the 1970s he has been living in the United States, where he is an honorary consul of the Czech Republic in Boston. Apart from a number of articles and essay volumes, his publications include *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s* (Oxford and New York, 1996) and *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague* (New York, 2012), which were also published in Czech as *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu* (Prague, 1999) and *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948* (Prague, 2014).

Zdenko Maršálek (b. 1966) is a Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague, where he specializes in the military history of Czechoslovakia and the countries of central Europe from 1918 to 1945 and also national/ethnic identity in Czechoslovakia from late 1918 to the 1950s. Together with Petr Hofman, he published the voluminous *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii* (Prague, 2011).

Václav Nájemník (b. 1979) is a PhD student in the Department of History and History Teaching at the Faculty of Education, Charles University, Prague, and is employed at the City of Prague Museum. His chief research area is the history of

culture from the mid-nineteenth century to the present, particularly in the context of totalitarian systems, with a special interest in the life and works of Zdeněk Nejedlý.

Martin Nekola (b. 1982) is a historian, currently working as a free-lance scholar in the United States and the Czech Republic. The focus of his research is exiles from Czechoslovakia and other countries of east and central Europe during the Cold War. His publications include three works about the Third Reich – *Hitlerovi satrapové* (Prague, 2008), *Mocní Třetí říše* (Prague, 2010), and *Vyslanci hákového kříže* (Prague, 2011) –, a book about dictatorships in Latin America – *Operace Kondor: Latinská Amerika ve spárech CIA* (Prague, 2012) –, and, most recently, the biography *Petr Zenkl: Politik a člověk* (Prague, 2014).

Petr Orság (b. 1971) is head of the Department of Media and Cultural Studies and Journalism at the Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc. He is a co-founder of the Centre for the Study of Culture, Media, and Communications, Olomouc. His area of specialization is the history of Czechoslovak exiles from 1968 to 1989 and the role of the mass media in totalitarian and authoritarian régimes. In addition to a number of articles, he has published *Mezi realitou, propagandou a mýty: Československá exilová média v západní Evropě v letech 1968–1989* (Prague, 2016), and, with Jakub Končelík and Pavel Večeřa, *Dějiny českých médií 20. století* (Prague, 2010), and, as editor, *Korespondence* (the correspondence of František Janouch and Jiří Pelikán, Prague, 2015).

Jiří Pernes (b. 1948) is a Senior Researcher at the Institute of Contemporary History, Prague, and the head of its Brno branch. In addition to the history of the House of Habsburg, his main research interests are the Communist movement and system in Czechoslovakia and also exiles after the Communist takeover in February 1948, often with an emphasis on biography. He has published widely on Czech and central European history, particularly of the nineteenth and twentieth centuries, including *Habsburkové bez trůnu* (Prague, 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Prague, 1996), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Prague, 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Prague, 2003 and 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Prague, 2005 and 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Prague, 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Prague, 2007 and 2014), *Krise komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno, 2008), *Kapitoly z dějin Vysokého učení technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím* (Brno, 2009), and, most recently, an edition of dispatches from the Soviet, British, and Austrian embassies to Czechoslovakia, *Zprávy z Prahy 1953* (Prague, 2016).

Vít Smetana (b. 1973) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague, and a lecturer in the Institute of International Studies, at the Faculty of Social Sciences, Charles University. His research includes the history

of international relations and diplomacy during the Second World War and the first phase of the Cold War, particularly the British role and British-Czechoslovak relations in this period. His publications include *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)* (Prague, 2008) and, with Jaroslav Hrbek, the two-volume *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945* (Prague, 2009). His most recent work is *Ani vojna, ani mír: Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války* (Prague, 2016).

Alena Šlingerová (b. 1986), a film historian, is Curator of the Czech Documentary Film Collection of the National Film Archive, Prague, and she is a doctoral student in the Department of Film Studies at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. Her principal area of research is Czech feature and documentary film since the end of the Second World War, the adaptation of national history and literary classics in Communist Czechoslovak cinematography, and the depiction of contemporary life in Czechoslovak films of the post-Stalin period.

Vítězslav Sommer (b. 1981) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague, where he is concerned predominantly with the history of the radical left and the Communist movement, the history and theory of historiography, particularly Party historiography in Czechoslovakia in the 1950s and 1960s, and the relationship between experts and politicians in modern societies. His publications include *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Prague, 2011).

Martin Šrajfer (b. 1989) is a film historian and journalist. He is an editor of the internet periodical *Revue Filmového přehledu* of the National Film Archive, Prague. His main field of research is Czechoslovak cinematography since the Second World War and contemporary film and TV series around the world.

Prokop Tomek (b. 1965) is a Senior Researcher in the History and Documentation Department at the Military History Institute, Prague. His work is focused on the various parts of the machinery of repression in Communist Czechoslovakia and the history of exiles and radio broadcasts to Czechoslovakia from abroad during the Cold War. His publications include *Československý uran 1945–1989* (Prague, 1999), *Dvě studie o československém vězeňství 1948–1989* (Prague, 2000), *Objekt ALFA: Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa* (Prague, 2006), *Život a doba ministra Rudolfa Baráka* (Prague, 2009), *Estébáckou Prahou: Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti* (Prague, 2013), *Balony svobody: Letákové akce Svobodné Evropy 1950–1956* (Cheb, 2014), and, most recently, *Československá redakce Radio Free Europe: Historie a vliv na československé dějiny* (Prague, 2015).

Contents

Articles

Jiří Pernes	The Czechoslovak Communist Party's Own Road to Socialism: Fact or Fiction? 11
Documentary Annex:	Some Mistakes in the Work of the Communist Party of Czechoslovakia 54
Michal Kopeček	Czech Communist Intellectuals and the 'National Road to Socialism': Zdeněk Nejedlý and Karel Kosík, 1945–68 77
Vítězslav Sommer	Experts, the Law, and the Socialist State: Jurisprudence at the Czechoslovak Academy of Sciences, 1952–60 118

Discussion

Karel Hrubý	How Much Totalitarianism Remained in 'Normalization'? 137
Igor Lukeš	On the Edge of the Cold War: A Reply 171
Vít Smetana	Some Remarks on Professor Lukeš's Reply 186

Reviews

Petr Orság	On the Waves of RFE: The First Historical Synthesis of the Czechoslovak Service of Radio Free Europe 193
Martin Nekola	The Long, Hard Road to the Collapse of the Iron Curtain 201
Prokop Tomek	A Czechoslovak Spy Story Soberly Told 207

Antonie Doležalová	In Search of Václav Chaloupecký	211
Alena Šlengerová	All the Things Film History Is	217
Martin Šrajcr	Revealing a Well-concealed Mystery of Films and TV Series in the Years of Normalization	220
Václav Nájemník	Keeping a Check on Artistic Freedom: The Czech Philharmonic after February 1948 ...	228
Matěj Bílý	Romania, a Disobedient Member of the Warsaw Pact	236
Vlastimil Hála	Four Politicians Look at a Quarter of a Century	240

Chronicle

Zdenko Maršálek	In Search of New Perspectives: A Leipzig Conference on Transnational Aspects of East-central European History in the First Half of the Twentieth Century	246
Zdenko Maršálek	Twenty Years of Bohemists Gathering in Munich ...	251

<i>Annotations</i>	253
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	264
------------------------	-----

Jiří Hoppe
Markéta Škodová
Jiří Suk
Francesco Caccamo

**„O nový československý
model socialismu“**

Čtyři interdisciplinární
vědecké týmy při ČSAV
a UK v 60. letech

49 | 2015

Sešity

Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR

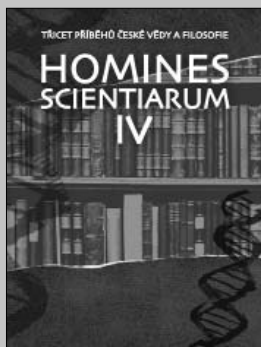
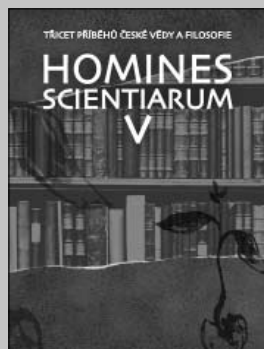
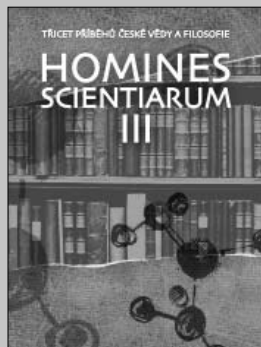
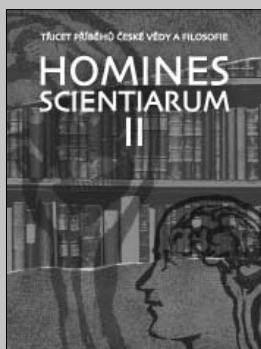
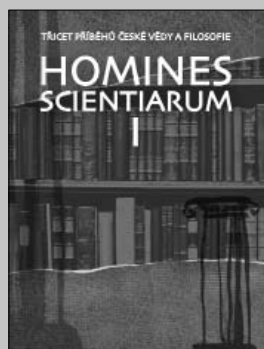
Jiří Hoppe – Markéta Škodová – Jiří Suk – Francesco Caccamo: *„O nový československý model socialismu.“ Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech.* (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 49.) Praha, ÚSD AV ČR, v. v. i. 2015, 141 s., ISBN 978-80-7285-194-2

Autoři v knize představují dílčí výsledky bádání o čtyřech mezioborových vědeckých týmech, které v 60. letech minulého století významně ovlivňovaly jak společenskoveďní prostředí, tak státní a politickou moc v Československu:

tým pro teoretické problémy plánovitého řízení národního hospodářství (vedoucí Ota Šik);

tým pro společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce (Radovan Richta);
tým pro výzkum vertikální sociální diferenciacie československé společnosti (Pavel Machonin);

tým pro rozvoj demokracie a politického systému naší společnosti (Zdeněk Mlynář).
U jejich zrodu stála zejména snaha zajistit rychlejší zvyšování životní a civilizační úrovně tím, že se vytvoří a rozvinou originální československé prorůstové koncepce. Takto vzniklé reformní snahy jsou v publikaci analyzovány a zasazeny do širšího historického kontextu let 1963–1969.

Homines scientiarum I–V: Třicet příběhů české vědy a filosofie. Praha, Pavel Mervart – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2015, 1114 stran, ISBN 978-80-7465-167-0 a 978-80-7285-188-1

Komplet pěti knižních svazků a pěti DVD přináší třicet portrétů osobností české vědy a vzdělanosti ve 20. století. Jedná se o výsledek projektu, na němž spolupracovaly Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (Kabinet dějin vědy) a Filozofická fakulta Univerzity Pardubice. Netradiční představení tvůrčího života vědců kombinací audiovizuálního dokumentu a obsáhlejšího rozhovoru podává bohatý obraz českých intelektuálních dějin uplynulého století. Přestože přináší také nové poznatky a dosud neznámé pohledy, má zároveň obecně přístupnou podobu. Autoři zvolili promyšlený výběr oborů a zaměření osobností, od filozofů po zástupce věd o živé i neživé přírodě, vědecky aktivních v různých dobách, doma i v zahraničí. Na vzniku se podílel tvůrčí kolektiv ve složení: Dominika Grygarová (celková redakce včetně obrazového doprovodu), Tomáš Hermann, Antonín Kostlán, Michal V. Šimůnek, Soňa Štrbáňová (výběr osobností, vedení rozhovorů, zpracování kapitol), Tomáš Petráň a Martin Čihák (režiséri audiovizuálních dokumentů).